

Факултет педагошких наука
Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

Илијана Чутура

Међуоднос прилога и прилошких израза у савременом српском језику

Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

Едиција

МОНОГРАФИЈЕ

Илијана Чутура

**МЕЂУОДНОС ПРИЛОГА И ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА
У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Јагодина
2020

Илијана Чутура
МЕЋУОДНОС ПРИЛОГА И ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА
У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Издавач

Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука у Јагодини

За издавача

Проф. др Виолета Јовановић

Уредник

Проф. др Милка Николић

Рецензенти

Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Јелена Јовановић Симић
Проф. др Миланка Бабић

Дизајн корица

Проф. Слободан Штегић

Лектура и коректура

Мср Марија Ђорђевић

Фотографија на корици

Доц. Богдан Штегић

Техничка припрема

Радомир Ивановић

Штампа

Факултет педагошких наука, Јагодина

Тираж

50

ISBN 978-86-7604-188-6

Наставно-научно веће Факултета педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина,
одобрело је објављивање ове публикације одлуком број 01-205/1 од 22. 1. 2020.

Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука у Јагодини

ИЛИЈАНА ЧУТУРА

МЕЋУОДНОС ПРИЛОГА И ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА У
САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Јагодина 2020

САДРЖАЈ

I. УВОД	7
I.1. Предмет, методе и циљеви истраживања	7
I.2. Преглед литературе	9
I.2.1. О употреби термина <i>прилошки израз</i> у србистици	9
I.2.2. О прилошким изразима у досадашњој србистичкој литератури	11
I.2.2.1. О декомпоновању прилога у србистичкој литератури	15
I.2.3. О односу правописне норме и прилошких израза	17
I.3. Критеријуми идентификације прилошких израза	21
II ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ПРОСТОРНИМ ЗНАЧЕЊЕМ	24
II.1. Прилошки изрази са именицама чије је примарно семантичко обележје статичност	24
II.1.1. Синтагматски прилошки изрази	25
II.1.1.1. Прилошки изрази са именицом <i>место</i>	25
II.1.1.1.1. Прилошки изрази са детерминатором <i>ово/то/оно</i>	27
II.1.1.1.2. Прилошки изрази са недемонстративним детерминаторима	35
II.1.1.2. Прилошки изрази са другим именичким лексемама	43
II.1.1.2.1. Прилошки изрази са именицом <i>страна</i>	50
II.1.2. Предлошко-именички тип	57
II.1.2.1. Предлошко-заменички тип	61
II.1.3. Непросторна значења	62
II.1.3.1. Изрази са именицом <i>место</i>	63
II.1.3.2. Изрази са именицом <i>страна</i>	67
II.1.3.3. Изрази са другим именичким лексемама	71
II.2. Прилошки изрази са значењем правца	72
II.2.1. Пренесено значење	75
II.3. Закључак	79
III. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ВРЕМЕНСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ	82
III.1. Прилошки изрази са именицама <i>време, доба, период</i> и сл.	83
III.1.1. Синтагматски прилошки изрази са именицама <i>време, доба, период</i> и сл.	84
III.1.1.1. Синтагматски прилошки изрази са детерминатором <i>овај/тај/онај</i>	84
III.1.1.2. Присвојне заменице и придеви временских односа у функцији детерминатора	90
III.1.1.3. Други типови детерминатора	94
III.1.2. Предлошко-именички прилошки изрази	109
III.1.2.1. Изрази који могу укључити необавезни детерминатор – прелазни типови	110
III.1.2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са значењем темпоралне локализације	112
III.1.2.2.1. Изрази са значењем адекватности рока	114
III.1.2.3. Значење фреквенције: израз <i>с времена на време</i>	114
III.1.2.4. Прилошки изрази са зачењем фазе радње	115

III.2. Прилошки изрази са именицама <i>тренутак, трен, час, моменат, мах</i>	117
III.2.1. Синтагматски прилошки изрази са именицама <i>тренутак, час, моменат</i> и сл.	117
III.2.1.1. Изрази са детерминаторима <i>овај, тај, онај</i>	117
III.2.1.2. Остали прилошки изрази са значењем локализације.....	128
III.2.1.3. Прилошки изрази са значењем темпоралне квантификације	136
III.2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са именицама <i>тренутак, моменат</i> и сл.....	138
III.2.2.1. Прилошки изрази у акузативу с предлогом	138
III.2.2.2. Прилошки изрази у локативној форми	145
III.2.2.3. Прилози чије је значење исто или слично значењу датог типа прилошких израза	146
III.2.2.4. Конструктивно разгранати изрази	148
III.3. Прилошки изрази са именицама које означавају природне периоде времена	150
III.3.1. Прилошки изрази за означавање дана и периода дана	150
III.3.1.1. Синтагматски прилошки изрази	151
III.3.1.1.1. Синтагматски прилошки изрази са значењем темпоралне локализације.....	151
III.3.1.1.2. Синтагматски прилошки изрази са значењем темпоралне квантификације.....	156
III.3.1.2. Предлошко-именички типови	158
III.3.1.2.1. Модели са значењем временске локализације.....	158
III.3.1.2.2. Модели са другим значењима	159
III.3.2. Прилошки изрази са значењем године и доба године	161
III.3.2.1. Прилошки изрази са именицом <i>година</i>	162
III.3.2.2. Прилошки изрази са именицама које означавају доба године	164
III.4. Предлошко-заменички временски прилошки изрази.....	167
III.5. Закључак.....	170
IV. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ЗНАЧЕЊЕМ НАЧИНА	176
IV.1. Синтагматски начински прилошки изрази.....	177
IV.1.1. Изрази у којима је експлицирана именица <i>начин</i>	177
IV.1.1.1. Изрази форме <i>на+акузатив</i>	177
IV.1.1.1.1. Изрази са заменичким детерминатором	177
IV.1.1.1.2. Изрази са придевским детерминаторима	183
IV.1.1.2. Изрази са личним и поредбеним значењем	191
IV.1.1.3. Прилошки изрази са бројевним лексемама у функцији неиспустивог детерминатора.....	195
IV.1.1.4. Прилошки изрази са исказаним степеном квалификације начина	196
IV.1.2. Изрази са неиспустивим детерминатором у беспредлошком инструменталу.....	198
IV.1.3. Синтагматски прилошки изрази са другим именичким лексемама	202
IV.1.3.1. Прилошки изрази са именицама <i>стил, манир, светло, издање</i>	202
IV.1.3.2. Изрази са значењем својства инхерентног радњи.....	204
IV.1.3.3. Прилошки изрази са значењем брзине и интензитета радње	209
IV.1.3.4. Изрази са значењем вољности	212
IV.1.3.5. Прилошки изрази са значењем класификационог основа	213
IV.2. Предлошко-именички модели	217
IV.2.1. Модел <i>са+инструментал</i>	217
IV.2.1.1. Варијације модела	224
IV.2.1.2. Модел <i>без+генитив</i>	231
IV.2.2.1. Предлошко-именички изрази са именицама <i>око, глас</i>	235
IV.2.2.2. Предлошко-именички изрази са значењем темпа	235
IV.2.2.3. Предлошко-именички изрази са значењем контроле вршиоца	

над радњом	237
IV.3. Закључак	242
<u>V. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА КОЛИЧИНСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ</u>	244
V.1. Прилошки изрази са именицом <i>мера</i>	244
V.2. Прилошки изрази са другим именичким лексемама	251
V.3. Закључак	255
<u>VI ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА УЗРОЧНИМ ЗНАЧЕЊЕМ</u>	256
VI.1. Заменички изрази	256
VI.2. Синтагматски прилошки изрази	259
VI.3. Закључак	264
<u>VII ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ЗНАЧЕЊИМА НЕИЗРАЗИВИМ ПРИЛОЗИМА</u>	266
VII.1. Прилошки изрази са значењем намере и/или сврхе	266
VII.3. Предлошко-заменички модели са другим значењима	270
VII.4. Закључак	274
<u>VIII ЗАКЉУЧАК</u>	276
<u>ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА</u>	285
Извори	285
Часописи и зборници	286
Штампа	286
а) дневне новине	286
б) недељне новине и часописи	286
Телевизијске емисије	287
Интернет сајтови	287
Правописи и речници	288
Литература	289

I. УВОД

I.1. Предмет, методе и циљеви истраживања

Предмет истраживања ове монографије обухвата семантичко-синтаксичке карактеристике прилошких израза као вишелексемских јединица семантички аналогних прилошким лексемама, и међуоднос таквих јединица и прилога. Први сегмент анализе чини семантичка анализа компонената вишелексемских јединица, издвајање форми у којима се оне јављају, као и њихове специфичне синтаксичке функције. Други сегмент – међуоднос једнолексемских и вишелексемских јединица – обухвата анализу њихове супституентности, њихов семантички однос и функционалностилску репартицију.

Прилошке изразе дефинишемо као функционално-семантичке еквиваленте прилога чије јединство прилошког значења представља скуп семантичких компонената изражених засебним лексемама.

Прилошки изрази могу према себи имати истозначни прилог, али могу представљати и једини начин изражавања неког прилошког значења. У првом случају израз и лексички прилог су, дакле, конкурентни. О таквим се прилошким изразима може говорити као о декомпонованим прилозима. У другом случају прилошки израз попуњава празно место у систему прилошких значења. Нека од питања у вези са семантичким односом прилога и прилошких израза на које ћемо покушати да одговоримо јесу: да ли су прилошки изрази увек заменљиви прилогом без штете по значење исказа у целисти; који су разлози супституентности/несупституентности прилошких израза прилозима, и који су разлози употребе прилошких израза уколико постоји истозначни прилог.

Један од циљева истраживања јесте и утврђивање структуре прилошких израза, модела њиховог компоновања и типа лексема које у њима учествују. Општи структурни модели прилошких израза могу се дефинисати као синтагматски (са именицом и обавезним детерминатором, нпр. *на том месту*), предлошко-именички (без учешћа детерминатора, нпр. *у међувремену*) и заменички (творени од предлога и заменичке лексеме, нпр. *пре тога, поред тога, упркос томе* и сл.). Питање лексема које учествују у прилошким изразима тиче се првенствено блокираности и неререференцијалности или хабитуалности самих прилошких израза. По овим критеријумима успоставиће се разлика између прилошких израза с једне, и слободних синтагми и предлошко-падежних конструкција с друге стране.

Додатно, у истраживању ћемо се бавити и функционалностилском дистрибуцијом прилога и прилошких израза, као и учешћем група прилошких израза у систему карактеристичних обележја појединих функционалних стилова.

Из овако постављених циљева проистичу и методе истраживања. Дефинисање критеријума идентификације прилошких израза и издвајање њихових структурно-семантичких типова условило је структурно-семантичку анализу у којој је првенствени

класификациони критеријум издвајање семантичких поља прилошких израза. Највећи број тих семантичких поља укључује како прилошке изразе тако и прилоге (место, време, начин, узрок). У тим случајевима утврдићемо степен међусобне еквивалентности прилога и прилошких израза.

У одређеним семантичким пољима – и то по правилу готово маргиналним по броју значења и могућности варирања значења – прилози се не јављају. Прилошки изрази су, тако, средство које компензује недостатак прилошких лексема у неким категоријама прилошких значења. На основу структурно-семантичке анализе утврдићемо лексемски састав ових израза, њихове формалне карактеристике, као и степен поклапања форме датих прилошких израза са формама којима се у слободним синтагмама изражавају дата значења.

У класификацији типова прилошких израза општи критеријум биће, дакле, семантички. Осим семантичког поља, на наредном нивоу класификације издвајаће се именице које представљају лексичко језгро синтагматских и предлошко-именичких прилошких израза. У синтагматском типу именичка лексема је носилац категоријалног значења, односно категоријална сема код синтагматских прилошких израза експлицира се именицама *време, доба, место, простор, правац, начин, намера, сврха* и сл. У предлошко-именичким изразима инвентар лексема је проширен у сфери изражавања начина, посебно у изразима модела *ca+*инструментал.

Из ових ћемо разлога синтагматске прилошке изразе углавном класификовати према именици која је носилац архисемског значења, док ће се предлошко-именички изрази који су семантички кохерентни, али у погледу именичке лексеме несводиви, сврставати у типове према значењским типовима еквивалентних прилога.

Сам тип прилошких израза условљава и даље критеријуме класификације, те ће лексеме у функцији обавезног детерминатора бити издвојене у синтагматском типу. Предлошко-именички и заменички тип не укључују обавезни, али могу укључити факултативни детерминатор. Како је могућност појављивања факултативног детерминатора везана за појединачне подтипове, шири опис критеријума биће дат при анализи појединих категорија.

Формални критеријум представља главни критеријум поткласификације. Стога ће у оквиру појединих категорија бити најпре издвојени општи формални типови (синтагматски, предлошко-именички, заменички), а потом, у оквиру поткатегорија, и конструкциони модели и подмодели. На тај начин утврдиће се инвентар предлошко-падежних форми којима могу бити компоновани прилошки изрази у појединим семантичким категоријама и поткатегоријама.

У анализи међусобне супституентности и степена семантичке еквивалентности прилога и прилошких израза користитиће се трансформациони семантички тест.

Анализа је спроведена на конкретном језичком материјалу ексцерпираним из функционалностилски разноврсних извора. Корпус чине текстови који припадају свим функционалним стилевима, остварени у различитим подстиловима и жанровима и у усменом и писаном медију. Осим штампаних извора и малог броја примера из усмене комуникације, у корпусу је и један број веб сајтова и интернет форума. Ови (електронски) извори обухватају: званичне сајтове (архиве дневних и недељних новина, званичне презентације неколико општина у Србији, факултета, организација), форуме, коментаре и блогове, сајтове на којима су објављени закони и правилници,

електронска издања научних часописа, Википедију и сајт пројекта „Растко”. Научни функционални стил репрезентован је зборницима са научних скупова из различитих научних области, часописима из области друштвено-хуманистичких наука, али и примерима ексцерпираним из литературе која је коришћена у раду, а није наведена засебно у листи извора. Овакав избор омогућиће увод у функционалностилску дистрибуцију прилога и прилошких израза. Функционалностилски поткритеријум ће се издвајати у оним случајевима у којима се утврди његова релевантност.

У истраживању ће се преиспитати и тврдње (хипотезе), честе у нашој литератури, да су декомпоноване језичке јединице (па тиме и један део прилошких израза) одлика функционалних стилова јавне комуникације, односно специјалних функционалних стилова (политичког, научног, административног, правног, новинарског).

I.2. Преглед литературе

С обзиром на то да сам термин *прилошки израз* у србистици није прецизно дефинисан, разматрање релевантне литературе односи се на употребу термина и на анализе самих прилошких израза. У оквиру овог одељка тако се издвајају три целине. У првој се анализира употреба термина *прилошки израз* са различитим значењима, при чему се највише пажње посвећује ауторима који под овим термином не подразумевају сваку падежну и предлошко-падежну синтагму са прилошким значењем. У другом делу даје се преглед оних радова у којима се прилошки изрази и декомпоновани прилози анализирају са структурно-семантичког и функционалног аспекта. У трећем делу разматрају се истраживања која расветљавају однос правописне норме и прилошких израза.

I.2.1. О употреби термина *прилошки израз* у србистици

Термин *прилошки израз* коришћен је у србистици за означавање разнородних прилошких образовања, од лексичких прилога,¹ преко предлошко-прилошких спојева, па до прилошких израза како их овде дефинишемо.

Тако М. Стевановић на више места употребљава термин *прилошки израз* за предлошко-прилошку конструкцију, на пример: „лако је закључити да су прилози по саставу своје, као и друге речи уосталом, различни, некад прости, а некад сложени. И неће бити тешко да се, када је то потребно, одреди да ли су они прости или сложене речи. Можда је у неким случајевима теже сваки пут тачно одредити границу између прилошких израза и прилога. Ми код писаца, нпр., срећемо и *од тада* и *отада*, и *од када* и *откада*, и *за сада* и *засада*. И једино је мерило за то да ли се две речи, а то не морају свакада бити само две, узимају свака засебно – мислимо у писању, или се дају у облику једне целине. У првоме случају то су прилошки изрази, а у другоме прилози” (Стевановић 1991 I: 378). Међутим, на другом месту налазимо термин *прилошки израз* за

¹ У том значењу (и уопште у значењу „лексема”) лексему израз употребљава М. Ивић, нпр. „О имплицативној/неимплицативној семантизованости придевских и прилошких израза при исказивању информације ’више од’” (наслов текста у Ивић 2008), што илустрјују и други наслови у истој књизи: „О изразу ТВРД”, „О когнитивном приступу изразу ДАНАС”, „О изразу ПРОСТРАНО” и сл.

означавање предлошко-именичке конструкције с прилошким значењем: „Иако се одвојено од првог дела не може посматрати, треба ипак споменути употребу предлога *на* с акузативом у прилошким изразима с функцијом одредбе за начин, као што су *с часа на час*; [...] *с дана на дан*; *с једног на друго*; *с године на годину*” (Стевановић 1991 II: 414). И П. Пипер употребљава синтагму „прилошки израз”, не дефинишући њено значење, нпр.: „Глаголском временском систему умногоне је паралелан систем заменичких речи са значењем субјективног времена, чије језгро чине заменички прилози и прилошки изрази (нпр. *сада, одсад, досад, засад, тада, онда, уто, јуче, данас, сутра, вечерас, синоћ, јесенас, ове недеље* итд.)” (Пипер 1985: 52–53). Пипер нешто ближе одређује термин *прилошки израз* и у својој монографији *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику* (Пипер 1988), и то у смислу искључивања прилошких израза из предмета монографије: „Слично ограничење предмета анализе примењено је и на формалну структуру заменичких речи и израза у адвербијалној функцији: испитивањем су обухваћени управо заменички прилози, али не и њима функционално блиски заменички изрази који обично на функционалном плану попуњавају празно место у семантичкој парадигми заменичких прилога. Од тога се одступа углавном онда када је разлика између заменичко-прилошког израза и заменичког прилога само правописне природе, на пример у српскохрватском језику *од сада* и *одсада...*” (Пипер 1988: 10–11).²

Да термин *прилошки израз* „није шире заживио у србистици и/или сербокroatистици”, примећује у раду *Синтакса и семантика прилошких израза* М. Ковачевић, наводећи као „најбољу потврду томе” чињеницу да *Енцикло-педијски лексикон: Српскохрватски језик* под одредницом *прилошки израз* само упућује на одредницу *прилошка синтагма* (в. Ковачевић 2007: 11). У *Енциклопедијском речнику лингвистичких назива* Р. Симеон дефинише прилошки израз као „скуп ријечи који има значење или функцију прилога”, „или тзв. приложни или глаголскоприложни скуп или конструкцију, нпр. *тихо пјевајући* (синтаксни скуп) или р. *стуста рукава* (фразеолошки скуп)” (Симеон 1969, s. v. *приложни*). Под истом одредницом (*приложни*) Симеон даље не дефинише термин *приложна конструкција* већ само упућује: „в. приложни израз”, идентификујући ова два термина. Симеонов речник, дакле, не садржи покушај разликовања прилошких израза од падежних адвербатива.

Према М. Ковачевићу, термин *прилошки израз* „први је 1959. године употребио А. Белић, не подводећи пода њ сваку падежну и предлошко-падежну синтагму, него само оне које су израз значења одређеног прилога” (Ковачевић 2007: 11).

И у Правопису српскохрватског језика из 1964. налазимо термин *прилошки израз* са значењем предлошко-именичких спојева којима се изражавају прилошка значења неизразива лексичким прилозима: „Још увек се осећају као прилошки изрази с несраслим деловима, па се зато одвојено пишу: пред мрак, под јесен, пред зору, [...] на лето, у зиму [...], преко мере, преко воље, с муком, у стопу [...].” (Правопис 1964: 68).

У неколико радова (укључујући и монографију *Узрочно семантичко поље*) М. Ковачевића термин *прилошки израз* јавља се у значењу у којем га у овом раду

² Пипер у напомени наводи да је „знатан део таквих заменичких израза (у руском језику у поређењу са чешким) обухваћен истраживањем Л. Брожа (1971)”. Ради се о студији *Адвербиальная йерифрасийка: На русском майерале в сойсташавлении с чешским*.

употребљавамо (в. Ковачевић 2007: 11–48, Ковачевић 1998: 234–245, Ковачевић 1988: 226–236). У овим радовима дефинише се и појам прилошких израза, те ћемо се посебно осврнути на њих у прегледу литературе.

Термин *прилошки израз* творбено одговара терминима типа *предлошки израз* (у односу према *предлог*, који се употребљава за изразе нпр. *на ос-нову, захваљујући* према предлогу *због*). Уводећи термин *предлошки израз*, Љ. Попвић предлошке изразе дефинише као изразе „који се употребљавају у предлошкој служби” и „употпуњавају систем правих предлога, старијих и новијих” (Поповић 1966: 195), а аналогно овој дефиницији најкраће би се могли одредити и прилошки изрази. Осим тога, између система предлошких и прилошких израза јављају се и друге паралеле. Наводећи Белићеву поделу везника на старије и новије, „постале махом од именица”, Поповић закључује: „Новији предлози најчешће и нису ништа друго него ранији предлошки изрази који су постали потпуно немотивисани и измешали се са старијим предлозима” (Поповић 1966: 196, нап. 2). Сличан је Белићев закључак о постанку прилога од прилошких израза елиптирањем надоместиве лексеме и срастањем преосталих лексичких компонената (Белић 2000б: 170–171). Међу особинама које одвајају предлошке изразе од правих предлога Поповић наводи и губљење лексичког значења именице у оквиру предлошког израза. Ако „место генитива [нпр. *у име+ген., на подручју+ген.*] стоји атрибут” (*у своје име / у име детета, на овом подручју* (Поповић 1966: 213)), „израз више нема предлошку функцију. У оваквом споју са присвојним придевом или са придевском заменицом, најчешће присвојном или показном, среће се већина именичких предлошких израза који се састоје од једног падежа или од предлога и падежа. Ова напоредна употреба заснива се на вези између предлошког израза и основног лексичког значења” (Поповић 1966: 213–214). Поповић наводи примере напоредног јављања предлошког израза и конструкције са атрибутом (*тим индиректним путем, путем патолошких измена [...] у неку одређену сврху*, односно *у сврху израдавања свог сопственог схватања...*), који често представљају директну трансформацију предлошких израза у конструкције с прилошким изразима.

За оне прилошке изразе који имају своје прилошке еквиваленте у употреби је термин „декомпоновани прилог” (Радовановић 2004: 215), али, како су прилози и прилошки изрази само делимично међусобно супституентни, јасно је да се термин *декомпоновани прилог* не може употребљавати синонимно термину *прилошки израз*. Изван опсега термина *декомпоновани прилог* остају, дакле, сви прилошки изрази који немају својих прилошких еквивалената (нпр. *у међувремену, ове године, на нов начин*). Додатно, супституционим тестом у истраживању ће се показати и да ли су прилошки изрази увек и потпуно заменљиви својим једнолексемским еквивалентима и обрнуто.

1.2.2. О прилошким изразима у досадашњој србистичкој литератури

Према И. Грицкат, још је Вук Караџић у *Писменици сербскога језика* из 1814. године уз прилоге навео и њихове вишелексемске еквиваленте: „Поводом Вука и Даничића у овом контексту треба учинити две напомене. Једна констатација, која лако може да измакне пажњи, јесте та да Вук у Писменици, набрајајући прилоге, поред *ту, унутра* и др., спомиње и *на другом мјесту*; поред *онда, скоро, лани* – и *сваки дан*. Ово је приметак

идеје о функцији која је изван облика и значења, идеје која је у српскохрватској граматици тек у XX веку нашла свој пуни израз” (Грицкат 1983: 7).

Прва употреба термина *прилошки израз* са значењем „функционално-семантички еквивалент прилога”, како смо већ напоменули, забележена је код А. Белића. Значење прилога Белић одређује као сложено, „синтагматско значење”: „Прилозима називамо засебне речи са помињатим значењима: *јуче, још, данас, ту, тамо* и сл. Али ма како биле те речи просте, оне увек имају сложено (синтагматско) значење: ’дана пре данашњег’ (при додавању и одузимању чега): ’мање од’, ’више од’, ’овога дана’, ’на том месту’, ’у оном правцу’ итд. Већ се из овога види сродност прилога као засебних речи са прилошким изразима. Последњи претстављају по природи својој синтагме (’скуп речи у органској вези’), док је код првих увек синтагматско значење” (Белић 2000 (*О језичкој природи и језичком развоју* II): 561). И у *Универзитетским предавањима из савременог српскохрватског језика* исти је став поткрепљен неколиким трансформацијама: „Значећи време, место или начин глаголске радње или одређујући особину каквог придева – прилози увек имају синтагматско значење, тј. значе цео израз за време, место или начин. Нпр. *јуче* сам му рекао – значи *јучерашњег дана* или слично; *ту* сам и ја био – значи *на том месту, у тој прилици* и сл.; он *лепо* пева – значи лепим, пријатним, допадљивим начином и сл.” (Белић 2000б: 170). Белић се задржава на семантичком међуодносу лексичких прилога и прилошких израза, не дефинишући саме прилошке изразе. Међутим, везу између прилога и прилошких израза види и у процесу настанка прилога као „окрњених” израза у којима је изостављена лексема која би се могла подразумевати: „Видећемо да прилози имају често крње облике, на пр. какав падежни облик придева или заменице, на пр. у *том они уђоше у дворану* значи ’у том тренутку’ и сл.; али како *утом* самостално употребљено значи именицу која се *може* подразумевати, то и у овом случају та именица може бити *тренутку* или сл.; пошто је цео израз добио временско значење, то се именица може и пропустити, јер се може лако подразумевати; он *српски говори* – данас је *српски* прилог и може се само претпоставити да је некада то био инструментал мн. дакле: *он је говорио ’србьскы словесы’ или сл.; како је то значило начин, то се *словесы* могло изоставити, јер и *србьскы* само за себе значило је (као самостално употребљено) и именицу која је одговарала томе (на пр. да ми ниси рекао *ниједну* – разуме се, *реч* која истиче из самостално употребљеног *ниједну* уз глагол *рећи* као објекат) и сл.” (Белић 2000б: 170–171).

Додатно, Белић уочава и постојање продуктивних модела компоновања прилошких израза: „Али највећи део прилога (или прилошких израза) постао је на тај начин што је израз у самој реченици мењао своју функцију: место да чува своју зависност од управне речи, он се, због значења, схватио као ближа одредба глагола, и на тај начин постао прилог, на пр.: он *сваке недеље* иде у поље – ово *сваке недеље* прави је генитив, и нема речи од које зависи, већ врши функцију ближе одредбе уз глагол *иде*, дакле прилошки је израз. Узмимо другу реченицу која нам може показати цео процес преласка из зависне функције генитива у прилошку временску функцију: *Те зиме* између малог и великог Божића дође са своја неколика момка у Смедерево (Караџић) – *те зиме* првобитно је стајало уз речи ’између малог и великог Божића’ као прави *генитив*, па је затим као временска одредба привучено од *дође* и постало његова прилошка одредба. Чим је тако постао генитив *те зиме* или слична прилошка одредба, онда је и сваки други генитив са

временским значењем могао то постати (*сваке недеље, тога дана, првог маја, ових дана* итд.). Тако је тај прилошки израз постао продуктиван” (Белић 2000б: 171).

Диференцијацијом између прилошких израза, слободних синтагми и предлошко-падежних конструкција са адвербијалном функцијом детаљније се бави Т. Батистић у својој монографији о локативу. Дефинишући прилошке изразе као најмање дволексемске јединице, Т. Батистић утврђује и њихову стабилну лексичко-синтаксичку структуру, што се огледа „у немогућности уметања неког детерминатора (или је избор у том погледу крајње ограничен)” (Батистић 1972: 133). С друге стране, како на истом месту каже Т. Батистић, „детерминатор је готово увек обавезан”. Како је лексички центар прилошких израза најчешће именичка лексема са апстрактним, неодређеним значењем, семантичка улога обавезног детерминатора јесте експликација диференцијалне семантике. Тако је, на пример, у локативним прилошким изразима са именицама *тренутак, час, моменат* и сл. детерминатор неиспустив због неопходности „да се из датог временског тока обавезном детерминацијом издвоји једна временска јединица и „чини различитом од осталих” (Арсенијевић 2003 I: 200), јер је „увијек неки тренутак” (Батистић 1972: 135).

Без помињања термина *прилошки израз* о међуодносу прилога и прилошких израза говори Н. Арсенијевић (нпр.: „Одговарајући еквиваленти наведеним акузативним конструкцијама [*на X начин*] били би прилози типа: *тако, овако, онако*, затим прилог *никако* [...] те прилог *некако*...” (Арсенијевић 2003 II: 74); изразима са временским значењем, односно „са именским лексемама *време, доба и мах* [...] еквиваленти су одговарајући прилози: *тада, онда, сада, данас, некада, увек, испрва, касније, благовремено* итд.” (Арсенијевић 2003 I: 214)). Како је реч о монографији о предлошком акузативу, разматрања се односе само на акузативне прилошке изразе. Слично Т. Батистић, и Н. Арсенијевић идвајање прилошких израза темељи на семантици именице. Тако, на пример, у изразима са просторним значењем носиоци категоријалне семантике су именице „које карактерише просторност у свом елементарном значењу, без неких посебних спецификација, те се уз њих појављују одговарајући детерминатори чијим испуштањем предлошка акузативна конструкција не би била потпуна” (Арсенијевић 2003 I: 166–167). Код предлошких акузативних конструкција са временским значењем, „у посебну групу су издвојени случајеви са именским лексемама *време, доба и мах* које се по свом општем временском значењу разликују од осталих именица у нашем корпусу. Придевске и заменичке речи реализоване уз њих представљају отуда неиспустиве детерминаторе од чије семантике зависи да ли ће акузативне конструкције глаголску радњу локализовати упућивањем на шири контекст (*у исто време*), на тренутак говора (*у садашње време*) или се ради о једној од фаза вршења глаголске радње (*у прво време*) итд.” (Арсенијевић I: 214).

Са циљем анализе система начинских прилога, њихове семантичке разноликости и прецизнијег дефинисања значења термина *прилог за начин*, М. Ивић у раду *О прилозима „за начин”* (Ивић 1995а: 254–282) користи трансформације исказа са начинским прилогом у исказе са вишелексемским адвербативима. Као основну разлику између прилога који се могу трансформисати у изразе типа *на X начин* и прилога који не подлежу могућности овакве трансформације, М. Ивић истиче њихово значење. Први посредно исказују информацију о начину вршења радње („Он се изражава непристојно” =

на непристојан начин = на *X* начин, што је непристојно). Уколико се својство исказано прилогом схвата као инхерентно датој радњи („начински прилози непосредне квалификације”, Пипер 2005: 841), могућност трансформације у израз са лексемом *начин* изостаје, нпр. *брзо трчи* ≠ **трчи на брз начин* / **трчи на X начин, што је брзо*. Овакву немогућност трансформације (према Ивић 1995а: 263) бележи и Grzegorzczukowa³ за пољски језик (*wszedł szybko* [дошао брзо], **wszedł w sposób szybki* [*дошао на брз начин]).

Најкомплетнији увид у проблематику прилошких израза, укључујући критеријуме њихове идентификације, класификацију, семантику и међуоднос са другим типовима језичких јединица, даје М. Ковачевић. У монографији *Узрочно семантичко поље* (Ковачевић 1988) и раду *Узрочни замјенички прилози и прилошки изрази* (Ковачевић 1986) разматра се семантика узрочних прилошких израза и њихов међуоднос са прилозима. При том се успоставља један од кључних критеријума разликовања прилошких израза од слободних синтагми: „односи између елемената прилошког израза готово су блокирани попут односа морфема унутар прилога” (Ковачевић 1986: 265). Овим се показује да прилошки изрази заправо имају исту структуру као и узрочни заменички прилози, настали „’улексемљењем’ приједлога и падежног облика демонстративне (*с+тога, за+то*), односно упитне замјенице (*за+што*)” (Исто: 265).

Значење прилошких израза (и сличних конструкција) са узрочним значењем описано је у студији *Узрочно семантичко поље* (Ковачевић 1988), где се показује да се прилошким изразима могу изразити бројни (под)типови узрочног значења, неизразиви прилозима (Ковачевић 1988: 229–230).

Системом прилошких израза у целини Ковачевић се бави у обимном тексту *Синтакса и семантика прилошких израза* (Ковачевић 2007: 11–48), у којем поставља проблеме термилошког, структурног и семантичког одређења вишелексемских јединица са прилошком функцијом. Ковачевић издваја неколико типова прилошких израза (предлошко-заменички типа *због тога*, предлошко-именички типа у *међувремену* и синтагматски, као нпр. *на том месту*). У раду су класификовани типови и подтипови прилошких израза, са семантичког и структурног аспекта. Анализом грађе из функционалностилски разноврсног корпуса показује се да се нека адвербијална значења могу изразити само прилошким изразима, док је велики број прилошких израза супституентан својим једнолексемским еквивалентима. Лексичка структура прилошких израза углавном је блокирана, тј. или не дозвољава импостацију додатних лексема, или су те лексеме малобројне (нпр. *због тога* – *због свега тога*).

У тексту *Улога форичких замјеничких односа у структурирању реченице* (Ковачевић 2007: 49–70) анализира се, између осталог, и улога прилошких израза са заменичким детерминатором у анафоричком и катафоричком упућивању. Како „анафоричка демонстративна замјеница као показатељ синсемантичности дате просте реченице [...] може вршити било коју синтаксичку функцију у тој реченици” (Ковачевић 2007: 54), један тип датих односа реализује се и „предлошко-падежним формама” које се састоје „од једнозначног (моносемичног) предлога или предлошког израза и демонстративне

³ Renata Grzegorzczukowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975.

замјенице *то* (чешће) или *ово* (знатно рјеђе). Из те везе настају тзв. прилошки изрази” (Исто: 56).

У једном раду Ковачевић доводи у везу прилошке изразе и сложене субординацијске везнике, наводећи начине усложњавања везничког система преко прилошких израза (Ковачевић 1998: 234–245), као у случајевима типа *након тога – након чега – након што*. Тако можемо закључити да прво јасно одређење категорије и термина у србистици даје управо М. Ковачевић, који и „издваја структурне типове прилошких израза и одређује могућности њихових лексичких и структурних варијација. Тиме је утемељена основа за даље, детаљније изучавање ове до тада недефинисане и непроучене категорије“ (Чутура 2018: 270). Публиковани радови детаљније расветљавају одређене семантичке категорије не само у српском језику, већ и у компарацији прилошких израза у немачком и српском (о прилозима и прилошким изразима са начинским значењем: Чутура 2012; 2013; 2013а; о прилозима са значењем фреквенције и њима аналогним изразима Чутура 2006; о прилошким изразима са количинским значењем Чутура 2011; о каузалним и каузално-финалним Недељковић 2012; 2012а; о прилошким изразима са просторним значењем Недељковић 2014 итд.). Неки од радова анализирају употребу прилошких израза и њима семантички сродних лексичких прилога код појединих књижевника (нпр. Чутура 2017; Чутура 2018а), показујући да прилошки изрази неретко имају истакнуту стилистичку функцију.

1.2.2.1. О декомпоновању прилога у србистичкој литератури

Посредно се о карактеристичним особинама прилошких израза, али без помињања термина *прилошки израз*, говори у неколико радова о декомпоновању. Иако процеси декомпоновања прилога нису централна тема ниједног од тих радова, у њима се, мање или више, расветљавају неке од карактеристика свих декомпонованих јединица. О декомпоновању предиката писано је највише, и то као о појави која све више узима маха у у српском језику (в. нпр. Радовановић 1977: 53–86; Ивић 1995а: 180–187), а која се посматра као социолингвистички феномен, као особеност одређених функционалних стилова, или као средство које омогућава избор да се иста реченична садржина исказе „у различитим значењским аранжманима”, тј. тако да „говорно лице [...] аранжерски поступа према значењу реченичног предиката – по слободном избору истура под рефлектор пажње овај или онај његов аспект... Аналитичка конструкција врло погодно служи нијансирању предикатског исказа, помаже, дакле, људима да остваре нешто што им је потребно, па се они отуда и односе тако позитивно према њој” (Ивић 1995а: 186).

М. Радовановић говори о процесу номинализације језичких јединица као о појавном феномену особитог *когнитивног стила*, успостављајући, како сам каже, „строгу хијерархију појава”. На највишој лествици те хијерархије је „*когнитивни стил* (и *појмовник* његов), за њим следе *граматика* и *лексикон*, па тек онда *функционални стил*” (Радовановић 2004: 230). Исте јединице – према Д. Кликовац – могу представљати и особеност „*бироградског језика*” (Кликовац 1999: 10–12; Кликовац 2000: 14–18).⁴

⁴ У тексту о предлошким изразима, и Љ. Поповић дотиче тему номинализације (без употребе термина) као функционалностилске категорије, али и као обележја „когнитивног стила”, напомињући да се предлошки

Специфичности декомпоновања прилошких лексема, међутим, нису засебно анализиране. У оквиру разматрања „експлицитне категоризације”, Д. Кликовац напомиње да „експлицитној категоризацији подлежу и придевски и прилошки појмови: тако велики постаје великих размера, спорије – успореним темпом, а што више – у што већем обиму” (Кликовац 1998: 20).

Лексичко-семантичку структуру декомпонованог прилога М. Радовановић описује на следећи начин: прилошка лексема која се декомпонује „мења свој прилошки статус у придевски (са улогом детерминатора), при чему, по једном такође веома продуктивном обрасцу, оно опште, инхерентно, неутуђиво својство појма (= ’квалитета’, ’начина’ или сл.), што се том декомпонованом прилошким лексемом денотира, бива сада исказано експлицитном (и при том обавезно апстрактном) именичком лексемом у одговарајућем падежном конструкционом лику” (Радовановић 2004: 215).

Како се показује, разматрана литература садржи неке критеријуме идентификације прилошких израза, принципе њиховог класификовања и основне семантичке и структурне карактеристике. У неким од наведених радова прилошки изрази се само успутно помињу, док се у неким детаљније и обухватије анализирају. Ни у једном, међутим, нема потпуног описа свих категорија и структурних типова прилошких израза. У овом истраживању ћемо, ослањајући се на у литератури досад уочене карактеристике прилошких израза, дефинисати критеријуме њихове идентификације и употпунити њихову класификацију.

изрази срећу „у модерним европским језицима”, те да је „постанак највећег броја предлошких израза и њихова све чешћа употреба” везана „за развој модерне науке, администрације и новинарства. У новије време људско искуство се нагло проширило, анализа односа између чињеница постала је много тананија и порасла је тежња за што прецизнијим изражавањем. Прави предлози нису увек могли да задовоље нове потребе за исказивањем што разноврснијих односа [...] Овај процес не треба сматрати завршеним, јер се развијање цивилизације и људске мисли стално креће даље” (Поповић 1966: 195).

I.2.3. О односу правописне норме и прилошких израза

У овом одељку даћемо сажети преглед правописних решења која се односе на прилоге и предлошко-прилошке спојеве, као и литературе која се овим проблемима бави. Преглед промена правописне норме показује комплексност успостављања јасних критеријума за ова решења, пре свега по питању спојеног и одвојеног писања.

Писање прилога и предлошко-прилошких спојева још од Белићевог Правописа из 1923. године темељи се великим делом на семантичком критеријуму, или, још прецизније, на језичком осећању. За одвојено и састављено писање речи Белић даје два општа правила. Састављено писање обавезно је у случајевима „[к]ада две или више речи у сталној вези добију сасвим друго значење него што га имају као засебне речи” и „[к]ада се делови сложене речи или не употребљавају самостално или би морали друкчије гласити када би сваки део имао самосталну употребу” (Белић 1999а: 54). Међутим, вероватно из разлога што прилози, као непроменљиве речи, „измичу” последњем критеријуму, Белић је принуђен да да додатна појашњења (Белић 1999а: 55–56). Међутим, показује се да писање предлошко-прилошких спојева и сложених прилога уопште до данас није могло бити решено на једнообразан и једноставан начин. Ово се показује и тиме што се у Правопису из 1923. године, од четири тачке везане за спојено/одвојено писање предлога и других речи, три односе на прилоге. Иако је тежио што већој једноставности, Белић и сâм предлошко-именичке спојеве некада третира као сложенице (прилоге) а некада као конструкције, на пример: „могло би се за изговором ићи до краја и бележити оно што се у ком случају најчешће јавља [...] Ја нисам сматрао да у овом правцу треба ићи докраја, а када се и у самом књижевном језику изврши промена *t* пред *ски* и *ство* докраја, тада се и овај последњи део развитака ових гласова може примити онако како се он изврши” (Белић 1923, у: Белић 1999а: 170).

И у *Правописном упутству за све основне, средње и стручне школе Краљевине С.Х.С.* (1929), Белић наводи исте критеријуме за одвојено и спојено писање (уопште): „Има целих израза који су постали сложенице; тада их треба писати као једну реч”; „Али када се саставни делови израза осећају још као засебне речи, они се тако и пишу, и поред тога што израз почиње добијати значење једне речи” (у: Белић 1999а: 203–204). Последње правило у овом одељку односи се само на изразе са лексемом *подне*: „Када уз *подне* стоји предлог, он се пише одвојено: *око подне*, *у подне*, *пре подне*, *после подне*. То бива и у оним случајевима када почињу добијати такви изрази именичко значење: *цело пре подне*, *свако по подне*” (Исто: 204).

Правопис из 1930. године задржава два кључна критеријума (промену значења и несамосталну употребу) и не доноси никакве измене везане за писање предлога и предлошко-прилошких спојева (Белић 1999а: 301–302).

И Боранић, као и Броз пре њега (правопис из 1892) покушава да сведе „опћа правила” за писање сложеница на што једноставнија и малобројнија. У уводу који се односи на све врсте речи *Правопис хрватскога или српскога језика* (1947) дефинише само три категорије, при чему су критеријуми исти као Белићеви: самосталност, употреба у специфичном облику који реч има у сложеници и промена значења (Боранић 1947: 43). Правила везаних за писање прилога има шест, али са наведеним изузецима од којих се неки ослањају на прагматику („ако се прилог хоће особито истакнути” (Исто:

50) дозвољава се одвојено писање у случајевима типа *до сада, од тада*). Међутим, опет је присутан *осећај* као непоздани верификатор семантичког критеријума: „осјећа ли се испрвично значење саставних дијелова” (Боранић 1947: 50, 51).

Слично Белићу, Боранић ово поглавље завршава правилом о писању лексеме *подне*, али разликује случајеве када она означава „12. сат” и пише се одвојено од предлога од случајева када значи половину дана, где прописује спојено писање: „радили смо читаво *доподне* (*пријеподне, претподне*), шетали смо се читаво *поподне* (*послијеподне*)” (Боранић 1947: 51).

Белић је у правопису из 1950. (1952) издвојио проблематику спојеног и одвојеног писања прилога у одељак *Сложени прилози* (у: Белић 1999б: 515–516). У њему класификује типове према врстама речи које учествују у творби прилога: предлог+именица, придев/прилог + речца/заменица, предлог и придев (прилог), заменица или број. Видно је да је Белић овај правопис израдио са намером да број изузетака сведе на најмањи могући. Одвојено писање, подразумевано у случајевима када саставнице задржавају своје значење, готово је једини тип изузетка: „По себи се разуме, када у сличним изразима делови имају своје засебно, самостално значење, пишу се одвојено” (Правопис 1950, т. 38, у Белић 1999б: 516). Додатно, дозвољено је одвојено писање и у циљу истицања; опет у тежњи свођења норме на што мањи број правила и изузетака, предвиђено је да се предлози у овом случају могу писати одвојено од свих прилога: „Предлог се може писати одвојено од свих прилога само онда када се хоће нарочито да нагласи самостално значење прилога као засебног израза и однос предлога према њему као према засебном појму: *Од тада па до данас он није дошао*” (Исто: т. 39).

Тежња да се правила за ову сложену област поједноставе доводи, дакле, до тога да спојено писање преовладава у овом правопису, те се, између осталог, спојено писање прописује и за: *заинат, запакост, зачас, напретек, насилу, напрсте, например* („као пример”), *отприлике, узастрану, узору* („рано”), *утутањ, повоздан* (што ће бити супротно већ у наредном правопису) и сл.

Наредни правопис (из 1960. године) мање инсистира на унифицирању начина писања прилога и доноси детаљнија правила и појашњења изузетака. Међутим, проблематика састављеног и растављеног писања прилога⁵ уводи се истицањем потешкоћа везаних за критеријуме који су и до тада били непоздани и ослањали се на језичко осећање:

„многи скупови речи употребљавају се, као прилошки изрази, у истој служби с прилозима. [...] Зато није свагда лако одредити да ли је један прилошки израз од двеју или више речи остао оно што је био, или је од њега постала сложеница, и да ли, према томе, те изразе треба писати одвојено или састављено. Ипак је и овде могуће утврдити нека правила.” (Правопис 1960: т. 98, стр. 84).

Прво од правила заснива се на критеријуму врсте речи које чине сложеницу: спојено се пишу „[п]рилози и модалне речи постали срашћивањем двају прилога или заменице и прилога” (Правопис 1960: т. 98 а, стр. 84) али већ оно доноси изузетке који се не појашњавају (*мало касније, мало раније, што пре* итд.). Тиме се врста речи елиминише као поуздан и довољан критеријум.

⁵ У овом правопису писање прилога обрађено је у одељку *Прилози и модалне речце*.

Друго правило односи се на спојеве прилога са речцама „и, ни, не, нај, по, пре (одвећ, претерано)” (Исто: т. 98 б, стр. 84–85) са примерима типа *игде, икад, нигде, најдуже, понекад*. Међутим, и ово правило изузима се када „бар једна од речи чува самостално значење” или када речца *по* има дистрибутивно значење (нпр. *по ваздан*), те се поново јавља неизбежни критеријум осећаја који је у неким случајевима једино мерило утврђивања да ли је нека од речи сачувала своје значење или није, посебно када се ради о непунозначним речима. Двојако писање, даље, прописано је за спојеве са речцом *год* на другом месту „већ према томе шта значе”, и то спојено када имају неодређено значење и акценат (краткоузлазни) на првом слогу (типа *кадгод*), а одвојено када имају опште значење и акценат (краткосилазни) на речци *год* – „кад гџд (свакад кад), куд гџд (свуда куда), колико гџд (колико било, ма колико)” (Правопис 1960: т. 98 д, стр. 85).

Још један тип изузима правило о састављеном писању спојева „речца + прилог”. Ради се о доследно одвојеном писању са речцама *ма, било, му драго: ма кад, ма где, кад било, где му драго* и сл. (Исто: т. 98 е).

Писање спојева предлога и прилога регулише се следећим критеријумом: да ли прилог и предлог срашћују „у један сложени прилог” (Исто: т. 98 г). Међу примерима су и *доскора, донедавна, одскоро, отпре, одраније, засвагда, утолико, уколико* надесно, *нагоре, натанко*, али су наведена и одступања. Прво међу њима везано је за предлоге *од, до* и *за* за које се без додатних појашњења и изношења критеријума каже да се могу писати одвојено од прилога за време: *од тада, од сада, од када* итд. (осим *од онда*). Наведени предлози према овом правопису пишу се увек одвојено од временских прилога са значењем годишњих доба и периода дана (*јутрос, вечерас, зимус* и сл.). Могућност одвојеног писања није предвиђена у следећем случају: „[с]аставни делови прилога који су постали срашћивањем предлога и придева или бројева у именичкој служби редовно се пишу састављено: *издалека* (Дошао је издалека значи: Дошао је из далека краја), *изокола, искоса, израна* (из рана детињства, из рана јутра или што слично), *измалена, испрва, одмалена*” итд. (Исто: т. 98 ј).

Када је у питању срастање предлога и падежних облика именица или заменица (Исто: т. 98 к), прописано је састављено писање (нпр. *наускап, наизуст*, али и: *напочек, унедоглед, унеповрат, укоштац, одискона*). Ипак, дозвољава се, према семантичком критеријуму, и одвојено у случају *напречац* (неочекивано, напрасно), за разлику од: *на пречац* (тј. преким путем”).

На крају, и у овом правопису јавља се неизбежни критеријум *осећаја*, и то веома експлицитно наведен: „Састављено треба писати и некадашње везе предлога и неког падежног облика, које *сви осећају као сложенице, и као такве се одавна пишу*”⁶ (Правопис 1960: т. 87 1, стр. 87). Иако је највећи део наведених прилога неспоран у овом смислу, наредна тачка доноси примере – по истом критеријуму осећања несраслости – чије је писање било друкчије регулисано или у претходним или у потоњим правописима, што говори о непоузданости критеријума језичког осећања: „*до ђавола, до врага, до бога* (врло далеко: До бога се чује”, само *на жалост* (за разлику од каснијих решења) и *на пример* (за разлику од претходног). Управо ови примери показују да је осећај не само непоуздани критеријум у смислу разлика међу говорницима, већ и да је Белић имао потпуно друкчији *осећај* за спојено писање неких прилошких лексема него,

⁶ Истицање наше

само десет година касније, правописна комисија чији је члан био. Двојна решења заснована су, као и у свим другим случајевима, на разлици у значењу која опет неретко подлеже произвољности (нпр. *изгласа* (Виче изгласа), *наоко*, *наочи* (на изглед), *добога* (сасвим) / до бога (се чује); *преко дана* али и *прекодана* у значењу `сваки други дан` (Правопис 1960: 86–88)).

Међутим, питање да ли је одређени прилог сложена реч (једна лексема) или су његови делови несрасли у немалом броју случајева није ни решиво без критеријума језичког осећања. Исто тако, и критеријум промене значења саставних елемената и целине, често комбинован са наглашавањем значења елемената, не може се узети као коначан с обзиром на то да није ретко учешће непунозначних речи у сложеним прилозима. Стога Стевановић потчињава морфолошки критеријум правописном и дилему разрешава обрћући њихову хијерархију. Он каже да је није тешко одредити да ли су поједини прилози просте или сложене речи, али да, када дилема постоји (нпр., како истиче, код писаца се среће двојно писање типа *од тада* и *отада*), једино мерило постаје то да ли се лексеме засебно пишу (Стевановић 1991 I: 378). Пипер (1988: 10–11) такође региструје да разлика између заменичких прилога и заменичких израза може бити „само правописне природе”, а слично у вези са појединим прилозима наглашава и Ковачевић (2007: 20). Тиме се у морфолошким и синтаксичким истраживањима правописна конвенција ставља у други план као нестабилни фактор разликовања моноклексемских од вишелексемских јединица, односно начину писања одузима се статус „индикатора разликовања лексеме од конструкције” (Чутура 2013б: 82).

У актуелном Правопису српскога језика (Правопис 2011) наглашава се да је сложеност одређивања правописних правила условљена комплексношћу у морфолошком смислу: „Са становишта правописа, проблем се углавном своди на разликовање сложеница, које се пишу спојено, од полусложеница, које се пишу с цртицом, и израза или синтагми [...] који се пишу или одвојено или спојено” (Правопис 2011: 74). Одмах потом, међутим, аутори Правописа појашњавају да ово правило, ма колико једноставно и логично било, није лако применљиво јер „[п]оступак дефинисања правила издвајања речи врло је сложен” (Исто: 74). Као први разлог наводи се да „све речи немају у истој мери самостално значење”, што је посебно значајно за сложене прилоге (односно предлошко-прилошке и друге конструкције) с обзиром на лексичке и морфолошке елементе од којих се састоје. „Жив процес изговорног и значењског стапања предлошких веза, посебно оних у прилошкој функцији” (Правопис 2011: т. 136, стр. 94) свакако је довео до тога да „у овој области има нешто више двојстава, која су то само привидно, и више правила него што је пожељно” (Исто: т. 136, стр. 94). Међутим, иако се истиче потреба да се двојним решењима пружи могућност исказивања суптилних разлика у значењу које „не би требало затрти јединственим правописним поступцима” (Исто: т. 136, стр. 94), нека решења управо су укинула дублете (в. Ковачевић 2011; Брборић 2012; Чутура 2013б).

Преглед правописних решења од првог Белићевог правописа до данас показује да се у писању прилога и предлошко-прилошких конструкција комбинује неколико критеријума: семантички (задржавање самосталног значења елемената), семантичко-прагматички (посебно истицање значења једног елемента или дистинкција време/намена), врста речи (посебно у каснијим Белићевим решењима). Присутан је и акценат (јединствен или не) као критеријум, али се јављају и комбинације различитих основа по којима се прописује или препоручује писање. Сви ови критеријуми осим

критеријума врсте речи (који се показује као недостатан) нужно укључују и језичко осећање, што се и експлицитно казује у сваком правопису. Семантички критеријум, који је кључан у овом случају, није потпуно поуздан (Кашић 1981: 160) јер је учешће непунозначних речи (предлога и речци) у творби сложених прилога (или конструкција) велико.

Прилози су вероватно врста речи код које је однос правописа и морфологије (у смислу разликовања једнолексемских и вишелексемских јединица) тако сложен и интерферирајући. Стога је ова област једна од најкомпликованијих тема ортографске норме.

1.3. Критеријуми идентификације прилошких израза

Базични критеријуми идентификације прилошких израза јесу (а) могућност њихове супституције прилозима, односно значењска еквивалентност прилога и израза, (б) постојање одређеног прилошког лексичко-семантичког поља у који се прилошки израз уклапа као допуна празног места у датом систему, и (в) могућност изражавања значења неизразивих прилозима, базирана углавном на форичким односима.

Критеријум супституентности (а) односи се на оне случајеве у којима је свака семантичка (архисемска, диференцијална, релациона) компонента прилога изражена засебном лексемом, те су такви изрази еквивалентни прилозима (нпр. *на том месту – ту, у то време – тада, из тог разлога – зато* и сл.). Значењску диференцијацију, коју омогућује употреба различитих лексема или облика једне лексеме на позицији обавезног детерминатора, илуструју следећи односи: *у ово време [→ сада] / у то време [→ тада] : из овог разлога [→ Ø] / из тог разлога [→ зато/стога] / из тих разлога [→ зато/стога]*. Показује се, дакле, да се извесне семантичке дистинкције (у наведеним примерима: опозиција централност–периферност, опозиција сингулар–плурал) не могу изразити прилошким лексемама, док полилексичка структура прилошких израза омогућује њихово експлицирање. У том смислу, прилошки изрази потврђују да се одређена садржина може прецизније исказати декомпонованим јединицама, што М. Ивић запажа у вези са декомпонованим предикатом (Ивић 1995а: 186).

Критеријум постојања прилошког лексичко-семантичког поља (б) подразумеван је, односно садржан у претходном. Он, међутим, постаје примаран уколико прилошки израз попуњава празно место у датом систему, као нпр.: *преклане (претпрошле године) – лане (прошле године) – Ø (ове године) – догодине/нагодину (следеће године)*.

На крају, могућност изражавања значења неизразивих прилозима (в) базира се углавном на форичким односима и представља допуну система адвербијалних значења. Прилошки изрази представљају једино граматикализовано средство које компензује недостатак заменичких прилога у семантичким сферама околности (нпр. *у тим околностима, том приликом*), намере и сврхе (нпр. *у том циљу, с том намером, из најбољих намера, са истим мотивом*), ексцептивности и адитивности (*(и) поред, осим/сем, поврх овога/тога*), концесивности (нпр. *упркос томе, без обзира на то*),

супституције одн. експективности (*уместо/место/наместо (свега) тога*) и контрастности (*наспрот овоме/томе*).

Према њиховом лексичком саставу, све прилошке изразе можемо разврстати у три типа: синтагматске, предлошко-именичке и предлошко-заменичке. Основне диференцијалне црте ових израза јесу следеће: синтагматски тип обухвата „све падежне и предлошко-падежне изразе који у свом саставу нужно имају (најмање) двије синтаксеме: падежну или предлошко-падежну форму именице и конгруентни атрибут у функцији неиспустивог (обавезног) детерминатора” (Ковачевић 2007: 20). Предлошко-именички прилошки изрази „јесу готово блокирани предлошко-именички спојеви који су значењски блиски или подударни одређеним прилошким лексемама. Прилошки карактер предлошко-именичког споја потврђује се и синтаксички и семантички: синтаксички – немогућношћу (или врло ограниченом могућношћу) уметања било каквих синтаксема између предлога и именице, а семантички – значењском блискошћу или подударношћу са одређеним прилозима, којима се неретко као семантичким еквивалентима могу и супституисати” (Ковачевић 2007: 18). На крају, предлошко-заменички тип представља (скоро потпуно) блокирану „везу демонстративне замјенице *то* (најчешће) или *ово* (ријетко) с неким једнозначним предлогом” (Ковачевић 2007: 15).

У синтагматском типу прилошких израза категоријална сема може бити изражена засебном именичком лексемом, што М. Радовановић дефинише као „екстракцију некаквога општега, инхерентнога, неутуђивог својства” (Радовановић 2004: 215), а Д. Кликовац као „експлицитну категоризацију”.

У предлошко-именичким изразима инвентар лексема је проширен у сфери изражавања начина, посебно у изразима модела *са*+инструментал, будући да „начинском пратилачком инструменталу могу бити конкурентни начински прилози изведени од истога коријена од којег је изведена одговарајућа девербативна или деадјективна именица, нпр.: *молити са скрушеношћу* → *молити скрушено*; *радити с напором* → *радити напорно*; *насмјјати се с пријезиром* → *насмјјати се презриво*” (Палић 2007: 121). И овај, али и други модели начинских прилошких израза одликују се великом семантичком разнообразношћу (у складу са разнообразношћу начинских прилога, в. Ристић 1990: 50–156), те се може претпоставити да је инвентар типова начинских прилошких израза, као и именичких лексема које чине њихово лексичко језгро, далеко највећи.

Значење различитих модела прилошких израза заснива се на значењу различитих компонената. Док је у синтагматском типу именичка лексема експонент архисемског значења, а детерминатор је носилац диференцијалне семе (те значење почива на њему), лексичко-граматичка сема изражена је предлогом (нпр. *на том месту / са тог места* и сл.). Значење предлошко-заменичких модела заснива се на самој именичкој лексеми (нпр. *у међувремену, са нестрпљењем*), док се у предлошко-заменичким моделима као носилац значења јавља предлог (нпр. *пре тога / због тога / поред тога / осим тога*).

Основна дистинктивна црта између прилошких израза и предлошко-падежних конструкција и слободних синтагми јесте блокираност прилошких израза. Они, наиме, не укључују додатне лексеме, осим ретких могућности комбиновања детерминатора (нпр. *на том месту – на истом месту – на том истом месту*). Додатни

детерминатори који би изразу дали референцијално значење не улазе у састав прилошких израза, нити се такве конструкције могу сматрати прилошким изразима, јер прилошки изрази имају хабитуално значење које је еквивалентно значењу аналогних класа прилога (упор. *тада – тог дана – тог кишног дана*). У истом смислу, хабитуалност (или генеричност) одлика је и неких предлошко-падежних форми, док је референцијалност одлика оних у којима се прилошки изрази не могу остварити (нпр. *на том месту ↔ тамо* према *у том месту ⇒ насељеном месту*; в. Чутура 2010). За разлику од слободних синтагми и конструкција, прилошки изрази су, дакле, значењски ограничени: (а) супституентношћу прилозима или припадношћу семантичкој (пот)класи прилога, и (б) генеричношћу или хабитуалношћу. Из ових ограничења произлазе и поменута конструкциона ограничења, која се тичу лексема у саставу израза или форме израза.

Примарни разликовни елемент који одваја прилошке изразе од декомпонованих прилога јесте, како смо видели, то што прилошки изрази као вишелексемске јединице могу исказати релацију за чије означавање нема адекватног прилога, па се њихова функција може означити као попуњавање „празног места” у систему. С друге стране, тамо где постоје конкурентни прилог и прилошки израз, избор једног или другог зависиће од конкретне комуникативне ситуације, стилског резултата, али и прецизности информације. Прилошки изрази тако чине систем јединица шири од декомпонованих прилога, будући да принцип по којем се прилози декомпонују творећи вишелексемске (најмање дволексемске) јединице – функционише истовремено и као принцип „компоновања” прилошког израза којим се исказују значења непокривена прилозима.

Према овим критеријумима, издвојићемо прилошке изразе у групе према категоријалном значењу. Овим групама одговарају и поглавља у којима ће се анализирати прилошки изрази са просторним, временским, начинским, количинским и узрочним значењем. У посебно поглавље издвојићемо прилошке изразе са значењима неизразивим прилозима.

II ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ПРОСТОРНИМ ЗНАЧЕЊЕМ

Прилошки изрази са просторним значењем реализују се у два основна категорија – категорији места и категорији правца. Обележје првих јесте именичка лексема *место* и, ређе, њој конкурентне лексеме којима је експлицирано архисемско значење. У примарној, локативној форми с предлогом *на* ове изразе карактерише семантичко обележје статичности. Изрази са именичком лексемом *правац* и њој конкурентним лексемама имају обележје динамичности као примарно. Док се први подтип може реализовати и у другим формама које му обезбеђују и значења динамичности (аблативно, нпр. *од/са тог места* и адлативно, нпр. *до тог места*), изрази са примарним значењем правца, као семантички спецификовани, не остварују системски и статичка (локативна) значења (осим у ретким случајевима типа *на том правцу*).

Модел прилошких изрза заступљени у категоријама места и правца јесу предлошко-именички и синтагматски, с тим што су одређени типови прелазни, односно могу се остварити у предлошко-именичкој форми, али и укључити заменички или придевски детерминатор. Како се значење именичких лексема своди на архисемско значење, семантика синтагматских изрза предодређена је обавезним детерминатором.

Сама категорија простора изворна је категорија метафоричних значења у апстрактнијим доменима, те су метафоричка значења веома развијена и у систему прилошких изрза. Зато ћемо посебно размотрити просторна и непросторна значења ових изрза.

Примарни критеријум класификације прилошких изрза са просторним значењем јесте, дакле, семантички, док је основни поткритеријум формални. Тако ће прилошки изрази са просторним значењем бити класификовани у две групе: изразе са именицама чије је примарно семантичко обележје статичност (*место, простор, локација, страна* и сл.) и прилошке изразе са значењем правца. У оквиру обеју група издвајају се типови изрза према њиховој структури и форми.

II.1. Прилошки изрази са именицама чије је примарно семантичко обележје статичност

Прилошке изразе са именицама чије је примарно обележје статичност класификујемо према типу изрза (синтагматски, предлошко-именички и предлошко-заменички тип). У оквиру сваког типа издвојићемо подтипове, који се у синтагматском и предлошко-именичком типу формирају према именичкој лексеми као носиоцу категоријалног значења. Тако се у оба ова типа као подтипови јављају прилошки изрази са именицом *место*, изрази са именицом *страна* и изрази са другим именичким лексемама (*простор, страна, локација, крај* и сл.). Даља анализа и

класификација заснива се на врсти и семантици детерминатора, најчешће демонстративних заменица и придевских лексема. У оквиру сваког подтипа описују се структурни модели.

Предлошко-заменички тип је, како се показује, маргиналан у пољу просторних прилошких израза са обележјем статичности.

II.1.1. Синтагматски прилошки изрази

Прилошки изрази са именицама статичног значења имају обележје локативности у својој примарној форми (*на*+локатив). За разлику од еквивалентних прилога који су неутрални у односу на критеријум промене места у простору (Пипер 1988: 18), прилошки изрази променом релационе семе (означене предлогом и падежном формом) добијају обележје адлативности, односно аблативности.

Основна семантичка обележја ових синтагматских прилошких израза одговарају систему семантичких обележја прилога. Базичне релације заснивају се на обележјима проксималности (објекат локализације налази се у домену говорне ситуације) и дисталности (објекат локализације је изван домена говорне ситуације, в. Пипер 1988: 20). Ужа обележја у сфери проксималности – централност и периферност – диференцирана су према позицији непосредних учесника у комуникацији (говорника и саговорника). Како су у оквиру синтагматских прилошких израза детерминатори носиоци диференцијалних семантичких компоненти (јер именичка лексема одређује само категоријално значење израза), дата семантичка обележја носе управо детерминатори. Тако се, паралелно систему заменичких прилога, изрази јављају са демонстративним заменицама *овај*, *тај* и *онај*, што обезбеђује семантичку еквивалентност прилога и израза.

Други детерминатори најчешће представљају еквиваленте осталих прилога, односно репрезенте диференцијалних прилошких обележја. Тако њима локализатор може бити представљен укупношћу просторних објеката одређене врсте (обележје универзалности: *свуда / на сваком месту*), рестриктивно (*другде / на другом месту*), као појам за који се пита (*где / на ком месту*) и сл. (преглед датих обележја дат је у Пипер 1988: 18–20).

II.1.1.1. Прилошки изрази са именицом *место*

У најопштијем моделу синтагматских просторних прилошких израза са обележјем статичности архисемска компонента изражена је именицом *место*. Због свог општег просторног значења ова именица захтева обавезну детерминацију у оквиру прилошког израза.⁷ Стога су малобројни предлошко-именички изрази са именицом *место*, а у њима

⁷ Именица *место* и ван прилошких израза најчешће захтева неку детерминацију која се може реализовати у различитим варијантама. Како наводи Н. Арсенијевић: „Једну од могућности представља повезивање ове лексеме са одређеном глаголском радњом, догађајем и сл. (*место дефекта*), затим то може бити посебно окарактерисан простор, тј. простор који на посматрача оставља одређени утисак (*суморно место*), такође и простор који је у корелацији са својим или неким другим објектом локализације (*своје, њено место*)” (Арсенијевић 2003 I: 168). Међутим, могућности детерминације у оквиру прилошких израза су умногоме ограничене.

се неисказани детерминатор подразумева (нпр. *Дјед се узврпољи стојећи у мјесту* (= на истом месту, не померајући се)).

У локативним прилошким изразима релациона сема изражена је предлогом *на*. Дакле, локализација се у прилошким изразима са лексемом *место* увек врши у односу на површину локализатора. У случају употребе лексеме *место* у значењу „насељено место”, предлог *у* кореспондира са природом локализатора као простора у чију се унутрашњост смешта објекат локализације (упор. *у граду, у вароши, у селу, у насељу* и сл.). Тако се прилошки изрази *на том/овом/оном месту* формом разликују од падежних адвербатива типа *у том месту* (= „у том насељеном месту”),⁸ а аналогно томе диференцирају се и њихови аблативни и адлативни еквиваленти, нпр.:

У тим местима су они почели распитивање за некадашњу Мирославу Јелић, не знајући њену даљу судбину, ни садашње презиме. (Огњеновић, 147); Они су гледали како избеглице и кажњеници, њихова сабраћа из реда самаца са Синаја, из Кападокије, из Цариграда и из других места, бивају укrcани на галије без крма и једрила... (ПСЧ, 34).

Разматрајући опозиције унутра/споља у вези са предлозима *у* и *на*, М. Стевановић анализира именице уз које се употребљавају оба предлога: „Исто се тако ова два предлога напореда употребљавају уз локатив именица *село, ходник* и сл. за одређивање места где се нешто дешава, врши или налази, али ипак сваки од њих са својом, ако и једва осетном, нијансом”, па даље: „*на* с лок. значи да је нешто на отвореном простору, док би се предлогом *у* [...] означавало да нешто бива или да нешто јест у унутрашњости – у границама села” (Стевановић 1991 II: 492).⁹ На основу специфичности предлога *у* и *на* можемо закључити да је у основи употребе предлога *на* уз именицу *место* у прилошким изразима опозиција генеричко/референцијално. Основна форма прилошких израза с именицом *место* јесте локатив с предлогом *на*, док се у изразима типа *у том месту, у овом месту, из овог места*, именицом *место* увек реферише на конкретно насељено место.

Немајући генеричко, хабитуално значење, већ референцијално и конкретно, ови се изрази сврставају у падежне адвербативе, а не у прилошке изразе.

На овој разлици темеље се значења падежа који се у неким језицима (нпр. у финском) срећу као засебни падежи: *Живим у граду (у том месту)* – инесив; *Дрво је на*

⁸ Однос предлога *у* и *на* подробно је истражен у нашој литератури. Јасно је да је „избор између ‘у’ и ‘на’ увјетован првенствено семантиком именичких лексема уз које се јављају” (Батистић 1972: 30), односно обележјима појма–локализатора. Тако М. Стевановић, чији су налази пренети и у Речнику САНУ, наводи да се „везом локатива с предлогом *на* одређује место на горњој површини, на отвореном простору, каквом већем пространству, на излазу (односно улазу), почетку или крају нечега, на спољној страни или на некој висини” (Стевановић 1991 II: 510). Однос ових предлога и њихових аблативних и адлативних еквивалената анализиран је, у мањој или већој мери, и у студијама које се баве појединим падежима (Фелешко 1995, Арсенијевић 2003) или семантиком предлога (Кликовац 2006), као и у раду М. Ивић „Семантика предлога у изразима типа *седећи на сунцу / седећи у хладу* и сл.”, у: Ивић 1995а: 175–179. Ни један од ових аутора не разматра специфичности употребе ових предлога уз именицу *место*, али се разматране опозиције и специфичности могу применити и на прилошке изразе.

⁹ Ова разлика се очитује и у немогућности да уз конструкције с предлозима *на* и *са* дође име села (*Живи у селу Сиоковац*, али не и *Живи на селу Сиоковац, Иде у село Сиоковац*, али не и *Иде на село Сиоковац*), што показује да је предлог *у* немаркиран уз именицу *село*: *Живи у селу / на селу*. Ово примећује и Н. Арсенијевић, која наглашава разлику између генеричког и референцијалног значења конструкција с предлозима *у* и *на* са акузативом именица *село, иланина* и слично (Арсенијевић 2003, I: 168; в. и Чутура 2010).

там месту – адесив¹⁰ (са диференцијацијама и у аблативним и адлативним еквивалентима: инесив/елатив/илатив; адесив/аблатив/алатив; о овим значењима детаљније ће бити речи у наредним одељцима рада).

II.1.1.1.1. Прилошки изрази са детерминатором *ово/то/оно*

Овај модел прилошких израза садржи једну од заменичких лексема *ово, то* или *оно* у функцији обавезног детерминатора. Примарна форма у којој се остварују јесте *на*+локатив, када су заменљиви одговарајућим прилозима *овде, ту, тамо* и *онде*.

Значење датих прилошких израза јесте спацијална локализација идентификационог типа (објекат локализације запрема локализатор или његов део), исказана предлогом и локативном формом.

Демонстративи у датим прилошким изразима упућују на познати садржај, тј. локализатор, а то се упућивање реализује као егзофора или као ендофора. У усменој реализацији језика могућа је употреба свих наведених израза као средстава упућивања на просторне елементе ван исказа (егзофоричка деикса).¹¹ У нашем корпусу, који највећим делом обухвата језик у писаној реализацији, егзофора је везана за прилошке изразе са демонстративом *овај*, на пример:

а) на овом месту

а. а

Давно смо кренули и тешко смо путовали и несрећно смо пали и зауставили се *на овом месту* [← *овде*], и зато нисмо више ни сенка онога што смо били. (ТХ, 522); На њему пише: Руски пуковник Николај Рајевски у борби са Турцима погибе *на овом месту* [← *овде*] 20. августа 1876. године. (Путопис, 256); Уважени господине Министре, господине Конзуле, господине Комадина, часни оци (мада их није било), поштоване даме и господо, браћо и сестре, *на овом месту* [← *овде*], под овим кровом и у овако цењеном друштву, ја мислим... (Елдорадо, 120); *На овом месту* [← *Овде*] поражена је моја радозналост и жеља за путовањима. (Путопис, 132); *На овом месту* [← *Овде*] писац овог поучног романа сматра да је крајње време да знатижељном читаоцу открије и име свог главног јунака. (Елдорадо, 19);

а. а. а

Термини усменог дела испита биће додатно истакнути *на овом истом месту*, у току ових дана. Не узнемиравати професоре питањима око термина усменог испита пре него што буду истакнути *на овом месту*!!! (<http://poincare.matf.bg.ac.yu>); *На овом месту* ћемо Вас обавештавати о вему што сматрамо важним и што је везано за плес. (<http://hilonteam.proboards80.com>).

У последњем примеру групе (а. а) прилошки израз односи се на место у тексту, те би се могао заменити како прилогом *овде*, тако и прилогом временског значења са

¹⁰ Значење ових термина наводи и Кристал у *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике*, наводећи као извор J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge University Press, 1986): адесив – „Термин који се користи у граматичкој дескрипцији да означи врсту флексије која изражава значење присуства 'на' месту или 'близу' њега” (Кристал 1999, s. v. *adesiv*); инесив – „тип флексије који изражава значење локације или положаја у оквиру неког места” (Кристал 1999, s. v. *inesiv*).

¹¹ Егзофора се одређује као „процес или резултат непосредног (или деиктичког) упућивања неке језичке јединице на ванјезичку ситуацију која прати исказ” (Кристал 1999, s. v. *egzofora*).

обележјем централности („Сада писац... сматра да је крајње време да знатижељном читаоцу открије и име свог главног јунака”; упор. „Овде ћемо размотрити” / „Сада ћемо размотрити”).

У текстуално-деиктичкој (ендофоричкој) употреби, прилошки израз *на овом месту* јавља се да упути на у тексту поменути (у нашим примерима увек антецедентни) садржај.¹²

а. б.

Међутим, да нема пута којим се може тек тако, олако проћи – потврдио је и неки догађај, на неком наоко незнатном раскршћу. Наиме, *на овоме месту*, као да га је од Васкрса чекао, пред ноге Савине ничице паде човек... (Опсада, 27); На месту чувене кафане ”Три листа дувана” [...] ускоро ће нићи 17000 квадрата пословног простора [...] Иначе, донедавно се *на овом месту*, на углу Булевара краља Александра и Улице кнеза Милоша, налазила јавна гаража. (Блиц, 27.1.2008, 26); Највећи летњи поп рок фестивал „Лајв фест” [...] биће одржан 5, 6. и 7. августа на будванској плажи Јаз. Током три ноћи *на овом месту*, где су лани свирали рок диносауруси Ролингстонси, наступиће све саме звезде. (www.novosti.rs); Винча је највеће и најцеловитије истражено неолитско насеље у Европи. *На овом месту*, где се преко долине Болечице и Дунава разиграни рељеф Шумадије сусреће са банатском равницом, налазила се [...] метропола. (www.rastko.org.yu/arheologija); На месту где је настало неолитско насеље у Винчи Дунав прави велику кривину изадија ка истоку. Ово пружа прилику становницима Винче да сагледају реку неколико километара узводно [...] Осим тога, река је *на овом месту* нешто шира и спорија... (http://ntasic.blog.co.yu); Рушевна зграда старе шпиритане која се такође налази у центру града зарасла у коров и смеће по свој прилици биће срушена, а *на овом месту* нићи ће пословни центар. (http://www.blic.co.yu/vojvodina); Салаш 84 код Новог Сада један је од ретких који је избегао судбину разарања и данас, баш *на овом месту*, туристи имају прилике да доживе давно заборављену Војводину. (http://www.ekapija.com); Централна тачка прославе – Београд, налази се на познатом београдском скверу – Славији [...] *На овом месту* је замишљена једна монументална инсталација великих размера, која би била симбол града – највећи глобус на свету. (www.belef.org/srpski/dani_beograda); Наиме, насеље Виногради познато је по природној води жућкасте боје, која од 1900. године извире *на овом месту* и за коју многи тврде да је лековита. (http://www.kurir-info.rs).

¹² Тај садржај може у тексту бити веома удаљен (Пипер 1988: 42), али и „разуђен”, при чему се низом прилога и прилошких израза остварује посредно упућивање на поменути садржај, нпр.: „Nedostajući završetak severnog kraja istočnog spoljašnjeg zida i pregradnog zida prostorije 2, ukazuje da se južni zid građevine nalazio pored same današnje desne obale Vrelske reke, što celu situaciju prilično komplikuje. Geomorfološka situacija njenog korita *na овом месту* искључује могућност да је оно *на овом месту*, tokom античке епохе, било померено. [...] Naime, *samo на овом месту* постоји један невелики минијатурни канјон [...] Zbog toga је, готово у nivou реке, десна обала *на овом месту* fundirana gusto и паљљиво слоženim облucima великих димензија...” (www.ai.sanu.ac.yu) (у тексту је само једном, онако како смо издвојене реченице и приказали, дефинисано дато место). У једном новинском тексту, који је у целини о Бањи Ковиљачи, више пута је употребљен прилошки израз *на овом месту*, али и прилошки израз *на њом месту* и прилог *ту*, будући да је тематски оквир омогућио њихову употребу без штете по разумевање: „*На овом месту* се успешно леће сва реуматска оболjenja, posttraumatska stanja, posledice preloma ruku i nogu. [...] *Tu* је i park sa šumovitom okolinom површине 40 hektara који је уређен по угледу на austro-ugarske banje [...] U parku је i vidikovac где је у прошлости свирао banjski оркестар који је okupљао plemstvo из читаве Evропе. *Na том месту* су се održavali balovi predvođeni evropskim carskim porodicama где је bila stvar prestiža бити viđen. [...] Banja се prvi put pominje у turskim teferima 1532. godine, а postoje i две legende о njenom nastanku. Vuk Karadžić tvrdи da су *на овом месту* živele две sestre Vida i Kовиљка...” (http://arhiva.glas-javnosti).

Прилошки изрази са заменицом *тај* у функцији обавезног детерминатора остварују ендорфорчку улогу, тј. улогу реименовања познатог, у тексту поменутог садржаја.¹³ То упућивање у нашим је примерима увек анафоричко („супституцијско понављање антецедентног а језички неистоврсног денотата” (Ковачевић 2007: 50)). Антецедент може бити присутан у претходним реченичним јединицама текста (група примера (б. а)) или у истој реченици, најчешће претходној клаузи сложене реченице (група примера (б. б), у којој су подвучени антецеденти прилошких израза):

б) на том месту

б. а

На том месту [← *Ту*] ја могу да умрем. (ВВП, 366); Како више никад не би могла да *на том месту* [← *ту*] уђе кроз зид, Тинторето је направио рељеф и ставио га на прочеље куће. (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 49); *На том месту* [← *Ту*], из забораваљене капе пуковника Рајевског, израста храм Свете Тројице, грађен од црвеног и белог мермера. (Путопис, 256); *На том месту* [← *Ту*] више нема „Ер Франса”, а поред тог зачараног излога не налази се такође ни „Гратексова” продавница. (НИН 2963, 11.10.2007, 46); Тако се од оних монаха самаца који су преживели бродоломе створила велика монашка насеобина *на том месту*. (ПСЧ, 35); Једнога дана 1198. године *на томе месту* владари и монаси свети Сава и Симеон Немања, купили су земљу и воду српској држави и почели обнављати манастир. (ПСЧ, 65);

б. б

Новак Ђоковић је недавно одлучио да не брани титулу у Амесфорту, иако је *на том месту* [← *ту/тамо*] освојио свој први АТП турнир. (НИН 2953, 2.8.2007, 43); Јарић је у Бразилу чак спавао у Лиминој кући, што је незабележено, јер пре њега ниједан мушкарац није провео ноћ *на том месту* [← *ту/тамо*]. (Gloria 263, 18.6.2008, 35); Крчма, из које је преображен изашао наш главни јунак, [...] последњи је број Македонске улице, која се баш *на том месту* [← *ту*] улива у Трг Републике што као да, пузећи до излизаног прага, смерно долази да се поклони старој дами – „Зори”. (Елдorado, 24); У то време, Трогир је имао само једног водича [...] који је објашњавао странцима лепоту и значај портала на два-три језика ужасног акцента, али што јест-јест, био је доброћудан и добронамеран па ми је дозвољавао да цртам *на том месту* [← *ту*] до миле воље. (Путопис, 59); Начелник царске канцеларије се неодлучно почеша средином темена, власи му *на том месту* беху добро проређене од свакаквих захтева. (Опсада, 25); Теразије су добиле име по водоводу који је био *на том месту* тадашњег Београда. (НИН 2986, 20.3.2008, 9).

У последњем примеру групе (б. б) додат је и генитивни детерминатор (на том месту *тадашњег Београда*) који није информационо неопходан у овом случају, али блокира замену прилошког израза прилогом; или, другачије посматрано, прилошки израз омогућује ширење структуре (везивање додатног детерминатора за именицу *место*).

Прилошки изрази са детерминатором *тај* супституентни су прилозима *тамо* и *ту*, док се прилошки израз *на оном месту* може заменити и прилогом *тамо*, као нпр.:

Младић и жена се у једном тренутку сусретоше на крају равног пута, *на оном месту* [← *тамо/онде*] где он нагло заокреће и постаје каменит и излокан. (ТХ, 310).

¹³ Термин *ендорфорчки* означава „односе кохезије који помажу да се одреди структура неког текста” (Кристал 1999, s. v. *ендорфора*).

Асиметрија у могућности супституције прилошких израза прилозима и обратно проистиче из асиметричности четворчланог система заменичких прилога са значењем локалности¹⁴ и његовог односа према трочланом систему демонстративних заменица. Додатно, ендофора као „текстуална деикса” укључује текстуално блиске, иако просторно удаљене ентитете, те је нпр. на конструкцију у *Амесфорту* (први пример групе б. б) могуће упутити прилогом *ту*, али и прилогом *тамо* (исто је и са другим примером исте подгрупе – у *Бразилу... у Лиминој кући*). Притом релевантна постаје или функција упућивања на близак, непосредно претходни контекст или (ређе) информација о просторном односу (удаљености).¹⁵ Текстуална блискост поменутог појма/садржаја на који прилошки израз реферише омогућује и употребу демонстратива *овај* као обавезног детерминатора у одређеним случајевима, као нпр.:

Новак Ђоковић је недавно одлучио да не брани титулу у Амесфорту, иако је *на том месту* [*на овом месту*] освојио свој први АТП турнир.

Израз *на том месту* у највећем броју случајева заменив је прилогом *ту*, који указује на „простор одређен саговорником” (Пипер 1988: 20).

Изрази са демонстративом *онај* (као и изрази временског значења) у структури реченице имају улогу „увођења” зависне реченице, као у примерима:

в) на оном месту

Истркујући се тако свако за себе, младић и жена се у једном тренутку сусретоше на крају равног пута, *на оном месту* [*← онде*] где он нагло заокреће и постаје каменит и излокан. (ТХ, 310); У супротном свира се индирект за противника, *на оном месту* [*← онде*] где лопта додирне противничку половину. (<http://www.fkguca.org.yu>); Планина и њен највиши врх се не осваја, већ се врши успон. Нико није ”освојио врх” и донео кући. Он и даље остаје *на оном месту* [*← онде*] где га је мајка природа сместила. (<http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/02/08/>); Археолошка ископавања вршена на Калемегданској тераси, *на оном месту* [*← онде*] где се очекивало откриће келтског Сингидунума, нису потврдила таква очекивања. (<http://sr.wikipedia.org/sr>, одредница Сингидунум).

У наведеним примерима прилошки изрази са заменицом *онај* употребљени су у функцији „ослабљене или привидне катафоре” (Пипер 1997: 188).¹⁶ Ови прилошки

¹⁴ „Употреба прилога *ију* везана је за дилеме о томе да ли у српскохрватском и другим јужнословенским језицима постоји трочлани систем остензивног упућивања, или је он у савременим језицима редукован на двочлани систем [...] Примери чешће говоре у прилог другом мишљењу, али чињеница да је у неким контекстима немогућно заменити прилог *овде* прилогом *ију* (и обрнуто) без измене садржаја исказа, ма колико такви примери били ретки, а истовремено нимало стилски маркирани, даје за право и првом гледишту” (Пипер 1988: 22).

¹⁵ У вези са прилозима *овде*, *ију*, *ијамо* и *онде* у функцији текстуално-деиктичког упућивања П. Пипер каже: „Текстуална специјализација тих прилога није апсолутна, тј. она их, с једне стране, није лишила могућности директног упућивања на денотат, а с друге – није искључила могућност употребе прилога са обележјем централности и периферности у функцији анафорског или катафорског упућивања” (Пипер 1988: 40).

¹⁶ На овом месту Пипер говори о употреби ОН- заменица и Т- заменица у овој функцији, „углавном у грамагички везаним облицима као што су релативне реченице” (Пипер 1997: 188), и у вези са „катафорском расподелом ОВ-, Т- и ОН- заменица”: примећује да је „уочљива катафорска

изрази не могу се употребити самостално (без додатног де терминатора), осим у егзофоричкој употреби. Доносимо, у оригиналу, пример који илуструје функцију упућивања на познати садржај. У дијалогу који следи прилошки израз упућује на место познато говорнику и саговорнику (в. и конструкцију *код оног фризера*; познатост и „посебност” места на које се упућује сигнализира и ознака (емотикон) „намигивања” иза прилошког израза):

A: OVO KOD ONOG FRIZERA JEL...???...ONOG

Б: E jeste ... onog sto ima frizerski salon na onom mestu ;)

A: ZNACI TO JE ONAJ...ZNACI NA ONOM MESTU...

(<http://www.furka.com/galerija/39700/354522>).

Реализовање деиксе у „менталном простору”, „простору сећања”, односно знања говорника и саговорника (*deixis am phantasma*) остварује се и прилошким изразима других категоријалних значења са заменичким детерминатором *онај* (и уопште *он-* заменицама), што илуструју следећи примери (у првом је опет графички истакнута заменичка лексема (*оних*)):

Нека их, нека мало пропате, нека виде како је нама било с њима свих ових (а нарочито *оних*) година. (Време, 24.7.2008, 43); Зар да ми се обратиш на *онај* начин? (разг.).

Курзив у првом наведеном примеру је, дакле, оригиналан, што говори и о неопходности наглашавања „ексклузивности” појма на који се заменицом *онај* реферише (постоји *један* такав појам, истакнут, посебан, за који учесници у комуникацији знају).

Сличан тип упућивања остварује израз *на оном месту*, употребљен са циљем еуфемистичке супституције табуизираних лексичких јединице¹⁷:

Гледам неке светске модне ревије и видим да је cool да мушкарци носе сукње. Да ли би прошетали сукњу, али да то није тартан шкотска карирана са торбицом на *'оном'* месту? (www.forum.hr/archive)

У егзофоричкој улози, дакле, прилошки изрази *на овом/том/оном месту* имају значења аналогних прилога *овде*, *ту*, *тамо* и *онде*. Приметна је асиметрија између система прилога и прилошких израза. У ендофоричкој улози прилошки изрази са заменицама *овај* и *тај* могу (самостално) упутити на антецедент, док је прилошки израз *на оном месту* најчешћи у функцији „привидне катафоре”, тј. у функцији „корелативног локализатора” (Антонић 2001: 302) у односу на месну реченицу.¹⁸ На основу могућности супституције прилошких израза прилозима, можемо закључити да

специјализованост посебне, заменичке серије ОВ- заменица за упућивање на нивоу надреченичног јединства уз делимично или потпуно одсуство других показних заменичких речи у тој заменичкој функцији” (наводе се примери типа *људи њевају овако*: ... ; *што је изгледало овако*:...) (Исто: 187).

¹⁷ „Еуфемизација се често врши употребом, умјесто опсцених лексичких јединица, синтагми с референцијалним (деиктичким) лексемама у свом саставу. То је врло раширен начин еуфемизације и у публицистичком и у књижевноумјетничком стилу” (Ковачевић 2006: 166).

¹⁸ И. Антонић објашњава ову функцију временских прилошких израза са обележјем дисталности њиховом највећом удаљеношћу од говорног лица која условљава и најнижи степен одређености (Антонић 2001: 302).

у текстуално-упућивачкој функцији прилошки изрази са заменицом *овај* имају „псеудоцентрално” значење (термин користи П. Пипер у вези са прилозима у: Пипер 1988: 41).

Варијације модела анализираних прилошких израза обухватају измену детерминатора, употребу израза у плуралском облику, као и измену падежног облика.

Једна од могућих варијанти наведених прилошких израза јесте и употреба показне заменице за каквоћу на месту обавезног детерминатора. Овакви прилошки изрази немају искључиво значење локализације; њихово значење је идентификација квалитета одређеног места, а компонента локалности задржана је у деиктичкој природи заменице, нпр.:

У оваквој ноћи и *на оваквом месту*, где се свак спасава у својој илузији, нема веће среће ни лепшег заборав. (ТХ, 166); Лежао је потрбушке, чудом се чудно свирци *на оваквоме месту* и осећао је да стари и он и она страшна жеља у њему... (Последња љубав, 155).

Други тип варирања прилошких израза овога типа – могућност употребе прилошких израза у плуралској форми – илуструју следећи примери:

Невероватно је и помислити да се данас *на тим местима* дижу циновски хотели, праве кошнице са војском од куvara и конобара... (Путопис, 44); Брзо би препознавао места, али је теже било сетити се жена са којима је *на тим местима* бивао. (ПСЧ, 19); Успомене су се сустизале и он је у један план Београда почео да уноси знаке на местима која је током својих ноћних трагања препознао, бележећи уз њих и имена жена које је имао *на тим местима*. (ПСЧ, 19); *На тим местима* обично пронађем добре модне детаље попут каишева, капа и ташни. (Gloria 289, 17.12.2008, 96);

Народи који у савременом свету траже независност морали би се побринути да не живе *на таквим местима*, која доминирају светским трговачким путевима... (Бјелица, 92).

Трећи тип варијација датог модела прилошких израза јесте њихова употреба у нелокативној форми, чиме се мења значење локативности у једно од значења динамичког типа.¹⁹ Како је архисема и у овим изразима остварена именицом *место*, а диференцијална сема једном од заменичких лексема у функцији неиспустивог детерминатора, овај тип прилошких израза посматрамо као варијације локативног модела. Варијанте чије је базично семантичко обележје динамичност објекта локализације (измена места у простору, транслокативност, кинетички аспект просторног односа) остварују се у овом типу прилошких израза предлошко-падежним формама: *од/до*+генитив, *са*+генитив, *на*+акузатив. Наведене форме реализују тип локализације површином локализатора, док се значење „насељено место” именице *место* остварује локализацијом унутрашњошћу локализатора, односно лексичко-граматичком (предлошком) компонентом (*из*+генитив (елативно значење), *у*+акузатив (илативно значење)). У случају прилошких израза, јављају се форме *са*+генитив (аблативно значење) и *на*+акузатив, *до*+генитив (адлативно значење).²⁰

¹⁹ „Промјеном лексичко-граматичке семе мијења се и падежна форма прилошког израза, што је условљено реченичном контекстом, прије свега типом глагола у предикату” (Ковачевић 2007: 22).

²⁰ Термином *елатив* се „у граматичкој дескрипцији означава врста флексије која изражава значење кретања 'даље од унутрашњости' неког места” (Кристал 1999, s. v. *елатив*), а термином *илатив* –

Тако се диференцијација значења прилошких израза са именицом *место*, у којима именица *место* има значење одређене локализације, и предлошко-падежних конструкција у којима именица *место* има значење „насељено место” врши лексичко-граматичком компонентом. У употреби прилошких израза *од тог места* и *до тог места* ова диференцијација остварује се само путем контекста (као нпр. у реченици *Од тог места па све до села Црна Гора пружа се онај део за који рекох да је најлепши асфалт којим сам до сада возио*).

Прилошки изрази аблативног значења остварују се у формама *од*+генитив и *са*+генитив (*са/од овог/тог/оног места*) (подгрупе примера *а* и *б*), прилошки изрази *до овог/тог/оног места* имају значење адлативности (подгрупа примера *в*), а акузативни изрази *на ово/то/оно место* – циљно значење (подгрупа примера *г*). Ови изрази²¹ еквивалентни су заменичким прилозима *одавде*, *одатле*, *оданде*, *довде*, *дотле*, *донде*, као и *овамо*, *тамо*, *онамо* / *овде*, *ту*, *тамо*, *онде*, како показују следећи примери:

а)

Пожелех да *са овог места* [→ *одавде*] одем у Гизу. (Бјелица, 33); *Са овог места* [→ *Одавде*], дакле, ја поуздано тврдим да је Швајнбург најзападнији и истовремено најсевернији комад наше отаџбине... (Елдорато, 120); Зато воду *са тог места* [→ *одатле*] узимају врачеве из околних села када треба да справе неку посебну мађију. (www.arheologija.fr.gd); Лик је научио тајну „бацања свог гласа”. Иако у ствари звук не долази са неког одређеног места, он може убедити друге да долази баш *са тог места* [→ *одатле*]. (www.tolkien.co.yu); Поред упозорења, он и још неколико купача нису се склонили *са тог места* [→ *одатле*]. (Данас, 28.7.2007, 4); Ускоро ћемо изместити пијацу *са тог места* [→ *одатле*], али не знам хоће ли касаци прећи... (Блиц, 1.8.2008, 4); Уколико се деси да лоптица одскочи са стазе, наставља се *са оног места* [→ *оданде*] где је лоптица „слетела” са стазе. (blic.co.yu);

б)

Кроз коју годину, опасаће се динамитним појасом и нека робна кућа или хотелски хол, заједно са свима који су у њима, одлетеће у небо, а све то, на само неколико сати

„значење улажења у неко место или правац према некоме месту” (Исто, s. v. *илайив*). Аблатив се односи на „облик који заузима именичка синтагма (често једна именица или заменица), типично употребљен за изражавање неког локативног или инструменталног значења. Енглески [и српскохрватски] немају ’аблативни падеж’, какав је постојао у латинском, али се зато служе другим средствима (нарочито предлозима... из, због, од, ради и са, а српскохрватски и другим падежима: генитивом, инструменталом и локативом) како би изразили ове појмове” (Исто, s. v. *аблајив*), док се алативно значење одређује као „тип флексије који изражава значење покрета ’до’ места или ’према’ месту” (Исто, s. v. *алајив*). Ове опозиције у раду узимамо као семантички спецификоване у односу на тип локализације (локализација површином локализатора / локализација унутрашњошћу локализатора), будући да се показује да су управо оне релевантне за значење прилошких израза са лексемом *место*. И када се прилошким изразом супституише конструкција са именицом *село*, која допушта оба модела (*из села* / *са села*), референцијална одређеност прилошког израза аналогна је одређености супституисане конструкције; показује се да је само предлог *из*, тј. само модел локализације унутрашњошћу локализатора, могуће употребити у исказима као: Он је ИЗ села Сиоковца (али: Он је СА села // *Он је са села Сиоковца) ⇒ Он је из тог села (*Он је са тог села) ⇒ Он је из тог места (*Он је са тог места).

²¹ У сваком случају где је прилошки израз заменив прилогом не постоји препрека ни замени прилога изразом, тим пре што се прилошким изразима могу исказати бројније значењске нијансе, на пример: „*Кажу да је одавде* [→ *са овог места*] *најлепши њојлед на Скадарско језеро*.” (Капор, Џумхур, 106). Осим прилога *одатле*, значење аблативности има и прилог *ојуу*: „Здање СО Врачар [...] оперважено је паркинг местима за њене припаднике. Службено лице [...] бдије над паркингом, упозорава особе лакшег разума да се сместа макну *ојуу*” (Vreme, 24.7.2008, 52).

лета *од овог места* у коме се чује једино зујање рулета. (Путопис, 97); Наша сарадница била је тог ускршњег, недељног јутра на дванаестом спрату солитера у 28. блоку, неколико стотина метара далеко *од тог места*. (www.vreme.com); После смо окренули чамац и кренули назад, а што смо више одмицали *од оног места*, од острва Старчева горица, мени је на средини оног чуна бивало све лакше. (glas-javnosti.co.yu); Приколица је била заиста далеко *од оног места* на коме је била пре нашег одласка. (www.novosti.rs);

в)

До тог места и од тог места нема трагова. Као да је неко слетео и одлетео. (www.themetamorphoses.com); Лазаревски је испричао како је лично *до овог места* [→ *довде*] допратио Драгог Јовановића, бившег шефа тајне полиције. (Вечерње новости, 27.7.2008, 8)

г)

Оправданост смештања станице баш *на ово место* [→ *овде*] изазива полемике. (glas-javnosti.co.yu); У градњи цркве, на разне начине, учествовало је око осам стотина људи; они су *на ово место* [→ *овде/овамо*] довели око хиљаду и по тона камена. (pravoslavje.org.yu/broj/943); Седмог дана, кад је хтела да откопа кутијицу, магаре је стало баш *на то место* [→ *ту*] (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 49); Она и њена сестра Сања, једна окренута речима, друга звуковима, биле су сигуран знак да сте дошли баш *на оно место* [→ *онде*] где треба бити, тамо где ће се догодити значајан уметнички чин. (blic.co.yu/arhiva/2005-04-15/kultura); И тако, послје скоро три сата пењања, стиже се *на оно мјесто* [→ *онде*] гдје је Мојсије примио Таблице. (glashercegovine.com).

Можемо закључити да је примарно значење прилошких израза са именичком лексемом *место* и обавезним детерминаторима *овај, тај, онај* месно-локационо значење. Изрази овог типа ендофорички или егзофорички упућују на локализатор, али изрази са детерминатором са обележјем дисталности не могу бити самостални у ендофоричкој употреби. Они најчешће функционишу као кореферентни локализатор у односу на зависну реченицу.

Варијације лексичко-граматичке компоненте резултирају аблативним и адлативним значењем. Тако ова група прилошких израза обухвата 1. значење које је неутрално у односу на критеријум динамичности објекта локализације (локативност) и 2. значења која су маркирана у односу на динамичност објекта локализације, а супротстављена према (најужој) опозицији спецификованости смера кретања (аблативност и адлативност).²² Остале варијације модела тичу се измене детерминатора и употребе израза у плуралској форми.

Прилошки изрази са демонстративима *то, ово, оно* еквивалентни су заменичким прилозима *овде, ту, тамо, онде*.

²² У овом типу прилошких израза, како смо већ напоменули, не остварује се значење перлативности, у систему динамичности необележено спецификавањем смера кретања (нпр. реченица *Ишли смо кроз то место* подразумева „кроз насељено место”). Тако је, уколико посматрамо дате опозиције као бинарне, у разматраном подсистему прилошких израза „прескочена” једна опозиција.

II.1.1.1.2. Прилошки изрази са недемонстративним детерминаторима

Од прилошких израза са именицом *место* и демонстративном заменицом у функцији обавезног детерминатора, по могућности супституције лексичким прилозима разликују се прилошки изрази са бројевним, придевским и другим заменичким детерминаторима. Не могу се, како је то већ констатовано (в. Ковачевић 2007: 22–24), сви такви изрази супституисати лексичким прилозима, те се не могу ни сматрати изразима насталим декомпозицијом прилога.

Прилошки изрази са детерминатором *који* супституентни су прилогом *где*, са том разликом што се сингуларном или плуралском формом израза може пренети и информација о броју места (једно или више) што показују следећи примери:

О да, да... Фрактура колена, је л тако? – Толико си бар морао да знаш *на ком* је *месту* [→ *где*] твоја ташта сломила ногу. (Грешник, 514); Драга моја Исидора, у Каиру се људи срећу чешће него у најгорој селендрачи, зато што свако зна *на која места* [→ *где*]²³ одлази стално а на која никад. (Бјелица, 42); Могло се виде *на којим местима* [→ *где*] је помоћу цеви причвршћеним за прочеље бедема било воде високо у ваздуху, где је морало бити ватре по дубоким димњацима, пространим као собе. (ПСЧ, 72).

Изрази са детерминатором *било који* еквивалентни су спојевима *било где, ма где*. Комбинацијом детерминатора могу се остварити додатне нијансе (нпр. *на било ком другом месту*):

Укратко, стављено ми је до знања да нисам добродошао гост у свом родном граду, у коме, иначе, никад није објављена ниједна моја књига, нити *на било ком месту* [→ нити је *било где*] изложена иједна моја слика или бар цртеж. (Путопис, 84); Став који о овом питању имам, верујем, крајње је јасан и спреман сам *на било ком месту* [→ *било где*] да га браним. (НИН 2957, 30.8.2007,13);

Није хтео да се усидри ни код Милдред, ни *било где друго* [→ *на било ком другом месту*]. (Бобић Мојсиловић, 40).

Међу прилошким изразима са лексемом *место* и незамењивим детерминатором бројношћу се у нашој грађи издвајају изрази са детерминаторима *један, други* и *исти*.

Размотрићемо прво изразе са детерминатором *један*, које илуструјемо следећим примерима:

а)

Данас сам, јашући пут Калибунара, видео *на једном месту* како се од кише одронила земља испод пута. (ТХ, 147); Врањак је необично пространа стена у једном комаду, окомита са свих страна и потпуно неприступачна осим *на једном месту* где се уз уску стазу могло попети пешке и прећи са ситном стоком. (Николић, 8); *На једном мјесту* дједа утјешисе причом како је стари говорио да ће преко Уне, у Кауре, да тамо претреса и прави самаре. (ГКНВ, 18); Нека ме пољубе *на једно мјесто* заједно са Вилсоном, а вала и с оним другим, де! (БСБ, 79);

б)

²³ Именица *место* овде остварује значење социофугалног простора.

Занимљиво је понашање ових мрава кад их има више *на једном месту*. (Политикин забавник 2880, 20.4.2007, 55); Логично је да је Андрић, који је вероватно три државотворна детаља *на једном месту* видео уживо први пут у животу, у некој врсти панике... (Standard 59, 6.7.2007, 7); У пуном смо неповерењу, дупле страже постављамо – *на једно место* по двојицу, а ноћу их патроле обилазе. (Г1, 76); У земљи у којој смо се погубили... вреди напокон објединити *на једном месту* рад тих људи... (НИН 2948, 28.6.2007, 60); Од тог јутра нашег главног јунака тресло је, попут грознице, невиђено узбуђење, које му није дало да се скраси *на једном месту*. (Елдорадо, 52).

Из наведених примера, подељених у две групе, можемо видети да детерминатор *један* даје изразима двојако значење. Прилошки изрази групе (а) имају значење неодређене просторне локализације, будући да у њима детерминатор *један* има значење издвајања једног из масе. Разматрајући управо исказе типа „Одатле пође на једно место”, М. Стевановић примећује да је излишно означавати бројем да је место на које је неко кренуо *једно*, те даље каже да се лексемом *један* „казује неодређеност појма” (Стевановић 1991 I: 313). Стога се лексема *један* не може заменити другим бројевним детерминатором, нити постоји истозначни прилог којим би се прилошки изрази *на једном месту*, *на једно место* могли супституисати. У неким примерима, у којима није битно наглашавање јединствености одређеног места, могућа је супституција изрази прилогом *негде*, нпр.: *На једноме мјесту дједа утјешиише причом како је стари говорио да ће преко Уне... // Негде дједа утјешиише причом како је стари говорио да ће преко Уне...* Оваква замена није могућа уколико се прилошким изразом упућује на место које је јединствено по неким својим обележјима, као у примеру: *Врањак је необично пространа стена у једном комаду, окомита са свих страна и потпуно неприступачна осим на једном месту [*→ негде] где се уз уску стазу могло понети пешке и прећи са ситном стоком*. Од свих осталих примера групе (а) разликује се последњи, форме *на+акузатив*, у којем прилошки израз има улогу еуфемистичке форме.

Група примера означена са (б) показује, међутим, да се наглашена информација може тицати управо бројевне вредности лексеме *један*, и у оваквим случајевима на месту детерминатора могу се наћи и друге бројевне лексеме, као и прилошке лексеме *више* и *неколико*, нпр.:

Осим ове везе са Чуметом, видимо је *на бар још два места*. (НИН 2959, 13.9.2007, 23); Зоран је предложио нешто необично: најбоље је живети *на два места*. (НИН 2938, 19.4.2007, 86);

...цигарете су се, рецимо, у Њујорку могле купити само *на неколико места* у граду у четвртима на лошем гласу... (НИН 2949, 5.7.2007, 12); *На неколика места* сам само интервенисао више стилски него суштински. (разг.).

Док примере са детерминатором *неколико* и *више* (*на више места*) сврставамо у прилошке изразе, примере са бројевним детерминатором – осим са бројем *један* – посматрамо као синтагме у којима је избор бројевне лексеме практично неограничен и неусловљен. Конкретна вредност броја, односно тачна квантификација (која се може исказати било којом бројевном лексемом) искључује како могућности подвођења таквих синтагми под устаљене изразе, тако и њихову употребу у функцији прилошке јединице еквивалентне монолексемским јединицама.

У случајевима у којима лексема *један* има бројевну вредност, ова се лексема често може супституисати лексемом *исти*:

Занимљиво је понашање ових мрава кад их има више *на једном месту* [→ *на истом месту*]; Андрић, који је вероватно три државотворна детаља *на једном месту* [→ *на истом месту*] видео уживо први пут у животу...; ... дупле страже постављамо – *на једно место* [→ *на исто место*] по двојицу.

Конкурентност ових детерминатора произлази из њихове значењске компатибилности, те се они могу употребити и један уз други, чиме се интензификује дато значење (*на једном истом месту*).

Сличне односе овима налазимо и у паровима прилошких израза *једног дана* (неодређена референцијалност) и у *једном дану* (одређена квантификација), као и у значењу прилога *једном*.²⁴ Дакле, и у сфери темпоралних и у сфери спацијалних односа, прилози и прилошки изрази са компонентом „један” могу остварити значења неодређености и одређености. У случају израза са именицом *место*, исти изрази могу имати оба значења, у зависности од контекста, а према себи немају конкурентне прилоге којима би се могли увек супституисати.

Док је значење прилошког израза *на једном месту*, дакле, сродно значењу прилога *негде*, а *на неколико места* прилогу *понегде*, негирани израз *ни на једном месту*, који подразумева тмезичку реализацију,²⁵ значењски одговара прилогу (*н*)*игде*:

Кад смо већ код деце, споменимо и то да је код нас немогуће *ни на једном месту* купити кликере. (НИН 2963, 11.10.2007, 47: Момо Капор).

Значење неодређене референцијалности имају и изрази са детерминаторима *неки*, *одређени*, *извесни* и *поједини* (изрази са детерминаторима *неки* и *извесни* углавном, а са детерминатором *поједини* искључиво у плуралској форми):

На неким местима вода је продирала. (Вечерње новости, 14.8.2006, 31); Значи све зависи од тога колико су изгорела стабла, *на појединим местима*, била стара. (НИН 2953, 2.8.2007, 30); Воз се кретао веома споро; *на извесним местима*, на узбрдици, путник је могао мирно да изађе из вагона и да трчи поред композиције... (Путопис, 25); На одређеним местима стварани су сабирни обори, и ту су откупљене свиње затваране;... (Т2, 269).

Посебну подгрупу прилошких израза са именицом *место* чине изрази са детерминатором који носи значење идентичности / неидентичности у односу на већ дефинисани локализатор. То су изрази са детерминаторима *исти*, *други*, *различити*, *разни* (последња два увек у плуралској форми), у падежним формама *на*+локатив, *на*+акузатив, *са*+генитив, потврђени следећим примерима:

²⁴ Разлика између прилошких израза са значењем неодређене временске референцијалности и прилошких израза са значењем одређене квантификације (једнократности), очитује се и у значењу прилога *једном* и *једанјут*, нпр. „Био *једном* један краљ” према „У Венецији, у којој је она *једном* и кратко боравила”. Додатно, и прилог *једанјут* може остварити значење неодређене темпоралне локализације (нпр. *Једанјут* иде стари амица... (Ђура Јакшић, *Отац и син*); *Једанјут* давно, у јесен 1967, шетао сам Кнез Михаиловом... (НИН 2959, 13.9.2007, 43: Момо Капор); Истина је да сам са њим (*једном*) седео у кафани. (НИН 2949, 5.7.2007, 50)).

²⁵ О тмезичкој реализацији одричних и неодређених заменица уз предлоге в. Ковачевић 2004: 256–258.

а) исти

а. а) *na*+локатив

Да није написао на којима пише „распродаја” на разним језицима, не бих знао заиста у којој сам земљи, јер све је исто: десет врста хлеба са циметом, сусамом, сувим грождем *на истом месту* свугде, као и тридесетак јогурта... (НИН 2986, 20.3.2008, 48); ...концертни спектакл *на истом месту* Мирослав је поновио и сутрадан. (Gloria 289, 17.12.2008, 18); Давил је нагло устао, одгурнувши столић са доручком, а Давна је, стојећи *на истом месту*, не мењајући ни глас ни положај, на сва његова узбуђена питања одговарао кратким и неодређеним изразима. (ТХ, 56); А мали број тих канцеларија наставиће да попуњавају запослени [...] са истим човеком на челу који је једноставно желео да обе његове институције буду *на истом месту*. (НИН 2957, 30.8.2007, 30);

а. а. а) са комбинацијом детерминатора

Лежим, дакле, *на оном истом месту* одакле је у подне 20. августа 1876. године пуковник Рајевски са двогледом осматрао турске положаје. (Путопис, 249);

а. б) *na*+акузатив

Катил-ферман, који је требало да обезглави и сахрани Мехмед-пашу, ушивен је опет пажљиво, *на исто место* у постави капицибашиног ћурка. (ТХ, 59);

а. б. а) са комбинацијом детерминатора

Затим сам сео *на оно исто место* од јуче... (Видојковић, 66);

а. б. б) плуралска форма

Имали смо исте пријатеље, излазили *на иста места*, али се пре тога никада нисмо срели. (Gloria 285, 19.11.2008, 78);

б) други

б. а) *na*+локатив

У Кнез Михаиловој улици, у згради Филолошког факултета, Предраг Миловановић је отворио књижару-антикваријат *Орфелин*, „научну антикварницу какве нема *на другом месту*, каква нам је потребна” (НИН 2958, 6.9.2007, 54);

б. а. а) са комбинацијом детерминатора

Универзална луска драма испричана је без бежања од локалног колорита, који је ипак пажљиво дозиран, тако да Румунија 1987. представља више него пригодну позорницу за причу која би се могла дешавати и *на неком другом месту*. (Евгора 172, 26.7.2007, 47); Кад сањаш снове из будућности не треба да спаваш у постељи у којој обично ноћаш. Спавај *на неком другом месту*. (Уникат, 67); Ако се неким случајем Расим Љајић, на пример, сувише веже за Лубардин „Косовски бој”, нико га неће спречити да га понесе са собом кад буде седео *на неком другом месту*. (НИН 2957, 30.8.2007, 30);

Макар због тога што *на једном другом месту*, истина опет као узгредну напомену, наводи да су Американци акције које су предузимали током 2002. и 2003. у Авганистану предузимали у савезништву са Северном алијансом... (НИН 2947, 21.6.2007, 36);

б. а. б) плуралска форма

Ову књигу Давидовић је већ поклатио Народној библиотеци Србије и манастиру Манасија, задужбини деспота Стефана Лазаревића, а ускоро ће се наћи и у манастиру Никоље, као и *на другим местима* не само у Србији, где је ваља чувати. (НИН 2953, 2.8.2007, 56); Али она сила о којој смо на почетку говорили јављала се, као подземна

вода, nesлућeno и неочекивано и *на другим местима* и под друкчијим приликама, настојећи да ухвати што више маха и завлада што већим бројем људских бића оба пола. (ГХ, 219); Ово се, руку на срце, догађало и *на другим местима*, јер није само Немачка трпела у привредној кризи, већ цео индустријски свет. (НИН 2986, 20.3.2008, 102); Фитиљи динамита налазе се, међутим, и *на другим местима*, јер улог у овој игри далеко превазилази значај Приштине и Београда. (НИН 2934, 22.3.2007, 11); *На другим местима* стајали су високо у небу мостови ослоњени о бедеме... (ПСЧ, 71);

б. б) *на*+акузатив

Тражено писмено је обично ту. Ако се случајно деси да није, тефтер-ћехаја се поново враћа на средину собе и поново почиње његово унутарње сабирање, гунђање кроз нос и нови скок *на друго место*. (ГХ, 212);

б. в) *са*+генитив (са комбинацијом детерминатора: *са неког другог места*)

...али је потпуно занемарено да су Немци рекли да је могуће да је на премијера Ђинђића пуцано и *са неког другог места*... (НИН 2957, 30.8.2007, 17);

в) различити, разни

в. а) *на*+локатив, плуралска форма

Захваљујући њој били су у прилици да живе *на различитим местима*, највише у Атини... (Glogia 253, 9.4.2008, 76); Од 53 правила колико их има у том кодексу, седам правила је двапут поновљено, само *на различитим местима*. (НИН 2953, 2.8.2007, 21); Више од 30 000 експоната чувано је *на различитим местима*. (Вечерње новости, 21.8.2006, 29);

Купујемо их *на разним местима*. (Елдорадо, 108);

в. б) *на*+акузатив, плуралска форма

Овде су радови деведесетак уметника размештени *на различита места*. (www.artmagazin.co.yu);

А имао сам у плану да идемо заједно или, ако нас буде више, да сви скупа идемо *на разна места* у разне државе, али чисто сумњам... (serbiatravelers.org/forum); Са њима одлазим *на разна места* јер они знају да ми кажу куда вреди отићи... (www.slobodnaevropa.org);

в. в) *са*+генитив, плуралска форма

Ако је роба у ринфузи, узима се више појединачних узорака (10 до 20) *са различитих места* (по површини и дубини) од којих се формира један просечан узорак... (Правилник о промету, увозу и узорковању ђубрива, Службени лист СРЈ 59/2001);

Већ дуго времена прикупљам линкове *са разних места* и коначно сам се одважио да направим сајт који ће их све окупити на једном месту. (www.sk.rs/forum);

в.г) *на неколико/многа* и сл. различитих/разних места

Он може бити на једном месту, али се може појавити истовремено, или један за другим, *на неколико разних места*. (www.svetzdravlja.com/Tekst-33-5).

Комбинације детерминатора ограничене су њиховим значењем, у том смислу што два детерминатора у једном прилошком изразу морају бити семантички кохерентни, односно морају изражавати сличан модел идентификације. Тако се

детерминатор *једно* комбинује са детерминатором *друго*, укључујући место на које се реферише у сферу неодређеног (*на једном другом месту*). Уз детерминатор *друго* јавља се и *неко* – дакле, опет са значењем неодређене референцијалности. У изразима са детерминатором *исто* (*једно исто место*), лексема *једно* нема значење неодређености, већ са придевом *исто* корелира у значењској сфери нумеричког издвајања по идентитету („једно те исто”). Осим тога, прилошки изрази са детерминатором *исто* јављају се и са прикљученим демонстративом (*на овом/том/оном истом месту*), који учествује у идентификацији одређеног појма, те одређена референцијалност представља значењску кохезију која два детерминатора повезује у истосмерну одредбу. У изразима са детерминатором *други* детерминатор нема бројевну већ „рестриктивно-демонстративну” значењску вредност (одн. значење „не тај” (Пипер 2007: 263)). Изразе и синтагме са лексемама *исти*, *различит*, *други* и сл. Пипер посматра као „средства којима се остварује рашчлањена анафора”, а која „према семантичком садржају обухватају [...] анафорску спацијалност, нпр. *на истом столу/на различитим столовима*” (Пипер 2007: 265).²⁶

Прилози са детерминатором *исти* само су ограничено супституентни лексичким прилозима, и то углавном када се ради о директном форичком упућивању (*Срео је милана на крају улице. На истом месту [→ Ту] срео је и Петра*). Међутим, уколико таквог упућивања нема, израз се не може супституисати прилогом, као у примерима које смо наводили:

Давил је нагло устао, одгурнувши столић са доручком, а Давна је, стојећи *на истом месту* [где је и дотад стајао], не мењајући ни глас ни положај, на сва његова узбуђена питања одговарао кратким и неодређеним изразима. (ТХ, 56); А мали број тих канцеларија наставиће да попуњавају запослени [...] са истим човеком на челу који је једноставно желео да обе његове институције буду *на истом месту* [→ *на једном месту*]. (НИН 2957, 30.8.2007, 30);

Изразима са детерминатором *сличан* локализатор се не идентификује него се квалификује у односу на други, поменути појам или више њих. Овакви изрази немају еквивалентне прилоге:

Што ће рећи: ако је остављено насред раскрснице, на трамвајским шинама, у строгом центру града или *на каквом сличном месту* од значаја за евроатлантске интеграције. (НИН 2933, 15.3.2007, 45).

Изрази *на другом месту* / *на другим местима*, и када су реализовани у плуралској варијанти, еквивалентни су прилогу *другде*:

...да је од тада Косово под администрацијом УН, као и да решење за статус неће бити „преседан” који неће моћи да се примени *другде* [→ *на другим местима*] (ни у случају Републике Српске, Абхазије, Јужне Осетије или Чеченије)... (НИН 2932, 8.3.2007, 19); Стога није тешко замислити да путеве Србије заобилазе они који верују да су на њима несигурнији него *другде* [→ *на другом месту*]. (НИН 2932, 8.3.2007, 35); Када је

²⁶ У овом раду П. Пипер заступа тезу да се „анафора не остварује само заменичким речима у традиционалном смислу тога термина и појма него и речима као што су *исти*, *сличан*, *различит*, *суйрошан*, *истиовремен*, *йодударан* и сл.” (Исто: 267), што су лексеме које као неиспустиви детерминатори функционишу у прилошким изразима свих значењских категорија (*у исто време*, *из истој разлоја*, *у истој мери*, *на исти начин*).

ова форма сегрегације започела – а где ће *другде* [→ *на другом месту*] него у САД – цигарете су се, рецимо, у Њујорку могле купити... (НИН 2949, 5.7.2007, 12);

И *свугде другде* [→ *на свим другим местима*], Ђурчићева прича би вероватно наилазила на симпатије... (НИН 2946, 14.6.2007, 39).

Како се из последњег примера види, израз у којем је остварена комбинација двају детерминатора заменљив је прилозима, при чему је придевска лексема истог корена као и прилошки супституент (*свугде + другде* → *на сваком месту + на другом месту* → *на сваком другом месту*).

Значење универзалне афирмативне квантификације имају прилошки изрази са детерминатором *сваки*, што их чини супституентним прилозима *свуда, свугде*. Стога се ови изрази могу посматрати и у релацији са претходно наведеним изразима универзалне негативне квантификације (типа *ни на једном месту*), заменљивим прилогом *нигде*. Израз *на сваком месту* потврдићемо примерима:

(а)

Лопова, Брутова и швалера има *на сваком мјесту*. (ВВИ, 253); Демократија мора да постоји у целини, у свим друштвеним и међуљудским односима, *на сваком месту*, према сваком, за све. (ПЗ, 22);

(б)

Сад су тек, у ствари, постали права војска, јер докле год чучиш на прагу свога села и очеве куће, ниси ти, братац, истински војник, спреман да се бориш *свуда и на свакоме мјесту*... (ГКНВ, 141); *Свуда и на сваком месту* заштитну повелу, златну, с калиграфским словима, и сви да је потпишу. (Т2, 7); Некакав расплет овако прегрејане афере у БиХ сад овде очекују и они најнезаинтересованији, јер су националне поделе, па и међусобне претње не само у институцијама, већ и *свугде и на сваком месту*. (НИН 2947, 21.6.2007, 62); Понесена својом страсном природом, она се заузимала за ове животиње у свима приликама и *на сваком месту*, без мере и обзира... (ТХ, 363).

Друга група примера (б) илуструје веома фреквентне плеонастичне спојеве прилога и прилошког израза истога значења у напоредној конструкцији (*свуда/свугде и на сваком месту*), а садржи и један пример (последњи) нешто другачијег напоредног споја у свима приликама и *на сваком месту*. Прилошке јединице у оваквим конструкцијама повезује то што се у њима „значење степена, интензитета испољава [...] као интегрална сема ’пуног степена’” (Ристић 1990: 117).²⁷

Посебну групу чине прилошки изрази у којима је обавезни детерминатор присвојна заменица *своје*. Забележени у формама *на*+локатив, *са*+генитив и *до*+генитив, ови су изрази веома фреквентни у пренесеној употреби („ствари су дошле на своје место” и сл.). Овде наводимо потврде употребе у основном, просторном значењу:

²⁷ О сличним конструкцијама које обухватају временске прилоге универзалне квантификације и њима значењски сродне лексичке прилоге или изразе писали смо у једном раду (Чутура 2006), наводећи примере типа: Кад се неко воли као што се они воле, *свуда* и *свагда* постоје поводи и подстицаји да се воле јаче и радосније. (Грешник, 539); Креће се немирно као да корача по ужареној калдрми, а слободно и дрско као да је увек и *свуда* у свом и *на свом*. (КнаО, 15); Био је незајажљив у плотској љубави, не заустављајући се никад *нигде* и волећи увек и *свуда* само једно једино безимено женско тело. (КнаО, 18).

Траже лек или односе траве на продају, тихо разговарају, погађају се, објашњавају, одлазе и враћају. Само Мордо остаје *на свом месту*, непомичан, хладан и ћутљив. (ТХ, 266); Онда отвори вратанца замрзивача, да провери да ли је лед *на свом месту*. (Бобић Мојсиловић, 120); Тек кад нађе све *на свом месту* и људе спремне, поред опремљених коња, умири се. (ТХ, 105);

Одједном чаршилије поскачу *са својих места* на којима су годинама непомично седели, мирни, уредни, чисти, са подвијеним ногама, гордо услужни, у својим чохали чакширама, гајтани ферменима и светлим пругастим антеријама. (ТХ, 182); Отварали су се сваки пут све шири видокрузи, јер су зграде нестајале *са својих места*. (ПСЧ, 21).

Изрази са детерминаторима *добар (бољи), прави, (не)подобан* остварују значење подобности, адекватности места, као у примерима:

Она би ово овде продала, за то има муштерија, локал је *на добром месту*, Зоран га добио од клуба, и то. (Огњеновић, 171); Остао сам, дакле, на својој родној грудни, најпре због тога што нисам имао лове да купим карту и збришем *на неко боље место...* (НИН 2957, 30.8.2007, 33: Момо Капор); Али, знали смо да је права уметност преко пута, у Италији, и да су ово само њени знакови, који нам показују где да их једног дана заиста откријемо на изворима, *на правим местима*. (Путопис, 61); Скромни власник ципа BMW X5, рецимо, непажњом паркира љуту макину *на неподобном месту*, паук га однесе, а он нема пара. (НИН 2986, 20.3.2008, 45).

На крају, израз *на јавном месту* по типу детерминатора не спада ни у једну од наведених група. Статус прилошког израза обезбеђује му његов идиоматски карактер, као и делимична заменљивост (контекстуално и функцијом у реченици условљена) прилогом *јавно*:

Али, мени је ова седница Главног одбора, до недогледног дана, вероватно, претпоследња прилика за реч *на јавном месту...* (ПЗ, 95); Она му се обисну око врата али се брзо присети да су *на јавном месту* и спусти своје руке. (Бобић Мојсиловић, 90); На пример, ко нечитко попуни рачун у банци – одузимање новца са тог рачуна, ко баца отпатке *на јавном месту* – одузимање личних ствари које се код њега пронађу... (НИН 2955, 16.8.2007, 7).

Тако би се први наведени пример, у којем израз функционише као атрибут именице *реч*, могао трансформисати увођењем придева уместо израза (*прилика за јавну реч*) или на следећи начин: *прилика за реч на јавном месту* → *прилика да говорим на јавном месту* → *прилика да говорим јавно*. У другом примеру, предикативна функција израза онемогућава његову замену прилогом.

Анализа синтагматских прилошких израза са именицом *место* и недемонстративним детерминатором показала је да супституентност ових израза прилозима варира у зависности од (не)постојања аналогне прилошке лексеме и степена значењске еквивалентности прилога и израза. Прилошки изрази са заменицама *који* и *било који* еквивалентни су прилозима *где, било где, ма где*. Прилошки изрази са детерминаторима *један, неки, одређени, извесни* и *поједини* имају значење неодређене референцијалности, па су заменљиви прилогом *негде*. Лексема *један* може у изразу реализовати и бројевну вредност, када се израз укључује у групу прилошких израза са значењем (не)идентичности (са детерминаторима *исти, други, различити, разни*). Изрази са детерминатором *сваки* заменљиви су прилозима *свуда* и *свугде*, а њихов антоним је израз *ни на једном месту*. Уколико је у функцији неиспустивог

детерминатора присвојна заменица, такви се изрази знатно чешће употребљавају у пренесеном значењу, док детерминатори *прави, подобан, добар* и сл. изразу дају значење оцене адекватности. Ни у једну од ових подгрупа по значењу не спада идиоматизовани прилошки израз *на јавном месту*.

У вези са читавом групом прилошких израза са именичком лексемом *место*, који представљају основни модел синтагматских месних прилошких израза, можемо закључити да се остварују у својој основној форми *на+локатив*, уз могућност парадигматског варирања форме. Забележили смо следеће варијанте: *на+акузатив, са/од/до+генитив*, као и плуралске парадигматске варијанте. Понекад и семантика обавезног детерминатора условљава плуралску форму израза (нпр. *на појединим местима*).

Најфреквентнији детерминатори јесу демонстративне заменице, присвојне заменице, и заменичке, придевске и бројевне лексеме (*један, други*) са значењем идентификације.

II.1.1.2. Прилошки изрази са другим именичким лексемама

Даље варијације прилошких израза са месним значењем тичу се „употребе прилошког израза са неком од семантички спецификованијих конкурентних лексема с мјесним значењем (као нпр.: *простор, страна, локација*)” (Ковачевић 2007: 23).

Лексема *локација*, са значењем „место, терен одређен за подизање неког грађевинског објекта, насеља и сл.” или „положај, место на коме се налази неки покретни, преносни објекат (нпр. брод, летилица и сл.)” (РСАНУ), делимично синонимна лексеми *место*, није посебно фреквентна у оквиру прилошких израза. Ово стога што је маркирана у односу на лексему *место* (њено је значење спецификованије, уже, а у функционалностилском погледу није карактеристична за разговорни и књижевноуметнички стил). Именица *локалитет*, будући да због значењске спецификованости²⁸ не може означити простор у општем смислу, не учествује у грађењу прилошких израза.

Изрази са именицом *локација*, који су забележени са детерминаторима *овај, тај, нови, најбољи, свој, један, други*, остварују се у формама *на+локатив, на+акузатив, са+генитив*, уз могућност парадигматског варирања остваривањем израза у облику множине.

Ово земљиште би неко сувим златом плаћао и *на овој локацији* саградио би друге садржаје. (НИН 2957, 30.8.2007, 24); ФИЛУМ ће се, дакле, градити *на тој локацији*, а не на плацу поред посластичарнице „Срце”... (Политика 34139, 21.11.2008, 19); Наш лист је, да подсетимо, управо и писао о намерама „градске владе” да ФИЛУМ премести *на нову локацију*. (Политика 34139, 21.11.2008, 19); И нису ту само у питању станови, већ и изградња великих пословних трговинских објеката *на најбољим локацијама*. (Press 5.9.2008, 4); Важна је вест да се хеликоптерска јединица Ресора Државне безбедности, која иначе учествује у акцијама ове јединице и располаже савременим хеликоптерским средствима, налази *на својој локацији* и да не учествује у овом протесту... (НИН 2949,

²⁸ Према дефиницији РСАНУ, значење ове именице је „место, предео, крај (обично с обзиром на његове особености, нарочите прилике, положај, значај и др.) (...вршена су археолошка ископавања на локалитету Царичин Град...) 2. Место, средина у којој се збива нека радња и сл., амбијент 3. Језичка, говорна или нека друга особина везана за једно место или за једно подручје”.

5.7.2007, 22, Стенограм 60. седнице Владе Србије: Душан Михајловић); Они кажу да се чекао тренутак „пребацавања лица *са једне локације на другу*”. (Vreme, 24.7.2008, 13).

Забележен је и израз (последњи пример) *с једне локације на другу* (могућ и са другим именицама просторног значења, нпр. *с једног места на друго, с једне стране на другу*), композитне структуре ((*с(а)* + генитив) + (*на*+ акузатив)), који се двочланом структуром и падежном формом својих елемената укључује у систем предлошко-именичких израза типа *с времена на време, с часа на час, с места на место*.

Остале именице конкурентне именици *место* у прилошким изразима јесу локализатори „које карактерише просторност у свом елементарном значењу, без неких посебних спецификација, те се уз њих појављују одговарајући детерминатори” (Арсенијевић 2003 I: 166–167).²⁹

Именица *простор* јавља се у (веома фреквентним) прилошким изразима уобичајене форме: *на*+локатив, *на*+акузатив, *са*+генитив, подједнако често у облику једнине и облику множине, нпр.:

а) са демонстративима у функцији детерминатора

а. а) *на*+локатив, једнина

Дакле, просто је фрапантно како је у обиљу књига угледних и реномираних америчких аутора посвећених распаду Југославије и потоњим ратовима *на овом простору* упадљив мањак поштених критичких анализа улоге званичне Америке... (НИН 2986, 20.3.2008, 62); Можда Немачкој и поред њене финансијске доминације *на овом простору* не одговара америчка варијанта дејтонске БиХ... (НИН 2956, 23.8.2007, 17); Археолошки налази показују да се живот *на овом простору* у континуитету развијао од праисторијског човека до данас. (www.lebane.org.yu); Милионска претходница већ је присутна *на овом простору*, у Француској, Немачкој, Великој Британији... (Вечерње новости 6052, 15.7.2008, 19); Мултикултуралност је нешто чиме су људи *на овом простору* знали да баратају. (НИН 2947, 21.6.2007, 43); Али ја и даље тврдим да је Неле један од највећих фронтмена *на овом простору*, инкарнација Цегера... (НИН 2947, 21.6.2007, 42); А што се могућих места скривања Радована Караџића тиче, покушао сам да им објасним да западне силе добро знају да он већ годинама није *на овом простору*. (НИН 2960, 20.9.2007, 9: Коста Чавошки);

Професор Ђурић је [...] јавно указивао да је „Југославија већ данас готово само географски појам”, да се *на том простору* „успоставља неколико самосталних, независних националних држава” (НИН 2932, 8.3.2007, 37); Коначно, живот на терену ће дефинисати и српске институције на Косову и Метохији. *На том простору* ћемо трагати за одбраном и нашег интегритета, и нашег суверенитета, и решавања животних проблема грађана. *На том простору* трагаћемо и за компромисом који може бити решење проблема. (Vreme 869, 6.3.2008, 13);

а. б) *на*+локатив, множина

Горан је најуспешнији балкански музичар на свету, Здравко је најпопуларнији певач *на овим просторима*. (Евгора 175, 16.8.2007, 60); Њихов директор Бо Андерсон наглашава да није добро да човек води компанију дајући наређења, а да запослени имају само одговорност према послу, што је деценијама био случај *на овим просторима*. (Евгора 172, 26.7.2007, 19); За новинаре који памте и нека друга времена

²⁹ Н. Арсенијевић овде наводи примере *доћи у њиројску обласи* → **доћи у обласи*; *доћи на њодручје Новој Сада* → **доћи на њодручје* и сл., и констатује: „У нашим примерима улогу обавезног детерминатора углавном имају именице у генитиву реализоване у постпонованој позицији” (Исто: 167).

на овим просторима нису то ама баш никакве новости. (НИН 2953, 2.8.2007, 21); Век и по постојања адвокатуре у Србији говори о две ствари: да адвокатура има дугу традицију на овим просторима, и друго, да је адвокатура изузетно витална професија... (НИН 2933, 15.3.2007, 32);

Слободан Суботић је [...] био против забране књига „Крајина и Крајишници” и „Срби у прошлости”, које су се бавиле угроженошћу језика, културе и историје Срба на тим просторима (НИН 2932, 8.3.2007, 36); Могу само да претпоставим како је тешко живети на тим просторима. (Да можда не, РТС, 28.1.2009);

б) са присвојним заменицама у функцији детерминатора (*наш*): *на*+локатив

Нама сад може да буде јасније и зашто су у дипломатским акцијама, које на нашем простору усмеравају Американци, управо Финци толико активни. (НИН 2928, 8.2.2007, 59);

А та тема на нашим просторима није обрађена. (НИН 2947, 21.6.2007, 48); На нашим просторима је познат пре свега по књизи „Нестанак јавног човека”. (НИН 2957, 30.8.2007, 67).

Изрази овога типа са детерминаторима *овај* и *наш* заменљиви су прилогом *овде*, нпр. *та тема на нашим просторима* [→ овде] *није обрађена; мало је места где је она могла да буде толико корисна као* на овим просторима [→ овде]. Додатно, израз са детерминатором *наш* може бити еквивалентан и изразу *код нас* („та тема код нас није обрађена”). Конкурентан је прилогу *овде* (и изразима *на овом простору, на нашим просторима*) и израз са значењем локализације *на овдашњем простору*, у којем као детерминатор функционише придев *овдашњи* („иако песма није ни заживела на овдашњем простору” (Press, према Ковачевић 2007: 24)). Изрази са демонстративним заменицама еквивалентни су заменичким прилозима (*на тим просторима – тамо; на оним просторима – онде*), уз ту семантичку специфичност израза са именицом *простор* да само значење именице истиче ширину, мању ограниченост а веће димензије локализатора, те тиме упућује и на својеврсни квантификацијски аспект (нпр. Здравко је најпопуларнији певач *на овим просторима* (истакнуте димензије локализатора, што је додатно подржано плуралском формом) // Здравко је најпопуларнији певач *овде* (неутрално у односу на димензије локализатора)).

Управо је ова особеност појма *простор*, да укључује могућности димензионалног одређења, омогућила и појаву других детерминатора (придева са значењем димензија), као нпр. *велики/мали/широк простор* (према **велико/ мало место* (осим у значењу ’насељено место’, које не учествује у конструисању прилошких израза), **велика/мала* и сл. *локација*). Ово ћемо потврдити примерима:

в) придеви *широк, ограничен*: *у/на* + локатив

У време комитског покрета Врањски округ се граничио у *широком простору* с Турском. (Узданица IV/2: 77);

Достојан наследник својих предака, Улрих Други игра кључну улогу у борбама за власт *на широким просторима* од Немачког царства, преко Чешког и Угарског краљевства, све до Балкана. (Политикин забавник 2880, 20.4.2007, 26);

Она наводи могућу варијанту: калемегдански зоо-врт уредити по светским стандардима, и нагласити његов едукативни карактер, а са друге стране, један део животиња, оне опасније, које немају квалитетне услове живота и живе *на врло ограниченом простору*, иселити... (НИН 2957, 30.8.2007, 25).

Забележили смо и израз *на другом простору*, у којем детерминатор *други* има рестриктивно-демонстративну вредност, какву има и у изразима типа *у друго време, на другом месту, на други начин* и сл.:

г) са детерминатором *други*: *на+локатив*

Јер титоизам је историјски комплекс [...]; тај историјски хибрид [...] није могао да настане *на другом простору* и у другом времену. (ПЗ, 126).

Израз *са ових/тих простора*, форме *са+генитив* (уобичајено у множини), може имати прилошку функцију, али се често јавља и у функцији падежног атрибута (в. примере типа *људи с ових простора*, комедије *с ових простора*). У обе функције заменљив је еквивалентним прилогом *одавде* (нпр. *кренути с ових простора* → *кренути одавде*, *људи с ових простора* → *људи одавде*). И прилог у функцији јукстапонираног атрибута, и прилошки израз у функцији атрибута углавном се могу супституисати одговарајућим придевом (*људи са ових простора* → *људи одавде* → *овдашњи људи*). У зависности од типа управног глагола, израз у прилошкој функцији може добити и форму *на+акузатив* (*стићи на ове просторе*).

Као устаљени изрази појављују се и они у којима је простор квалификован према опозитним карактеристикама затворености/отворености (када одговарају прилозима *унутра/напољу*) нпр.:

Све се догађа *у затвореном простору*, канцеларији, соби, кафани; на улици, у парку. (ПЗ, 132); „Београдска арена” има услове за све што се дешава *у затвореним просторима* за културу, спорт, забаву, партијске скупове... (НИН 2933, 15.3.2007, 31);

По кожи незнанца биле су расуте пеге, готово ране без пигмента, а по одећи нагореле рупе и по томе је Свилар закључио да непознати стално борави *на отвореном простору* и да је изложен измету птица... (ПСЧ, 69).

Прилошки изрази са именичком лексемом *подручје* најчешће имају као детерминаторе демонстративне заменице. Поред изрази у основној форми (*на+локатив*), јављају се и у варијантама *у+локатив*, *са+генитив*, *на+акузатив*, с тим да је у свакој предлошко-падежној форми могућа и плуралска форма изрази, нпр.:

а) локативни изрази

Амбасадор [...] је изјавио да овим Русија подрива напоре за решавање сукоба *на том подручју*. (ТВ Авала, Вести 27. 8. 2008); Током ратних дејстава *на том подручју* прошли смо крај једнога гроба. (Уникат, 147);

У случају пожара, реагујемо *на тим подручјима*, наши људи су свакодневно на терену. (Евгора 172, 26.7.2007, 7);

Тих дана је било јасно да су Рамуш и његов брат Даут виђени за будуће главне актере *у овом подручју*. (НИН 2930, 22.2.2007, 25); Посетио сам његов штаб и био сам *у том подручју* чини ми се два пута... (НИН 2930, 22.2.2007, 25);

На председничким изборима сваки кандидат добија огромну већину у свом региону и минималан број *у другим подручјима*. (НИН 2953, 2.8.2007, 22);

б) генитивни изрази

Тако је било у Црној Гори, вехабије су се прво појавиле у Плаву и Рожају а онда су готово потпуно ишчезли *с тог подручја*. (НИН 2935, 29.3.2007, 37); Емигранти *с тог*

подручја, по једнима, због културних особености и скромног образовања, нису способни за интеграцију... (НИН 2966, 1.11.2007, 72);

в) акузативни изрази

Србија ће бити перципирана као земља већег политичког ризика, а капитал (осим спекулативног) је мање спреман да долази *на такво подручје*. (НИН 2986, 20.3.2008, 27); Разин, дакле човек који је од свих живих људи можда најбоље познавао боје, њихову историју и технологију, јер његова твртка почела је, у ствари, с производњом хемикалија и боја пре но што се проширила *на друга подручја*. (ПСЧ, 155).

У једном од примера (подгрупа в) детерминатор је демонстративна каквоћна заменица *такав*, те дати израз излази из оквира праве локализације, квалификујући – а не идентификујући – локализатор.

Примери б) илуструју и функционални карактер прилошких изрази (што смо забележили и у изразима са другим лексемама конкурентним лексеми *подручје*): у првом је примеру функција изрази прилошка, а у другом атрибутска.

Устаљени су изрази типа „*X говорно подручје*”, најчешће у форми *на+локатив*, где је *X* присвојни придев („Одређене језичке црте у њему казују да је преписано *на српском говорном подручју*” (НИН 2962, 4. 10. 2007, 40)), или демонстратив (*на овом/том говорном подручју*).

И именице са значењем димензија и просторне разлике (*ширина, висина, одстојање, раздаљина* и сл.) могу градити прилошке изразе. Иако нису конкурентни именици *место*, изразе са наведеним именицама придружујемо овој групи изрази јер увек подразумевају и архисемску компоненту која се може експлицитно трансформацијом типа *са велике удаљености* → *са веома удаљеног места*.

Ови изрази јављају се у више предлошко-падежних форми (*са X удаљености/даљине/раздаљине; на X удаљености; са X висине; X ширином*), и ограничени су минималним варијацијама детерминатора, како показују и примери:

Неки саучесник осумњиченога је бацио нож *са велике удаљености*. (Уникат, 154); Сахрану су *са пристојне удаљености* пратили припадници међународних војних и полицијских снага а током дана одржана је и комеморација у Дому армије БиХ. (Политика 33636, 1.7.2007, 2); Нађушим плен *на пристојној раздаљини*. (Бобић Мојсиловић, 44); Осећао се празан, туп и збуњен, као да је, бачен однекуд *са знатне висине*, пао на ову тврду сеђију и још не може да дође себи ни да јасно разабере где је и како је. (ТХ, 43); Напољу је падао снег као да небо засипа земљу немим белим речима и све се догодило као да се и она спушта упоредо са снегом на њега *из бескрајне висине* и једносмерно, не повлачећи се ни за часак натраг... (ПСЧ, 25);

Остале су само слуге, распоређене у *кратким одстојањима*, које ће додати послужење. (ТХ, 39); То прво, уско двориште било је полумрачно, јер је изнад њега лежао горњи спрат куће *целом ширином*. (ТХ, 36); Јато голубова заузело је сокак, *по цијелој ширини*, људи их се не тичу... (Тврђава, 83).

Изрази чије лексичко језгро чине именице овога типа могу се јавити са веома ограниченим бројем детерминатора (*са велике/мале удаљености, са велике/знатне/мале висине, у непосредној близини/околини*), при чему су неки од њих супституентни прилошком синтагмом типа „*количински прилог + просторни прилог*” (нпр. *веома близу/далеко*). Присуство детерминатора не мења семантички тип изрази, већ само додатно спецификује дату димензију (упор. нпр. у *близини* и у

непосредној близини). Именице *удаљеност* и *раздаљина*, које учествују у грађењу синтагматских прилошких израза, не јављају се, за разлику од именице *даљина*, у предлошко-именичким изразима.

Прилошким изразима са именицама *подручје* и *простор* конкурентни су изрази са именицом *крај*, са значењем „део Земљине површине, неке веће територијалне целине, предео, област, подручје – То је најстарији човек у овом крају” (РСАНУ, s. v. *крај*). Највећи број прилошких израза са именицом *крај* из наше грађе као обавезни детерминатор има демонстративну заменицу *овај*, а остварени су у неколико предлошко-падежних форми, нпр.:

а) у+локатив

У себи сам размишљао: остао сам као опасна клица, бела и жилава, и у овом крају све ће поново почети од мене. (ТЗ, 11); Тако, путописци и истраживачи који су се средином 19. века затекли у овом крају описивали су то само као „остатке једне од највелелепнијих грађевина”... (НИН 2949, 5.7.2007, 38); Тако је потврђено да је то палата коју је император Галерије саградио и посветио својој мајци, такође рођеној у овом крају. (НИН 2949, 5.7.2007, 38); Вреди ли у овом крају нешто реч једног царског генерала? (Капор, Џумхур, 71);

б) у/на + акузатив

Траписти су, иначе, дошли у овај крај под вођством Франца Фенера 1869. из Аустрије... (Путопис, 159); Откуд ти на овај крај? (разг.)

в) плуралске форме: у+локатив, у+акузатив, ка+датив

И управо тада увек се дешавало понешто што је [...] Давила поново бацало у безизлазну збуњеност и одузимало му наду да ће у овим крајевима икад наћи „зрачак човечности”... (ТХ, 236); Поручиване су из Беча вазе од лажног порцелана, танки чираци и позлаћене гране, све јевтина и неукусна роба, али ретка и невиђена у овим крајевима. (ТХ, 220); Мештани су одмах схватили да пред собом имају најбољег чистача снега од када снег пада у овим крајевима... (ПСЧ, 132);

И заиста, једног дана ће и у ове крајеве морати доћи слобода. (ТХ, 368); Ја разумем положај господе конзула као и сваког просвећеног човека са Запада, кога његов усуд дотера у ове крајеве. (ТХ, 328);

Чинило му се као његова несрећа да се та лавина креће управо ка овим крајевима на којима и он има свој мали сектор и своју велику одговорност. (ТХ, 316).

Осим у облику у+локатив и у+акузатив (уобичајене форме прилошких израза просторног значења), дати израз је забележен и у варијацијама ка+датив и на+акузатив. У вези са акузативним конструкцијама с предлозима, Н. Арсенијевић налази да „именице *област* и *крај* улогу локализатора реализују у конструкцији с предлогом у, као јединим предлошким решењем” (Арсенијевић 2003 I: 166–167).

Генитивни израз са детерминатором *који* („Али, из ког си краја?” (Т1, 25)) супституентан је прилогом *одакле*. Од осталих заменичких детерминатора, јавља се присвојна заменица *наш*, а ти су изрази конкурентни прилогу *овде*. Као и код израза *на нашим просторима*, и израз *у нашем крају* / *нашим крајевима* разликује се од прилога *овде* упућивањем на обим, квантитет простора (локализатора) о којем је реч. Додатно истицање величине локализатора даје плуралска варијанта израза (упор. „најстарије оргуље у нашим крајевима” / „најстарије оргуље у нашем крају” / „најстарије оргуље овде”), нпр.:

Поштетљиве мушкарце у нашем крају још одавно су уобичајили називати „млинарима”. (ГКНВ, 35); У том маленом градићу уз море, постоји велики самостан са ренесансном црквом у којој нам, на галерији, љубазни фратар показује најстарије оргуље у нашим крајевима које имају мех помоћу кога се упумпава ваздух у металне цеви. (Путопис, 54); Зафирим унутра и видим старог обућара како пенцетира нечије ципеле – обичај који се већ одавно изгубио у нашим крајевима... (НИН 2963, 11.10.2007, 46: Момо Капор).

Са именицом *крај* у прилошким изразима комбинује се и лексема *један*, са значењем неодређености, што израз чини заменљивим прилогом *негде*, као и придев *далек* (у нашем примеру израз *из далеких крајева* употребљен је у атрибутој функцији, а начелно је заменљив прилогом *издалека*):

Историја српске железнице памти да су у *једном крају* сељаци покушавали да за време зимске ноћи полажу локомотиву сламом, како то домаћини столећима чине са својим коњима. (Евгора 175, 16.8.2007, 67); Да ли сам му и ја лично на жену која преде вуну ногама, или на ноја *из далеких крајева*? (Тврђава, 44).

Именице које се знатно ређе појављују у функцији експонента категоријалног значења у прилошким изразима јесу: *област*, *тло*, *територија*, *дестинација*. Овакви изрази забележени су углавном са заменичким типовима детерминатора, као и са придевским детерминаторима *одређени* и *најудаљенији* (*из најудаљенијих области*):

Свакодневно се уништавају „прастаре националне индустрије”, потискују их нове [...] којима су потребне сировине *из најудаљенијих области*, и „чији се производи траже у свим деловима света”. (НИН 2986, 20.3.2008, 47);

С тачке гледишта буквално схваћене демократије, *на овом тлу* нити је било нити ће бити политичког поретка који толико одговара већини као титоизам. (ПЗ, 81); Реч је управо о наступању, окретању целокупног политичког бића, политичке воље и моћи ка поистовећивању с најнижим и најопштијим својствима људске множине *на овом тлу*. (ПЗ, 81); Никад *на овом тлу* разлози за побуну и револуцију нису били дубљи, оправданији, напреднији, хуманији него данас. (ПЗ, 82); Али као писац који се посветио сазнавању и памћењу људске судбине *на овом тлу*, [...] сматрао сам својом дужношћу да Вас подсетим на неке Ваше дужности. (ПЗ, 106);

Наш предлог задовољава уставну обавезу да се у представничким институцијама обезбеди заступљеност свих националних заједница које живе *на одређеној територији*. (Standard 59, 6.7.2007, 20); У потеру за Ковачевићем укључио се и ФБИ, али није јасно да ли се та потера незванично спроводи и *на нашој територији*. (Standard 111, 4.7.2008, 9); Заједничка јужнословенска држава је *на својој територији* у моменту стварања имала четири врсте новца... (НИН 2955, 16.8.2007, 34); У нашем случају, то је Србија, реалан географски појам, насељен Србима и другим народима. [...] Да би живот, послови и комуникације могли да се *на тој територији* одвијају на култивисан начин, они морају бити организовани унутар државе. (НИН 2930, 22.2.2007, 56: Светислав Басара); Руски аналитичари ове тврдње сматрају злонамерним и тенденциозним, не зато што Русија није заинтересована за судбину Руса *на тим територијама*, већ просто зато што је довољно јака да те проблеме може да решава независно од проблема Косова. (НИН 2928, 8.2.2007, 13);

...да је оружје из Србије завршавало *на некој другој дестинацији*, а не на оној за коју је било декларисано. (Да можда не, РТС, 28.1.2009).

Једино у последњем примеру ове групе јавља се израз са именицом *дестинација* (на некој другој дестинацији, заменљив изразом на неком другом месту, одн. прилошком фразом *негде другде* (да је оружје из Србије завршавало на неком другом месту // да је оружје... завршавало *негде другде*). Сама именица страног је порекла и релативно ретка у општој употреби, а њено значење се дефинише као циљ кретања: „место у које се путује, одредиште, правац пута; намена, крајњи циљ” (Клајн, Шипка, s. v. *дестинација*).

Именица *ћошак* јавља се у прилошком изразу *на сваком ћошку*, конкурентном прилозима *свуде, свуда*. Овај је израз еквивалентан изразу *на сваком кораку*. Дате именице везане су само за ове изразе, тако да се они не могу посматрати као граматикализоване модели прилошких израза:

Уличне светилке трепћу, [...] а овде нема телефонске говорнице, то би требало стварно неко да покрене, да се говорнице, као у свим нормалним градовима на планети, налазе *на сваком ћошку*. (Бобић Мојсиловић, 124). Марија воли светлост, и скоро *на сваком кораку* су свећњаци необичних облика. (Gloria 252, 2.4.2008, 73).

О прилошким изразима са именицама конкурентним именици *место* можемо извести неколико општих закључака:

- лексеме уз помоћ којих се ови прилошки изрази остварују јесу више или мање семантички спецификованије лексеме са месним значењем;
- најопштије од ових именичких лексема јесу *простор, подручје, област, крај*; именице *локација, локалитет, дестинација* јављају се сразмерно ретко, будући да су и семантички и функционалностилски специфичне;
- у овим прилошким изразима заступљене су и именице са значењем просторних димензија и просторне разлике, као *удаљеност, одстојање, висина* и сл.;
- именице *корак* и *ћошак* заступљене су само у изразима са значењем универзалне квантификације, те не представљају граматикализоване моделе прилошких израза.

II.1.1.2.1. Прилошки изрази са именицом *страна*

Именица *страна*, захваљујући развијеној полисемији,³⁰ функционише као лексичко језгро прилошких израза основног (просторног) и пренесеног значења, како синтагматских, тако и предлошко-именичких. У различитим типовима израза, међутим, именица *страна* остварује се и са различитим значењима, те у предлошко-именичким изразима углавном има значење „иностранство, туђина” (нпр. „школовати се на страни”); „бочна страна”, „гранична линија [...] или површина нечега” (нпр. „склонити се у страну”), „стање, ситуација изван главних догађаја и збивања у развоју чега” (нпр. „остати по страни”).³¹ У синтагматским изразима са пренесеним значењем именица *страна* најчешће и сама има једно од апстрактнијих значења,³² док у

³⁰ Речник Матице српске наводи дванаест значења ове именице, као и низ устаљених израза у којима је она основни лексички елемент (в. РМС, s. v. *сйрана*).

³¹ Све наведене дефиниције према: РМС, s. v. *сйрана*.

³² Ова су значења у Речнику Матице српске дефинисана као: „начин гледања, схватања, гледиште, становиште”; „оно што чини карактеристику, битну особност нечега, особина, својство, каквоћа, квалитет”; „подручје, област људске делатности, науке, струке”; „питање, проблем (социјална страна

синтагматским изразима са просторним значењем има основна, просторна значења: „простор који се простире у неком правцу и сам такав правац”, „крај, предео, област, подручје једне земље” (РМС, s. v. *страна*).³³

Једна од особености ових израза јесте то што у њима нема лексичког елемента који би именовано локализатор, већ се њима „само упућује на његов положај у односу на полазиште или на неки други објекат” (Арсенијевић 2003 I: 170).³⁴

Изрази са именицом *страна* углавном имају значење локализације бочним странама локализатора (Пипер 1997: 63), односно имају семантичко обележје латералности која може бити *општа*, неспецификована или *посебна*, одређена.³⁵ Припадност израза једном полу ове опозиције директно је условљена значењем (тј. степеном одређености/неодређености у значењу) детерминатора (упор. *на неку/ту/леву страну; у страну, на страну*). Међутим, у зависности од детерминатора, изрази са именицом *страна* могу имати и значење локализације предњом/задњом, одн. горњом/доњом страном локализатора (*с доње стране, с горње стране* итд.), за разлику од заменичких прилога код којих се обележје нелатералности спецификује ужим обележјима фронталност(+) и фронталност(-).

Најчешће форме ових прилошких израза јесу *са*+генитив, *на*+акузатив, *на*+локатив.

Изрази форме *са*+генитив поред аблативног значења могу имати и значење локативности, што је условљено типом управног глагола (упор.: *Она је седела одмах покрај мене с десне стране // Она прилази с десне стране*).³⁶ Фелешко примећује да предлошко-падежна конструкција *с*+генитив генерално „изражава релацију *где?* само у споју са именицом *страна* у позицији уз статичне глаголе ’Магарећа клупа стајала је са стране’, [...] ’Пљуштала је ватра са свих страна’ итд.” (Фелешко 1995: 122). Додатно, ова диференцијација односи се и на тип локализације (локативност) када израз функционише као предикатив у прилошком копулативном предикату (упор. примере из наше грађе: *Са леве стране је ледина; С једне стране су приватне виле и паркови*).

покрета, да уради финансијску страну)”; „појединац или колектив који се бори за нешто (пред судом, у рату, на утакмици)”; „пол, род” и „линија, грана сродства” (Исто).

³³ У прилошким изразима не учествују она значења именице *сiрана* која се односе на геометријске и математичке појмове („гранична површина геометријског тела”, „страна једнакости” итд. (Исто)).

³⁴ Ово карактерише све изразе са именицом *сiрана*, мада се тврдња Н. Арсенијевић односи на „акузативне конструкције са именицом *сiрана* уз коју се обавезно реализује одговарајући детерминатор и предлог *на*” (Арсенијевић 2003 I: 170).

³⁵ Овај тип локализације неутралан је у односу на предњу/задњу страну и на горњу површину/унутрашњост локализатора, те га Пипер карактерише као шири тип локализације са семантичким обележјем „у нивоу”, чије су уже опозиције латералност и нелатералност (Пипер 1997: 83).

³⁶ Слично је и са изразима Adv + *og/go* + Ngen: „Конструкције са предлошким изразима *лево од / десно од* користе се како за изражавање локативности тако и за изражавање адлативности, упор. респективно *седети лево од Марка* према *Идије лево од семафора*” (Пипер 1997: 83).

У прилошким изразима именица *страна* се најчешће квалификује демонстративном заменицом, придевским лексемама *десна/лева*, бројевним лексемама и придевском лексемом *супротна*, нпр.:

а) заменички детерминатори

Кућа његова нешто скрајнута с пута, иза његове качаре велики забран и дубока јаруга. *С те стране* је Кореја најчешће долазио Ранђелу. (ТЗ, 11); Они су знали *с које стране* се дрво обара... (ПСЧ, 103); Када су хтели да раскину коло, тако су је чврсто држали сваки *са своје стране*, да она није могла ни једном ни другом, него се скаменила... (ПУЕК, 40);

б) десна/лева

Упућујемо читаоце на сајт ЦЕСИД-а [...], *са десне стране* Директоријум о локалној самоуправи. (НИН 2933, 15.3.2007, 11); „Форд” долази *са леве стране* и намерава да савије и пређе у његову траку... (НИН 2928, 8.2.2007, 66); Док су се други препирали, ја сам се дивео љупком профилу младе даме по имену Елизабет, која је седела одмах покрај мене *с десне стране*. (Путопис, 193); *Са леве стране* је ледина у хладу гранатог дрвећа, а на њеном крају стоји један мали камени крст... (Путопис, 248); Црвена је требало да штити султана од несреће у љубави [...], жута да му чува срце од убода *с леве стране*, а љубичаста од убода оздо. (ПУЕК, 12); Кад год ти загорчи у устима видећеш нешто црвено *с леве стране*. (ПСЧ, 26);

в) супротна, једна, друга, обе

Ранђел је дошао *са супротне стране* и одмах ме увео у кућу. (ТЗ, 25);

Са друге стране, као десно око Шишманово, јахао је слуга Смилец... (Опсада, 38); Аутопут [...] провлачи се између две београдске узвишице и тако одваја луксузни резиденцијални део Дедиње од центра града. *С једне стране* су приватне виле и паркови, *с друге стране* свакодневни живот. (НИН 2949, 5.7.2007, 84); Чим је закорачио под високи лук с две капије, увек хладовит, јер му сунце *ни с једне стране* није допирало до дна, Свилар се нашао у мраку... (ПСЧ, 72); Тако све личи на напола расклопљену књигу на чијим су страницама, *с једне и друге стране*, као насликани, баште, сокаци, куће, њиве, гробља и цамије. (ТХ, 16); У тами дубоког пролаза у којем се *с једне стране* чује вода Саве, а *с друге* вода Дунава, он је изненада пољубио Витачу Милут. (ПСЧ, 29); Укосо *с друге стране*, на седишту преко пута, Ленка Ракић, ученица трећег разреда. (Огњеновић, 6); Једног дана, неминовно, с ивице неког брежуљка, пред њим ће у низини празнички бљеснути модра Уна, гранична ријека подгрмечког краја, а тамо, *с друге стране* – ехеј, мили моји! – и тамо, канда, има свијета, шупље је испод неба. (БСБ: 41);

Како је улица била уска а дократи на кућама истурени *са обе стране*, поворка је јахала кроз два реда погрда и претња. (ТХ, 32); Била сам у свом мерцедесу, на семафору, и само су се одједном отворила врата *са обе стране*, мислим, одмах сам знала шта то значи, нисам ја од јуче. (Бобић Мојсиловић, 94); Палидрвца немају зрно *са обе стране* да бисмо их могли користити за чачкање зуба или ушију. (Бећковић, 120);

г) разне, све, свака

Патроле су покренуте, страже узнемирене – пуцњава се разли *са разних страна*. (Т1, 90); Та бар тога купуса има на избор, нуде ти га *са свих страна*. (ГКНВ, 36); У подне – вежбе у базену: скакући, маши, штипкај се са непознатим људима *са свих*

страна ове планете. (Standard 111, 4.7.2008, 95); Врањак је необично пространа стена у једном комаду, окомита *са свих страна* и потпуно неприступачна осим на једном месту где се уз уску стазу могло попети пешке и прећи са ситном стоком. (Николић, 8); И тако је све то ишло до Другог светског рата, када је самостан био нападан и пљачкан *са свих страна*. (Путопис, 160); Новац стиже *са свих страна*. (Путопис, 225); Дубоко је веровао да [...] он, али ни толики други „што надиру *са свих страна* са својим делцима”, немају шта да траже у литератури. (Бобић Мојсиловић, 21); Ничу тако забране *са свих страна*, јато љутитих гусака, хоће и да ударе. (ГКНВ, 26); То је била котлина у овој травничкој котлини, готово потпуно без сунца, пуна влаге и шљунка, *са свих страна* зарасла у јоху и павит. (ТХ, 264); Маштао је о једној собици, која би била малена и без намештаја, али би се грејала *са свих страна* невидљивим огњем... (ТХ, 207); Опањкавали су ми читаву биографију, глоцкали ме *са свих страна*, као пиране. (ВВИ, 271);

Берем – рекао је старац и видело се како му је нос, укљештен погледима, мало као одран *са сваке стране*. (ПСЧ, 69).

Онда да знаш, мили ујко: запалићу наше село *са све четири стране*, ни угарак неће остати. (НТ, 64).³⁷

Значење израза и значењски типови детерминатора у складу су са значењем саме именичке лексеме *страна*, које претпоставља или (1) локализацију бочном страном у односу на оријентир (група примера обележена са *б*), коју можемо окарактерисати као *латералну*, (2) друкчију просторну супротстављеност двеју страна (значење делова у односу на граничну линију или површину, нпр. *с једне/друге/супротне стране аутопута* – група примера обележена са *в*), где је супротстављеност страна конципирана по *линеарном* принципу, или (3) „простор који се простире у једном правцу и сам такав правац” (РМС), што подразумева или већи или неограничен број праваца (упор. респективно: *на све четири стране (света) // на све стране, са свих страна*), односно *радијално* распрострањавање праваца/страна.³⁸ Прилошки изрази са именицом *страна* и детерминатором општег значења заменљиви су прилозима са значењем универзалне просторне квантификације афирмативног типа (Пипер1988: 79), нпр.:

Ујутру, чим отвориш очи, ето их *одасвуд* [→ *са свих страна*], кључкају попут врабаца, па морам да запиткујем. (ГКНВ, 26); Ма куда год да се помакла, погледала или нешто додирнула, *одасвуд* [→ *са свих страна*] спокојно дахне срећа... (НТ, 166).

³⁷

Последњи пример карактеристичан је по значењу које бројевна лексема даје изразу, те функционише као ознака универзалне просторне квантификације и еквивалентан је прилогу *одасвуд*. Поред потврђених облика и варијанти израза, јављају се и варијације које нису уобичајене у нашој грађи, као нпр.: „а избјеглица је ту било *од свакоје стране*” (В. Крњевић, према: Ковачевић 2007: 24).

³⁸

У случајевима када лексема *страна* означава „радијално распрострањавање”, углавном се њено значење односи на неограничен број праваца/страна или на стране света, нпр.: „Слушаоци у дворани су плаћали улазнице као да иду на концерт или у оперу, а понеко од нас допремљених *са све четири стране свеиша*, читао је током вечери свој део...” (ПУЕК, 20); „У то време Ризнићи су већ почели жито из Бачке отпремати *на све стране свеиша*...” (ПСЧ, 155). Уз именицу *свеиш* могуће је употребити и атрибут са функцијом рестриктивне детерминације, као нпр. „на неким другим странама словенског језичког света” (Ивић 1995: 180).

Изрази форме *на+акузатив* остварују се са истим детерминаторима као и у форми *са+генитив*:

а) демонстративна заменица

Хајдемо, то ће бити *на ову страну*. (НТ, 65); Неко из светине рече нешто полугласно и неразумљиво, али маса не прихвати, а Давна то искористи и, осврћући се на тај усамљен глас, окрену се *на ту страну* говорећи само њему, као да су сви остали на Давниној страни и да он говори у њихово име. (ТХ, 188); Тако су син и унук мајора Косте Свилара кренули *на ту страну*. (ПСЧ, 39); Али када се окренуо *на ону страну* где је гуслар занодио, тамо није више било никога. (ПСЧ, 64);

б) лева, десна

Било би катастрофално да скрене *на леву или десну страну*, али није ваљда толико луд и глуп? (Бећковић, 82);

в) једна, друга, обе, противне

На уобичајеном месту, без икакве видљиве промене, седео је везир у пуном свом орнату, нагнут *на једну страну* као престарео споменик. (ТХ, 438); Господе, како да се вратим натраг: све ми ово изгледа као сан из кога ћу се можда пробудити ако се окренем *на другу страну*, али ништа од тога. (Путопис, 15); Подижемо сир и длановима га квасимо том водом обрћући га *на другу страну* да буде изложен ноћној промаји. (Путопис, 165); Куда ће, куд може *на другу страну*, бога му боговског, него баш у биртију! (НТ, 108); Пиљила сам готово хипнотички у његов прстен, који он, изнервиран мојом недискретношћу, окрену *на другу страну*. (Бјелица, 33); Удаје принцеза су заустављале покрете великих војски, прекидале вишемесечне опсаде тврђих градова и неретко *на једну или другу страну* премештале границе између појединих држава. (Политикин забавник 2758, 17.12.2004, 5); Поглед његових црних очију постане тада одједном разрок и „гледа два рафа, *на две противне стране*, у исти мах”, како је говорио Ешреф-ефендија. (ТХ, 212); Купали смо се под великом чесмом, лакомицом, која је преводила воду преко малог јаза, убацио сам камен у широки проток лакомице, те је вода куљала *на обе стране* преко нагорелог дрвета. (Николић, 29);

г) своја

г. а) са значењем супротстављености двеју страна

Умало нису развалили тешки рам вукући га сваки *на своју страну*. (Елдorado, 110); Два бећара и нежење извлаче се јутром као два крмчета и крећу сваки *на своју страну*: један да слика, други да цуња по селу. (НТ, 103); Крајичком усана Бора и ја се договорисмо да бежимо свако *на своју страну*... (Путопис, 60);

г. б) без значења супротстављености

Монах је обрнуо палицу тако да му је тањи крај дошао до руке, намрешкао чело и растерао мисли, па кренуо *на своју страну* газећи прстима на пете својих окренутих опанака. (ПСЧ, 93); Опрезно је гурне напријед и док она откида прве безвољне усамљеничке кораке, он жури *на своју страну* и кад се дохвати првог спасоносног угла, одахне... (НТ, 95);

д) која, нека

За овога младића било је природно да царска војска мора *на неку страну* да ратује и у томе он није видео ни најмањег повода да се мења начин живота и ток мисли. (ТХ, 316);

Има и жито своје дјетињство, [...] све док се једног дана не протегне у озбиљну кољенасту стабљику на којој се укаже ребраст класић, зањихан, шашав, не зна *на коју би страну*. (НТ, 169); Дешавало ми се да изађем на сцену и не знам шта да кажем, нити *на коју страну* да се окренем. (Gloria 297, 11.2.2009, 25); Те вечери у Фери лежао је у изнајмљеној соби, слушао како негде у порцуланској чинији куца будилник и није знао *на коју страну* да крене ујутру, када га тај сат пробуди. (ПСЧ, 52); Пут не умара само оног ко је у моћи да својој стази прстом показује *на коју страну* ће скренути. (ПСЧ, 73); Ибар хучао црн као орање и није се разазнавало *на коју страну* тече. (ПСЧ, 113); Дедер, вјерни коњићу, *на коју* ћемо *страну*? (НТ, 23); Пофронтала се кућа до куће, све једнаке, једнаки шорови: нит знаш одакле си дошао, ни гдје си сад, ни *на коју се страну* ваља враћати. (НТ, 53);

ђ) разне, све

Сви плаћени агенти и добровољни сарадници једног и другог конзула растрчали су се *на разне стране* и њихов рад је почео да се осећа по општем узнемирењу и честим сукобима. (ТХ, 320);

Главе почеше да се љубопитљиво окрећу *на све стране*. (ТХ, 187); Он се, пре свега, обавештавао *на све стране* о томе како се гледа на ту новину. (ТХ, 108); Лишће је фрцало *на све стране*. (Путопис, 28); Реке туриста сливају се у то подземље да би се разишле *на све стране*. (Путопис, 200); *На све стране* прснуше војници. (И. Андрић, КнаО, 149); Разлетјели бисмо се *на све стране*, као из праћке избачени, кад њега не би било. (Тврђава, 46); Страсти се распламсавају *на све стране*. (НИН 2930, 22.2.2007, 63); У хитњи затварали су врата преко дуге плаве косе девојчине и та се коса при замаху затварања разлетела *на све стране* и није хтела никако да се покори... (ПСЧ, 44); А около зидина *на све стране* биле су мале, лепо као собе пометене баштице... (ПСЧ, 72).

Најчешће подразумевајући барем двојну структуру простора подељеног на „стране”, тј. на „потпросторе”, ови изрази дозвољавају напоредност детерминатора (као нпр. *на леву или десну страну, на једну или другу страну, на две противне стране*), при чему је комбинабилност детерминатора веома ограничена (нпр. „Корила га је, а знала је добро да се изливена бронза не може више окренути *ни на коју другу страну*, она стреми само својим путем, једним и јединим, равним и постојаним.” (НТ, 90)).

Изрази са именицом *страна* могу се реализовати и у форми *на+локатив*, као нпр.:

Илузије о успешности и корисности Хашког суда, колико год се то мало тицало остатка света, у бившој су Југославији прошле недеље разбијене *на скоро свим странама*. (НИН 2962, 4.10.2007, 19); Још од пре рата познат као миљеник чаршије, познати сценограф и човек који је визуелно осмислио Олимпијаду, он има мноштво разгранатих веза *на свим странама*, тако да Ћоровић те године проводи релативно удобно, заштићен, али у непрестаном страху и зебњи. (Путопис, 227);

Црква Светога Спиридона била је пуна и видело се да једним крајем тоне јер су се иконе *на јужној страни* доњом ивицом мало биле одвојиле од зида. (Последња љубав, 38).

Прилози конкурентни изразима са именицом *страна* углавном спадају у подсистем месних прилога који означавају оријентир у нивоу локализатора (укључујући опозицију латералност–нелатералност, и, у оквиру друге групације, обележје фронталности), уз додатне могућности изражавања локализације „изван нивоа локализатора” (детерминацијом именице *страна* придевима *доња/горња*):

У већини писама симболи се нижу *слева надесно*. (Бугарски 1997: 11); У више старих писама практикован је наизменични след – један ред *здесна налево*, следећи *слева надесно*... (Бугарски 1997: 11); Најпосле заокренуше *надесно* и пред њима се указаше дуги и високи зидови и бело здање Конака, складна велика зграда са редом стаклених прозора. (ГХ, 34); Караван је путовао на Исток кроз Грчку, *здесна* им је остала Света Гора Атонска и море око ње... (Последња љубав, 166); Мало главу *улево*, Ваша светлости! (Капор, Џумхур, 82); Вез није уствари вез, него ако загледате и умете да читате с десна *улево*, ишчитаћете са њега силне стихове... (ПУЕК, 11).³⁹

Тип управног глагола условљава и могућност да се прилози *лево* и *десно* употребе са значењем „на леву/десну страну”, као нпр.:

Комадина – одговори овај шапатам, осврћући се *лево и десно* [→ *на леву и десну страну*] да га ко не чује... (Елдорадо 130).

Прилози који немају обележје латералности могу се заменити прилошким изразима, који су са тим значењима знатно ређи од израза са обележјем латералности:

Ујутру друга обала реке изрони из магле окупана сунцем. Била је висока, *оздо* [→ *с доње стране*] подлокана, *озго* [→ *са горње стране / на горњој страни*] пуна траве... (Последња љубав, 165); На кошуљи султана Бајазита белој као снег, у висини срца виде се извезена два обрнута људска ока с обрвама постављеним *одоздо* [→ *с доње стране*], испод очију. (ПУЕК, 13); Некакав крадљивац замотри дању у човјека сланину на тавану па дође увече, пошто људи поспу, те се *састраг* [→ *са задње стране*] попне и увуче се на таван. (ГКНВ, 250); ...костретна риза на незнапцу била је окренута чудно, на поставу, а кошуља под њом натрашке, тако да се могла спустити само *страга*, под хаљином, ако се изврну руке на леђа. (ПСЧ, 69); При томе се Свилару учинило да онако *страга* закопчан, старац иде натрашке. (ПСЧ, 70).⁴⁰

Именица *страна*, закључићемо, јавља се како у изразима са основним, тако и у изразима са пренесеним значењем. Прилошки изрази са именицом *страна*, употребљени у просторном значењу, не именују локализатор, већ упућују на његов положај у односу на неку референтну тачку. У зависности од детерминатора, ови изрази могу имати значење локализације бочном страном локализатора, али и неком другом (нпр. горњом или доњом). Најчешће се јављају у формама *са*+генитив, *на*+акузатив и *на*+локатив, и са детерминаторима *ова*, *та*, *она*, *десна*, *лева*, *супротна*, *разне*, *све*, *свака*, *једна*, *друга*.

³⁹ Код неких прилога ове групе, разлика између прилога и предлошко-прилошке конструкције само је у правописној конвенцији, као нпр.: Мој тата је седео на фотељи изнад које су се као шапе какве зелене немани на њега устремили листови некаквог агресивно разгранатог мутанта од фикуса, па је зато главу морао стално да држи накривљену *на десно*. (Огњеновић, 165); Вез није уствари вез, него ако загледате и умете да читате *с десна* улево, ишчитаћете са њега силне стихове... (ПУЕК, 11).

⁴⁰ У оба последња примера контекст не дозвољава замену изразом са детерминатором *задњи* (или би та замена била неуобичајена), јер се ради о људском бићу (*сѣраја* закопчан = *на леђима* закопчан).

II.1.2. Предлошко-именички тип

Предлошко-именички типови, који не укључују детерминатор, остварују се, у највећем броју случајева, са именицама *место* и *страна*, при чему варијација падежних форми, предодређена управним глаголом, условљава разлику у значењском типу. Изрази са именицом *место* остварују се у следећим предлошко-падежним формама: у+локатив, *на*+локатив, *из*+генитив, *са*+генитив.

а) у+локатив, *на*+локатив

Дјед се неодлучно узврпољи стојећи у *мјесту*: ко ће ићи привиривати у један тако посвијећени посао као што је сликање свеца, иконе? (ГКНВ, 43); Дјевојка се исправља у *мјесту* и букти, зажарена и обневидјела. (НТ, 44); Брадоња показује широк лопатаст длан, а Веселица се истеже у *мјесту*, расте и кликће:... (НТ, 101); Идем, идем, а све као да у *мјесту* стојим. (НТ, 53); Поручникову пажњу привуче птица која је на брзом ветру изнад шатора летела у *месту* као привезана. (Последња љубав, 18); Зар мислиш да можеш да се играш са мном као с оном птицом што лети у *месту* над твојим шатором? (Последња љубав, 19); Једно време би, после поздрава и првих речи, стајали у *месту*, па би се онда растајали... (ГХ, 303); Остали смо у *месту* целу недељу дана, а за наш рат то је било дуго. (Т1, 22); Свеједно, кренем право... Да ми је да ухватим почетак. А не онако, округ, као мајмун, стално у *месту*. (Т1, 45); А он се у *месту* клати као балван пред којим се моли, и лице замрзнуто – неумитно је у захтеву да се тишина поштује. (Т2, 148); Цакан је однекуд начукнуо само толико да је тај Наполеон, такођер, био неки фашиста који је ишао на Москву исто као и Хитлер данас, и тамо надрљао, па се устобочи у *мјесту* и зачуђено гракну: ... (БСБ, 153); За све то време она је и даље трчала у *месту* и хуктала... (Бјелица, 89);

Пушење убија на дуги рок, а похлепа *на месту*. (НИН 2947, 21.6.2007, 18).

б) *из*+генитив, *са*+генитив

За максималан број бодова морале су да ураде, на пример, најмање 25 склекова за два минута и скоче у даљ *из места* најмање 2,1 метар. (Евгора 175, 16.8.2007, 20);

Идеш, идеш, а као да се *с мјеста* не мичеш, вичеш, а глас ти пада неумољиво и брзо као завитлан камен, дишеш, а једва осјећаш да си жив. (НТ, 115); Отресао је пепео у шаку, није хтео да се помери *са места*. (Бобић Мојсиловић, 120).

За два израза у локативној форми уочљива је разлика у фреквентности када су употребљени у примарном, просторном значењу: израз *у месту* (са значењем одсуства кретања – „у једном месту“) далеко је чешћи. Међутим, израз *на месту* јавља се у низу непросторних значења (нпр. „бити на месту“ = „бити добар/исправан“ и сл.). Што се генитивних израза тиче, израз *из места* потврђен је у нашој грађи само уз глагол *скочити*, а израз *с места* уз глаголе *померити се* и *мицати се*.

Изрази са именицом *страна* у нашој су грађи потврђени у формама у+акузатив, *на*+акузатив, *са*+генитив, *на*+локатив:

а) у+акузатив

Није желела да је Аполоније види, али у том тренутку, он погледа у *страну* и угледа је. (Бобић Мојсиловић, 30); Одскочим пола корака у *страну*. (Т1, 87); Зовнем мог Доситеја у *страну*. (Т1, 32); Најлепша соба у хану – рекао је момак, али је гледао некако у *страну*, као да ће да пљуне. (Последња љубав, 153); Онај што је представљао

Опујића наједном се заустави, забодје сабљу у земљу, о сабљу окачи фењер, а сам се склони у *страну* с намером да онога другог нападне с леђа. (Последња љубав, 23); Изнад тих очију готово да и не постоје обрве, док његови смеђи, оштри и у *страну* зачешљани бркови, јако размакнути на средини, изгледају као да беже један од другог. (КнаО, 16); Па он сам је обичан, тих, љубазан [...] немирна лица и трептавих очију које најчешће скрива у *страну*, или гледа преда се. (Тврђава, 109);⁴¹

б) *на*+акузатив

Ладно ми отишла фризура *на страну* (<http://furka.com/galerija>); *На страну* све. (suky.blog.co.yu); *Plawusha sa kosom na strani*, ili *smedjokosa sa shishkama?* (anchika.forum-free.org); Лезите *на страну* и наклоните главу на руку. (zalogaj.com);

в) *са*+генитив

На фотографији коју сам сачувао он седи *са стране*, поред стола, док су крај мене била два сарадника којима смо се највише поносили: академици Никола Милошевић и Коста Чавошки. (НИН 2986, 20.3.2008, 43); И њиховој пратњи и свакоме ко би их посматрао *са стране* морало је изгледати као да и једно и друго највећу пажњу посвећују коњима и јахању, а њихови сусрети да су случајни и разговори недужни, о друму, о времену и коњском ходу. (ТХ, 304); *Са стране* и позади јахали су заптије ливањског кајмакама, који су целим путем пратили конзула. (ТХ, 24); Радмила ми је пришла *са стране*:... (ВВП, 274);

У тој уској долини којом по дну протиче Лашва а *са страна* је шарају врела, јазови и потоци, пуној влаге и промаје, готово нигде нема права пута и равна места, колико да човек метне ногу слободно и безбрижно. (ТХ, 16);

г) *на*+локатив

Нико није помишљао да ће студенти даље разносити млеко, да ће се деца револуционара школовати *на страни*. (Бећковић, 60); Добро је што младеж данас масовно иде у разне друге градове на студије и школе па се жене и удају *на страни*, иначе да су упућени на домаће ресурсе, овде би било свашта, вртео је главом. (Огњеновић, 87).

Н. Арсенијевић овакво значење предлошко-именичког израза у *страну* пореди са значењем других, сродних израза форме *у*+акузатив: „Без детерминатора и са предлогом *у* ова именица [*страна*] добија право прилошко значење са обележјем 'латералности' [...] Исто обележје има израз *у крај*, док би се значење *у вис* односило на положај оријентира изнад нивоа локализатора” (Арсенијевић 2003 I: 170).

Израз *са стране* остварује се са значењем праве просторне латералности, тј. локализације бочном страном локализатора, као нпр.: *Радмила ми је пришла са стране*, али и са значењем „не из одређеног места (институције и сл.)”, као у следећем примеру (у којем израз функционише као атрибут објекта):

Стаматовић додаје да иначе не ангажује глумце *са стране* [*→ из других позоришта / који нису из овог позоришта*], јер прави репертоар према „мери” свог постојећег ансамбла. (НИН 2956, 3.8.2007, 42).

⁴¹ Забележени су и случајеви спојеног писања, нпр.: „Запрашта плот, читава стаја заљуља се и пијано поведе *у страну*.” (Б. Ђопић, НТ, 24)

Идиоматска конструкција *на страни* има значење „у иностранству” („да ће се деца револуционара школовати *на страни*”).

Предлошко-именички изрази са просторним значењем могу се остварити и са именицама које означавају просторне димензије у општем смислу: *близина/даљина* (*одстојање*), *висина*, и са именицом *околина*. Њихове су најчешће форме у+локатив, у+акузатив, *из*+генитив, а у нашој је грађи најфреквентнији израз у *близини*. Изрази са именицама *близина* и *даљина* углавном су заменљиви прилозима *близу* и *далеко*:

У *близини* [→ *Близу*], у луци, у црвено осветљеним излозима, седеле су наге наследнице Рубensoвих одалиски чекајући муштерије. (Путопис, 14); У *близини* [→ *Близу*] је пасла комшијска ждребица. (НТ, 8); Па онда је око сваког млина згуснут неки врбик, алуга и расперјане раките, а у *близини* [→ *близу*] је и какав шумарак, обично љескар, па све то наводи на саблажњиве мисли чак и усред бјела бјелцата дана. (ГКНВ, 34); Са две мунаре, једне у *близини* [→ *близу*] а друге даље, хоће су училе езан и гласови су им се укрштавали, напрегнути и заталасани. (ТХ, 368); На путу је чуо групу сељана како причају о кобри коју су пронашли у *близини* [→ *близу*]. (Standard 99, 11.4.2008, 11); У nelaгодној тишини одједном се зачу некакво храпаво гргутање, нешто тако као кад кобила осјети да јој је ждријебе негдје у *близини* [→ *близу*], па му се јавља, њежно, преко пуних уста... (БСБ, 69); Кад се на гробљу међу каменим белезима осами и кад не види никога у *близини*, заборављао се и незграпно одмахивао рукама као да се с неким свађа. (Николић, 35); Николино родно сеоце Вргел, убог чопорак кућа под самом планином, тражило је да то буде код њих, иако нигдје у *близини* није било мјеста ни да коњче отовариш. (НТ, 87);

Иза њега, у *даљини* [→ *далеко*], димила се баца куће у којој је рођен. (Николић, 58); На крају, поверовала сам да је то тешко али не и опасно [...], када у *даљини* угледах како се једна дебела плавокоса жена стровали са своје камиле и паде. (Бјелица, 96); Пут их је водио кроз област која се зими зове „између пса и вука”, у *даљини* угледаше две куле, са сваке стране пута по једну... (Последња љубав, 152); Иза леђа му је била Јура, а пред очима у *даљини* дизали су се врхови огромних Алпских гребена. (ПУЕК, 43)⁴²;

Марија и Видосав често обилазе средњовековне манастире у *околини*: Жичу, Каленић, Студеницу... (Gloria 252, 2.4.2008, 73); Јован је служио код многих сељака у *околини* и познавао је сва околна села, људе у њима, шуме, поља, ријеке, чак и стоку. (ГКНВ, 251).⁴³

Израз у *даљини* превасходно је везан за визуелну перцепцију, одн. визуелну доступност објекта, те контекст делимично ограничава његову заменљивост прилогом *далеко*, као нпр. у *даљини угледаше две куле* (**далеко угледаше две куле* према: угледаше две куле које су биле *далеко*). Ово је последица функционалне усмерености израза, одн. прилога: у неколико наших примера заступљен је ред речи: у *даљини* + облик глагола *угледати* у функцији предиката + објекат, али је изразом несумњиво локализован и објекат, тј. његов просторни однос према субјекту. Са глаголима визуелне или аудитивне перцепције остварује се двострука функционална усмереност

⁴² Ради поређења наводимо енглески превод: „Behind his back was the Jurassi formation, and before his eyes the peaks of the huge Alpine ridges were rising *in the distance*.” (ПУЕК/engl, 48).

⁴³ Не разматрамо изразе, ни синтагматске ни именичке, у којима именица *околина* нема само просторно значење, као у примеру: „Модерна неуронаука и генетика инсистирају на ономе што смо у последњих 25 година научили о такозваној генској експресији: генетички потенцијали се активирају и испољавају само у *ојоварајућој околини* и стицањем искуства кроз рад.” (НИН 2933, 15.3.2007, 39).

прилошког израза – на објекат (који је у *даљини*) и на предикат (одн. управни глагол), при чему се *даљина* схвата као реални простор у који се локализује радња. Лексички прилог *далеко* нема овакву могућност двоструког усмерења (упор. и у *даљини је чуо тресак* према **далеко је чуо тресак*).⁴⁴

Изрази форме *из*+генитив имају релативно високу фреквенцију, често се јављају, као и други изрази са овим именицама, уз глаголе са значењем визуелне или аудитивне перцепције, или са другим глаголима који у датом контексту подразумевају визуелну или аудитивну перцепцију (*открити фалсификат, проверавати слабим очима, препознати реч* и сл.). Ови изрази конкурентни су прилозима *изблиза*⁴⁵ и *издалека*:

Но, *из близине* [→ *изблиза*], лако се откривала та врста невештог фалсификата. (Путопис, 208); Међутим, први који је пришао чесми пао је погођен метком *из близине* [→ *изблиза*]. (КнаО, 151); Послије, *из близине* [→ *изблиза*], провјеравао је слабим очима. (Тврђава, 61); Али кад је Банат *из близине* [→ *изблиза*] дахнуо јесењом зрелином и просуо се мирисом рода, ни ракија више није могла помоћи. (НТ, 85);

Могла је да види како Попај грли неку од тих жена око струка [...] и како ветар с мора ваља згужване папире и амбалажу од Мек Доналдса, док *из даљине* [→ *издалека*] допире песма очајних бекрија света, који лочу у кафаницама, створеним за кратке сусрете. (Бобић Мојсиловић, 37); *Из даљине* [→ *Издалека*] је онда допирао његов глас – певушио је нешто од „Дорса”. (Бобић Мојсиловић, 49); Обилазио сам Чабру и *из даљине* [→ *издалека*] га кришом посматрао, и нисам био сигуран да ли ме препознаје... (Т2, 84); Повремено, сасвим *из даљине* [→ *издалека*] препознала бих неку реч... (Бјелица, 56); Ипак је тражио и добио од ђехаје још неке наредбе и расписе који су могли изгледати *из даљине* [→ *издалека*] као задовољење и оправдање Конзулата. (ТХ 356).

Са знатно мањом фреквенцијом јављају се и изрази *у даљину* и *на даљину* (са изузетком све чешће коришћених спојева *образовање на даљину* и *студирати на даљину*):

Млади Опујић га престрављено погледа, али отац мирно подиже руку и показа у *даљину*. (Последња љубав, 166); Мрк и напет, бронзани командир стреми некуд у *даљину*. (НТ, 97);

На даљину, преко широке долине, чуло се како ватра сикти, и прашти... (Тврђава, 105).

Изрази са значењем вертикалне димензије остварују се са именицом *висина* у варијацијама: *с(а) висине/висина, у висину, у висини*:

Глас је долазио *са висине*, више као одјек кавазовог куцања него као питање за себе. (ТХ, 326); У својој поднепској слободној пловидби Јовандека удари о тај Банат као у неку тамну громаду, трже се и одозго, *с висина*, отиште се и – цоц! – бубну о земљу као да га бацише с тавана. (НТ, 6); На корак одатле [...] бујало је растиње. Ширило се и пело

⁴⁴ Аналогне рестрикције међусобне заменљивости прилога и израза нисмо регистровали за израз у *близини*. У једном од примера јавља се и прилог *близу* уз глагол визуелне перцепције, а може се заменити прилошким изразом у *близини*: Сасвим *близу*, видели су се (са прозора човека румених образа) виногради... (ПУЕК, 43) (упор. наведени пример „кад не види никог у близини...”).

⁴⁵ Нпр.: „Доба социјализма са људским ликом, који нисмо могли да напустимо и прихватимо позив са плаката да видимо јесен у Паризу *изблиза*.” (НИН 2963, 11.10.2007, 46: Момо Капор).

у *висину* уз благо заталасани прилаз манастиру... (ПСЧ, 68); Окрене се у том правцу и спази у *висини* над собом насеобину са бедемима међу птицама... (ПСЧ, 70).

Израз *с висине* у великом броју случајева има пренесено значење („са потцењивањем”), као и *с висока*. У нашој је грађи само један пример израза *с висока* у просторном значењу: „Гром је загрмио *с висока* и није било могућности за далека сјећања” (Тврђава, 85).

Израз у *вис* прилично је чест, поред истокомпонентног прилога. У њему се јавља именичка лексема која, осим у овом споју, нема значење просторне димензије, већ много специфичнија значења (в. РСАНУ, s. v. *вис*):

Прогонило га је осећање да никада неће успети да заснује грађевину на тлу, да из бројки пренесе њену тежину на чврсту подлогу и подигне њену акустику у *вис*. (ПСЧ, 18); Затим ме истим прстом упуту да погледам у *вис*, што сам ја учинио... (ПУЕК, 36); У мом сећању, чим сам бацио поглед у *вис*, уместо јагода у оној истој здели у којој су нам јагоде биле послужене, стајале су руже. (ПУЕК, 37); ...а напореда са њима, као истим потиском теране у *вис*, приањале су уз бедеме, стајале једне на другима куће у кућама, цркве над црквама... (ПСЧ, 70); И та иста снага која је усисавала и увлачила све ствари у *вис*, ка врху насеобине, скупљала је као магнет и упијала у себе све звуке и гласове из приземља... (ПСЧ, 71).

Анализа месних предлошко-именичких прилошких израза са обележјем статичности показала је да се они реализују са три подтипа именичких лексема, као и да је супституентност израза прилозима могућа у релативно малој мери.

Изрази са именичким лексемама општег просторног значења – *место* и *страна* – остварују се у формама *у+локатив*, *на+локатив*, *из+генитив*, *са+генитив* (именица *место*), односно *у+акузатив*, *на+акузатив*, *са+генитив*, *на+локатив*.

Изрази са именицама које означавају просторне димензије у општем смислу – *близина*, *даљина*, *одстојање*, *висина*, па и *околина* – јављају се у формама *у+локатив*, *у+акузатив*, *из+генитив*.

II.1.2.1. Предлошко-заменички тип

У овој категорији, која није продуктивна у систему просторних прилошких израза, забележили смо само један израз – *код нас*. Он, додатно, системски одудара и од свих осталих израза предлошко-заменичког типа, који „представљају везу демонстративне замјенице *то* (најчешће) или *ово* (ријетко) с неким једнозначним предлогом” (Ковачевић 2007: 15). Како је израз *код нас* конкурентан прилогу *овде*, уврстили смо га у прилошке изразе и одредили га као израз заменичког типа. С друге стране, због његове неподводности под системску творбу предлошко-заменичких прилога, прикључили смо га осталим изразима без детерминатора:

Код нас [→ *Овде*] нико неће замерити Новаку Ђоковићу што је изгубио, иако је био први носилац турнира. (НИН 2953, 2.8.2007, 43); Сећам се како је то безазлено почело *код нас* [→ *овде*], у Београду. (НИН 2986, 20.3.2008, 48); Да ли је наш народ познатији у

иностранству него *код нас* [→ *овде*] (Бећковић, 64); А ви ћете то послати вашим старјешинама, да не буде никакве сумње ни код вас ни код нас.⁴⁶ (ТХ 356).

Закључићемо да се предлошко-заменички тип прилошких израза са обележјем статичности заправо и не јавља као модел компоновања прилошких израза, будући да је заступљен маргиналним бројем случајева једног јединог типа (*код*+лична заменица, по правилу *ми*).

II.1.3. Непросторна значења

Прилошки изрази са примарним просторним значењем могу се употребити у основном и метафоричком, пренесеном значењу, при чему неретко долази и до транспозиције архисемског значења.

Метафоризација просторних односа, као најконкретнијих и људској перцепцији најдоступнијих, предмет је многих когнитивнолингвистичких истраживања последњих деценија. Ова су истраживања заснована на *локалистичкој хипотези* (хипотези о лингвистичком локализму (Lyons 1978)), по којој су просторне релације базичне. Најопштији домен у који се пресликавају просторне релације јесте време (о томе: Jackendoff 1985; код нас Пипер 1997, Ашић 2008⁴⁷), али спацијалност је изворни домен метафоричког изражавања (и уопште когниције) и других, специфичнијих домена (нпр. емоција, градуелности и сл.; о томе: Lakoff & Johnson 1980, Herskovits 1986, Fauconnier & Turner 1996, 1998; код нас: Кликовац 2004, Расулић 2004).⁴⁸ Пренесена значења остварују се, према наведеним ауторима, метафоризацијом – тако што је просторни домен, као конкретнији и семантички и когнитивно фундаменталан, изворни домен метафоре. Према теорији о концептуалној фузији (*conceptual blending*), између изворног и циљног домена налази се и (ментални) простор у којем се одређени појмови и релације првог „пресликавају” у област другог (основе теорије постављене су у: Fauconnier, Turner 1998, 2002). Изрази са именицама *место, простор, тачка, угао, страна*, пренесену употребу остварују интегрисањем домена просторних односа са другим, апстрактнијим доменама. Разумевање и језичко изражавање тих апстрактнијих домена одвија се у терминима и релацијама просторног карактера, при чему је то „уобичајен [...] начин [...] да се о нечему говори” (Кликовац 2004: 93), те сами конструкти могу постати до те мере уобичајен начин мишљења да се више не препознају као метафорички: „Through entrenchment, blending can influence conventional structures and their conventional connections. Blends can themselves become conventional” (Fauconnier, Turner 1996: 115).

⁴⁶ Последњи наведени пример илуструје друкчије значење израза *код нас*. Јављајући се у пару са конструкцијом *код вас*, и у датом реченичном контексту, израз се не може заменити месним заменичким прилогом (*да не буде сумње ни овде ни тамо*), јер се односи на две групе људи (*да не сумњамо ни ви ни ми*).

⁴⁷ У студији Т. Ашић овом питању посвећено је треће поглавље (*Temps et espace*).

⁴⁸ Већ су класичне студије о метафоризацији уопште Lakoff, Johnson: *Metaphors we live by* (1980), Lakoff: *Women, Fire and Dangerous Things* (1987).

Пренесену употребу израза са месним значењем омогућује њихова широкозначност,⁴⁹ која је пропорционална општости њихове семантике (енгл. термин *underspecification* увео је, према Ивић 2005а: 73–81, Пустејовски; М. Ивић га у том раду преводи као *значењска подспецификованост*). Значењска подспецификованост појединих лексема, односно њихова „недовољно специфична значењска природа” (Драгићевић 2008: 123), резултира тиме да се оне „појављују у упадљиво различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том су свакоме од њих, у значењском погледу, на одговарајући начин прилагођене” (Исто: 123).

II.1.3.1. Изрази са именицом *место*

Најбројнији су у употреби са непросторним значењем изрази са именицом *место*, као основном лексемом која изражава категоријалну семантику у најширем, неутралном, основном значењу и у оквиру прилошког израза функционише као експонент архисемског значења.

Пренесену употребу ових прилошких израза обезбеђује полисемичност именице *место*, чија се значења преносе и у значење прилошких израза. То су значења позиције у одређеном систему, која је хијерархијски истакнута, позиције у одређеном систему рангирања, јединствене позиције коју неко или нешто запрема у систему истоврсних бића или појава.

Именица *место* може означити позицију у социјалном простору. Ово је значење у РСАНУ дефинисано као „б. а. служба, запослење, намештење, посао; б. положај, функција”. Прилошки изрази у којима се реализује ово значење именице *место* остварују се са заменичким детерминаторима *овај*, *тај*, *онај* (најчешће *тај*), али и са другим, придевским детерминаторима, као нпр. *на истом месту*. Примарна форма ових израза јесте *на*+локатив:

Он је *на том месту* заменио Криштофа Мајнуша, директора RTL Хрватске, који је водио операције прошле године... (Standard 59, 6.7.2007, 9); Када је штампа обелоданила на који начин је преминула малолетна пацијенткиња приватне клинике [...] министар, који тек што је по трећи пут положио заклетву *на истом месту* у јавној управи, није осетио да би требало да понесе ни део одговорности. (Standard 111, 4.7.2008, 22),

али се остварују и у облику *на*+акузатив (уз глаголе *доћи*, *поставити*, *именовати* и сл.), на пример:

После прошлогодишњег неуспеха, операција је подигнута на виши ниво и њоме овај пут руководи Герхард Цилер, утицајни члан борда кога је *на то место* именовала директно породица Бертелсман... (Standard 59, 6.7.2007, 9).

⁴⁹ Појаву широкозначности И. Грицкат разликује од динамичне, развојне полисемије (многозначности) и назива је платисемијом (Грицкат 1967: 224), при чему примећује да се не може увек пратити „пресликавање” из једног домена у други, тј. да се под платисемију „подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају у било ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање. Наиме, немогуће је утврдити да је придев *велик* морао некад да означава просторну величину [...] Исто се може констатовати, рецимо, за глагол *ићи*: нема основа за претпоставку да би тај глагол морао некада значити само ход помоћу ногу” (Грицкат 1967: 224).

Разлика између употребе ових прилошких израза у оваквом, пренесеном, и чисто просторном значењу огледа се у томе што су изрази са семантичким обележјима аблативности и адлативности, форме *од*+генитив, *до*+генитив, иначе чести, немогући у пренесеној употреби. Изузетак чине искази типа *Он је министар... До тог места стигао је напорним радом*. Међутим, у оваквим изразима долази до двоструке метафоризације – прво, до употребе именице *место* у значењу 'радно место, позиција, положај' и друго, до употребе саме метафоре 'доћи' до 'нечега'.

С друге стране, прилошки изрази овог типа чести су у форми *са*+генитив када су употребљени у пренесеном значењу:

Господине Тадићу, слажем се скроз са Вама и мислим да техничка Влада у којој сте већина има мандат да разреши дотичног Господина *са тог места*. (b92.net/info/komentari); Жорж Ежен Осман [...] био је префект департмана Сена [...] *Са тог места*, руководио је радовима на преуређењу Париза... (wikipedia.org/sr); У смислу друштвене активности, највећи му је успех то што је, извесно време пошто се *са тог места* повукао „српски краљ шећера” Миодраг Костић, постао и председник ФК Војводина. (vreme.com).

Друго значење које у прилошким изразима употребљеним у пренесеном значењу има именица *место* јесте „положај у односу на некога или нешто, положај у неком реду, вредновању, ранг, степен” (РСАНУ). У изразима са оваквим значењем уобичајени детерминатори јесу *први, последњи, високи* и сл.:

За сада, наши тенисери истичу да им је тенис *на првом месту*. (НИН 2953, 2.8.2007, 43); *На првом месту* се нашло Косово. (НИН 2933, 15.3.2007, 12); Упркос Титовом поверењу, ја сам губио наду да ћу се у одсудном часу наћи *на првом месту*. (ВВП, 280);

Релативно млада, атрактивна на типично оријенталан начин и арапске крви, она је све што типичан представник те елите није: није мушкарац, није матора, и – никако *на последњем месту* – није бела. (Евгора 172, 26.7.2007, 9).

У наведеним примерима прилошки изрази имају значење градуелности, а како се оно остварује специфичним значењем детерминатора, изразе са детерминаторима који означавају редослед по хоризонталном поретку можемо сврстати у значење градуелне хоризонтале (Пипер 1997: 95)⁵⁰.

Осим овог значења, прилошки израз *на првом месту* може имати и значење 'најпре', 'пре свега', као у примерима:

Она ће бити праћена клиничким истраживањима са овим радиофармацеутицима у нуклерно-медицинским центрима у Србији, *на првом месту* [→ *најпре*] у Институту за нуклерану медицину Клиничког центра Србије... (НИН 2957, 30.8.2007, 27); Као мали волео сам домаћа јела, пребранац и сарму *на првом месту*. (Gloria 252, 2.4.2008, 102).

⁵⁰ О категорији градуелности Пипер (1997: 95) каже: „за категорију градуелности [...] релевантнија је локализација по апстрактној вертикали изражености особине: компаративна екстралокализација у српском језику често се остварује као смештање објекта локализације (израженост особине својствене објекту *x*) 'изнад' локализатора (слабија израженост исте особине у објекту *y*), упор. *Јанко је био усјешнији од Марка* према транспарентно просторно уобличеном *Јанко је био по усјеку изнад Марка* или *Јанко је усјехом надмашио Марка*”.

У оваквим случајевима лексеми *место* конкурентна је лексема *ред*, нпр.:

А није хтео у *првом реду* [→ *на првом месту* / *најпре*, *пре свега*] своје вршњаке. (ПСЧ, 16).

Значење упућивања на хијерархију у систему вредности, систему важности, организације и сл. имају и прилошки изрази чији детерминатори реализују значење апстрактне градуелне вертикале (в. Пипер 1997: 95, Расулић 2004: 234–251).⁵¹ То су детерминатори *виши* и *висок*, као у примерима:

Али, господо, ја вам морам казати да ја нећу ствар оставити тако и да ћу и *на вишем месту*, ако треба... (КнаО, 167); Правда је један од неприкосновених животних принципа, изјашњава се народни стваралац у извесном броју примера, заштићених *са највишег места* – са божанског трона. (Јовановић 2006 I: 275); Он ми је на руско-српском ишапутао да ме друг Андропов обавештава да ми прети „опасност *с највишег места*” и да треба да се чувам... (ПЗ, 123).

Више је типова прилошких изрази који имају или могу имати значење оцене адекватности. Прилошки изрази са придевским детерминаторима *право*/ *погрешно* сами по себи немају искључиво значење локализације, већ им детерминатор даје значење адекватности места. Тако њихова употреба није у правом смислу метафоричка, али у извесним случајевима и они могу бити употребљени у метафоричком значењу, као у реченици *Све је дошло на право место*, или у комбинацији пренесеног и месног значења, као нпр.:

Требало му је одмах одговорити на његова незрела излагања: овако и овако стоје ствари, и поставити младића *на право место*. (ТХ, 156);

Замишљала сам тај догађај, ту једва пунолетну девојчицу како носи замотуљак и предаје га у Дом за нежељену, незбринуту, и у погрешно време, *на погрешном месту* и од погрешних родитеља, рођену децу. (Огњеновић, 115);

Приближавао се избор за ново колективно Председништво Југославије. Ту се морам убацили. Треба се наћи *на правом месту*. (ВВИ, 250); Мноштво се искашљује, протеже, све се поставило *на одређено место*. (Т1, 200);

Уз ове прилошке изразе, и изрази са детерминатором *свој* могу имати значење оцене адекватности, као на пример:

Ништа не долази *на своје место*. (Т2, 203); Сада, враћајући се снежним друмом у завејани град, после опроштаја са везиром, све му је уопште изгледало неразумљиво, оправдано и *на свом месту*. (ТХ, 190); Девојка је била *на свом месту*! – говорили су сви у племену. (Николић, 15); И све се врати *на своје место*: Жутог су одвели у болницу, мене у амбуланту... (Т2, 71); Ништа на том лицу није потпуно и право *на свом месту* као код других људи. (КнаО, 16); А ствар онога момка Мехмеда спада под шеријат; испитаће се, па ако буде крив, биће кажњен и мораће вратити жену; ако буде прав, неће му бити ништа. Све остало остаје по старом, у реду и *на свом месту*. (ТХ, 190).

⁵¹ П. Пипер у књизи *Језик и његов простор* ову категорију не разматра исцрпније („Градуелна вертикала обично не искључује могућност осмишљавања истог садржаја и према градуелној хоризонталности, нпр. *Јанко је њој усјећу усјећу* према *Марко је њој усјећу* (инијелијенцији...) *заосјећаје* за *Јанком* и сл.” (Пипер 1997: 95)). К. Расулић односу вертикалне димензије и друштвене структуре посвећује једно поглавље (*Друштво*, у: Расулић 2004) у којем наводи потврде са придевима *висок/низак* и сл. и именицама *рани*, *сишаје*, *месито*, *друштво*, *позиција*, као и оне типа *биши* *знаг/исход* *некога* *њо* *нечему* (Расулић 2004: 234).

У вези са оваквим изразима, или истокомпонентним синтагмама у атрибутој (или предикативној) функцији (као нпр. *Он је човек на свом месту*), М. Стевановић примећује да једно од значења заменице *свој* – „оно што треба да буде” (Стевановић 1991 I: 285) – индукује „можда нешто друкчија значења која *свој* има у изразима у *своје време, на своје место* (одн. *на своме месту*), у *своме реду*” (Стевановић 1991 I: 285).

Осим значења оцене („где треба”), овакви изрази могу бити метафорички употребљени, и имати значење имагинарних „телесних представа”, слика физичко-емоционалног стања, којима се описују когнитивно базирана осећања.⁵²

Кад ми се срце вратило *на своје место*, па сам продисао нормално и јасно видео обалу реке, лагано, као поражени ратник довеслао сам до обале, сео на стену, узео из ранца пљоску са вискијем и испио неколико гутљаја. (ВВП, 343); Бубрези су нам се вратили *на место* тек када смо кренули у Варадеро. (Standard 111, 4.7.2008, 95).

У последњем примеру употребљен је израз без детерминатора (који се подразумева: *на своје/право место*), односно предлошко-именички тип прилошких израза, али са непромењеним значењем. Овакво значење именице *место* остварује се и у фразеологизму „бити на месту” (= ’бити исправан’), као у следећој реченици:

Једва сам прихватила Владу, али хвала богу, он је човек *на месту*. (Gloria 289, 17.12.2008, 53);

Сасвим би било *на месту* да поштујући резолуцију 1244 вратимо наше војнике који би обезбеђивали границу... (НИН 2949, 5.7.2007, 12); Не знам, можда ту и није *на месту* давати савете. (ПСЧ, 39); Све што је говорио било је *на месту*. (Vreme 946, 19.2.2009: 15).

Између израза са овим значењем (оцена адекватности места, метафорички: другог ентитета, особине, релације) и израза у којима лексема *место* има значење ’позиција у систему’ и израза са значењем хијерархије, ранга постоји сличност. Ова је сличност остварена преко значења „место у систему”, које је присутно и у изразима групе са значењем адекватности: место у систему је „право”, „одређено” место ствари/појма, место које „некоме или нечему припада, оговара” (РСАНУ). Према томе, и у овоме значењу садржано је значење „места у систему” које својом разуђеношћу и применљивошћу на различите и разнородне сфере апстрактних области омогућује развијање низа значења у пренесеној употреби прилошких израза.⁵³

⁵² Вјежбица (*Emotions across languages and Cultures, Diversity and Universals*, 1999) описује једанаест „емоционалних универзалија, које могу помоћи у разумевању и дефинисању емоција” (Драгићевић 2006: 98). Једна од ових универзалија јесте и следећа: „Когнитивно базирана осећања могу се описати помоћу ’bodily images’. То су имагинарни догађаји и процеси који се наводно догађају у нашим телима, нпр. *То ми је сломило срце...*” (Исто: 98).

⁵³ У примеру (*померић*) *с њвој на њоследње месџо* (Уследиле су и полемике и консултације око тога да се косовска тачка *с њвој помери на њоследње месџо* како би се добило време за усаглашавање. (Vreme, 24.7.2008, 33)) комбинују се значења просторне (локализација текста – означено се место може посматрати и као место на листи (дневном реду)) и временске локализације (да се о њему не расправља на почетку, већ на крају седнице). Слични изрази, а у зависности од контекста, могу реализовати и значење вредносног ранга (*То ми је сада задња тачка дневној рега*. (разг.). Додатно, и изрази са именицом *тачка* могу бити аналогни разматраним изразима с именицом *месџо*, али је њихова употреба ограничена. Именица *тачка* не може остварити нити значење „позиције у социјалном систему”, нити конкретног рангирања, већ само упутити на неку претходно познату (дакле, додатно детерминисану) позицију,

Можемо закључити да пренесену употребу прилошких израза са именицом *место* обезбеђује полисемичност именице *место* као управног лексичког елемента израза. Именица *место*, како се потврђује и речничким дефиницијама, обухвата више значења, која се преносе и у значење прилошких израза. Најчешће су то следећа: значење позиције у социјалном простору, значење положаја у систему вредновања (хоризонтална и вертикална градуелност), значење оцене адекватности (са варијантом значења имагинарних слика физичко-емоционалног стања).

II.1.3.2. Изрази са именицом *страна*

Изрази са именицом *страна* укључују се у систем израза чије је једно од пренесених значења позиција људског бића у систему (вредности, ставова, веровања, међуљудских односа). То се најексплицитније испољава у изразима типа *бити на нечијој страни*, као нпр.:

Седа за сто, уз хартију и наливперо, замисли се: како да му каже да је *на његовој страни*, а да не повреди мајку? (Отпадник, 24); Потпуно сам био заборавио за тог свог рођака, [...] а заборавио сам и зашто је побјегао и *на чијој је страни* био, на страни браће Морића или градских трговаца. (Тврђава, 36); Један далеко већи број земаља не жели да се повинује притисцима и да крши међународно право које је у потпуности *на нашој страни*. (Вечерње новости, 12.8.2008, 2); Да не пређе *на вашу страну*, овај мој син харамија, коме међу очима расте помрчина, а међу зубима пољупци. (Последња љубав, 37).⁵⁴

На једном другом фронту, нешто северније, има теби раван, ако не бољи. Само пази, тај је *с друге стране*, са француске стране. (Последња љубав, 53).

Именица *страна* може означити, дакле, позицију појединца, сферу која припада актеру; „појединца или колектив који се бори за нешто (пред судом, у рату, на утакмици)” (РМС, под *страна*). У том значењу именица *страна* се, са својим конгруентним атрибутом, јавља у падежном облику *на+локатив (бити на нечијој страни)* или *на+акузатив (стати, прећи на нечију страну)*. Форма *са+генитив* углавном је специјализована за означавање сфере актера, његових активности (упор. *Дачић ће се са своје стране бавити државом...*), односа или става према некоме или нечему (као нпр.: *Своје стране* се она овог јутра проглашава потпуно избрисаном):

Односи са том честољубивом и самовољном владарком били су од првог сусрета напорни и строго званични *са обе стране*. (ВВП, 206); Имате ли *са било које друге стране* неку врсту притисака у вези са останком у Влади? (Време 896, 6.3.2008, 12); У том случају и сам брак бива нарушаван душевним драмама, *с једне или с друге стране*, али и обострано. (НИН 2930, 22.2.2007, 39); Дачић ће се *са своје стране* бавити државом и патриотизмом, таман онако како је у очима пука државотворно хапсити

нпр.: „Највероватнији исход је да ћемо се 10. децембра наћи *на истој ипачки* с које смо и кренули и где смо били последњих неколико година” (Европа 175, 16.8.2007, 8).

⁵⁴ У нешто дужем изводу показује се да Павић, поред наведеног израза, неколико пута употребљава именицу *сйрана* у различитим изразима, од којих је у једном метафоричност производ значења детерминатора (*прећи на жалосну сйрану*): „Пи, пи, пи, лепи моји. Да не пређете *на жалосну сйрану*, на црно раме, са обала берићета и мере на обалу песка и ветра, где свака тежина и вредност чили ко цена капи без главе. Чувајте ми се и *с друге сйране!* Да не пређе *на вашу сйрану*, овај мој син харамија, коме међу очима расте помрчина, а међу зубима пољупци” (Последња љубав, 37).

криминалце... (Standard 111, 4.7.2008, 7); *Са моје стране* и стране мојих сарадника све је урађено најкоректније што је могло, а сада је на њима да се снађу и да даље раде посао који сам ја радио и заврше пројекте које сам започео. (Правда 412, 9.7.2008, 2); *С моје стране* се она овог јутра проглашава потпуно избрисаном. (Огњеновић, 111); У Травник је стигао катил-ферман за Церића и укор везиру што трпи такве капетане и што Порта за њихово издајство мора *са других страна* да сазнаје. (ТХ, 240).

У одношењу на сферу актера садржана је и импликација о релативној супротстављености и неслагању више „страна” од којих једна врши или не врши радњу (као у последњем примеру: „што Порта за њихово издајство мора *са других страна* да сазнаје”), или пак о релативној супротстављености двеју „страна” које врше исту радњу (као у првом примеру: „односи... званични *са обе стране*”).⁵⁵

У изразу *са свих страна* тако се комбинује значење „од свих актера” и значење просторне локализације (‘одасвуд’):

Ви сте, бар у мом времену и памћењу, једини писац кога напада највиша власт. Они с врха и *са свих страна*. (ПЗ, 44); Нереди су одмах осудили САД, генерални секретар УН Бан Ки Мун, Хавијер Солана, Словенија као председавајућа ЕУ и, уопште, *са свих страна* стизали су изрази забринутости и позиви на смирење ситуације. (НИН 2986, 20.3.2008, 12).

Овакво значење супротстављености двеју страна могу остварити, у одређеним контекстима, и изрази *на другој страни*, *ни на једној* (*ни на другој страни*). То значење омогућава потпуно одсуство именовања актера, као нпр.:

Лако се уочава да се после 1945. и завршеног рата ми Срби свесно одричемо наглашавања своје националне посебности, уверени да се тиме још потпуније улажемо у социјалистичко југословенство. *На другој страни*, пак, постепено се прећуткују, потискују или недовољно истичу садржаји и облици испољавања целокупности испољавања културне свести у Срба и тежње за потврђивањем јединства српске културе, без обзира на републичке и територијалне поделе и границе. (ПЗ, 63);

Значај нормализације односа није споран *ни на једној ни на другој страни*. (НИН 2953, 2.8.2007, 69); Пресуда ће бити згодан аргумент у међусобном препуцавању ко је крив, али она неће променити уверења *ни на једној страни*... (НИН 2930, 22.2.2007, 17).

Тако, у првом наведеном примеру израз *на другој страни* (*прећуткују се садржаји*...) функционише као одредба предиката у пасивној реченици са рефлексивном конструкцијом и уопштеним агенсом, а информација о агенсу садржана је управо у конструкцији *на другој страни*, која је употребљена са значењем супротстављеног актера (групе или сл.). Трансформисана реченица гласила би: „*Они други*, пак, постепено прећуткују, потискују или недовољно истичу садржаје...”. Неименовани, неодређени „други” остају у неодређеној сфери; на њих се тако реферише само као на супротну, *другу* „страну”.

⁵⁵ Изразима *с једне стране* и *с обе стране* еквивалентни су прилози *једнострано* и *обосирано* (нпр. „*једнострано* проглашена независност Косова” (Вечерње новости, 12.8.2008, 3)).

Значење супротстављене стране може се реализовати у различитим областима у којима постоје јасно дефинисани бинарни односи – међу људима, ставовима, идејама и сл.

Значење позиције или супротстављености у духовној сфери – разлике у системима убеђења, принципа, идеја и сл. илустроваћемо следећом групом примера:

Наше незадовољство „овим стањем” је лажно; дакле, и лицемерно и илузорно; то незадовољство је последњи остатак политичког човека у нама, бившим револуционарима, бившим ангажованим интелектуалцима, *било на којој страни* и барикади да смо се налазили. (ПЗ, 80); Због свега тога су се *на једној страни* нашли Шутановац и Петровић, којима је од најугицајних људи близак и Бојан Пајтић, иако он углавном гледа своја посла учвршћујући власт у Војводини. (Standard 111, 4.7.2008, 32); Ја сам на црти, а ти си *с оне стране* – рече Хари Клајст и баци опушак у снег. (Т1, 43)⁵⁶; А када је дошао час да се решава о животу краљевом и судбини Краљевства, када је морао да бира између горког пића револуције, која га је била тако силовито понела, и „краљевске добротe”, која га је отхранила, младић се одједном опет нашао *на другој страни*. (ТХ, 74);

Господин Принцип [...] имао је сасвим другачије тумачење мог сна и тврдио је да је то позив *са оне стране*,⁵⁷ позив који може значити срећу али и опасност. (Бјелица, 23);

Међутим, после „Деветог круга” све ме је понело *на другу страну*. (Gloria 263, 18.6.2008, 93); Јесте ли ми ви дали име Славица, успела сам да убацим питање да бих некако скренула разговор *на другу страну*. (Огњеновић, 170); Само дуге шетње по стрмим гајевима у околини могле су да га умире и да му одведу мисли *на другу страну*. (ТХ, 230).

Последњом подгрупом примера илуструјемо устаљене изразе типа „скренути разговор / мисли и сл. *на другу страну*”, у којима детерминатор *други* нема значење „супротан”, већ „неидентичан”. Са значењем области уопште (област делатности, активности, интересовања и сл.), израз *на другој страни* забележили смо у примерима:

Пахомије Тенецки је одмах почео да вежба. Не више кларинет, не више Paisiella и Хајдна. Вежбао је гађање из пушке. Једно време, додуше, колебао се између музике и војске, али се беспримерна спретност његових прстију, годинама увежбавана на кларинету, одједном показала као изузетно корисна и *на другој страни*. Та спретност прстију омогућила је Тенецком да постане један од најбољих стрелаца у Бечу. (Последња љубав, 51); У свему овоме чудно је што градске власти последњих година улажу значајне и успешне напоре у обнављању старих, оштећених фасада, а *на другој страни* пасивно прате ширење вашарског шаренила по другим, добрим фасадама. (НИН 2930, 22.2.2007, 57).

Изрази *с друге стране*, *са те стране*, *са свих страна* могу имати и значење аспекта процене, одн. класификационог основа, као у примерима:

Истовремено, Харадинају се за кривична дела за која му је суђено у Хагу у будућности не може судити у Србији, па је вођа ОВК и *са те стране* заштићен. (Standard 99, 11.4.2008, 9); Е сад, како пријатељу никад не говориш да му је изјава бесмислена, покушао сам да га боцнем *са друге стране*. (Standard 124, 3.10.2008, 3); Аутор изложбе и монографије је познати професор Филозофског факултета др Миодраг Јовановић

⁵⁶ У овом примеру значење се комбинује са просторним.

⁵⁷ У овом примеру значење изрза *с оне стране* односи се на релацију „живот–смрт”, „овоземаљско–небеско” и сл.

који је живот и дело овог уметника осветлио *са свих страна*. (Вечерње новости, 12.8.2008, 32);

Јасно је да недовољна интегрисаност делова територије, односно популације, ствара услове за перманентан конфликт и самим тим мање ефикасну алокацију ресурса, али је, *са друге стране*, чињеница и да већинска група без јасно дефинисаних механизма заштите мањинске групе може да црпи економске предности... (НИН 2953, 2.8.2007, 23); *С друге стране*, индикативни су и процеси етничке хомогенизације и мајоризације... (НИН 2953, 2.8.2007, 23);

С друге стране, Брус Џонс, оснивач „U. S. Submarine”, каже:... (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 60); *С друге стране*, „мали људи” обилазе, уколико скупе довољно новца, светске престонице носећи у рукама бочицу с водом, а сендвич у ранцу. (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 60); *С друге стране*, студија Р. Ј. Бароа из 1996, која обухвата око сто земаља у тридесетогодишњем периоду, указује да етнолингвистичка фракционализација има минималан негативан утицај на привредни раст. (НИН 2953, 2.8.2007, 22); Међутим, *са друге стране*, прилив млађих, модерних адвоката, са знањем светских језика, донео је и позитивно и прогресивно у адвокатуру и учинио да се она може лакше уклопити у светску адвокатуру. (НИН 2933, 15.3.2007, 33).

Изрази са детерминаторима *леви* и *десни* могу се у пренесеном значењу односити и на политичке опције, као у примеру:

Поред заједничких послова, заједничких интереса [...] ове две странке интегришу и заједнички противници, који *са леве и десне стране* нападају владу. (НИН 2949, 5.7.2007, 16).

Предлошко-именички изрази типа у *страну*, *са стране* имају значење „неважно, небитно”, или „туђе, далеко”, на пример:

Зато се данас поново чују гласови да треба трагати за решењима која су током преговора стављена у *страну*, па се актуелизује и питање поделе. (Време 896, 6.3.2008, 13); Исто тако, засигурно, деда га је и на тај пут повео на своју руку, али, пре свега, да и он има право, ако не сам, а оно уз другог да поново открива оно што је одавно био затурио у *страну*. (Николић, 7); *На страну* што је код већине младих [...] то апсолутно некул и нефрајерски. (vukajlija.com/recnik); *Шалу на страну* мени ево телефон тек сада прорадио, од скоро... (forum.mtsmondo.com); *Шалу на страну* – успомене (наслов књиге Е. Кишона)⁵⁸; У почетку нисам био задовољан, мало сам био *са стране* и никакве ми послове није успео средити. (НИН 2953, 2.8.2007, 43); Почео сам *са стране*, изокола, ваљда ћу погодити мету, не желим ни о кога да се огрешим, јер кад причаш другом, увек се додаје, па сад нађи истину! (ТЗ, 8); Уколико се ова два крупна ограничења оставе *по страни*, Дачићу и даље остаје више него довољно простора да упразни моћ коју функција министра полиције носи. (Standard 111, 4.7.2008, 17); Православна Русија, и сама у невољама до гуше, остала је суздржана, *по страни*. (Капор, Џумхур, 118); Ја сам у овој прилици, примера ради, оставио *по страни* те граничне потврде. (Јужнословенски филолог LXIV (2008): 393: С. Реметић); Некако *по страни* од тих сумрачних бестрагија, сасвим издвојени, стоје сеоски млинови поточари. (ГКНВ, 33).⁵⁹

⁵⁸ Ефраим Кишон, *Шалу на страну – успомене*, Book&Marso, Београд, 2008; Преводацац: Златко Црковић (Оригинални наслов: *Nichts zu lachen*).

⁵⁹ У последњем примеру значење је превасходно просторно, али смо пример уврстили у ову групу како због конструкционог модела, тако и због значења „скрајнут, издвојен”.

Значење „скрајнутости”, неважности, маргинализованости потиче од односа *центар – периферија*, при чему је значење периферије репрезентовано лексемом *страна*, и остварено у изразу *са стране* у следећим примерима:

Православна црква није строга и крута у својим правилима, како то обично неупућени, посматрајући *са стране*, закључују... (НИН 2930, 22.2.2007, 36); Сваке године ће бити стипендирао 500 студената, јер стратегија и предвиђа да млади одлазе на најбоље светске универзитете и да виде како то изгледа *са стране*, да стекну нова знања и искуства. (Вечерње новости, 12.8.2008, 6); Изричито је забрањено да представи присуствује било ко *са стране*. (НИН 2947, 21.6.2007, 50); Кад стигне *са стране*, од других, похара те, оглоби, осуши до голог зуба, стврднеш се... (ТЗ, 6).

Анализа употребе прилошких израза са именицом *страна* показала је да је основа пренесеног значења ових израза значење позиције људског бића у одређеном систему (вредности, ставова, веровања, међуљудских односа). Тако се *страна* у синтагматским изразима јавља као сферично концептуализована област која појединца окружује, стварајући област његовог утицаја („ја сам на твојој страни”) или његове моћи („учинићемо све с наше стране”). У бинарним односима појединаца или група, именица *страна* означава и позицију и сферу (идеолошку, вредносну или какву другу), што се преноси и на односе појединац–појединац. Изрази типа *са X стране* могу имати и значење аспекта процене, односно класификационог основа, док предлошко-именички изрази по правилу имају значење маргине – или по важности или по припадности.

II.1.3.3. Изрази са другим именичким лексемама

У пренесеном значењу јављају се и изрази са именицама са примарним значењем просторних димензија, и то:

– висина (у идиоматизованим изразима типа *гледати / говорити* и сл. *с висине (с висока)*):

Хех, шта њему паде на ум! – дочека дјед некако *с висине* и не обраћајући се мени него самарцији. (ГКНВ, 28); Не може се све објаснити ни разумети! – говорио је Давил уморно и мало *са висине*. (ТХ, 91); И ја сам пахуљица Историје која је *са висине* пала на српско блато у двадесетом веку. (ВВИ, 187);

У ствари, Давнин покушај да и са Сулејман-пашом разговара мало оштрије и *са висока* није имао успеха. (ТХ, 189); Вратио се са Давном, који га је гледао попреко и *с висока*, док је мали човек објашњавао да се зове Лоренцо Гамбини, да је родом из Палерма, да је досада живео у Румунији као трговац и да се враћа у Италију... (ТХ, 445); Овако мален и грбав, он је некако успевао да и највишег човека, за половину стаса вишег од себе, гледа *са висока*. (ТХ, 129);

– одстојање, даљина / близина, дистанца:

Прво иде звук сам, а *на извесном одстојању* за њим његов одјек, који је мало извитоперен, као да му се руга. (КнаО, 196); Свестан своје изузетности, и глумећи своју изузетност, Тито се држао *на одстојању* од свих. (ВВИ, 217); Према мени се држао *на одстојању*. (ВВИ, 302);

Иако сам добро разумео основне мотиве те чистке „либерала” у Србији, овај текст ми је помогао да потпуније и *са дистанце* сагледам политичке догађаје у којима смо данас и

чије последице тек наступају. (ПЗ, 115); *Са ове дистанце* могу само да се дивим Милицы Манојловић, нашој диригенткињи, која нас је учила и научила певању. (Gloria 289, 17.12.2008, 54).

Како се „у терминима близине и даљине концептуализују апстрактни појмови блискости и одсуства блискости” (Расулић 2006: 234), и то у више апстрактних домена, а *висина* метафорички означава ниво (ранг), ова значења остварују се и у разматраним прилошким изразима. Приметно је, међутим, да се прилошки изрази који садрже именице са значењем општих просторних димензија употребљавају у пренесеном значењу знатно мање него прилошки изрази са именицама *место* и *страна*. Додатно, сами подтипови своде се на устаљене изразе без формалних или лексичких варијација.

II.2. Прилошки изрази са значењем правца

Како смо у претходним одељцима утврдили, са именицом *место* као експонентом архисемског значења остварују се локативни изрази и изрази са значењем посебне директивности (аблативности и адлативности). Присуство исте именичке лексеме омогућава нам да изразе са обележјем посебне директивности посматрамо као парадигматске варијације основног модела, односно варијације добијене променом релационе семе садржане у предлошко-падежном облику. За разлику од аблативних и адлативних, изразе са значењем опште директивности (перлативности) сврставамо у засебну групу, с обзиром на то да у функцији исказивања категоријалног значења немају именицу *место* или неку од њој конкурентних лексема. Као носиоци архисемске компоненте у овим се изразима јављају првенствено именице *правац* и *смер*, те именица *пут*. Само се у ретким случајевима изразима чије је примарно обележје перлативност (дакле, динамичност у ширем систему обележја) може исказати и локативно значење (*на том правцу*), као у следећем примеру:

Када су превратници упали у Стари двор маја 1903. године, најпре нису могли да нађу краља и краљицу који су се били сакрили, а завереници су се препали да су побегли кроз тунел који је водио, наводно, до руског посланства, данашњег Руског дома. Пошто је данашња Скупштина таман *на том правцу*, то би могло да испадне zgodно. (НИН 2948, 28.6.2007, 13).

Прилошки изрази са именицом *правац* остварују се само као синтагматски, дакле, увек уз присуство обавезног детерминатора. Обавезни детерминатор је, као и код осталих израза синтагматског типа, по правилу конгруентни атрибут који је најчешће заменица, али и незаменичка (придевска, бројевна) лексема. Супституентност синтагматских прилошких израза са значењем правца еквивалентним прилогом зависи од постојања аналогног перлативног прилога. Форма у којој се најчешће реализују дати изрази јесте у+локатив, а спорадично се у нашој грађи јављају и изрази у беспредлошком инструменталу (*Х правцем*). Уколико израз означава плуралитет правца, уз детерминатор такве врсте израз ће бити у плуралној форми (*у разним правцима, у свим правцима* и сл.). У функционалном погледу ови изрази најчешће су прилошке одредбе, али могу бити употребљени и уз именицу, када врше функцију

атрибута и у неким случајевима су заменљиви придевом, као у нашем првом примеру. У другом примеру употреба прилошког израза (у устаљеној синтагми *карта у једном правцу*) везана је за елипсу „карта [за путовање] у једном правцу”. Изрази са демонстративним заменицама (најчешће *то*) у функцији неиспустивих детерминатора могу бити заменљиви еквивалентним заменичким перлативним прилозима када је управним глаголом означено физичко кретање, односно премештање објекта локализације са једне позиције на другу:

Наиме, првим се поменути изразом (висок) износи увек податак о таквој физичкој димензији која се оличава натпросечном издуженошћу датог физичког ентитета у *вертикалном правцу* [→ *натпросечном вертикалном издуженошћу* датог физичког ентитета]... (Ивић 2006: 63); Ишли сте с једним рекетом, с једним патикама, с једним шорцем и мајицом, и, колико се сећам, са путном картом у *једном правцу*. (НИН 2960, 20.9.2007, 45); Распитивао се, додуше, успут у лукама у Кефалонији и Закинтосу о некој југословенској јединици која се пре 35 година повукла у *том правцу* и повезала са британским маринцима... (ПСЧ, 43); У знак пијетета према палим борцима сви трговачки бродови, када пролазе *овим правцем* [→ *овуда*], спуштају заставе. (НИН 3070, 29.10.2009, 38).

Осим глагола кретања и означавања физичког кретања, изрази са лексемом *правац* забележени су и уз глагол *гледати*, када нису заменљиви одговарајућим прилогом, на пример:

...Јерисена није угледала оно што је жудела да угледа, па је једноставно престала да гледа у *том правцу* [→ *тамо/на ту страну/*туда*]. (Последња љубав, 180).

Поред наведеног израза *на том правцу*, и изразом у *X правцу* може се означити локација уколико је употребљен уз глаголе који немају значење промене локације објекта, када израз није заменљив перлативним прилогом:

Окрете се у *том правцу* [→ *тамо/на ту страну/*туда*] и спази у висини над собом насебину са бедемима међу птицама... (ПСЧ, 70); У *том правцу* [→ *Тамо*] нема пуно кућа и нека ми је зебња одмах обузела срце. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 19).

Заменица *сви*, као и придев *разни*, условљава плуралску форму прилошког израза, на пример:

Група Кинеза са некаквим невероватним фотоапаратима чији су се зумови извлачили и увлачили у *свим правцима*, затим један перверзан енглески пар... (Бјелица, 147); Кроз њу [салу] је хитро и безобзирно промицао у *свима правцима* високи и црни Давна, отресајући се дрско на оне који су затварали пут... (ТХ, 36).

Од незаменичких детерминатора најбројнији су придеви са значењем идентичности, односно неидентичности:

Линија додирује правоугаоник под одређеним углом, појављује се на десној страни и наставља свој пут *истим правцем*. (Методика ликовне културе: 80); Окрећем двоглед у *другом правцу*. (Путопис, 86); Реци нам где си намерио да путујеш и ми одмах идемо у *супротном правцу*. (НИН 2928, 8.2.2007, 68); Али, ето, судбина људе носи у *разним правцима*. (Време, 24.7.2008, 19); Видео сам да из првог и трећег возила излази обезбеђење и заузимају положај тако да свако од њих гледа у *различитим правцима*. (Вечерње новости, 21.2.2007, 11).

Израз у *непознатом правцу* нема прилошког еквивалента, а може се реализовати и у плуралској форми:

Из баште је Хаџић ушао у кућу, из шортса се пресвукао у панталоне, с кофером ушао у ауто и отишао у *непознатом правцу*. (НИН 2986, 20.3.2008, 23); ...да одеш у *непознатом правцу* (Бобић Мојсиловић, 76); Садик, који је у слободно време патио од велт шмерца, [...] нестало је у *непознатом правцу* наводно гоњен жеђу... (Бјелица, 94); ...из ње допиру невероватни мириси који одмах испаравају на сунцу Гизе или путују у *непознатим правцима*. (Бјелица, 94).

Синтагматски прилошки изрази са именицом *смер* остварују се, као и изрази са именицом *правац*, са заменичким детерминаторима (у *овом/том смеру*, у *ком смеру*), и са придевским детерминаторима чији је избор ограничен семантиком датих прилошких израза и своди се на неколико лексема (у нашој грађи: *један, други, супротан*). Само су изрази са демонстративним заменицама заменииви прилошким еквивалентима (*овуда, туда*), док је код осталих та могућност искључена непостојањем одговарајућег прилога:

Али не препоручују да се кладите на будућег победника само зато што сте летимице видели у *ком* су му *смеру* увијене длаке на челу. (www.politika.rs); Бојан Николић (36) возио је пијан „поло” у *супротном смеру* и директно се сударио са „заставом”... (www.vesti.rs); Тај осећај који полако изједа може изазвати и само један ухваћени поглед у *супротном смеру*, боја гласа која се промени или напросто уверење да нешто није како ваља. (Gloria 301, 11.3.2009, 26); У погледу смера обртања ротациони мотори могу бити изведени као једносмерни мотори – обртно кретање се изводи само у *једном смеру*, левом или десном. (trudbenik-fpa.com); Затвореност показује и индиректни смер у којем је тело постављано у односу на саговорника – ако су рамена, тело или глава у *другом смеру*, успешно показујете како вам је пажња заузета нечим другим. (www.queeria.com); Има особа које могу да баце поглед у *обратном смеру*, из сна у јаву. (Уникат, 160).

Израз у *једном смеру* у неким је случајевима замениив прилогом *једносмерно*:

Обртно кретање се изводи само у *једном смеру* [→ *једносмерно*] (trudbenik-fpa.com); Напољу је падао снег као да небо засипа земљу неким белим речима и све се догодило као да се и она спушта упоредо са снегом на њега из бескрајне висине и *једносмерно* [→ у *једном смеру*], не повлачећи се ни за часак натраг... (ПСЧ, 25).

Изрази са именицом *пут* неупоредиво су чешћи у нашој грађи од истих израза употребљених у пренесеном значењу. Уколико у функцији неиспустивог детерминатора имају демонстративну заменицу, могу се супституисати одговарајућим прилогом („Она иначе никада није ишла *овим путем* [← *овуда*]” (Ковачевић 2007: 25 (Курир))).

Можемо закључити да се прилошки изрази са значењем опште директивности (перлативности) остварују најчешће са именицама *правац* и *смер*, ређе *пут*. Локативно значење овим се изразима може исказати у ретким случајевима (нпр. *на том правцу*). Прилошки изрази ове групе реализују се само у синтагматском моделу, а супституентни су прилозима једино кад у функцији обавезног детерминатора имају демонстративне заменице (прилози *овуда, туда*) или лексему *један* (прилог *једносмерно*).

II.2.1. Пренесено значење

Изрази са обележјем перлативности, као и изрази са просторним значењем уопште, веома се често употребљавају у пренесеним, метафоричким значењима. Употреба ових изрази у пренесеном значењу темељи се на представама акције као самоиницираног кретања и појмовној метафори АКТИВНОСТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (Кликовац 2004: 25, 151, 153). Нарочито је, у транспозицији архисеме правца, израженој именицама *правац*, *смер* и *пут*, продуктивна појмовна метафора НАЧИН НА КОЈИ СЕ АКЦИЈА ВРШИ ИЛИ СРЕДСТВО ЗА ЊУ ЈЕСТЕ ПУТАЊА КА ОДРЕДИШТУ (Кликовац 2004: 25), што се испољава у низу прилошких изрази са начинским значењем (нпр. *писменим путем*, *директним путем*). Стога ћемо овим изразима посветити више пажње у поглављу о начинским прилошким изразима.

Изрази са перлативним значењем, ограничени избором детерминатора и заменљиви заменичким перлативним прилозима, нису, како смо видели, нарочито продуктивна група. Међутим, у пренесеном значењу ови изрази су много фреквентнији, вероватно захваљујући и томе што су само малим делом супституентни одговарајућим перлативним прилозима. У пренесеном значењу ови се изрази остварују са истим именичким лексемама, истим детерминаторима и у истим (предлошко-)падежним формама као и изрази употребљени у свом основном, просторном значењу. Њихову непросторну (начинску или другу) интерпретацију обезбеђује контекст. А саму широку употребу датих изрази у пренесеном значењу обезбеђује чињеница да је перлативност чест и продуктиван индуктор метафоричких значења, с обзиром на значења именица које су носиоци архисемске компоненте. Тако за именицу *правац* РМС наводи и значење (под 2. а), означено као фигуративно: „пут развитака, ток, смер каквог деловања, какве радње, појаве и сл.”, као и изразе који се заснивају на овом значењу именице *правац*: *узети добар (рђав) правац*, *поћи/ударити добрим (рђавим) правцем*, са значењем „повољно, неповољно се развијати”, *одредити правац чему*, и израз *у том правцу* чије је значење дефинисано као *у том смислу*. Именица *смер*, осим просторног, има и значења: „пут, правац којим је управљена каква делатност, активност” (РМС, s. v. *смер* б) и „правац, пут развитака, ток какве делатности, активности (друштвене, књижевне, научне и сл.)” (РМС, s. v. *смер* в). Тако прилошки изрази са именицама *правац* и *смер* остварују углавном иста пренесена значења, која се реализују двојако. У једном типу случајева прилошки израз употребљен је уз глаголе кретања, који у датом контексту и сами имају пренесено значење. У неким од таквих примера могуће је заменити прилошки израз перлативним прилогом (нпр. *У ком правцу / Куда ће кренути Србија*). Прилошки изрази који су заједно са надређеним глаголом употребљени у пренесеном значењу такво значење остварују у споју појмовне метафоре *кретања* као активности и *праваца* као развоја акције:

Затим је редитељ и сценариста Мајкл Патрик Кинг рекао како још није почео рад на сценарију, али да зна *у ком правцу* треба да иде. (Gloria 299, 25.2.2009, 52); Имајући у виду да ћемо 11. маја највероватније знати *у ком правцу* ће кренути Србија, није катастрофа да још два месеца привреда земље ради у тако отежаним околностима. (НИН 2986, 20.3.2008, 26); Уосталом, сад видите и неки наставак сарадње који иде *у том правцу*. (Да можда не, РТС, 28.1.2009); Овој би земљи требало школа, путева, лекара, додира са светом, рада и покрета. [...] Али ви бисте, као једини школовани људи у овој земљи, морали да припремате свој народ на то и да га упућујете *у том правцу*. (ТХ, 368).

Други тип метафоричке реализације ових прилошких израза остварује се неvezано за управни глагол – тај глагол не мора бити глагол кретања, већ је то глагол који означава било коју радњу, употребљен у свом основном значењу.

Тако би се могло претпоставити да се појмовна метафора правца или смера у којем се активност развија развила из шире метафоре активности као пута (нпр. ствари *иду у том правцу* → ствари *се мењају у том правцу*). У овим случајевима прилошки израз никада нису супституентни перлативним прилозима, али се често могу заменити прилозима или изразима са оним значењем које прилошки израз добија у датом контексту. Таква замена, међутим, није потпуно еквивалентна, као што показују следећи примери:

У ком правцу [→ *Како*] ће се полазници програма или курса изменити? (Зборник комуникације: 137); Није ми било ни на крај памети да ћемо остварити емотивну везу, уопште нисам размишљала *у том правцу* [→ *тако / на тај начин*]. (Gloria 309, 6.5.2009, 46); Тужилаштво још увек расправља о томе да ли ће се оптужница против Радована Караџића мењати *у неком правцу* [→ *некако / у неком погледу*]. (ТВ Авала, Вести, 27.8.2008); Он је, помоћу Давне, успео да пронађе и повеже све оне који су по свом расположењу и својим интересима против Аустрије и вољни да *у том правцу* [→ *са тим циљем / у том погледу*] ма шта предузму. (ТХ, 319); Дефосе му је одговарао да један народ, уколико почне да усваја здравији и разумнији начин живота, не мора зато да се одрекне своје вере и својих светиња. По његовом мишљењу управо фратри би могли и морали да раде *у том правцу* [→ *са тим циљем*]. (ТХ, 297).

И прилошки изрази са именицама *правац* и *смер* са другим – недемонстративним заменичким или адјективним – детерминаторима јављају се у оваквим типовима: уз глаголе кретања, када је и сам глагол употребљен у пренесеном значењу, и уз глаголе другачијих значења. Најчешћи детерминатори су, као и у изразима употребљеним у основном значењу, придевске лексеме којима се изражава идентичност/неидентичност (*други, противни* и сл.):

А онда је почео да прича и разговор је отишао *у сасвим другом правцу*. (Standard 124, 3.10.2008, 3); Тиме као да се наглашава могућност да би приповедач могао још штошта додати, али га, напросто, прича одвлачи *у другом правцу*, па остаје тек уздах за оним што би он још имао рећи и обуздавање приче да му приповедачка нит не би склизнула некуд далеко од онога што је започео. (Узданица VI/1: 78); Глума, филм уопште, о правом стварању да и не говорим, остају без резултата уколико истовремено не делују на много нивоа и уколико се не крећу *у више правца*. (НИН 2930, 22.2.2007, 53); Пазите да на вама, фратрима, не остане историјски грех да то нисте схватили и да сте свој народ водили *у погрешном правцу* и да га нисте на време припремили на оно што га неминовно чека. (ТХ, 368);

То му је било утолико лакше што је исто тако стално и доследно ласкао и здравој господи, само на други начин и *у другом правцу*. (ТХ, 264); И свака од њих [вера] је од нетрпељивости начинила највећу врлину и свака очекује спасење однекуд споља, и свака *из противног правца*. (ТХ, 297); Пошто се [...] оно што је овде укратко изложено као могуће појмовно језгро теорије семантичких локализација може развијати и развија се на различите начине и *у разним правцима*, [...] један од главних задатака теорије семантичких локализација је интензивније проучавање њених категоријалних појмова... (Пипер 1997: 16).

Исте варијанте у поступку метафоризације показују и изрази са именицом *смер*, забележени и уз предикате у којима је исказан само фазни глагол, док је други елиптиран. Код ових израза забележена је нешто фреквентнија појава придева са значењем оцене (*у добром смеру*, *у бољем смеру*, *у позитивном смеру*):

Кад год ми неко каже да је нешто у тренду, ја кренем у *супротном смеру*. (Gloria 261, 4.6.2008, 147); Али, ако ствари крену у *бољем смеру*, онда се те хелије групишу... (НИН 2947, 21.6.2007, 53; Светислав Басара); Преговори с Русима, како је наглашено, воде се у конструктивној атмосфери и теку у *добром смеру*, али је из Владе указано да је [...] значајно била ослабљена преговарачка позиција српске стране. (www.vesti.rs, 14.12.2008);

На крају првенства имамо прилику да се окупимо, радимо, будемо заједно и видимо нове кандидате. Наш је задатак да наставимо у *овом смеру*, да у недељу будемо најбољи. (www.vesti.rs, 13.12.2008); Адвокат Срђа Поповић је учинио неке покушаје у *том смеру*. (НИН 2949, 5.7.2007, 53); Индекси акција Београдске берзе наставили су у *позитивном смеру* и Belex15 је ојачао 1,37 одсто... (Политика, 8.12.2008, Пословни магазин, 2).

Прилошки изрази са именицом *пут* чести су у пренесеном значењу, засновани такође на метафори путовања која нас „може одвести у било коју област људске активности и искуства” (Кликовац 2004: 48). За именицу *пут* у РСМ се у оквиру значења 2.б наводи дефиниција „приступ до чега, могућност да се дође, продре до чега”, а у оквиру значења 6.в „средство, начин да се до чега дође, да се што постигне”. Ово значење остварује се као фигуративно у односу на значење „правац кретања”⁶⁰ и чини један сегмент фигуративних значења просторних прилога, израза и конструкција, која потичу од тога што „основна категоријална значења језичких локализација нису карактеристична само за семантичку категорију простора него и за друге семантичке категорије” (Пипер 1997: 28). Пренесено значење прилошких израза са именицом *пут* остварује се превасходно као начинско, с обзиром на то да је у значењу начина као квалификације одређене акције „присутан процесуални моменат као представа о квалитету који се кроз дату акцију остварује, тј. начин је апстрактније схваћен пут реализације неке акције или неког стања. При томе разлика између конкретнијег и апстрактнијег пута реализације неког процеса или стања може бити формално неутралисана истим језичким обликом изражавања, нпр. у српском, као и, још чешће, у енглеском и неким другим језицима израз *тим путем* (енгл. *this way*) поред примарног, конкретно-просторног значења често има и значење ’на тај начин’, латинско *quia?* значи и ’куда’ и ’како’ па и ’када’ (ту се формално манифестује перлативни тип временског односа) и сл.” (Пипер 1997: 29).

Синтагматски прилошки изрази са именицом *пут* у пренесеном значењу јављају се у истим формама као када имају основно, просторно значење (*на*+локатив и беспредлошки инструментал), са парадигматским варијацијама које се тичу плуралске форме и употребе специфичнијих именица, као што су *путања* и *стаза* уместо именице *пут*. У случају детерминације придевима *морски*, *ваздушни*, *водени*, именица у

⁶⁰ Д. Кликовац примећује да су метафоре овог типа веома честе у научном функционалном стилу. То су метафоре „научна аргументација је пут по којем аутор иде” (Кликовац 2004: 50) и „научни аргумент је путовање”. Оне представљају „важан начин организације излагања у научним текстовима” јер у корпусу који се у датом тексту истражује „нема ниједног који се у некој мери није њоме [метафором „научни аргумент је путовање”] послужио” (Исто: 54).

оквиру израза има значење „простор по коме се или кроз који се врши кретање, саобраћај, промет” (РМС, s. v. *пут*, 1.а), као у примеру:

Претпоставивши да се мајор Коста Свилар из Албаније извукао у Грчку *морским путем*, Атанасије Свилар је кренуо ка јадранској обали. (ПСЧ, 42).

Други детерминатори обезбеђују једнозначну начинску интерпретацију израза, као нпр.:

Војислав Коштуница оценио је да је ово адекватна реакција на покушаје Сакашвилија да кризу реши *војним путем*. (ТВ Авала, Вести, 27.8.2008); Била је то очигледно једна од оних песама које се не налазе у књигама, него се науче од дргих певача и преносе *усменим путем* као оспа. (ПСЧ, 45); Извео је то за обоје лакшим начином. Како? *Писменим путем*. (Огњеновић, 19); Успут је закључио да су вечност и бескрај несиметрични и забављао се покушавајући да провери ову мисао *математичким путем*. (ПСЧ, 132).

Овај је модел веома фреквентан у творби начинских прилошких израза, па је и већина ових израза конкурентна начинским прилозима. Стога ћемо изразе типа *X путем* са адјективним детерминаторима детаљније описати у поглављу о начинским прилошким изразима. Изрази са заменичким детерминаторима и малим бројем незамењивих, који нису конкурентни начинским прилозима, а своје фигуративно значење заснивају на представи пута као животног пута, пута развоја неке активности или стања и сл., реализују се уз помоћ следећих детерминатора: *који, овај, тај, свој, непредвидив, (по)пр(и)јек* и сл. Ове изразе од израза типа *писменим путем, војним путем* разликује присуство глагола кретања, тако да се читав исказ остварује као метафора путовања, кретања одређеном путањом, као и код израза са лексемама *правац* и *смер*, на пример:

Свесни смо потенцијала културног туризма на основу анализа, али нам није јасно *којим путем* даље, нити добијам ваљане инструкције споља. (Евгора 172, 26.7.2007, 38); Раде, брате и побратиме мој, а је л' икада коњ отео жену свом најбољем другу? [...] Шта је мене некад окренуло *овим путем*? (ГКНВ, 24); Устав је донет, Црна Гора је отишла *својим путем*... (Press 911, 9.7.2008, 2); Неко вријеме су му наши помагали, а послјије отишли *својим путем*. (Пиштало, 103);

Отело ми се из руку и све је кренуло *непредвидивим путем*. (Огњеновић, 135); Подскакује ти за њом срце као шуто јаре, а ти више не знаш јеси ли будан или гледаш у сну, јеси ли при себи или си бенаст, да ли си још човјек од ове земље или те већ нечастиви зауздава и зајахује, па да с тобом удари *попријеким путем*, тамо гдје пијевци не пјевају. (БСБ, 85).

У плуралској варијанти забележили смо израз у следећем примеру:

Рекао је то нарогушени, чупави Дане, а дјед је истог часа осјетио да је доље у вртачи заувјек оставио своје дјетињство, а горе нашао камарата с којим ће одсад, нераздвојно, кренути *новим путевима*, у момаштво. (БСБ, 83).

Модел *на*+локатив потврђен је следећим примерима:

Наиме, њега занима приближавање Србије Бриселу и негде је спреман да пред собом чисти све оно што му се *на том путу* нађе. (Standard 111, 4.7.2008, 6); Душица каже да и њу и синове [...] покушава да 'навуче' на морске плодове, а да је *на добром путу* да

успе, сведочи и то што на мору сви једу укусну и здраву храну. (Gloria 253, 9.4.2008, 118); Не губи се ниједна људска мисао ни напор духа. Сви смо *на правом путу* и изненадићемо се кад се сретнемо. (ТХ, 332).

Малобројни су и специфични изрази са пренесеним значењем и именицама *путања* и *стаза*. Са именицом *путања* забележили смо израз у *силазној путањи*, док се устаљени израз *на дужице стазе* остварује са временским значењем:

Списак 'профитера' на 13. европском првенству заиста је велики – многи фудбалери су изашли из сенке анонимности, други су успели да оживе каријеру која је била у *силазној путањи*, трећи су показали да су врхунски турнирски играчи... (Standard 111, 4.7.2008, 92);

Он подсећа да је и плата вид мотивације, али се показало да мотивација која се базира само на новцу *на дужице стазе* постаје неуспешна. (Евтора 172, 26.7.2007, 19).

На крају, предлошко-именички тип репрезентован је једним изразом, *уз пут*, који је конкурентан прилозима *успут* и *успутно*. Пренесено значење овог израза и истокомпонентних прилога заснива се на представи о маргиналности онога што се дешава или чини при одвијању примарне активности (фигуративно одређене као кретање путем). Тако РМС наводи следећа значења израза *уз пут*: (а) *покрај, поред пута*; (б) *идући путем, узред*. У грађи смо забележили потврде у којима је израз употребљен у просторном, а прилог у пренесеном значењу:

У свих пролазника *уз пут* Тришо се пропита нису ли негдје сусрели цак с мачком, али и ту је био лоше среће. (ПЗК, 119);

Успут спонзоришући све овдашње политичке партије, редом. (Standard 111, 4.7.2008, 110); Разгилицаним госпођама пингвинкама, окићеним златом, читао је *успут* из дланова најдуже линије живота које је видео да пресецају Венерине брегове – једном речју, није било теме у коју се није *успут* укључивао нити особе којој се није насмешио. (Елдорадо 124).

III.3. Закључак

Прилошке изразе са просторним значењем класификовали смо према семантичком и формалном критеријуму. Основни критеријум класификације – семантички – дели ове прилошке изразе према обележјима статичности/динамичности. Прву групу израза чине они изрази у којима сама именица, као експонент категоријалне семантике, има значење места у општем смислу, док другу групу чине изрази са именицама које имају значење правца (*правац, смер, пут* и сл.).

1. Изрази са обележјем статичности, са именицама *место, страна* и именицама конкурентним лексеми *место*, укључују основне изразе са обележјем локативности, али и њихове аблативне и адлативне варијанте, добијене изменом предлошко-падежне форме.

Према моделу, издвајају се синтагматски и предлошко-именички изрази, док је предлошко-заменички модел готово маргиналан.

1.1. Синтагматски прилошки изрази са именичком лексемом *место* остварују се са обавезним детерминаторима следећих основних типова: а) демонстративима *овај*,

тај, онај и б) недемонстративним детерминаторима. Недемонстративни детерминатори сврстани су по значењу у следеће подгрупе: *који* и *било који*, *сваки* и *ниједан*, детерминатори са значењем неодређене референцијалности, детерминатори са значењем (не)идентичности, и придевске лексеме са значењем оцене адекватности.

Примарно значење прилошких израза са именичком лексемом *место* и обавезним детерминаторима *овај, тај, онај* је месно-локационо значење. Изрази овог типа еквивалентни су заменичким прилозима *овде, ту, тамо, онде*, а њихова функција своди се на ендофоричко или егзофоричко упућивање на локализатор. Изрази у којима је детерминатор заменица са обележјем дисталности не могу бити самостални у ендофоричкој употреби, већ најчешће функционишу као кореферентни локализатор у односу на зависну реченицу.

Остале синтагматске прилошке изразе са именицом *место* класификовали смо према значењу детерминатора. Прилошки изрази са заменицама *који* и *било који* еквивалентни су прилозима *где, било где, ма где*, а изрази са детерминатором *сваки* и *ниједан* еквивалентни су прилозима *свуда* и *свугде*, односно *нигде*. Прилошки изрази са детерминаторима *један, неки, одређени, извесни* и *поједини* имају значење неодређене референцијалности, па су заменљиви прилогом *негде*. Групу прилошких израза са значењем (не)идентичности чине изрази са детерминаторима *исти, други, различити, разни*, и *један* када је употребљен у бројевном значењу. Детерминатори *прави, подобан, добар* и сл. изразу дају значење оцене адекватности. Мање фреквентни прилошки изрази овога типа јесу: а) прилошки изрази са присвојном заменицом у функцији неиспустивог детерминатора и б) на тип несводив али фреквентан устаљени израз *на јавном месту*.

Синтагматски прилошки изрази са именичком лексемом *место* остварују се у формама *на+локатив* (основна форма), *на+акузатив*, *са/од/до + генитив*, као и у плуралским варијантама које су и једине форме израза са неким детерминаторима (нпр. *на разним местима, на појединим местима*).

1.2. Синтагматски прилошки изрази са именицама конкурентним именици *место* обухватају изразе са следећим именицама: а) *простор, подручје, област, крај*; б) *локација, локалитет, дестинација* (које се јављају сразмерно ретко, будући да су и семантички и функционалностилски специфичне); в) именице са значењем просторних димензија, као *удаљеност, одстојање, висина, ширина* и сл.; г) *корак* и *ћошак*, заступљене само у изразима са значењем универзалне квантификације (*на сваком кораку/ћошку*).

1.3. Синтагматски прилошки изрази са именицом *страна* употребљавају се и у основном и у пренесеном значењу. У зависности од детерминатора, ови изрази могу имати значење локализације бочном страном локализатора, али и неком другом (горњом или доњом). Најчешће форме ових израза јесу *са+генитив*, *на+акузатив* и *на+локатив*, и са детерминаторима *ова, та, она, десна, лева, супротна, разне, све, свака, једна, друга*.

1.4. Предлошко-именички прилошки изрази са обележјем статичности остварују се у три подтипа, у зависности од семантике именичке лексеме. Први тип чине изрази са именицама *место* и *страна*. Изрази са именицом *место* јављају се у формама *у+локатив*, *на+локатив*, *из+генитив*, *са+генитив*, а изрази са именицом *страна* у формама *у+акузатив*, *на+акузатив*, *са+генитив*, *на+локатив*. Други тип чине изрази са именицама које означавају просторне димензије у општем смислу (*близина, даљина*,

одстојање, висина, околина) и јављају се у формама у+локатив, у+акузатив и из+генитив. Трећи тип обухвата изразе са неспецифичним именицама типа *терен, свет, унутрашњост*. Ове именице заступљене су или у по једном прилошком изразу или у занемарљивом броју идиоматизованих израза.

Предлошко-заменички тип прилошких израза са обележјем статичности у анализи смо прикључили предлошко-именичком јер је заступљен маргиналним бројем случајева једног јединог типа (најфреквентнији је израз *код нас*, донекле еквивалентан прилогу *овде*).

1.5. Синтагматски прилошки изрази са обележјем статичности често се употребљавају у пренесеном значењу, што је омогућено како полисемичношћу именица *место* и *страна*, тако и примарношћу просторних значења која најчешће индукују метафоричка значења. Прилошки изрази са именицом *место* најчешће имају следећа пренесена значења: значење позиције у социјалном простору, значење положаја у систему вредновања (хоризонтална и вертикална градуелност) и значење оцене адекватности (са варијантом значења имагинарних слика физичко-емоционалног стања). Прилошки изрази са именицом *страна* најчешће остварују пренесена значења која су везана за позицију људског бића у одређеном систему (вредности, ставова, веровања, међуљудских односа). Изрази типа *са X стране* често, у зависности од детерминатора, имају значење аспекта процене, односно класификационог основа, док предлошко-именички изрази по правилу имају значење маргине (нпр. *по страни, са стране, на страну*). Трећи тип чине прилошки изрази са осталим именицама, најчешће *близина, даљина, дистанца, висина*.

2. Прилошки изрази чије је основно обележје динамичност остварују се најчешће са именицама *правац* и *смер*. Локативно значење овим се изразима може исказати у ретким случајевима (нпр. *на том правцу*). Прилошки изрази ове групе реализују се само у синтагматском моделу. Њихова супституентност прилозима ограничена је непостојањем великог броја прилошких еквивалената, које имају само изрази са заменичким детерминаторима (нпр. *у овом/том правцу ≈ овуда, туда*). Прилошки изрази са лексемом *један* само су у неким контекстима еквивалентни прилогу *једносмерно*.

Изрази са обележјем перлативности веома се често употребљавају у пренесеном значењу, како уз глаголе кретања који су и сами метафорички употребљени, тако и са другим глаголима, употребљеним у основном значењу. Прилошки изрази са именицом *пут* најчешће имају начинско значење.

Ш. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ВРЕМЕНСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

Прилошки изрази временског значења остварују се као синтагматски, предлошко-именички и предлошко-заменички. У синтагматским и именичким моделима присутна је именица са општим временским значењем (*време, доба, период*), или именица са значењем јединице временске мере (*момент, тренутак* и сл.), или именица са значењем природних периода времена (као нпр. *дан, година*, именице са значењем годишњих доба). Тако о локативним конструкцијама са временским значењем Т. Батистић каже да „обухватају у својству лексичког експонента неколико типова именичких лексема”, односно „извјестан низ лексема, које саме собом значе неко вријеме, тј. у свим случајевима у питању је лексички фонд који у својој семантици садржи и аспект извјесног трајања у времену” (Батистић 1972: 134).

Уз именице које означавају јединице временске мере или имају опште временско значење у синтагматским изразима обавезна је реализација одговарајућег детерминатора. Према Н. Арсенијевић, „анафорске заменице *то, ово* и *оно*, те придев *исто*, представљају најфреквентније детерминаторе реализоване уз именице *време, доба* и *мах*, који актуализују акузативну конструкцију доводећи је у везу са временским периодом познатим из ширег контекста” (Арсенијевић 2003 I: 212). Осим ових детерминатора, у грађењу синтагматских прилошких израза учествују и друге заменичке, придевске и бројевне лексеме, које изразима дају значење временске локализације или временске квантификације. Прилошким изразом се временска локализација врши успостављањем односа са тренутком говора или са неком другом акцијом или временским периодом. Специфичнији видови темпоралности изразиви прилошким изразима односе се на одређење фазе дате акције (у *првом тренутку*, и са лексемама *почетак, крај: у почетку, на почетку, на крају* и сл.), значење реципроцитета (*с временом*), значење „додатног коментара” (нпр. у *добри час*) и сл.

Доминантни модели прилошких израза са временским значењем јесу синтагматски модели, који подразумевају обавезну детерминацију. Њихова превага у систему временских прилошких израза може се објаснити и на начин на који Т. Батистић говори о обавезној детерминацији у локативним конструкцијама са временским значењем: „Можда је и ово начин да се језички формалним путем манифестира чињеница да се разне организоване људске акције тек повремено збивају, неки временски периоди или временске прилике јављају наизменично или нередовно, док је увијек неки тренутак, час, седмица, година, раздобље и сл., тако да је исказ **тренутак је* немогућ, за разлику од исказа *састанак је, прољеће је...*” (Батистић 1972: 135).

Међусобна заменичивост прилошких израза и прилога условљена је истим временским значењима, односно истим обележјима: локализације и квантификације, и ужим семантичким обележјима (обележјима динамичког аспекта локализације –

аблативности и адлативности: *од/до тог тренутка*, локативности, перлативности; обележјима статичког аспекта локализације, везаних за типове временских оријентира – централности, проксималности, дисталности (Пипер 1988: 47); оријентационог временског односа, односно anteriornosti и posteriornosti итд.). Уколико су дати семантички услови међусобне заменивости испуњени, прилошки изрази ипак не морају бити потпуно семантички еквивалентни прилозима којима су начелно супституентни, будући да се прилошким изразима могу прецизније исказати временски односи него прилозима. Тако ће се прилог *данас*, на пример, односити и на дан као природни временски период, али и на шири период који није дефинисан, па се, у зависности од значења које реализује у конкретном исказу, може заменити изразом *овога дана* или изразима у *ово/данашње време*. Слично је и у следећим примерима:

Тада [→ *У том тренутку*] су људи довели једног мршаваг коња. (ТХ, 364);
Његове велике очи постајале су *тада* [→ *у тим тренуцима/околностима*] сужене...
(ТХ, 390).

Неки прилошки изрази настају као компензаторна могућност исказивања временских односа који се прилозима не могу исказати, те је разлог њиховог настанка попуњавање „празног места” у систему значења лексичких прилога (као нпр. *лане – ове године – догодине, у међувремену* и сл.).

Примарни критеријум класификације прилошких израза са временским значењем биће семантички, тако да ће се издвојити три велике групе: изрази са именицама општег временског значења, изрази са именицама које означавају кратак временски период и изрази са именицама које означавају природни период времена. У оквиру ових група издвајају се, према конструкционом типу, синтагматски и предлошко-именички типови, који ће се даље анализирати према формалним и семантичким критеријумима. Предлошко-заменички тип, који обухвата невелик број израза, издвојен је у засебну, четврту групу.

III.1. Прилошки изрази са именицама *време, доба, период* и сл.

Прилошки изрази са именичким лексемама *време, доба, период* и другим именицама са значењем периода недефинисаног по трајању реализују се као синтагматски, уз невелик број предлошко-именичких израза са именицом *време* (не и именицама *доба* и *период*). Предлошко-именички прилошки изрази остварују се чешће са именицама које нису заступљене у синтагматским изразима, а то су именице *међувреме, прошлост, будућност, садашњост (садашњица)* и сл., као и именице које учествују у творби прилошких израза са значењем фазе радње (*почетак, крај* и сл.).

III.1.1. Синтагматски прилошки изрази са именицама *време*, *доба*, *период* и сл.

Именичке лексеме *време*, *доба*, *период* и сличне именице које означавају временске периоде недефинисаног трајања у оквиру синтагматских прилошких израза функциошу као експоненти категоријалне семантике најопштијег типа. Оне се по свом општем значењу разликују од именица са значењем кратког временског трајања (*тренутак*, *часак* и сл.), као и од именица са значењем природних временских периода (дан и доба дана, година и доба године). Разматрајући акузативне конструкције са лексемама *време*, *доба* и *мах*,⁶¹ Н. Арсенијевић дефинише неколико типова обавезних детерминатора у њима: „Придевске и заменичке речи реализоване уз њих [уз именице *време*, *доба*, *мах*] представљају [...] неиспустиве детерминаторе од чије семантике зависи да ли ће акузативне конструкције глаголску радњу локализовати упућивањем на шири контекст (*у исто време*), на тренутак говора (*у садашње време*), или се ради о једној од фаза вршења глаголске радње (*у прво време*) итд. Њихови еквиваленти су одговарајући прилози: *тада*, *онда*, *сада*, *данас*, *некада*, *увек*, *испрва*, *касније*, *благовремено* итд.” (Арсенијевић 2003 I: 214). Семантика детерминатора предодређује значење прилошког израза (односно детерминатором је експлицирана диференцијална семантичка компонента), те су сви прилошки изрази са именицама *време*, *доба* и сл. класификовани на следећи начин: (1) изрази са демонстративним заменицама у функцији детерминатора, (2) изрази са присвојним заменицама (*наше*, *своје* и сл.) и придевима временских односа (*давно*, *скорије* и сл.) у функцији обавезног детерминатора и (3) изрази са осталим типовима детерминатора (са значењем временског растојања од референтног момента; са значењем неодређености; са значењем идентичности/неидентичности; са значењем трајања акције/стања; са специфичним значењима животног доба, доба дана или оцене адекватности и погодности временског периода).

III.1.1.1. Синтагматски прилошки изрази са детерминатором *овај/тај/онај*

Прилошки изрази са демонстративним заменицама *овај*, *тај*, *онај* и именицама *време*, *доба*, *раздобље*, *период* супституентни су прилозима *сада*, *тада*, *онда*, а остварују се у неколико падежних модела: са значењем локативности *у*+локатив и *у*+акузатив, а са значењем аблативности, односно адлативности – *од/до* + генитив. Н. Арсенијевић у својој студији о акузативу процењује да анафорске заменице *то*, *ово* и *оно* представљају најфреквентније детерминаторе уз именице *време*, *доба* и *мах* (Арсенијевић 2003: 214). Иако се ова констатација односи на конструкције у облику акузатива, исто важи и за прилошке изразе: „акузатив јединине именице *вријеме* (или рјеђе *доба*) с приједлогом *у* и

⁶¹ Акузативне конструкције с именицом *мах* аналогне су по формалним обележјима акузативним конструкцијама са именицама *време* и *доба*, те их Н. Арсенијевић у датој студији разматра паралелно. У овом раду прилошке изразе с именицом *мах* посматрамо као део система израза са значењем кратког временског трајања, тј. уз изразе са именицама *шренушак*, *час* и сл.

замјеничким или незамјеничким конгруентним атрибутом у функцији неиспустивог детерминатора јесте основна, али не и једина форма синтагматских временских прилошких израза савременог српског језика” (Ковачевић 2007: 27).

Прилошки израз у форми локатива у *овом времену*, супституентан прилогом *сада*, углавном има значење садашњости уколико не упућује на временски период који је предмет говора. И прилог *сада*, који директно реферише на „моменат говора”, може остварити значење упућивања на време о којем се говори. Како језик нема функцију само директне комуникације, то се исказ може појавити и као носилац релативних информација у смислу времена и места – исказом се може реферисати и на ситуационо неприсутне и неблиске „објекте”, који се постављају у средиште информације као статички елементи у односу на које се, даље, локализују други „објекти”: *Дефосе, кога је после јахања по хладном дану сада грејало јело и вино а младост нагонила да гласно размишља, настављао је са причањем* (ТХ, 92).

Значење прилошких израза овога типа са детерминатором *овај* потврђују следећи примери:

За нас је у *овом времену* најбоље да РС буде прихваћена као партнер и са међународном заједницом и са другима у БиХ. (НИН 2946, 14.6.2007, 19); Овде код нас, сепарација не би у *овом времену* имала међународну верификацију, а асимилација није могућа. (НИН 2946, 14.6.2007, 19); Али то је судбина родитеља у *овом времену*. (НИН 2945, 7.6.2007, 82); Песма Евровизије сада ми се, у *овом времену*, чини као посебан задатак – онолико колико је посебно место наше земље на мапи Европе. (Story 128, 4.3.2008, 84);

Ово је само последица или фрагмент нечега што је зацртано да се деси баш у *ово време* са жељом да се у неком наредном периоду оствари нешто више. (НИН 2949, 5.7.2007, 25, стенограм 61. седнице Владе Србије од 14.11.2001: М. Перишић); Прошле године, у *ово време*, Савом су још пловиле коре леда, а до мене узимљен румунски шлеп. (Т1, 23).

Прва подгрупа примера илуструје значење прилошког израза у *овом времену*, дакле облика у+локатив; у овом облику могу се јавити још прилошки изрази у *овом периоду*, у *овом раздобљу*. Друга подгрупа односи се на прилошки израз у *ово време*, дакле облика у+акузатив. У овом моделу може се јавити и именица *доба* (у *ово доба*). Именица *време*, дакле, заступљена је у оба падежна модела прилошког израза са значењем темпоралне интралокализације, док је репартиција других лексема ове групе ограничена.

У последњем примеру у групи, израз у *ово време* употребљен је са значењем упућивања на један период године, тј. идентификације циклично понављаних субпериода у оквиру једног устаљеног одсечка времена (година).

Следећа група прилошких израза јесу изрази у којима је демонстративна заменица *тај* у функцији неиспустивог детерминатора. Ова је група прилошких израза и најбројнија, те ћемо је, према семантичким и синтаксичким карактеристикама, разврстати у неколико подгрупа. Најфреквентнији модел, у+акузатив, потврдићемо примерима прве подгрупе:

Да се у *то време* знало да корени Жрнова потичу из времена деспота Стефана, средњовековни град никад не би био срушен. (НИН 2959, 13.9.2007, 39); Не знам тачно шта је договорено, шта је речено, јер, као што сам већ рекао, ја нисам учествовао у преговорима; али сам у *то време*, разуме се, имао приступа политичком споразуму. (НИН

2930, 22.2.2007, 22); И ако ми допустите да ствари до краја разјасним, ја сам се у *то време* веома противио идеји о независном Косову. (НИН 2930, 22.2.2007, 22); И не знам заправо да ли је Холбрук био тај који је желео да с тим изађе у јавност, тек, у сваком случају, мени то није дато на увид у *то време*. (НИН 2930, 22.2.2007, 23); Српски премијер у *то време* води битку на неколико фронтава... (Standard 59, 6.7.2007, 13); Да ли је он у *то време* знао да ти људи припадају сивој зони? (Standard 59, 6.7.2007, 15); У *то време*, наиме, бан Кулин био је богумил. (НИН 2962, 4.10.2007, 40); Узгред, ваља рећи да је тајна полиција Србије у *то време* била сасвим чудна јазбина вукова у којој нико никоме није веровао. (НИН 2947, 21.6.2007, 26).

У акузативном моделу јављају се, аналогно прилошким изразима са детерминатором *овај*, још и изрази са именицом *доба* као експонентом категоријалне семантике:

А у *то доба* Мештровић је био најпризнатији југословенски уметник, чувен по својим скулптурама Видовданског циклуса. (НИН 2959, 13.9.2007, 41); Када сада мислим о њима, о тим дивним дилетантима који су успели у животу да напишу већ одавно заборављену књигу-две, схватам да су у *то доба* били у мојим годинама или знатно млађи од мене. (Путопис, 85).

У форми у+локатив забележени су прилошки изрази овога типа са именицама *период* и *раздобље*, као и једна потврда за прилошки израз у *овом времену*. Најфреквентнији су изрази са лексемом *период*, што можемо објаснити немаркираношћу ове лексеме у односу на именицу *раздобље*:

Један од оних који су се у *том периоду* Дериди обратили за помоћ био је и Драган Кујунџић, ванредни професор енглеског у Ајрвину. (НИН 2957, 30.8.2007, 69); У *том периоду* можда неће бити решено питање јужне српске покрајине. (НИН 2936, 5.4.2007, 17); Мишковић је са Зораном успоставио близак и директан контакт крајем 2002. године и тачно је да је у *том периоду* почео да прави изузетне монополске позиције у разним сферама пословног живота, али је то само започео. (НИН 2939, 26.4.2007, 41);

Сматрате ли да сте били неправедни према онима који нису у *том времену* делили ваш став, који су другачије мислили и тада и сада? (НИН 2973, 20.12.2007, 42);

Велика је неправда што је Исмет Муџезиновић готово потпуно заборављен сликар, као да је историја уметности једноставно прескочила и избрисала, истина кратки, али у *том раздобљу* неспорно владајући, послератни период социјалистичког реализма... (Путопис, 220).

Обавезни детерминатор, заменички или придевски, може и по квалитету идентификовати одређени временски период, на пример:

И није случајно што је манастир у тренуцима моћи, обиља и богатства све више прелазео у руке општежитеља који су у *таквим раздобљима* увек односили превагу над редом самаца. (ПСЧ, 101); [О]давно је запажено да економске, политичке и културне промене у друштву утичу на измену структуре и значења пословице, а у случају радикалнијих друштвених промена и преокрета, неке пословице сасвим нестају из употребе; у *таквом времену* измењени друштвени односи погодују стварању нових у којима ће се одражавати нови судови, нова етичка начела. (Мршевић Радовић 1987: 59).⁶²

⁶² Подужи пример наведен је у целости, будући да прилошки израз у *шаквом времену* упућује на садржај првог дела реченице (тј. реферише, у квалитативном смислу, на временске периоде у којима се дешавају „економске, друштвене и културне промене у друштву”, односно „радикалније промене”).

Уз обавезни, неиспустиви детерминатор чија је функција да из несегментираног временског тока ('време') издвоји одређени период, или да идентификује неидентификовани временски одсечак (доба, период, раздобље), у оквиру прилошких израза датог типа може се наћи и додатни, необавезни детерминатор, као у примеру:

У то далеко време манастир је сиромашан, а Игуман, отац Павле, преосетљив да прима милодаре. (Путопис, 156).

Придевска лексема *давно* употребљава се и сама као обавезни детерминатор у оквиру прилошких израза у *давно време/доба*, и даје им значење темпоралне локализације типа идентификације са обележјем дисталности, те се и сам израз у *то далеко време* може представити као кондензовани спој израза: *у то време* + *у далеко време*. У оваквим прилошким изразима оба детерминатора остварују функцију локализације, али са различитих аспеката.

Значење прилошких израза може бити наглашено партикулама, при чему оне остају спољни, а не конструктивни елементи израза (в. Ристић 1993: 77):⁶³

Лидер Уније кадијских судова Хасан Дакир Авеис и командант војног крила те организације Аден Ајро послали су баш у *то време* прве позиве „свој муслиманској браћи да дођу у Сомалију и боре се против Алахових непријатеља”. (Политика 33458, 28.12.2006, 3); Некако баш у *то време*, кад су готово сви Срби мислили да им је слобода преча од било какве опаклије, у тим истим пречанским крајевима настала је још једна слика... (НИН 2946, 14.6.2007, 21).

У функцији релативизовања идентичности локализатора и објекта локализације забележили смо прилошку лексему *негде*, употребљену у значењу „приближно одређивања времена збивања радње, година старости, и сл.: отприлике, по свој прилици и сл.” (РСАНУ, s. v. *негде*):

Негде у *то време*, поред бројних веома јасних медијских и међународних наступа показује се да је демократска власт у Србији помало уморна од реторичке подршке. (НИН 2933, 15.3.2007, 12).

Партикула *још* уз прилошки израз у *то време* функционише исто као и уз прилог *тада*, садржавајући податак о томе да је радња предиката актуализована пре него што се очекивало (Ивић 2004: 17), да неочекивано дуго траје (Јањушевић Оливери 2018: 101–102) или да је ситуација остварена у периоду неочекиване временске удаљености:

Што се пак Косова тиче, Американци и Енглези постављају своје људе међу Албанцима – први „држе” Хашима Тачија, други Рамуша Харадинаја, о чему су наше обавештајне службе још у *то време* (1998. године) имале одређених сазнања. (НИН 2959, 13.9.2007, 22); Комисија коју је оформио Сенат, међутим, тврдила је још у *то време* да је Освалд вероватно био само један члан „злочиначког удружења”... (НИН 2945, 7.6.2007, 70).

⁶³ Асертивна партикула *баш* иначе се најчешће употребљава као интензификатор адвербијала (Јањушевић Оливери 2018: 25).

Генитивни прилошки изрази са предлозима *од* и *до* имају значење темпоралне локализације аблативног/адлативног типа, као у следећим изразима са именицама *време* и *доба*:

Слободан Боба Живојиновић, председник Тениског савеза, рећи ће да је „позната ствар да је Ноле био код Пилића у академији и да *од тог времена* имају пријатељски однос”. (НИН 2956, 23.8.2007, 34); Тачно у средини је лежала црква Св. Јована. *Од тог времена* користе је хришћани и муслимани за богослужење. (Путопис, 128); *Од тога доба* само сам још једном видео Рајевског. (Путопис, 253).

Прилошки изрази са детерминатором *онај* означавају најчешће додатно локализован временски период:

Ваљда је у Србији сваки пети сељак (*у оно време*) прошао кроз затвор. (Т2, 269); Но, као десетогодишњаку *у оно време* та ми је мисао била непозната, а учешће велика дечачка авантура. (НИН 2960, 20.9.2007, 4); Тако ће, рецимо, и Жељко Чича, сениорски државни првак *у оно време* и члан националног Дејвис куп тима, рећи: ... (НИН 2956, 23.8.2007, 35); *У она времена* није било ни смањивања услова за упис следеће године. (Време, 6.3.2008, 94); *Од оног времена* бивши настојник не живи више по конацима, него лута по Светој гори... (ПСЧ, 97).

Додатна идентификација означеног периода може бити посредна (други пример: *као десетогодишњаку*) или назначена контекстом (*Жељко Чича, сениорски државни првак у оно време*). Као и прилошки изрази са детерминаторима *овај* и *тај*, и изрази са детерминатором *онај* могу се реализовати у плуралској варијанти (в. два примера за израз *у она времена*) и у генитивној форми када имају аблативно, одн. адлативно значење (последњи наведени пример).

Прилошки израз *за то време* има значење „време у којем је што било, у току којег се вршила или се врши радња коју означава управни глагол” (Стевановић 1991 П: 435).⁶⁴ Када реферише на садржај (оријентир) (којем је локализована акција истовремена) наведен у претходном тексту, овај прилошки израз често заузима иницијалну позицију у реченици (прва подгрупа), на пример:

За то време, Ђинђићеви најближи сарадници, пре свих Поповић, Јовановић и Горан Весић, не разумеју Ђинђићеве дилеме и отварају нове ратове у унутрашњој политици... (Standard 59, 6.7.2007, 13); *За то време*, утицај већ формираних пословних и политичких лобија у земљи почињу озбиљну борбу за утицај на Ђинђића. (Standard 59, 6.7.2007, 13); *За то време* у круговима око Бориса Тадића настоје да избегну ту врсту полемике... (Standard 59, 6.7.2007, 16); *За то време* западни медији оживљавају стереотип о Србима какав је створен у Милошевићево време. (НИН 2928, 8.2.2007, 12); *За то време* Поповић

⁶⁴ „Идентификација времена упућивањем на неку другу радњу помоћу показне заменице *што* креће се у два смера. Једну могућност представљају наведене конструкције *у што време*, чији се објекат локализације – глаголска радња или резултат радње, смешта у време на које детерминатор упућује [...] Друга забележена акузативна конструкција *за што време*, временску идентификацију врши тако што објекат локализације, који је обавезно динамичке природе, повезује са неком другом истовременом радњом, али уједно и ограничава дуљину њеног трајања” (Арсенијевић 2003 I: 215).

се показује далековиднијим... (Standard 59, 6.7.2007, 16); *За то време* он се сушио, слабио, све теже је говорио. (НИН 2945, 7.6.2007, 43);

Њему се *за то време* јавило десетак наших грађана. (НИН 2959, 13.9.2007, 22); Чињеница да је *за то време* било довољно зејтина, хлеба и сланине (ствари које овде имају магичну моћ неутрализације критичког мишљења), а да није било ратова и хиперинфлације, прилично успешно је амортизовала потрес проузрокован тим падом. (НИН 2947, 21.6.2007, 53).

Темпорални оријентир може бити садржан и у оквиру исте (сложене) реченице:

Рецимо, Тадић би могао да поднесе оставку на функцију председника државе, а да ту функцију *за то време* преузме председник скупштине, а њега сада нема... (НИН 2933, 15.3.2007, 13); Музеј се реконструише, и оставити културна добра у објекту *за то време* је немогуће, јер се у зграду уводи нешто што никад није постојало... (НИН 2953, 2.8.2007, 14).

Прилошки израз *за то време* може бити модификован укључивањем детерминатора *сав*. Прилошки изрази *за то време* и *за све то време* међусобно су делимично супституентни, будући да се изразом *за све то време* наглашава дужина трајања датог периода:

На пример – рекао је Поповић – сусрети са Јовицом Станишићем који су се десили једанпут или двапут *за све то време*, значи до 5. октобра, и то на неким приватним скуповима. (Standard 59, 6.7.2007, 15); *За све то време* усмеравала је мимиком и очима странке на друге шалтере по потребне овере. (Елдорато, 40).

Међутим, у једном од наведених примера, *њему се за то време јавило десетак наших грађана*, прилошки израз *за то време* заменљив је изразом *за све то време* само уколико се наглашава дужина трајања периода у односу на квантитативне карактеристике радње исказане предикатом: *њему се за све то време јавило (само) десетак наших грађана* [[+ што је мало у датом времену] ⇒ временски период је веома дуг у односу на резултат радње].⁶⁵ Прилошки израз *за то време* неутралан је у погледу оцене дужине временског периода према резултату радње. Уколико, међутим, упоредимо реченице *За то време западни медији оживљавају стереотип о Србима* и *За то време било је довољно зејтина, хлеба и сланине* са модификованим: *За све то време западни медији оживљавају стереотип о Србима* и *За све то време било је довољно зејтина, хлеба и сланине*, можемо закључити да се изразима *за све то време* у датом контексту наглашава континуираност одвијања глаголске радње у означеном периоду. Овакво значење прилошком изразу обезбеђује заменички детерминатор *сав* („цео, комплетан”); „Комплетност је резултат кумулираности, без учешћа идеје о парцијалноме” (Грицкат 1997: 5). Управо из свести о кумулираности потиче искључива могућност детерминације именице *време* заменицом *све*, односно именице *доба* (ређе и *раздобље*,

⁶⁵ У овом случају се значење прилошког изрази заснива, како се показује, контекстуалним одређењем – ефектом (резултатом) радње, слично тумачењу које даје И. Грицкат: „Уз прву од показаних значењских могућности (‘целокупан’) у Речнику српскохрватског књижевног језика Матице српске под *сав* 3 појављује се као супсемантика још и ‘велик, голем’, са примером ‘И код све своје сиротиње готов је да другима помогне’. Тачно је да се овде, у овако или слично конструисаној реченици поред основног значења омогућава и идентификација ‘велик’, али је то контекстуални исход, а не самостална семантичка чињеница...” (Грицкат 1997: 2).

период) заменицом *сваки*. Поимање веома кратких сегмената времена као што су тренутак, моменат и сл. као дискретних временских јединица такође је разлог употребе заменице *сваки* у прилошким изразима у *сваком тренутку/моменту* итд.⁶⁶

Можемо закључити да су прилошки изрази са демонстративним заменицама *овај, тај, онај* и именицама *време, доба, раздобље, период* по правилу еквивалентни прилозима *сада, тада, онда*, а остварују се у неколико падежних форми. Изрази са обележјем локативности јављају се у формама у+локатив и у+акузатив, при чему је локативна форма везана за изразе са именицама *период, раздобље, време*, док се изрази са именицом *доба* јављају искључиво у акузативној форми. Изрази са именицом *време* заступљени су у оба падежна модела.

Генитивни прилошки изрази са предлозима *од* и *до* имају значење темпоралне локализације са обележјима аблативности, односно адлативности. Једини израз форме *за+акузатив, за то време*, може бити модификован укључивањем детерминатора *сав*.

При том су најфреквентнији прилошки изрази у којима је у функцији неиспустивог детерминатора заменица *тај*, док прилошки изрази са детерминатором *онај* означавају најчешће додатно локализован временски период.

III.1.1.2. Присвојне заменице и придеви временских односа у функцији детерминатора

Функцију обавезног детерминатора у прилошким изразима са именицом *време* и именицама које означавају временски период у најопштијем смислу могу вршити и присвојне заменице, придеви временских односа и придеви *стари, нови* (најчешће у компаративу или суперлативу).

а) Када се уз именичке лексеме *време* и *доба* појављују присвојне заменице, само заменица првог лица може реализовати значење временске локализације деиктичког типа. Наиме, прилошки изрази са лексичким језгром *време* и *доба* и присвојном заменицом *наше* могу означити широк временски период садашњости. Стога су, у зависности од значења које у конкретном исказу има израз *у наше време/доба*, међусобно супституентни изрази *у наше време/доба, у ово време/доба*, а могућа је у супституција изразом *у савремено доба*, као и прилозима *сада* и *данас* у значењу ширег временског периода (и изразима типа *у данашње/садашње време*). Прилошки изрази са детерминатором *наше* остварују се у форми у+акузатив и у+локатив, свакако уобичајеније у акузативној.

⁶⁶ И. Грицкат у овом раду – *Поводом заменица сав, сваки (и сродних речи)* – полази од чињенице да „облик заменице *сви=отпес* по правилу нема значење које постоји у коресподентној јединици. *Сви* није множина од *сав*, мада се у разним граматикама и речницима (и не само српским) често овај лексички пар тако приказује, пошто је то морфолошка чињеница; или се о *сви* уопште засебно не говори, а све то услед занемаривања факта да семантичко не мора увек ићи паралелно са граматичким” (Грицкат 1997: 1). Даље, у раду се анализирају и темпорална значења: „Сати који се проводе за писаћим столом, или животни сати који означавају приближавање смрти [...] обзнањују својеврсну целовитост. Видимо да када је у питању семантика кумулативности, јединина формулисана са *сваки* може да се плурализује са *сви*” (Исто: 3). О овоме в. и разматрања П. Пипера која упућују на то да се време може дефинисати као „јединство прекидности и непрекидности” (Пипер 1983: 97–99).

Наводимо неколико потврда:

1) у+акузатив именице *време*

Чак и у *наше време*, влада уверење да су средњовековне традиције, црква, верске и научне догме и уврежене предрасуде успоравале развој Србије у 19. и 20. веку. (Евгора 175, 16.8.2007, 66); На основу извесних факата може се утврдити да је кратки силазни најстаријег постања, и да се у *наше време* повлачи из употребе; дуги узлазни је најмлађи и показује знаке напредовања на рачун друга два. (Узданица IV/1, 8); Пробао се и у *наше време* направити баланс између оних који имају знање и оних са „поверењем”. (НИН 2945, 7.6.2007, 32); На другој страни, понекад и на првој, читамо да се у *наше време* придаје највећи значај знању и образовању. (Бећковић, 94);

2) у+локатив именице *време*

Само се у *нашем времену* сматра да сви четрдесетогодишњаци имају већ шездесет. (ПСЧ, 114);

3) у+локатив именице *доба*

Отуд се стварни квалитет лакше могао препознати и избити у прве редове у Србији деветнаестог века но у *нашем добу*, у коме је партијска припадност главна квалификација за високе положаје. (НИН 2956, 23.8.2007, 26).

Међутим, уколико је као детерминатор употребљена било која друга присвојна заменица, значење израза је двоструко релативно. Та релативност огледа се, прво, у „личној деикси”⁶⁷, јер је лексички садржај заменичких лексема „само потенцијалан. [...] Конкретност сваке нове ситуације доводи до тога да се језичком изразу заменица сваки пут придружује друкчији ванјезички садржај” (Кашић 1999: 482). И, друго, прилошки изрази у *моје/твоје/његово/ваше* итд. *време/доба*, као и израз у *наше време/доба* у одређеним контекстима, темпоралну локализацију врше у односу на периоде обележене углавном позитивно по лица на које упућују заменичке лексеме. Ово „позитивно стање” дефинисано је само ширим контекстом, и то је разлог што смо значење датих израза окарактерисали као *двоструко релативно*. Подразумевана значењска компонента прилошких израза типа у *моје време* не може се открити једнолексемском (прилошком) супституцијом, али се да рашчланити трансформацијом у временску зависну реченицу (*У моје време дуго се студирало* → *Кад сам ја био студент / Кад сам ја био млад, дуго се студирало*). Навешћемо неколико примера за прилошке изразе у *моје време* и у *своје време*:

Босиљ је у *своје време* морао да пред стручном комисијом у Загребу слика и присутне увери да је он аутор својих слика, а не његов син. (НИН 2978, 24.1.2008, 50); Кратко

⁶⁷ „Заменица *мој* – као и остале присвојне заменице, а у широј перспективи и као присвојни придеви – означава однос два појма, где се први, управни појам одређује односом према другом, детерминативном. У односу на први појам заменица *мој* практично се не разликује од присвојних придева, али [...] упрошћено се може рећи да ова заменица замењује име појма од кога се изводи посесив, свдећи податак о том појму на указивање да је он говорно лице. Ово остаје стална компонента значења ове заменице у свим примерима употребе, док по односу према управном појму долази до знатне диференцијације...” (Радовић Тешић 1978: 105).

ошишана, попут дечака, она пуши цигарете на дугој муштикли, као Жорж Сандова у *своје време*. (Путопис, 64); Занимљиво, и Милорадов славни рођак Владимир Ђоровић, уз чију биографију у енциклопедији стоји и сликарева, морао је у *своје време* да заврши исту Трговачку академију у Загребу. (Путопис, 64);

У *моје вријеме* је то значило нешто фино, ја бих се увијек радовао бомбонама, у *моје вријеме* то није имало никакво скривено значење. (НИН 2947, 21.6.2007, 42).

Једно од значења заменице *мој* је, према М. Радовић Тешић, „да се нешто односи (у ширем смислу) на лице које говори, да се нешто тиче лица које говори: *Би ли ти био с моје стране?*; *Да му пружим сваку потпору што је у мојој власти*” (Радовић Тешић 1978: 106). Ово значење реализује се и у изразима типа *у моје време*, док сама именица *време* „у овом случају метонимијски означава вредности, схватања, сазнања, обичаје, моду и сл. који у једном тренутку постоје у друштву” (Кликовац 2004: 126).

б) И у прилошким изразима са детерминаторима типа „*садашње, данашње, [...] најскорије, давно*, временска локализација се доводи у везу са тренутком говора. Еквиваленти оваквих акузативних конструкција су прилози: *сада, данас, недавно, давно, убрзо* итд.” (Арсенијевић 2003 I: 215). Сви су ови изрази у облику *у+акузатив*, супституентни углавном временским прилозима од којих су придеви у функцији детерминатора изведени. Стога ћемо их и разврстати према детерминаторима:

1) *садашње, данашње*

Међутим, сасвим сигурно је да озбиљно бављење овим двома пословима – некада, а поготово у *садашње време* [→ *сада*] – подразумева значајно редуковање многих друштвених видова и изазова живота... (НИН 2958, 6.9.2007, 56); Педагошко комуницирање је у *данашње време* [→ *данас*] једна од форми... (Зборник Комуникације, 16);

2) обележје дисталности: *давно, давније, доцније, древно*

Још у *давна времена* [→ *давно*] је речено... (Зборник Комуникације, 16);

То се десило у *давна времена*, у једном манастиру. (Т2, 33); А још у *давнија времена* [→ *давније*] судови су обустављали рад. (НИН 2930, 22.2.2007, 38); Тада су им убијали емисије, а у *доцније доба* [→ *доцније*] су новинари били и физички ликвидирани. (НИН 2945, 7.6.2007, 42); Необична вештина трбухозбораца потиче из *давних времена*. (Политикин забавник 2927, 14. 3. 2008, 13);⁶⁸

У *древна времена*, веровало се да га треба држати у башти, или да га бар баштован носи, јер помаже раст биљака. (Бобић Мојсиловић, 33); Користио се као камен за накит још у *најдревнија времена*. (Бобић Мојсиловић, 33).

3) обележје проксималности: *скорашње, скорије, најскорије*

Не сумњам да ће се он у *скорашње време* [→ *скоро/ускоро*]⁶⁹ потписати, али понављам, ради се о форми, техници, а не о суштини. (НИН 2957, 30.8.2007, 13); Да

⁶⁸ Наводимо потврду за прилог *доцније*, са назнаком супституентности у супротном смеру: „Али *доцније* [→ у *доцније време*] је стегла таква студен да грађанска деца нису могла да се помоле из кућа.” (ТХ, 459).

⁶⁹ Прилошки израз у *скорашње време* супституентан је прилозима *ускоро* и *скоро* када се односи на будућ-

видим, али знате шта, ја не могу да вам кажем за десет година, али у *скорије време* [→ *скорије*] тешко. (НИН 2930, 22.2.2007, 40); У *скорије време* [→ *скорије*] Анђелић је ценио једино Коштуничину потребу да разуме уметност... (НИН 2957, 30.8.2007, 31); Управо у *скорије време* очекује је један такав пут, током којег ће највише времена проводити поред свог вољеног. (Stoгу 128, 4.3.2008, 42); Председник Србије Борис Тадић је изразио уверење да ће Народна скупштина у *најскорије време* [→ *најскорије*] усвојити декларацију којом ће недвосмислено осудити злочин почињен на подручју Сребренице, чиме би Србија испунила и део пресуде суда у Хагу. (Политика 33516, 27.2.2007, 1); Тадић је прецизирао да је веома важно да Народна скупштина у *најскорије време* [→ *најскорије*] усвоји декларацију којом ће недвосмислено осудити злочин... (Политика 33516, 27.2.2007, 5).

Форма разматраних прилошких израза је у+акузатив, при чему се јавља и плуралски облик као варијанта код израза са обележјем дисталности (в. примере под 2). Један је прилошки израз форме *из+генитив*: *из давних времена*.

в) У овој групи навешћемо и потврде за прилошке изразе са детерминаторима типа *старо*, *старије*, *новије* (*најновије*), будући да се овим типом детерминатора остварује релационо значење прилошких израза слично значењу израза са детерминаторима *давно*, *давније/скоро*, *скорије* и сл. Форма ових израза је у+акузатив. Примере ћемо груписати према степену компарације у којем је придев (детерминатор):

1) позитив

Дуљење је, како је познато, каткада последица губљења полугласа, али у *старо време*, кад се тај процес дешавао, и углавном испред сонанта на крају речи (и каткада испред консонаната). (Узданица IV/1, 30);

2) компаратив

Посао је у *старије време* притискао човека свом тежином примитивног привређивања. (Симић 2008);

Ако претпоставимо да је кратки силазни у *старије доба* био доминантан код свих префикса, онда се може помислити да је са временом уступао место другим двама акцентима, али не свуда без отпора. (Узданица IV/1, 24);

Разуме се да је оваква одлука изазвала незадовољство у Новом Саду, где се она тумачи као освета београдског културњачког естаблишмента зарад доказа које 'српска Атина' у *новије време* прилаже пројекту децентрализације уметничких (културних) догађања. (НИН 2947, 21.6.2007, 47); Немачки дипломата је, међутим, овога пута „дирнуо” у идентитет конститутивних народа што се, ипак, у *новије време* нико није усудио. (НИН 2956, 23.8.2007, 16); За 'гиб' према 'гибати' [...] – јасно показују да је глаголска реч 'старија' од именичке или сл., тј. да се ту ради о редуktivној творби (чини се добрим делом у *новије време*). (Узданица IV/1, 18); У *новије време*, мада постоји извештај опрез у прихватању творбених семантичких модела, већина лингвиста ипак сматра да се на структурном плану може говорити о постојању фразеолошких модела. (Мршевић Радовић 1987: 59);

ност, али само прилогом *скоро* кад се односи на прошлост (за значење постериорности ових прилога наводимо потврде: *Јавио јој се из Субојнице да ускоро долази у Београд*. (Грешник, 115); *Скоро ћемо из Рима ићи*. (Ненадовић, 76))

3) суперлатив

Не само због заустављања процеса унитаризације и централизације БиХ већ и због тога што је у економији причу о милионима, о десетинама и стотинама милиона, а у *најновије време* и милијардама евра. (НИН 2946, 14.6.2007, 18); Посесивни генитив именица са значењем живог створа *од најстаријих се времена* појављивао у конкурентном односу с посесивним придевом. (Ивић 1995а: 180).

Овој ћемо групи израза додати и прилошки израз *за вечита времена*, у значењу „заувек”, у нашој грађи потврђен примером: „Од срца бисмо желели да се *за вечита времена* заборави.” (Кочић, према: Стевановић II: 435).

У вези са синтагматским прилошким изразима са именицама *време, доба, период* и сл. и присвојним заменицама и придевима временских односа као обавезним детерминаторима можемо извести неколико општих закључака. Прво, сви ови изрази могу се сврстати у (под)типове, осим два која се творе несистемским моделима: *из давних времена* и *за вечита времена*.

Присвојне заменице у функцији детерминатора специфичне су по томе што само заменица првог лица може творити прилошке изразе са овим значењем. Конструкције и изрази са неком другом присвојном заменицом имају значење које смо оквалификовали као двоструко релативно. Ова квалификација односи се на специфичност „личне деиксе” и на чињеницу да је њихово значење контекстуално условљено.

Прилошки изрази са придевима временских односа у функцији обавезног детерминатора углавном су супституентни прилозима од којих су придеви у функцији детерминатора изведени (*сада, данас, давно* и сл.). Сви су ови изрази у облику у+акузатив, укључујући и варијанту у којој је израз у плуралској форми, по правилу код израза са обележјем дисталности.

Прилошки изрази са детерминаторима у компаративној форми типа *старо, старије, новије (најновије)* у форми у+акузатив, имају релационо значење, слично значењу израза са детерминаторима *давно, давније, скоро, скорије* и сл.

III.1.1.3. Други типови детерминатора

Синтагматске прилошке изразе са именицама *време, доба, период* и сл. даље ћемо класификовати према природи обавезних детерминатора. Прилошки изрази са детерминаторима са значењем растојања од референтног момента, неодређености и идентичности имају значење временске локализације. Значење квантификације имају прилошки изрази са детерминаторима *све/сваки, кратак, дуг, колико/толико, мало/много*. У засебну подгрупу издвојићемо прилошке изразе са специфичним значењем условљеним семантиком именице *доба*.

1. Детерминатори са значењем растојања од референтног момента

За разлику од претходне групе прилошких израза са значењем постериорности, односно антериорности и семантичким обележјем проксималности/дисталности (у *давно/давније/скорије/старије/новије... време/доба*), прилошки изрази ове групе имају значење антериорности одн. постериорности неспецификовано према критеријуму

растојања од референтног тренутка (момента говора). Ово значење изразима дају лексеме у функцији обавезног детерминатора – придевске лексеме *ранији, прошли, протекли, наредни* – док лексичко језгро чини, у далеко највећем броју случајева, именица *период*. Форма ових прилошких израза је у+локатив. Навешћемо примере, раздвојене у две подгрупе према критеријуму антериорност/постериорност:

Максимум може да буде добијање организације „Фајнал фора” Евролиге, што се помињало у *протеклом периоду* али никако да се деси, (НИН 2933, 15.3.2007, 31); Све што смо урадили на претходним изборима и што је постигнуто у *претходном периоду*, постигнуто је у директном дијалогу са грађанима. (Време, 6.3.2008, 12);

Ми ћемо у *наредном периоду* пре свега вршити санацију опожарених места... (НИН 2953, 2.8.2007, 30); Тако ће поред ратификације ЦЕФТА споразума и подугачког списка послова које нису одрадили пре него што су отишли на одмор, посланици Скупштине Србије у *наредном периоду* морати да се позабаве и спорном Вељином концесијом за аутопут од Хоргоша до Пожеге. (НИН 2956, 23.8.2007, 20); Вођство Клуба је крајем маја 1938. јавно саопштило да ће у *наредном периоду* настојати да „испита, покрене и покуша наћи решења свима онима културним и националним проблемима који су од животног интереса за нас Србе, па и за остале Јужне Словене”. (НИН 2946, 14.6.2007, 21); Ово је само последица или фрагмент нечега што је зацртано да се деси баш у ово време са жељом да се у *неком наредном периоду* оствари нешто више. (НИН 2949, 5.7.2007, 25, стенограм 61. седнице Владе Србије од 14.11.2001: Момчило Перишић).

Наведени прилошки изрази стоје у трочланом односу базираном на релацијама 'садашњост – прошлост – будућност', те корелирају са прилошким изразима у *овом периоду, у садашње време, у данашње време/доба*. Супституентни су прилозима са значењем постериорности/антериорности *пре/после, раније/ касније, доцније*, те *претходно, потом, затим*. Ови прилози блиски су значењу прилога типа *раније, касније* по антериорности/постериорности у односу на моменат оријентације. Међутим, разликује их значење сукцесивности које је пресудно код прилога *претходно* (са значењем антериорности), те *потом, затим* (значење постериорности). Могућност супституције регулише се значењем именице *период* која означава дуже трајање. Како су прилози *пре/после, раније/касније* значењски неутрални у погледу трајања које се у многим случајевима имплицира контекстом, супституентност ће зависити управо од ових фактора, на пример:

Али *доцније* [← у *наредном периоду*] је стегла таква студен да грађанска деца нису могла да се помоле из кућа. (ТХ, 459); То је било једно од оних општих пророчанстава која је с времена на време изрицао Марко и која су се *после* [← у *наредном периоду*] ширила од уста до уста међу Србима. (ТХ, 502); Толику и такву промену његове личности за три године, тада и *касније* [← у *наредном периоду*], тумачила је неком великом личном несрећом коју је преживео... (Грешник, 222); И *раније* [← у *претходном периоду*] је било таквих путника намерника, али никад као ове године... (ТХ, 445);

Потресен бедом и старудијом у којој живи и уплашен Богдановом намером, Иван одгоди да се изјашњава о њој; рече му да Владимир спрема испите, а *после* [← *у *наредном периоду*] ће вероватно на море. (Верник, 133); Рекла је Душанка да ће доћи *касније* [← *у *наредном периоду*], кад ти будеш код куће. (ВВ, 211).

Варијанте наведених прилошких израза регуларно се остварују: а) варирањем граматичке категорије броја (нпр. „Асимилацијом је у *неким ранијим временима* урађено

што је било могуће” (НИН 2946, 14. 6. 2007, 19)), б) присуством додатног детерминатора који нема временско значење („у *неким* ранијим временима” – исти пример), и в) присуством додатног детерминатора са значењем временског односа („...каже директор хотела Пера Младеновић, задовољно трљајући руке, јер је хотел најзад пун, као у нека *давно* прошла времена” (Вечерње новости, 19. 8. 2007, 24)).

Прилошки изрази са придевом *догледан* имају значење постериорности, и то неодређене временске дистанце за коју се претпоставља „да се може сагледати”, односно периода „који се може предвидети, који ће брзо доћи, скори” (РСАНУ, s. v. *догледан*). Забележили смо изразе са именицама *време* (облика у+акузатив) и *период* (облика у+локатив):

Крвава непријатељства и међуверска мржња пламте таквом силином да их физички нестанак некадашњег господара живота и смрти [...] неће угасити. Не бар у *догледном периоду*. (Политика 33458, 28.12.2006, 3); Такође, она ради и на припреми ретроспективне изложбе свога стрица која у *догледно време* треба да се одржи у Београду. (НИН 2978, 24.1.2008, 52); ...иако поред одличне дворане можемо да понудимо и неутрални терен, јер у *догледно време* наши клубови баш немају много изгледа да се пласирају међу четири најбоље екипе у Европи. (НИН 2933, 15.3.2007, 31); Но то је засад за мене чиста фантазма, а не знам да ли ћу у *догледно време* то постићи, јер се то са говором код мене, изгледа, видљиво погоршава што време више одмиче (Огњеновић, 47).

С друге стране, израз у *последње време* има значење садашњости, с тим што обухвата непосредно претходни временски период и укључује тачку референције. То га чини семантички веома блиским прилошким изразима у *новије/најновије време*:

Знам да је неколицини бизнисмена у *последње време* ускраћена америчка виза. (НИН 2939, 26.4.2007, 14); У *последње време* долар је постао толико нестабилан да на њега утиче чак и стање кинеске валуте. (НИН 2947, 21.6.2007, 60); Како то да се у *последње време* често дешава да неко ко инвестира сам себе опструираше? (Евгора 172, 26.7.2007, 44); У *последње време* кад се тако осећам, само се опустим, и тако допустим да се деси максимум. (Евгора 172, 26.7.2007, 45); Из Берлина сте пожурили у Италију на ново снимање, баш вас хоће у *последње време*... (НИН 2930, 22.2.2007, 55); У *последње време*, међутим, рекламним порукама постају тесни улични панои, па се у виду осликаних застора појављују и на зградама. (НИН 2930, 22.2.2007, 57); Признајем да у *последње време* све чешће осећам прве назнаке депресије. (Standard 89, 31. 1. 2008, 81).

Према учешћу антонимних лексема *први* и *последњи* као обавезних детерминатора, прилошки изрази у *последње време* и у *прво време* имају паралелну структуру, али не и, аналогно значењу детерминатора, супротно значење. Док израз у *последње време* има значење темпоралне локализације идентификационог типа и ослања се на „моменат говора”, прилошки израз у *прво време* врши „временску идентификацију везану за једну од фаза вршења глаголске радње”, и то почетну, „чији је еквивалент прилог *испрва*” (Арсенијевић 2003 I: 216): *Заузимале су, у прво време, само делове фасада, а данас их све чешће потпуно прекривају* (НИН 2930, 22. 2. 2007, 57). Прилошки израз у *прво време* значењски кореспондира са изразима у *првом тренутку*, у *први мах* и сл. Међутим, прилошки израз у *последње време* опет се не саодноси према прилошким изразима у *последњем тренутку*, у *последњем часу*, у *последњем моменту* на аналоган начин,

будући да наведени прилошки изрази имају значење крајњег, последњег рока у оквиру адекватног времена у којем се предикација може реализовати.⁷⁰

У изразима са детерминатором *други*, редни број је употребљен у значењу „не онакав као онај о коме је реч или који се подразумева, не онај, не дани” (РСАНУ, s. v. *други*):

Тако се догодило да су многи важни музички догађаји, имена и гостовања прошли кроз Београд у *неко друго време*, а не у време БЕМУС-а. (НИН 2930, 22.2.2007, 51); Реномирана пијанисткиња Хелен Гримо, 37, објашњава у једном разговору за *Suddeutsche Zeitung*, како има осећај да је одрасла у *неком другом времену*, а не у времену данашње деце. (НИН 2945, 7.6.2007, 86).

У наведеним примерима показује се да прилошки изрази са детерминатором *први* и именицом *време* могу бити реализовани у форми *у+акузатив* и *у+локатив*; друго, показује се да се, на плану синтаксе, дати прилошки изрази могу јавити уз конструкцију са којом стоје у супротном односу: *а не у време БЕМУС-а, а не у време данашње деце*. Овим се додатно наглашава значење „не онакав као онај о коме је реч”, за разлику од значења „оно што следи, следеће” (РСАНУ, s. v. *други*) какво је остварено у изразима чије су лексичко језгро именице са значењем других временских периода (*у првом/другом моменту, првог/другог дана, у први/други мах* и сл.).

2. Детерминатори са значењем неодређености

Прилошки изрази који као детерминатор имају неку од лексема из групе *један, неки, изванредан, одређени, конкретни* остварују значења темпоралне локализације или квантификације, што ће зависити од (предлошко-)падежне форме израза. Заједничко им је значење неодређености, чији је носилац обавезни детерминатор. Уколико прилошки изрази овога типа имају значење темпоралне локализације, они реализују значење неодређене референцијалности, издвајајући један период из општег протока времена али га не локализујући на временској оси.

Навешћемо примере са детерминаторима (*не*)*одређени* и *конкретни*:

Прећи реку „по сваку цену”, задржати ћувик „по сваку цену”, чекати у одређеном месту, *до одређеног времена*, „по сваку цену”, освојити мост, назначени лакат на друму „по сваку цену”... (Т2, 169); Неће ме он ништа одвличити од репрезентације јер сам му дао вољно *до одређеног времена*, док се он не поправи као професионалац. (НИН 2960, 20.9.2007, 44); Комплексна игра са развијеном стратегијом поступака интелектуални је изазов, јер се у *одређеном времену* морају проценити ризици, донети одлуке и развити даља стратегија игре. (НИН 2945, 7.6.2007, 86); Понашају се као да закона нема, као да су националну фреквенцију купили док је света и века, а не само закупили *на одређено време*. (НИН 2936, 5.4.2007, 18); Донаторска конференција ЕУ и Светске банке, заказана за

⁷⁰ Овде ћемо напоменути да синтагма *последње време* у номинационој функцији, па и синтагма *задње време*, има значење адекватности рока, тј. крајњег рока до којег се нешто може учинити. Међутим, ове синтагме могу остварити и значење веома неповољног периода (*Задње је време дошло кад млади не устају у шрмају* – разг.). Значење синтагме *последње време* може значити и ’крај света’. Ово је значење често у српској народној поезији (в. Лоцић 1991: 145). Синтагма *крајње време* (нпр. *Крајње је време да ђо урадиш*) има значење крајњег, последњег рока.

септембар, која је требало да помогне Косову да као нова држава до 2010. стане на своје ноге, одложена је *на неодређено време*. (Евгора 175, 16.8.2007, 4);

Зна се да би већина у РС подржала издвајање из БиХ, али одговорна политика мора да има реалне одговоре *у конкретном времену*. (НИН 2946, 14.6.2007, 19);

Временом се приче о њој увек додавао нови смисао како би се *у датом времену* поткрепио актуелни дискурс. (НИН 2945, 7.6.2007, 89).

Из наведене групе примера, прилошки изрази форме *до*+генитив и *у*+локатив имају значење неодређене локализације, које је спецификовано предлогом и падежном формом (значење адлативности, одн. темпоралне идентификације).

Изрази *на одређено/неодређено време* имају значење неодређене темпоралне квантификације, као и остали прилошки изрази структуре *на*+акузатив са детерминаторима сличног значења (*на неко време*, *на дужи време* и сл.). Уопште, формом *на*+акузатив изражава се значење временске квантификације специфичног типа: „не квантификује [се] предикатска радња, већ друга, имплицитна радња, која се појављује као њена логичка последица. [...] У комбинацији с оваквим акузативним квантификатором значење реченичног предиката се модификује тако што резултат (ефекат) предикатске радње добија привремени карактер, односно конотира се постојање једне међурадње. [...] Обележје привременог трајања имплицитне радње или стања у овом случају је релевантно, јер се дати конструкциони модел не појављује у примерима који искључују ово обележје, као нпр. **порасла је на месец дана*” (Арсенијевић 2003 I: 223–224).

Прилошки израз у беспредлошком акузативу *извесно време* има значење неодређене темпоралне квантификације:

Дакле, јединица глобалног значења, реч-реченица која се *извесно време* користила као назив предмета и као израз његовог својства, разложена је на две јединице, односно, два типа јединица (Зборник Књижевност, 165); Многи су провели *извесно време* у иностранству, уз скромну стипендију, да би научили руковање овом префињеном справом. (Бећковић, 131).

Прилошки израз исте форме, дакле у беспредлошком акузативу, са детерминатором *један* остварује исто значење – значење неодређене временске квантификације, као у следећим примерима:

Једно време били смо сами самцати на свом острву. (Т2, 242); Између мисли средњег века и новог доба, Мишел де Монтењ, писац и *једно време* градоначелник Бордоа, гради особени мост. (НИН 2928, 8.2.2007, 70); И Хрватска је почетком деведесетих промовисала нову државу кроз спорт. И то баш кроз тенис и Горана Иванишевића, *једно време* другог играча света, који је на Вимблдону нудио хрватски пасош тада још увек југословенској тенисерки Моника Селеш. (НИН 2946, 14.6.2007, 41); Лемпицка чека *једно време* премештајући се с ноге на ногу, а затим баца у угао собе свој шешир са шареном сенком... (Уникат, 66).⁷¹

⁷¹ Забележили смо и израз са додатним (факултативним) детерминатором *једно велико време*, где факултативни детерминатор у израз уноси значење дугог трајања и тиме спецификује значење израза, чинећи га мање неодређеним: *Једно велико време* вас, међутим, овде нема? (НИН 2930, 22.2.2007, 54).

Прилошки изрази са детерминатором *један* у зависности од падежне форме могу имати и значење темпоралне локализације. Аналогно прилошким изразима са детерминаторима *одређено* и *извесно*, значење неодређене референцијалности (уже: темпоралне идентификације) остварује се у форми у+локатив, на пример:

Не сме се заборавити ни чињеница шта је фестивал значио у *једном времену*, пре технолошког бума. (НИН 2930, 22.2.2007, 51); Наравно, такве доктрине ни у ком случају не могу да изнедре стратегију у *једном времену* у коме се стратегијом најозбиљније баве средње компаније. (НИН 2930, 22.2.2007, 56).

Са детерминатором *неки* јављају се прилошки изрази чије се значење неодређености, опет, реализује као значење локализације и као значење квантификације. Беспредлошки акузатив (само са лексемом *време* као носиоцем категоријалне семантике) реализује значење квантификације, на пример:

Кад јој поподне глава пуца од плача и врискања по кући, различите емисије на Дечјем каналу следују као мелем, јер мама Симоне тад има *неко време* свој мир, али и мало нечисту савест. (НИН 2945, 7.6.2007, 82); Шојић је најбоље могао да послужи као уметнички дискурс, као прича о продору нашег примитивизма који је *неко време* преживљавао, у друштвеној пометњи заузео простор и нема му више никаквих баријера. (НИН 2935, 29.3.2007, 40); Једино је Глумац-Племић одолевао и остао озбиљан *неко време*. (НИН 2986, 20.3.2008, 32: Душан Ковачевић); *Још неко време* постаја, па онда – ни лисица му није равна – нечујно преко бетонских степеника уђе у кућу. (ТЗ, 17); *Неко сам време* мировао, не бих ли се расквасио. (ТЗ, 26); И мој отац прота је прешао Албанију и био *неко време* у Ајачу на Корзици. (Т2, 165).

Изрази за *неко време* и *на неко време* остварени су у нашим примерима са истим значењем, али прилошки изрази типа „за А време” могу бити употребљени и са значењем постериорности, које се реализује и у изразима типа „после А времена”. Дакле, акузативним изразима „еквивалентне [су] генитивне конструкције с предлозима *после* и *након*, које представљају основни граматички облик овог синтаксичко-семантичког подсистема” (Арсенијевић 2003 I: 219):

Међутим, после пецања с Путином, неугодност је – уколико косовско питање у америчком председнику уопште може да изазове ту врсту осетљивости – за *неко време* отклоњена, тачније, као „ситна риба” из Бушовог глисера, пребачена је у нехомогени европски рибњак. (НИН 2949, 5.7.2007, 48); Хаг је, на нашу несрећу, успео да се бар *на неко време* наметне као једини арбитар. (НИН 2962, 4.10.2007, 18); „Деца медија, од рођења па надаље”, била је тема једног стручног целодневног састанка који је одржан у Минхену *пре неког времена*. (НИН 2945, 7.6.2007, 84).

Забележени израз је окационалан, а његова неутралнија (и несумњиво фреквентнија) варијанта јесу изрази са факултативним детерминатором *дуи*, *дужи* (*једно дуио/дуже време*).

Са значењем локализације забележени су прилошки изрази са именицама *период* и *доба*, нпр.: „...мада су такве казне постојале у неком периоду, рекао бих мрачном, људске цивилизације” (НИН 2955, 15. 8. 2007, 7).⁷²

Да закључимо, у прилошким изразима овога типа именичка лексема је носилац категоријалне семантике, детерминатор (*одређени, неодређени, конкретни, извесни, један, неки*) носилац је диференцијалне семе, тј. овде специфичног значења неодређености, док тип темпоралног значења зависи првенствено од падежне форме израза. Тако ће изрази структуре у+локатив имати значење временске идентификације са обележјем симултаности, изрази структуре *од/до* + генитив значење локализације са обележјем аблативности/ адлативности, изрази *пре/после* + генитив значење антериорности/постериорности, тип *за*+акузатив значење временске идентификације с квантификацијом, а изрази у форми беспредлошког акузатива и *на*+акузатив – значење квантификације. Последња два типа разликују се по томе што изрази типа *на*+акузатив остварују специфичан вид квантификације, одређујући трајање не саме радње исказане предикатом, већ имплицитне, секундарне „међурадње”. Могуће је пратити и комбинаторност ових компонената. Наиме, у прегледу и анализи грађе дошли смо до закључка (колико нам грађа дозвољава) да су значења антериорности, постериорности и квантификације у највећем броју случајева резервисана за изразе са именицама *време*, и да се придевске лексеме *одређени* и *известан* реализују углавном уз именицу *време*. Ово је последица „немерљивости” исказане именицом *доба*, које се схвата као временски одсечак обележен својим карактеристикама и не може се употребити у изразима типа *после неког времена, неко време*, док се именица *време* односи на општи ток времена, те се његово трајање може „мерити” (дуже/краће време и сл.).⁷³

Именица *време* реализује и значење које има именица *доба* (упор. изразе типа *у моје време, у данашње време*). Лингвистички, дакле, оваква комбинаторност форме, детерминатора и именице последица је ширине значењског поља именица. Неспецификовано значење именице *време* омогућава јој широку комбинаторност са детерминативним лексемама и предлошко-падежним формама, па тиме обухватност семантичког поља именице *време* резултира обухватношћу семантичког поља прилошких израза који је садрже.

⁷² Н. Арсенијевић (Арсенијевић 2003 I: 219) наводи и ретке примере типа *До некој времена уише му (Насрадину) коњ, а он се сасвим ожалости* (С. Сремац, *Насрадин-хоџа*).

⁷³ Н. Арсенијевић у својој студији о акузативу наводи и примере типа *за дужи период, за дуље или краће вријеме, за необично крајко вријеме*, дефинишући значење као „одступања која се појављују у односу на просечно време потребно за реализацију неке радње” (Арсенијевић 2003 I: 222). Ова одступања „испољавају се у језику тако што се у улози временског квантификатора реализују именске лексеме општег временског значења детерминисане придевима *крајко, дуго, извесно, неко*” (Исто: 222). Имајући у виду неодређеност значења детерминатора *известан* и *неки* и њихову неутралност са аспекта оцене „просечног времена потребног за реализацију радње”, тј. адекватности рока, ипак смо их сврстали у другу групу прилошких израза.

2. Прилошки изрази са детерминатором *исти*

Прилошки изрази са детерминатором *исти* најфреквентнији су са именицом *време* као носиоцем категоријалног значења и у форми у+акузатив. Овај се тип прилошких израза може односити, као и прилози којима су супституентни (*истовремено*, *истодобно*, *једновремено*) на две акције исказане различитим предикатима, или на акције исказане једним предикатом, изведене од стране различитих субјеката или на различитим објектима и сл., на пример:

Сви су се оженили сличним женама, добили сличну децу и прве мале једнособне станове, куповали су у *исто време* регале за књиге и завесе, славили кад су унели телевизор у кућу. (НИН 2973, 20.12.2007, 42); Као што ће министри усаглашавати своје одморе са државним секретарима, тако је, каже Михајловић, договор да председник и потпредседник владе не користе одморе у *исто време*. (НИН 2953, 2.8.2007, 16); Сва три манастира грађена отприлике у *исто време* у четрнаестом веку, омеђују наше историјско памћење попут белега. (Путопис, 152).

Уколико се две акције квалификују као истовремене, у нашој грађи прилошки израз у *исто време* најчешће локализује акцију у односу на оријентир исказан у претходном тексту, при чему је у највећем броју случајева, али не нужно, у иницијалној реченичној позицији:

У *исто време* појављује се пропагирање нових фитнес клубова са софистицираним и „врло научно” заснованим програмима... (НИН 2953, 2.8.2007, 44); У *исто време* убијена су, као што сам казао, та тројица припадника МУП-а... (НИН 2930, 22.2.2007, 26); Уз велике амбиције, из Берлина у *исто време* стижу упозорења која би да стишају превелика очекивања. (Политика 33458, 28.12.2006, 4); У *исто време* Тадић је по тадашњем овлашћењу предложио судију Врховног суда Драгишу Слијепчевића за председника УСС-а. (НИН 2948, 28.6.2007, 25); Некако у *исто време* укључио се и тадашњи министар одбране Шарпинг... (НИН 2928, 8.2.2007, 14).

Забележена је и једна потврда за прилошки израз у локативној форми у *истом раздобљу*:

Околност да је ова земља и током социјалистичког периода имала извесне елементе тржишне привреде, као и њена делимична отвореност према Западу у *истом раздобљу*, такође олакшава инсталирање многих елемената индивидуалистичке културе. (НИН 2953, 2.8.2007, 25).

Како смо претходно напоменули, дати прилошки изрази заменљиви су прилозима *истовремено*, *истодобно*, *једновремено*, и то у свим наведеним позицијама, што ћемо потврдити примерима:

Истовремено [← у *исто време*], из истих се кругова тражи истрага побуне ЈСО-а... (НИН 2948, 28.6.2007, 17); Скојеvски руководилац мора бити увек принципијелан и ауторитативан, али *истовремено* [← у *исто време*] присан и омиљен друг. (Грешник, 105); И док је још одано волео Богдана, *истовремено* [← у *исто време*] је и сажалевао сестру која вене у својој чежњи и чекању. (Грешник, 38); Онда су се, као уплашени што им је

прошао и претпоследњи дан, одједном зажелели, па су се *истовремено* [← у исто време] и без речи свукли... (Верник, 87); *Истодобно* [← у исто време] то је заштитно име којим се дијете штитило од злих духова и демона (СЈ XII/1–2: 40)⁷⁴.

Док се у свим осталим примерима прилог може супституисати прилошким изразом, у последњем примеру прилог *истодобно* не може се заменити прилошким изразом у *исто доба*, а у претпоследњем као да постоји значењска препрека потпуној адекватности прилога и прилошког израза. У овим примерима, наиме, истовременост се не односи на временску локализацију оријентационог типа (тако да једна акција или акција једног субјекта функционише као темпорални оријентир за локализацију друге), већ наглашава паралелност одвијања акција. Уз то, поређење ових примера (тј. чињеница да не постоји темпорално ограничење 'истодобности' у последњем примеру) наводи нас на претпоставку да прилози *истовремено* и *истодобно* реализују исто значење, док се прилошки изрази у *исто време* и у *исто доба* разликују по томе што само израз са именицом *време* може реализовати значење темпорално неограничене симултаности/паралелности, док значење прилошког израза у *исто доба* одговара значењу саме именице *доба* ('ограничени временски период'). Именице *раздобље* и *период* уносе у значење прилошких израза иста семантичка ограничења.

Друга наша напомена односи се на форму прилошких израза са детерминатором *исти*: док се изрази са именицама *време* и *доба* остварују у акузативној форми, изрази са именицама *период* и *раздобље* увек су у форми у+локатив (у *истом периоду*, у *истом раздобљу*).

Забележени генитивни прилошки израз *из истог времена* („Из истог времена познато је и име Кукор” (Михаиловић 1968: 53)) није у нашој грађи потврђен већим бројем примера.

3. Прилошки изрази са детерминаторима *све/сваки*, *кратак/дуг/дуго*, *колико*, *толико*, *мало/много*

У овом одељку анализираћемо оне прилошке изразе који имају значење темпоралне квантификације, или, уколико остварују и значење локализације, оно се увек реализује као локализација са квантификацијом. Обавезну компоненту дужине трајања радње у израз уноси специфична група придевских детерминатора – *кратак/дуг* у формама позитива, компаратива и суперлатива. Размотрићемо и изразе са детерминатором *све*, као и изразе са прилошким детерминаторима *колико*, *толико*; *мало*, *много*; *дуго*.

О значењу детерминатора *све* већ смо говорили у једном од претходних одељака, у вези са прилошким изразом *за (све) то време*. У првој подгрупи наводимо потврде за прилошке изразе који у својој структури имају само овај детерминатор:

Оног дана кад је Борка Вучић, као најстарији посланик, председавала првој седници, секретар скупштине који јој је *све време* помагао, похвалио ју је за добро сналажење. (НИН 2936, 5.4.2007, 18); У сваком тренутку мора да се успостави функционисање владе тако да ће министарства радити *све време*, а уколико је министар на одмору замењиваће га

⁷⁴ Пример је забележен у цитату из: Исмет Смаиловић, *Муслиманска имена оријенталног јорјејекла у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1977.

државни секретар. (НИН 2953, 2.8.2007, 16); Ја сам *све време* имао озбиљне сумње и упозоравао сам да ће, ако ми не будемо испунили тај вакуум, то учинити ОВК. (НИН 2930, 22.2.2007, 26); А *све време* мислим на оно НЕПОЗНАТ! (НИН 2959, 13.9.2007, 43); Не знам шта је било са Миланом Веруовићем јер сам *све време* нетремице гледао премијера. (Вечерње новости, 21.2.2007, 11).

У нашем корпусу заступљени су и прилошки изрази *цело време* и *читаво време*, од којих је први чест у разговорном језику:

Цело време сам ћутао, шта има да причам, све се зна. (Т1, 34); Готов, готов! – потврдио је човјек као да је *читаво вријеме* пратио исту мисао и спремао се да закорачи некуда даље. (НТ, 171).

У другој подгрупи наведене су потврде за прилошке изразе са два детерминатора: *све* и *ово* (изразе *све то време*, *за све то време* и њихов семантички однос према изразу *за то време* разматрали смо раније; овде сврставамо прилошке изразе са детерминаторима *све* и *ово*):

Добро, није овде баш неко благостање, али нисмо ни ми *све ово време* живели на грани. (НИН 2957, 30.8.2007, 33); А сад што је Поповић, власник скоро новог скупог тупеа који се не скида у купатилу, *све ово време* држао Коштуничинима час из познавања финансија... нека остане проблем његове умешности. (Standard 59, 6.7.2007, 6); Враћајући се све ове године, *све ово време*, родном граду... да ли вам он, Београд – а ви носталгијом вођени – често или увек изгледа боље, лепше? (НИН 2930, 22.2.2007, 55).

Забележили смо и прилошки израз у *свако доба* који се може односити на доба дана или време уопште, што је условљено контекстом:

Спреман сам да им изиђем у сусрет у *свако доба*. (Бећковић, 123).

Говорећи о разликама у значењским реализацијама лексема *сав* и *сваки*, И. Грицкат закључује да се ове разлике базирају, како смо већ напоменули, на опозицији комплетности и парцијалности (Грицкат 1997: 5). Именица *доба* означава интегрални период дужег али неодређеног трајања, те се може квантификовати у смислу плурализације, а не дужине. Притом израз има значење „у било које доба”, „било кад”, „увек”.⁷⁵

У наредној групи примера као обавезни детерминатор у прилошком изразу функционише придевска лексема *кратко*, у облику позитива или компаратива. У прву подгрупу издвојили смо изразе типа *за+акузатив*, а у другу један пример у беспредлошком акузативу (*кратко време*). Оба типа могућа су само са именицом *време*:

Али криза је озбиљно стезала земљу, *за кратко време* све се променило на горе. (НИН 2947, 21.6.2007, 44); *За кратко време* могу да покрену много људи и технике, далеко више него полиција. (Евгора 175, 16.8.2007, 13); После сукоба са ЛСВ око расподеле посланичких места, ово је други проблем ЛДП *за кратко време*. (НИН 2939, 26.4.2007, 17); *За кратко време* прећи што дужи пут могао је само неко ко је живео као Ђинђић. (НИН 2930, 22.2.2007, 27);

⁷⁵ У овом смислу, И. Грицкат каже да је „индикативно [...] стање у руском језику. 'Свака птица' из наше пословице [Свака птица своје јату лети] је 'каждая птица' (све птице), али 'свако добро' је 'всякое добро', не свако добро редом, у континуитету (било би рус. 'каждое добро'), већ добро свих врста” (Грицкат 1997: 5).

Али већ два месеца после Милошевићевог пада, постаје јасно да Марковић никакве гаранције није могао да понуди, јер није имао никакву озбиљну државну функцију (*кратко време* био је Ђинђићев саветник за пољопривреду). (Standard 59, 6.7.2007, 15).

Изрази овога типа остварени су са именицама *време*, *период*, *интервал*, док се именица *доба* не јавља у изразима са значењем квантификације. Уз именице *период* и *интервал* може се, уз детерминатор *кратак*, јавити и придев *временски* (у *кратком временском периоду*, у *кратком временском интервалу*). Како придев *временски* не мења значење израза, ове изразе сматрамо синонимним варијантама израза у *кратком периоду*, у *кратком интервалу*. Забележили смо и израз у *што краћем времену*, са детерминатором у облику компаратива. Сви изрази ове групе остварени су у форми у+локатив:

Иако је читав свадбени обред својеврсна *camera obscura* у којој се у *кратком периоду* испољава инверзија постојеће социјалне хијерархије, тако што млада постаје централна личност обреда док младожења бива маргинализован, прва брачна ноћ могла је бити и кобна за девојку. (НИН 2960, 20.9.2007, 39); У *кратком временском периоду* тешко је очекивати да Београдска арена почне да послује само по економском принципу. (НИН 2933, 15.3.2007, 30);

Радо бисмо нашли кривце иако смо свесни да је то индивидуална реакција кратког споја у којој је максимално сужена свест особе [...] која је у *кратком временском интервалу* имала предзнаке и аутоагресије и, нажалост, хетероагресије. (НИН 2953, 2.8.2007, 39); Београђани имају право да у *кратком времену* осете промене, њих не интересује компликована процедура формирања администрације. (НИН 2930, 22.2.2007, 26); Требало је у *што краћем времену* истражити који су били први кораци новоформираних, демократских градских управа у окружењу. (НИН 2930, 22.2.2007, 26).

Један забележени пример са именицом *интервал* има плуралску форму: Повремено, а посљедњих година у *краћим интервалима*, у реномираној библиотеци „XX век” појављују се књиге Милке Ивић које у поднаслову имају синтагму ’лингвистички огледи’. (НЈ XXXVIII/1: 107).

Плуралска форма овог прилошког израза остварује граматичко-семантичку компоненту плуралности у означавању временског растојања у којем се радња означена предикатом понавља. Овде, наиме, именица *интервал* означава време између више радњи. У изразу у *кратком (временском) интервалу* именица *интервал* обележава период у којем се радња врши (нема понављања радње означене глаголом, те нема ни претпоставке о временском растојању). Иако немамо потврда за случајеве у којима израз „у *x* интервалу” одређује темпорално растојање између двеју радњи (можемо модификовати један од наведених примера: „у кратком временском интервалу појавиле су се *две* књиге”), можемо рећи да сингуларна форма израза означава: а) један временски период у којем се реализује глаголски садржај, или б) временско растојање између две радње. Плуралност се остварује у односу на значење обележено са б).

У прилошким изразима са детерминаторима *дуг/дужи*, форме у+локатив, категоријална сема изражена је именицама *раздобље* и *период*, факултативно са придевском лексемом *временски*, на пример:

Треба напоменути и да је дуготрајни мирнодопски период, што је уследио после Другог светског рата, као и развој технологија, учинио да богате велике силе могу да први пут у

потпуности у *дугом временском раздобљу* финансирају своје обавештајне подухвате. (НИН 2959, 13.9.2007, 25); Наводи се: „Постоји основана сумња да је првопријављени Спасојевић Душан извршио кривично дело злочиначког удруживања из члана 227 КЗ Р Србије тако што је у *дужем временском периоду* (око три године) организовао криминалну групу...” (НИН 2948, 28.6.2007, 19); Осумњичени се терете за примање мита и посредовање у примању мита од студената у *дужем временском периоду*. (Политика 33516, 27.2.2007, 1); Ипак, Титова Југославија је у *једном дужем периоду* и све до свог слома успела да уравни тежи спољнотрговинске односе при чему је, мада клириншки, извоз у Русију био од великог значаја. (НИН 2948, 28.6.2007, 28).

Облик беспредлошког акузатива или *на+акузатив* имају изрази са именицама *време, рок* и *период*, са значењем темпоралне квантификације. Ове именице, као и у претходним случајевима, могу бити додатно спецификоване придевом *временски*, чији се статус необавезног детерминатора потврђује могућношћу елиминације без штете по значење израза (за разлику од детерминатора *дуг, дужи, кратак* и сл.):⁷⁶

ДС ће вероватно тражити и заједнички наступ на свим нивоима – што би значило додатно приближавање *на дуже време*. (НИН 2949, 5.7.2007, 17); Арх. Матић се није повела за евентуалном тренутном атрактивношћу, него је умереним модерним приступом обезбедила постојану актуелност *на дужи временски рок*. (НИН 2986, 20.3.2008, 63); Много је важније, сматра она, колико је у овој земљи извесно ма шта радити *на дужи рок*. (НИН 2930, 22.2.2007, 51);

Лименке су стопроцентно обновљиве сировине и у Европи се рециклирају већ *дужи период*. (Евгора 175, 16.8.2007, 16).

Притом, детерминатор *дужи* не остварује значење које би изражавала граматичка форма компаратива; синтагма *дуже време* у овим изразима значи „подуже, релативно дуго”. Ово показују наведени примери, у којима изостаје компарација двеју радњи према дужини реализације.

Супституентност прилошких израза ове групе прилозима *дуго, кратко* и њима сродним сужена је неколиким ограничењима. Прво, и када је морфемска структура прилога транспарентна као граматичка и детерминативна лексема у изразу (*закратко* према *за кратко време*), тестом супституције показује се да значење прилога и израза није исто, на пример: *Али криза је озбиљно стезала земљу, за кратко време све се променило на горе // Али криза је озбиљно стезала земљу, закратко се све променило на горе*, према *Уживање у дјечаковој забуни закратко потраја* [→ *потраја кратко време*] (НТ, 11). Јасно је, уколико упоредимо наведене примере, да ће у првом (оригиналном) примеру семантички најадекватнија супституција бити остварена прилозима *брзо* или *убрзо*.

Према прилошким изразима са детерминаторима *дуго* и *кратко* немамо, међутим, потврђене прилоге који би садржавали и морфемску компоненту категоријалне

⁷⁶ „У функцији квантификатора имплицитне глаголске радње појављују се и именске лексеме општег временског значења уз које је неопходна реализација детерминатора. У забележеним примерима се обично само наговештава да је у питању 'краћи' или 'дужи' период заузет датом радњом (*ојшићи на дуже време*). Прецизна временска квантификација се постиже неконгруентним детерминатором у генитиву (*на рок од шри месеца*)” (Арсенијевић 2003 I: 224). Н. Арсенијевић за ово значење наводи примере са изразима: *на дуги рок, на краће вријеме, на краћи рок, на неодређено време* (Исто: 224).

семантике. Речник САНУ бележи прилог *кратковремено*, са само једном потврдом, док прилог *дуговремено* не бележи (в. РСАНУ, s. v. *кратковремено*).⁷⁷

Друго ограничење намеће специфична семантика свих именица у лексичком језгру израза осим именице *време*. Тако је остварена асиметрија у супституентности прилозима *кратак* и *дуг*, с обзиром на асиметричност у систему прилошких израза (*Кратко време био је Ђинђићев саветник за пољопривреду*, али не и **Дуго време био је Ђинђићев саветник за пољопривреду*). Омеђеност временских периода садржана у значењу именица *период*, *интервал*, *рок* спречава супституцију прилога у примерима у којима се прилогом означава протицање времена без ограничења, као у примеру: „То је био фино рађен и вештачки склопљен сандучић од доброг и племенитог дрвета које бива све лепше што више стари и што се *дуже* употребљава” (ТХ, 204).

Асиметричност о којој је реч донекле се понавља, само у супротном односу, у изразу *дуго времена* [→ *дуго*] према **кратко времена* [→ *кратко*].⁷⁸ Осим прилога *дуго*, у функцији прилошког детерминатора забележили смо и компаративну форму прилога: „Данас сам пропустио да се обрачунам са неким ко ми прети већ *дуже времена*” (Уникат, 156).⁷⁹ Ови су изрази специфични по својој структури – партитивном генитиву. На позицији придевског детерминатора јавља се прилошка лексема *дуго*, али као управни члан израза, што у конструктивном погледу разликује ове прилошке изразе од већине осталих, где је именица којом се лексикализује категоријална семантичка компонента увек управни члан. Статус прилошких израза оваквим синтагмама обезбеђује, међутим, њихово значење које резултира међусобном супституентношћу адекватним прилошким лексемама, као и другим прилошким изразима. Имајући у виду и „необично тачну” Даничићеву „опаску да се наше синтагме увек односе на време” (Симић 1971: 274), Р. Симић испитује однос прилога *дуго* и синтагме *дуго времена*, закључујући да су „на синтаксичком плану у синтагми у експлицитној форми изражене извесне релације (атрибут–именица) као однос конкретних појмова, док се у прилогу ти односи могу успоставити само на апстрактном нивоу, и то пре као претпоставка него као стварни односи. Друго, на семантичком плану речју *време* експлицитно се указује на предмет или појам на коме се огледа димензија означена речју *дуго*, док прилог *дуго* значи ту димензију (или релацију) само као апстрактни појам који се конкретизује неким другим језичким елементима ван те речи” (Симић 1971: 277–278). О једнакости синтагми *дуго времена* и *дуго време* Р. Симић каже да она „на семантичком плану одговара углавном стварним односима: у обе структуре може се разликовати елемент који експлицира појам

⁷⁷ РСАНУ бележи, међутим, придев *дужевермени*; осим уобичајених прилога *дугоштрајно*, *крајкоштрајно*, РСАНУ бележи и нпр. прилог *дугочасно*.

⁷⁸ Могли бисмо рећи да се ова асиметрија и потире, с обзиром на односе датих прилога и придева на лексичко-семантичком и синтаксичком плану које дефинише Р. Симић: „Као и њему сродне речи (*крајко* и сл.) и прилог *дуго* има исто стварно значење основе са придевом *дуг*. Разлика међу њима примећује се на синтаксичком плану, и то у два правца: 1. према томе уз које речи могу стајати, 2. с обзиром на могућност изражавања мереног појма, тј. појма на чије се димензије ове две речи односе” (Симић 1971: 272). И даље: „Али прилог *дуго* – обично у структурама са именицама временског значења – има и једну друкчију могућност детерминације, које код сродних прил. нема: мерени појам може се исказати и обликом партитивног генитива (*дуго времена*)” (Исто: 273).

⁷⁹ Р. Симић наводи већи број потврда за изразе *дуже (дуге) времена* (в. Симић 1971: 273–277).

објекта и елемент са значењем неке димензије тог објекта” (Исто: 278)⁸⁰, што у систему прилошких израза одговара њиховој семантичкој и синтаксичкој структури: лексема која изражава категорију („објекат”) бива детерминисана експликацијом диференцијалног својства израза (овде квантитета). Могућност супституције прилога *дуго* изразом *дуго времена* неспорна је, на пример:

...залажући се код наших савезника за прихватање те државне идеје према којој су они *дуго* [← *дуго времена*], све до краја рата, били врло подозриви (ВВ, 230).

Са становишта структуре прилошких израза, изразу *дуго времена* слични су и изрази са количинским прилозима *колико*, *толико* и *мало*, *много*, чија је форма беспредлошки генитив или *пре/после* + генитив:

Колико времена би родитељи могли дозволити својој деци да се посвете медијима? (НИН 2945, 7.6.2007, 84); Иако у тужилаштву наглашавају да је расплет догађаја из 2001. дошао у складу с доказима, симптоматично је да се *после толико времена* решава ствар која ни досад није била непозната државним органима. (Евтора 172, 26.7.2007, 13); *После много времена* спавали сте поново као када сте били дете. (Путопис, 260).

Можемо закључити да прилошки изрази са детерминаторима *све/сваки*, *кратак/дуг/дуго*, *колико*, *толико*, *мало/много* као примарно значење имају значење темпоралне квантификације. Овакво значење предодређено је управо семантиком придевских лексема у функцији детерминатора уз именичке лексеме које су заступљене у овој групи прилошких израза (*време*, *период*, *интервал*, али не и именица *доба* која не допушта овакав тип квантификације). Супституција прилошких израза ове групе прилозима није увек могућа због специфичних семантичких ограничења.

5. Прилошки изрази специфичног значења

У овом одељку наводимо прилошке изразе чије је „специфично значење”, како смо га (непрецизно и условно) одредили, у највећем броју случајева резултат специфичности значења именице *доба*. Поред тога што означава временске периоде ограниченог (али неодређеног) трајања,⁸¹ именица *доба* значи и „време одређено за нешто, време кад се нешто обавља, догађа или очекује; повољна прилика, рок” (РСАНУ, s. v. *доба* 2); „тренутак, време у односу на ток неких збивања, смењивања догађаја” (РСАНУ, s. v. *доба* 3); „године живота, степен узраста, зрелости, старости; одређене године, одсек људског века” (РСАНУ, s. v. *доба* 4). У речнику је, поред ових, наведено још неколико значења, што само по себи потврђује да „именица ’доба’ има једну неугодну особину у томе што пати од разливености значења” (Симић–Јовановић 2007: 109).⁸²

⁸⁰ Даље се у раду каже: „Од каквог је значаја чињеница да се може успоставити семантичка једнакост између две језичке структуре које су на први поглед синтаксички веома различите – то је друго питање” (Симић 1971: 278); ова чињеница је, међутим, од великог значаја за сврставање оваквих партитивних синтагми у систем прилошких израза.

⁸¹ „Дужи одсек времена уопште, време с обзиром на животне прилике и историјске околности, било који део историјског тока времена” (РСАНУ, s. v. *доба* 1a); „одређено историјско раздобље, период одређених карактеристика у националној или општој историји” (РСАНУ, s. v. *доба* 1б).

⁸² Даље се у тексту показује да је због „разливености значења” именици *доба* „потребан генитив ради прецизирања тематског садржаја: ’доба године’, ’доба ноћи’, ’доба краља Милана’. Самим тим генитивски

Како значење које ће у појединим употребама имати именица *доба*, дакле, зависи од њеног окружења (детерминатора у прилошком изразу или ширег контекста), навешћемо прво примере за прилошке изразе са значењем „доба живота” које је у РСАНУ наведено под *доба 4* (РСАНУ):

Емоционална компетенција се развија од шесте године живота: дете је у *то доба* навикнуто да буде вољено, али је, с друге стране, делом самостално. (НИН 2945, 7.6.2007, 85); Оно што могу да кажем јесте да је, према мом мишљењу, крајња граница младости 35 година. *До тог доба* младост покрива све оно што личност није формирала. *Након тог доба* ваш је израз ваш дух, личност је тада увелико формирана. (НИН 2956, 23.8.2007, 33).

Прилошки израз у *неко доба* (*Па онда ћу те назвати ноћас у неко доба* (према Трнавац 2006: 355)) има значење „тренутак, време у односу на ток неких збивања, смењивања догађаја” (РСАНУ) – још уже, време у односу на смењивање природних периода дана; ово значење подржано је појавом прилога *ноћас* у непосредном контексту, односно укупним значењем исказа. Слично се може казати и за пример у којем је потврђен прилошки израз у *позна доба*: „Песма је исликана на платну формата 30x20, уљаним бојама, са препознатљивим мотивима нашег великог сликара Љубомира Симовића – иконописца владара, манастира, шумских предела [...], све сликано у *позна доба*, у миру, док народ спава – Уочи трећих петлова” (НИН 2986, 20. 3. 2008, 33: Д. Ковачевић). Међутим, детерминатор *позно* довољан је да изрази темпорално значење, те је контекст („у миру, док народ спава”) у семантичком погледу редувантна информација.

Именице *недоба* и *невреме*, истакнутом оценом компонентом⁸³ у семантичкој структури,⁸⁴ али и везаношћу за прилошке изразе (именица *недоба* је обично непроменљива и јавља се у изразима са предлогом у (в. *недоба*)) чине да прилошки изрази чије су лексичко језгро: а) нису продуктиван тип, б) носе изражену експресивност. Све ове чињенице утичу на идиоматизацију прилошких израза са именицама *недоба* и *невреме*, у склоповима са антонимима (у *време и невреме*; у *доба и недоба*), што ћемо илустровати примерима:⁸⁵

облик добија комуникативну доминацију над управном речи” (Симић Јовановић 2007: 109). У нашој анализи ова потреба прецизирања значења именице *доба*, тј. спецификација типа значења које се у одређеном контексту реализује, од пресудног је значаја. Показује се, наиме, да „специфична” значења прилошких изразав зависе управо од семантике средства којим се „прецизира тематски садржај” именице, или од контекста уколико је њиме назначено значење именице *доба*.

⁸³ „Значење благовремене реализације глаголске радње везано је и за неке друге акузативне конструкције у којима су именске лексеме општег временског значења детерминисане придевима: *управо, изпредвиђено, зло, невреме* и сл. [...] Оваквом детерминацијом акузатив постаје уједно и средство додатног коментара” (Арсенијевић 2003 I: 216). Наведено се потврђује и у вези са изразима чије лексичко језгро представљају именице *шренушак, час, моменати*.

⁸⁴ Значење именице *недоба* која је у РСАНУ квалификована као „заст. и покр.” јесте „незгодно, неприкладно, неподесно, неприлично време, невреме 2. време око поноћи, глуво доба ноћи, глува ноћ” (РСАНУ, s. v. *недоба*), док је примарно значење именице *невреме*: „неповољне временске прилике”, а секундарно синонимно именици *недоба* (в. РСАНУ, s. v. *невреме*).

⁸⁵ О антонимским склоповима и њиховој експресивности у процесу фразеологизације Мршевић Радовић (1987: 57) каже: „Експресивност се у једном броју фразеолошких јединица постиже лексичким саставом именичког конституента – додавањем члана са синонимним или антонимним значењем. Настанак

И редове који следе прикупљали смо протеклих година, слушајући разне чачанске главе како се, у *доба* и *недоба*, шале на туђи али и свој рачун. (Политика 33665, 30.7.2007, 40); Али поступци човечији су као чокоти виноградски: у *време* и у *невреме* испуштају изданак, не знајући хоће ли напољу на мраз или на сунце наићи... (ПСЧ, 91).

У вези са прилошким изразима ове групе можемо извести неколико закључака. Специфичност значења прилошких израза са именицом *доба* резултат је „разливености значења” ове именице (Симић, Јовановић 2007: 109) која означава временске периоде неодређеног трајања, време кад се нешто обавља, догађа или очекује; повољну прилику, рок, време у односу на ток неких збивања, године живота, одсек људског века. Значење ових прилошких израза тако се спецификује детерминатором.

Осим именице *доба*, овакви прилошки изрази јављају се и са именицама *недоба* и *невреме*, са истакнутом оценском компонентом. У спреси са антонимним лексемама, ове лексеме граде изразе са значењем универзалне темпоралне квантификације.

III.1.2. Предлошко-именички прилошки изрази

Предлошко-именичке временске прилошке изразе са именицама које значе време у најопштијем смислу класификоваћемо према именичким лексемама и месту у систему прилошких значења. Издвајају се прелазни типови који могу укључити детерминатор и прећи у модел синтагматских израза.

Остали предлошко-именички типови имају значења темпоралне локализације, адекватности рока, фреквенције и фазе радње.

Како значење предлошко-именичких прилошких израза почива на значењу именичке лексеме (која је, осим предлога, једина њихова компонента), инвентар именичких лексема проширује се у односу на синтагматске прилошке изразе.

Основни критеријум анализе биће, дакле, семантички, а главни поткритеријум формални.

фразеолошког значења објашњава се као резултат логичког уопштавања, сливања два појма у појам вишег реда, чиме се постиже интензивност (‘не зна ни беле ни црне’ = не зна ништа). У фразеологизмима овог типа именички конституент има функцију квалификатора и/или интензификатора глаголског значења”.

III.1.2.1. Изрази који могу укључити необавезни детерминатор – прелазни типови

Прилошки изрази чија је категоријална семантика реализована у именицама *садашњост* (*садашњица*), *прошлост* и *будућност* могу се остварити као предлошко-именички (*у садашњости, у прошлости, у будућности*),⁸⁶ или са детерминаторима који ближе спецификују временску дистанцу (*у ближој/даљој прошлости* и сл.). Назвали смо их прелазним типовима управо из овог разлога: као предлошко-именички, ови изрази лоцирају објекат локализације у односу на референцијалну тачку (време говорења) само у три кључна одсека временске осе: прошлост–садашњост–будућност; као синтагматски прилошки изрази, они учествују у темпоралној локализацији, укључујући податак о дистанци. Диференцијална сема лексикализована детерминатором, дакле, мења и конструктивни тип прилошког израза, али и његово значење у оквиру темпоралних обележја; сваки прилошки израз овога типа укључивањем детерминатора мења временски тип значења, придодату локализацији и значење квантификације.

Прилошки израз *у садашњости* (ређе са именицом *садашњица*) не јавља се као синтагматски, тј. не укључује детерминатор, што је семантички засновано на немогућности дефинисања „дистанце” у оквиру садашњег периода:

Нормално биће је оно које живи *у садашњости*, не страхује од будућности и делује независно од искустава из негативних прошлости. (Евгора 172, 26. 7. 2007, 52); Они живе *у садашњици* и неће да знају ни за шта на том још увек недосегнутом континенту сутрашњице... (Уникат, 144).

Прилошки израз *у будућности*, у нашој грађи прилично фреквентан, јавља се као предлошко-именички:

Међу младима је букнуо прави мали међунационални рат на интернет порталима, док старији ништа мање злослутно не виде *у будућности*. (НИН 2953, 2.8.2007, 68); Станковић и Катанић навели су и да су обезбеђена средства за млазно гориво тако да се летачка обука може и *у будућности* несметано одвијати. (Политика 33516, 27.2.2007, 8); Правима на коришћење лика се ни броја не зна, гламур је најважнији, а уговори за промовисање нових производа *у будућности* се мере гомилама. (НИН 2949, 5.7.2007, 44); Ни банкама није свеједно да ли ће после неколико година имати кредитно исцрпљене клијенте или пак клијенте који су у стању да и *у будућности* буду њихови клијенти. (НИН 2953, 2.8.2007, 31); Свакако да ће *у будућности* наши односи са било којом земљом па и групом земаља зависити од тога како се они понашају... (НИН 2957, 30.8.2007, 14); Добитник је Путин, који је, поред тога што је добио НИС, могао да измери свој утицај у Србији и који ће, нема сумње, *у будућности* настојати да тај утицај искористи. (Standard 89, 31.1.2008, 16); У

⁸⁶ „У погледу временског локатива кад лексички експоненти имају значење извјесних временских одсека, треба примјетити да је ова употреба блиска прилошкој. Овим се мисли рећи да се често може извршити замјена са одговарајућим прилогом за вријеме уз чување значења, тј. *у будућности* – *убудуће*, *у садашњости* – *сада*, *у прошлости* – *некад*, *раније*” (Батистић 1972: 143). Т. Батистић примећује и да ове лексеме не могу формирати минималне структуре типа „*Будућности је*”, сврставајући се тако у „мали низ лексема” општег временског значења овога типа (Исто: 143) којем припадају и именице *ипренушак*, *време*, *период*, *доба* и сл.

будућности ћете моћи, чак и када свратите на јавни киоск или дођете за нечији туђи РС, да отворите ваше документе... (НИН 2930, 22.2.2007, 67); Од суштинског значаја је успостављање имовине локалних самоуправа – у *будућности* ћемо прецизно законски дефинисати улогу локалне самоуправе у економском развоју. (НИН 2953, 2.8.2007, 33).

Детерминатори који се јављају уз именицу *будућност* јесу придевске лексеме *близак, далек (даљи), догледан, скор (скорији, најскорији)* и сл.:

Нисам, међутим, био спреман да ставим њено име на многе дугорочне уговоре о промовисању производа зато што почетне понуде нису биле велике, а било је очигледно да је уносније чекају у *блиској будућности*. (НИН 2949, 5.7.2007, 45); Али, уколико нема изгледа да у *догледној будућности* постанемо члан, онда морамо да размишљамо и о алтернативама. (НИН 2936, 5.4.2007, 13); Овако, у *скорој будућности* само Тениски савез рачуна на капацитете „Арене”. (НИН 2933, 15.3.2007, 31); Али они се овога пута уједињују да би у *скорој будућности* заједно нестали са културне и политичке сцене и из историје. (НИН 2947, 21.6.2007, 53); Не треба се бојати *ни у блиској а ни у даљој будућности* (пример према: Расулић 2006: 249).

Прилошки израз у *прошлости* опет се јавља у оба структурна типа – као предлошко-именички (подгрупа примера а) и као синтагматски, са детерминаторима *ближи, близак, даљи, далек* (подгрупа примера б):

а)

Тачно је и то, међутим, да Хрвати упорно и врло темељно присвајају све што је у *прошлости* постојало на територији данашње државе Хрватске. (НИН 2962, 4.10.2007, 39); Немогуће је из данашње перспективе пројектовати оно што се збива у *прошлости*. (НИН 2962, 4.10.2007, 40); Тако, истакнути теолог Александар Шмема, професор црквене историје и литургијског богословља на Академији светог Владимира у Њујорку, пише да су у *прошлости* у православним земљама, за време Великог поста, сви слојеви друштва прихватили одређени ритам живота... (НИН 2930, 22.2.2007, 38); Наша политика, дакле, није усмерена, због искустава која смо имали у *прошлости*, ка нереалном циљу који би требало да значи да идемо у сепарацију. (НИН 2946, 14.6.2007, 18); Најомиљенији објекти његове беспопштедне критике били су у *прошлости* Вук Караџић и Добрица Ћосић. (НИН 2949, 5.7.2007, 46)

б)

То му се у *блиској прошлости* догађало, али сада није у таквој ситуацији. (НИН 2948, 28.6.2007, 24); Има, значи, и рођених Београђана којима треба објашњавати да се 'ускоро' односи само на будућност (за разлику од речи 'скоро', која може значити и „недавно, у *блиској прошлости*" и „ускоро, убрзо"). (НИН 2938, 19.4.2007, 47); Тако су казивали наши људи у *далекој или блиској прошлости* (пример према: Расулић 2006: 249).

Детерминација лексема *прошлост* и *будућност* наведеним детерминаторима базира се на значењу темпоралних односа садржаном у значењу придевских лексема (*скор, скорији*), на представи о неодређеној временској дистанци која се „може сагледати”, односно која се „може предвидети” (РСАНУ, s. v. *догледан*), чиме се значење прилошког израза остварује као значење релативно мале дистанце. На крају, најфреквентнији, према нашим увидима, детерминатори – *близак* и *далек/даљи* – у

прилошким изразима овога типа детерминишу лексеме *будућност* и *прошлост* према карактеристичном обрасцу метафоризације просторних односа (в. Расулић 2006: 248–252): „Концептуализација ВРЕМЕНА као ЕНТИТЕТА КОЈИ СЕ КРЕЋЕ огледа се кроз појмовно пресликавање ВРЕМЕНСКИ ЕНТИТЕТИ СУ ПРЕДМЕТИ НА ОДРЕЂЕНОЈ УДАЉЕНОСТИ ОД ДАТОГ ТРЕНУТКА. Толеранција коју појмови БЛИЗУ–ДАЛЕКО испољавају у погледу правца и смера оса оријентације у простору преноси се и на овакву концептуализацију ВРЕМЕНА – временски ентитети су БЛИЗУ или ДАЛЕКО у зависности од тога колико је времена прошло или треба да прође од датог тренутка” (Расулић 2006: 249).⁸⁷

Можемо закључити да се прилошки изрази са именицама *садашњост* (*садашњица*), *прошлост* и *будућност* могу остварити као предлошко-именички или као синтагматски, када укључују детерминаторе који ближе спецификују временску дистанцу. Укључивањем детерминатора као носиоца диференцијалне семе мења се не само тип, него и значење прилошког израза тако што се темпоралној локализацији додаје и компонента квантификације (нпр. у *будућности* → у *блиској/далекој будућности*).

III.1.2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са значењем темпоралне локализације

Предлошко-именички израз у *међувремену*, структуре у+локатив, садржи именицу *међувреме* која је деклинабилна само у нарочитим случајевима (упор. наслов књиге М. Бећковића *О међувремену и још понечему*). Осим оваквих случајева, именица се не јавља у слободној употреби; њена је појава ограничена на прилошки израз у *међувремену*, што је један од критеријума одређења лексичких јединица од више речи (везаних комбинација) (Згуста 1971, према Шипка 1998: 111). Осим овога, прилошки израз у *међувремену* испуњава и следеће прототипске карактеристике јединица од више речи: неизменљивост и незаменљивост делова, као и немогућност додавања елемената (в. Шипка 1998: 111). Потпуно структурно и лексемски блокиран, без могућности варирања у форми, прилошки израз у *међувремену* има значење темпоралне локализације (оријентири су две тачке на временској оси, најчешће представљене као две радње/акције садржане у контексту):⁸⁸

⁸⁷ У истом тексту даље се анализирају поједине специфичности пресликавања појмовног обрасца БЛИЗУ–ДАЛЕКО у сферу темпоралности: „И ова појмовна веза утемељена је у телесном искуству: кад се прелази неко растојање, потребно је извесно време [...] При томе је концептуализација протока времена у терминима близу и далеку, као и иначе, релативна и подложна субјективној интерпретацији: *Јануар је иако близу, али – уз погодња шруда – и јако далеку*. [...] Флексибилност пресликавања појмова БЛИЗУ – ДАЛЕКО у погледу прошлог или предстојећег времена сагласна је са оваквом концептуализацијом ВРЕМЕНА утолико што је ту у фокусу кретање ВРЕМЕНА мимо човека. Међутим, у типичном случају [...] време се креће тако да је човек окренут будућности, која је испред њега, док је прошлост иза њега. Због тога се описана појмовна корелација ипак чешће односи на време које следи после датог тренутка. [...] За концептуализацију времена које је прошло релевантно је појмовно пресликавање НЕДАВНО ЈЕ БЛИЗУ, ДАВНО ЈЕ ДАЛЕКО” (Расулић 2006: 249–250).

⁸⁸ Г. Батистић примећује да „локатив у *међувремену* представља прилошки израз који има са претходнима [*на крају/почетку* и сл.] заједничко то што се не може јављати на почетку, ван контекста који је навео неку ранију акцију иза које слиједи радња којој је овај локатив временска позадина” (Батистић 1972: 152).

У *међувремену* су плате државних чиновника неколико пута повећане. (НИН 2953, 2.8.2007, 66); У *међувремену*, косовски Срби се укључују у институције КиМ, да би читава концепција добила привид политичке легитимности. (НИН 2953, 2.8.2007, 14); У *међувремену* контакт група одржала је састанак... (НИН 2935, 29.3.2007, 12); У *међувремену*, поготово за време комунизма, створена је потпуно другачија клима. (НИН 2930, 22.2.2007, 38); Времена у којима су младе даме мислиле да је високо образовање све, постепено су прошла, јер су у *међувремену* схватиле да успешни мушкарци не траже успешне, већ лепе, заводљиве и пре свега seksi жене. (НИН 2930, 22.2.2007, 45).

Овај прилошки израз спада у најфреквентније прилошке изразе са значењем времена, будући да његову творбу „условљавају разлози 'празног мјеста у систему'” (Ковачевић 2007: 19). Последица позиције прилошког израза у *међувремену* као јединице која испуњава празно место у систему јесте и то да се он не користи ради „стилистичког и значењског нијансирања” (Исто: 19), те је заступљен у свим функционалним стилovima и на свим позицијама у којима, у случајевима постојања прилошког израза и његовог једнолексемског (прилошког) еквивалента, долази до избора стилски и значењски адекватније јединице.⁸⁹

По лексемској и структурној блокираности (форма *од*+генитив) и ограничењу употребе именица на прилошки израз, изразу у *међувремену* донекле су слични изрази *од искона*, *од памтивека*, *од давнина* („У нашем народу јерарси су *од давнина* поштовани и слављени као празник” (ТВ Палма плус, Вести, 12. 2. 2008.); „Осим генитива у наведеним значењима, с детерминатором се такође *од давнина* обавезно повезују: акузатив без предлога...” (Ивић 1995а: 181)).⁹⁰ Од израза у *међувремену* разликују се по својој стилској маркираности, будући да су заменљиви прилогом *одавно* (*одавна*), те низом стилски неутралнијих прилошких израза (*од давних/најдавнијих времена* и сл.).

У подгрупи предлошко-именичких израза са значењем темпоралне локализације само је један прилошки израз (у *међувремену*). Овај се израз одликује високом фреквентношћу с обзиром на непостојање семантички еквивалентне прилошке лексеме. Осим тога, израз је потпуно блокиран, а именичка компонента ограничена је готово само на употребу у изразу у *међувремену*.

⁸⁹ Могућност избора постоји и између прилошких израза уколико више њих реализује слично или исто значење. Ово је најчешће уколико је именица члан синонимског низа (упор. нпр. анализу израза са лексемама *шренушак*, *шрен*, *час*, *моменаш*, *минуш*, *секунд* у наредном делу рада).

⁹⁰ Именицу *искон* РСАНУ дефинише као: 1. почетак, прва појава, настанак, 2. порекло, лоза, 3. конач, крај. У оквиру првог значења наводе се изрази типа „од искона”, „од искона свијета”, али и „гдје је искон и крај” (РСАНУ, s. v. *искон*). У: Лалевић 2004, као синоними прилога *одвајкад(а)* наводе се *одискона*, *одискони*, *одавна*, *одавно*, *одзаманге*, *од њамејшира* (последња два нерелевантна за нашу анализу), уз коментар да „*одвајкад(а)* одређује време велике старине, да је што из времена далеке прошлости. *Одискона*, *одискони* одређује време удаљеније него *одвајкада*” (Лалевић 2004, s. v. *одвајкад(а)*). Од две потврде које се на том месту наводе, у једној је *од искона/искони* израз (Оживе тада читаве планине *од искони* зачараних људи [С. Винавер]), а у другој писано спојено – као прилог (Вјетрови *одискона* довлаче трошну грађу [В. Парун]).

III.1.2.2.1. Изрази са значењем адекватности рока

Предлошко-именички изрази *на време* и *пре времена* садрже као основну семантичку компоненту значење адекватности рока до којег се очекује реализација глаголске радње: „облик *пре времена* може садржати елементе односа (оцене) говорника према стању или радњи које разматра [...] У овој позицији именица *време* јавља се без било каквих атрибута, јер би њихово присуство читаву конструкцију пребацило у групу временске прилошке одредбе, нпр. '... као на окупљање једне половице мене, закопано негђе у васиони, давно, давно, *прије свих времена*'” (Фелешко 1995: 135). Израз *на време* супституентан је прилозима *правовремено* и *благовременно*, као и синтагматским прилошким изразима са именицама општег временског значења и детерминаторима *прави, добар (час)*. Навешћемо потврде за прилошке изразе *на време* и *пре времена*, као и за прилог *благовременно*:

Често разноврзне институције одуговлаче са исплатама, а порез мораш *на време* да плаћаш. (НИН 2956, 23.8.2007, 43); Хрвати су глаголицу на интернету освојили *на време*. (НИН 2962, 4.10.2007, 39); Они који су се богатали у време Милошевића, *на време* су почели да финансирају такозване демократске опције. (НИН 2933, 15.3.2007, 26);

И надајмо се да се неће поновити то, ако направите Србима тај успех да неки млади лавови крену на вас *пре времена*. (НИН 2960, 20.9.2007, 45); То је било велико искушење стећи *пре времена* пунолетство и тако рано бити препуштен самоме себи. (ПСЧ, 77);

...писао је сенатор Фулбрајт пре четрдесет година, настојећи да Америку *благовременно* упозори на болест звану „ароганција моћи” која је одвела у пропаст велике империје у историји. (НИН 2930, 22.2.2007, 11).

У студији о генитиву К. Фелешко утврђује да је за конструкцију *пр(иј)е+генитив* „за разлику од *после+генитив* – карактеристичан релативно висок проценат номиналних основа које непосредно означавају јединице за мерење времена (око 25% од укупног броја конструкција), нпр. 'Али сјај нечег виђеног *прије* овог часа, свједочи против њега’” (Фелешко 1995: 134).⁹¹ У нашем случају, према прилошком изразу *пре времена* немамо израз који би означавао извршење радње после утврђеног или очекиваног рока (**после времена*), што опет потврђује слабију продуктивност модела *после+генитив* у систему прилошких израза.

Значењски је изразу *на време* сличан израз у *року* („Завршио је факултет у *року*” (разг.)).

III.1.2.3. Значење фреквенције: израз *с времена на време*

Прилошки израз *с времена на време* има значење фреквенције. Конструктивно је разгранат и паралелан низу прилошких израза (*с(а)+Nген*) + (*на+Nас*)), при чему је именица у првој и другој компоненти израза иста. Вероватно је редупликација именичке компоненте израза разлог њихове идиоматизације и узрок потпуне лексичке блокираности.

⁹¹ Фелешко (1995: 134) овде наводи и примере типа *пре мрака, пре зоре*.

Навешћемо примере који илуструју значење израза:

Повод за једну од оних полемика које, *с времена на време*, у Француској, а са жестином без премца у иностранству, поларизују јавну дебату... (НИН 2957, 30.8.2007, 15); *С времена на време*, последњих месеци, Ронелова је боравила с њим и његовом супругом у њиховом скромном дому у Риз Оранжерију надомак Париза. (НИН 2957, 30.8.2007, 69); Многи лекари – такав им посао, шта ће – тврде да су страсни пушачи по правилу људи са проблемима: или им не иде посао, или их вара жена, а сигурно је како се једнолично хране, тек *с времена на време*. (НИН 2928, 8.2.2007, 43); Они су се повукли у себе али овакви инциденти нас *с времена на време* пробуде и подсети на то да не можемо мимо света... (НИН 2953, 2.8.2007, 39).

О изразима овога типа М. Стевановић каже: „Иако се одвојено од првог дела не може посматрати, треба ипак споменути употребу предлога *на* с акузативом у прилошким изразима с функцијом одредбе за начин [...] у којима овој предлошко-падежној вези одговара нека синтаagma аблативног значења, тј. генитив с неким предлогом тога значења, најчешће, како из наведених примера видимо, с предлогом *с*” (Стевановић 1991 II: 414).⁹²

Осим описа разматране конструкције, цитирани део текста садржи и два податка важна за нашу анализу: први је онај да се акузативна конструкција *на време* не може посматрати одвојено од првог дела израза. Ово потврђује структурну кохерентност датог типа прилошких израза. Додатно, семантика акузативног израза *на време* потпуно је друкчија.⁹³

Ш.1.2.4. Прилошки изрази са значењем фазе радње

Прилошки изрази са значењем фазе радње садрже именице *почетак* и *крај*. Сврстали смо их у ову групу због општег значења фазе (слично изразу *у прво време*). Једино проширење структуре које ови изрази дозвољавају јесте: *на самом почетку*, *на самом крају*. Остварују се у следећим формама у+локатив (само са именицом *почетак*), *на+локатив*, *од/до+* генитив (са аблативним, одн. адлативним значењем):

У почетку, жарка је жеља у нама откуцавала: ’Делима потрти оптужбе Информбироа’. (Т2, 143); Ни ја *у почетку* нисам веровао, али сам се убедио, много сазнао у ћелији КаПе у Земуну. (Т3, 35); Знам, мада се *на почетку* нисам о томе распитивала, да су они предузимали и неке мале кораке... (Огњеновић, 15); Нисам то ни *на почетку* схватила као неку морбидну породичну тајну коју зато треба да кријем од људи, па и од Бошка, већ сам напросто сматрала да ту нема даље шта да се разглаба... (Огњеновић, 112); Ослобођен линијски наслеђених мана, такав однос већ *на самом почетку* им шансе да се осећајно чистије и боље успостави и развија. (Огњеновић, 54); Ми јесмо у најближем

⁹² Стевановић не наводи израз *с времена на време* на овоме месту; ту наводи следеће изразе: *с часа на час*, *с дана на дан*, *с једној на другој*, *с јодине на јодину*, *с ноћи на ноћ*, *од месеца на месец*, *с краја на крај* (Стевановић 1991 II: 414). На другом месту, међутим, говорећи о генитивном делу израза, Стевановић наводи и пример *с времена на време* (Стевановић 1991 II: 250–251).

⁹³ В. претходни одељак, у којем је наведено Фелешково запажање о немогућности импос-тирања детерминатора у израз предлошко-именичке структуре; тиме би се изменио тип семантике израза, односно изгубила би се оцесна компонента – што потврђује да од диференцијалне семе изражене детерминатором и релационе семе садржане у предлогу зависи и значење прилошког израза у целини.

сродству и то на најбољи начин, додао је *на крају*, некако беспомоћно ширећи руке. (Огњеновић, 104); Тако да он *од самог почетка* није био на мапи мојих сродника. (Огњеновић, 104); Поред мене је овај смјели, невезани, који све хоће и све може, његова је рука на мом рамену, а доље, у топлој долини, чека ме и мисли на мене онај други, добри, драго гунђало, који ће *до краја* туговати и помињати ме ако се изгубим у овом чудном походу. (ГКНВ, 30); Одверглала сам *до краја* у једном даху и сви су били одушевљени. (Огњеновић, 85).⁹⁴

Забележили смо један случај компонентно идентичног прилога: „Рис Усамљеник *докраја* ће чувати лежиште својих старих” (ПЗК, 54; овакво писање актуелни правопис омогућује уколико је реч о новодобијеном значењу „сасвим”, в. Правопис 2011, т. 141).

У корпусу је забележен и израз *с почетка*:

Белић [...] је доказивао да се *с почетка* на предмете и њихова својства упућивало „детерминативним глобалним исказима који су могли бити статичке (придевске) и динамичке (глаголске) природе” (Зборник Књижевност: 159); Када нове предметне речи (именице) преузму функцију именованја и диференцирања разнородних предмета, реч *пец* [...] остаје да чува првобитну везу међу разноврсним, *с почетка* „истоименим” предметима. (Зборник Књижевност: 160).

Т. Батистић у вези са локативним типом ових израза примећује да „у прилошкој употреби може постојати могућност увођења генитивног облика неке лексеме у значењу акције чији је почетак, крај и сл. временска позадина глаголске радње, и да уколико није јасно која је акција у питању, супституција прилога за вријеме као нпр. *најзад* или *раније* и сл. углавном чува значење” (Батистић 1972: 151). Т. Батистић на истом месту региструје изразе типа *при завршетку*, *при концу*.

У вези са прилошким изразима са значењем фазе радње кратко ћемо закључити следеће: ови изрази остварују се са именицама *почетак* и *крај* (и стилски маркираном *конач*), са факултативним проширењем (*на крају* → *на самом крају* и сл.). Могу бити у формама *у+локатив* (само са именицом *почетак*) и *на+локатив*, *од/до+генитив*, *с+генитив*, *пред+акузатив*.

⁹⁴ Израз *до краја* у овом примеру тумачи се као „до краја говора/песме/текста...”. О сличним случајевима Т. Батистић каже: „појмови као што су *почетак*, *крај* и слично обично не представљају тачно одређене дијелове. На тај начин може се рећи да реченице *роман је развучен на почетку* и *почетак романа је развучен* подједнако означавају детерминацију у извјесном смислу непрецизно одређеног дијела романа [...] Кад су у субјекту у питању лексеме чија семантика садржи аспект трајања у времену, и појам у позицији локатива има значење извјесног трајања у времену” (Батистић 1972: 94).

Ш.2. Прилошки изрази са именицама *тренутак*, *трен*, *час*, *моменат*, *мах*

Изрази са именичким лексемама *тренутак*, *трен*, *моменат*, *час* и *мах*, у основи синонимним, чине подсистем прилошких израза.⁹⁵ Доминанта синонимског низа јесте именица *тренутак* (в. Драгићевић 1996: 100), те се и изрази у којима је она експлицирана као носилац категоријалног (временског) значења могу сматрати неутралним у односу на друге.

Прилошки изрази ове групе могу се класификовати према конструкционом моделу на предлошко-именичке (именичке) и (предлошко-) падежне са обавезним детерминатором (синтагматске).

Ш.2.1. Синтагматски прилошки изрази са именицама *тренутак*, *час*, *моменат* и сл.

Синтагматске прилошке изразе са именицама са значењем кратког временског трајања класификоваћемо с обзиром на: а) предлошко-падежну форму у којој се прилошки израз остварује и б) значење детерминатора. У случајевима где прилошки израз садржи лексему – носиоца категоријалног значења у множини, плуралски облик разматраће се као варијација израза у сингуларној форми.

Ш.2.1.1. Изрази са детерминаторима *овај*, *тај*, *онај*

Синтагматски прилошки изрази са обавезним детерминатором израженим демонстративном заменицом *овај*, а у форми у+локатив, у нашој грађи су најфреквентнији прилошки изрази у публицистичком функционалном стилу. У књижевноуметничком функционалном стилу, међутим, изузетно су ретки. Ови прилошки изрази имају значење временске локализације, што показују примери:

У овом тренутку наш однос према статусу Космета није препрека даљим интеграцијама, што потврђују и преговори који се данас отварају. (НИН 2946, 14.6.2007, 23); Текстилна индустрија, која је деведесетих година била пала на најниже гране, *у овом тренутку* је, опет приватизацијом, добила могућности да отвори на хиљаде радних места. (НИН 2928, 8.2.2007, 64); *У овом тренутку* треба да спуштамо лопту. (НИН 2949, 5.7.2007, 22: Зоран Ђинђић; Стенограм 60. седнице Владе Србије из новембра 2001.); Гледам како се амбиције котрљају по Србији *у овом тренутку*. (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007: Борис Тадић); Обе стране се *у овом тренутку*, међутим, налазе у пат позицији. (Standard 59, 6.7.2007, 19); Наравно, постоји могућност да ЛСВ поново формира предизборну коалицију с ЛДП, али то *у овом тренутку* не изгледа много вероватно. (Standard 59, 6.7.2007, 20);

У овом моменту ДС мора да одлучи шта ће и како ће. (НИН 2937, 12.4.2007, 12); Та опасност је сасвим реална. Штавише, она је нешто најреалније са чиме *у овом моменту* располажемо. (НИН 2937, 12.4.2007, 55: Светислав Басара); Што се мене лично тиче,

⁹⁵ Речник Матице српске дефинише све именице о којима говоримо као кратке временске периоде или одсечке неког времена, догађаја, стања (в. РМС, s. v. *тренуџак*; *моменат*; *ирен*; *час*; *часак*; *мах*).

опредељењу које сам пре тридесет и три године извршио желим и у *овом моменту* да потврдим верност, спреман на сваку цену и последице. (ПЗ, 96);

Истраживања су показала да су Американци у *овом часу* забринутости. (Вечерње новости, 9.9.2004, 24); Даље од ове констатације у *овом часу* немам разлога да размишљам, тим пре што сам се и у том истом говору на 14. седници ЦК СК Србије радикално и недвосмислено изјаснио... (ПЗ, 22); У *овом часу*, желим да Вам скренем пажњу на једну страну и последицу Вашег политичког обрачуна са мном. (ПЗ, 23); У *овом часу*, насушно нам је потребна слобода за истину. (ПЗ, 86).

Прилошки изрази овог типа супституентни су прилогом *сада*, што ћемо показати примерима:

Значи, у *овом тренутку* [→ *сада*] Вам се свети Ваш клијент Дејан Миленковић Багзи. (ТВ Б92, Инсајдер, 27.11.2006: водитељ); Кад је премијер Коштуница изјавио да се „у *овом тренутку* [→ *сада*] одвија српско-амерички косовски бој”, Полт је, и сам помало песнички, демантовао... (НИН 2949, 5.7.2007, 12); О офанзиве руског капитала на српско тржиште у *овом тренутку* [→ *сада*] сведочи само гомила најава у медијима, али куповине за сада нема. (Standard 59, 6.7.2007, 27); Он сматра да је непотребно представљати предлог Савету безбедности УН док се на преговорима не постигне сагласност обе стране и да би у *овом моменту* [→ *сада*] било најбоље да се сачека конституисање српског парламента... (НИН 2928, 8.2.2007, 12).

Прилог *сада* има значење временски неограниченог периода (на дужину трајања тог периода може се упутити контекстом или глаголским обликом), и представља основну могућност прилошке, једнолексемске супституције прилошких израза у форми локативне конструкције с предлогом *у*, лексемом која означава временски период и демонстративном заменицом *овај* у функцији обавезног детерминатора.⁹⁶ Њихова синонимност заснива се на значењу компонената прилошког израза: у компоненти *тренутак* (*трен*, *час*, *моменат*, *мах*) лексикализована је јединица времена, а у компоненти *овај* лексикализована је диференцијална лексичка сема медијалности.

Могућа је, мада не увек, и супституција израза у *овом тренутку* прилогом *тренутно*, и обратно – прилога *тренутно* прилошким изразом:

Пара *тренутно* [→ у *овом тренутку*] има, ма шта о томе рекао лични став ММФ-а, који више није шеф чак ни Јелашићевог кабинета. (НИН 2937, 12.4.2007, 10); Занимљиво је да су обојица била подвргнута беспопштеном медијском решетању, али је, будући *тренутно* [→ у *овом тренутку*] на функцији, Јочић очигледно имао више инструмената за одбрану. (НИН 2937, 12.4.2007, 11).

⁹⁶ О „чувању информације” Т. Батистић каже: „Нема се толико у виду нека потпуна синонимичност већ треба узети у обзир и један други моменат, а то је уобичајеност самих израза”, и даље: „Тако *сада* може одговарати било изразу у *овом тренутку*, било у *овом раздобљу*, па је вјероватно потреба за диференцирањем и довела до употребе израза који се анализирају” (Батистић 1972: 148). Међутим, како се и у нашим примерима показује, „могло би се рећи да замјена конструкција *у*+локатив, у којима демонстратив *овај* има функцију обавезног детерминатора са прилогом *сад*, односно оних у којима демонстратив *овај* има исту функцију са *тада*, углавном чува значење” (Исто: 149).

Међутим, како прилог *тренутно* садржи импликацију очекиване промене стања,⁹⁷ семантички је адекватнија његова замена прилогом *засад*.⁹⁸

Пара *засад* има, ма шта о томе рекао лични став ММФ-а, који више није шеф чак ни Јелашићевог кабинета. (НИН 2937, 12. 4. 2007, 10); Занимљиво је да су обојица била подвргнута беспопштедном медијском решетању, али је, будући *засад* на функцији, Јочић очигледно имао више инструмената за одбрану. (НИН 2937, 12. 4. 2007, 11).

Да се између прилога *тренутно* и прилошког израза *у овом тренутку* не успоставља релација истозначности, те да се о прилошком изразу *у овом тренутку* не може говорити као о декомпонованом прилогу, показаћемо и анализом следећег примера:

И било би јако опасно да, чинећи услугу Албанцима, [...] доведу у животну опасност младу српску демократију. Дакле, да помажући Албанцима *у овом тренутку*, трајно изгубе своје српске савезнике и Србију... (НИН 2949, 5.7.2007, 14),

где прилошки израз временски одређује предикат 'изгубе'. Међутим, последице су квалификоване као *трајне* (*да трајно изгубе своје српске савезнике*), те би замена прилошког израза прилогом *тренутно* била немогућа (**да тренутно трајно изгубе своје српске савезнике*). Ово стога што се прилог *тренутно* односи на трајање стања описаног или узрокованог предикатом (дакле, временски квантификује радњу), док прилошки израз *у овом тренутку* временски локализује радњу исказану предикатом. Прилози *трајно* и *тренутно*, дакле, могу се посматрати и као антоними, јер квалификују процес/стање са истих аспеката (трајност резултата). С друге стране, прилошки израз *у овом тренутку* може се односити и на други аспект процеса (временска локализација), те је његово појављивање уз прилог *трајно* могуће.

Значење локализације у садашњем периоду имају и прилошки изрази у беспредлошком генитиву, супституентни прилогом *сада*:

Да ли мислите да је *овог тренутка* [→ *сада*] то могуће? (НИН 2930, 22.2.2007, 51); Шта бих дала да сад могу мирно да је загрлим и да јој кажем да бих најрађе себи опалила *овог часа* [→ *сада*] неколико шамара, накнадно, као одрасла, за ону тадашњу глупост...

⁹⁷ Ово можемо илустровати примером: „Услуге треће генерације мобилне телефоније тренутно су доступне у Београду, Нишу, Новом Саду [...] Врњачкој Бањи, као и на подручју Копаоника и Златибора. Већ током прве половине јануара, сигнал видео-телефоније покриће Врање, Лесковац, Сремску Митровицу...” (Политика 33458, 28.12.2006, 1).

⁹⁸ Према прилогу *засад* имамо и прилошки израз *за сада*. Разлика између прилога и прилошког израза у овом је случају третирана као правописна конвенција која омогућава дублетно писање, док значење остаје неизмењено, на пример: Он је казао да су у министарство стигле иницијативе за изузимање мањинских медија из приватизације, али оне *за сада* неће бити прихваћене, већ ће се у јавној расправи тражити решење за заштиту интереса мањинских група. (Стандард 59, 6.7.2007, 10); *Засад* је једино познато да 56-годишњи син свештеника шкотске цркве најављује стил владања умногоме различит од Блеровог. (Стандард 59, 6.7.2007, 47); Када и где ће се то одиграти, *за сада* је непознаница. (Политика 33458, 28.12.2006, 3). Актуелни правопис уводи и значењски моменат као критеријум одвојеног и спојеног писања, о чему је било речи у одељку о односу правописа и разликовању једноксемских прилога и прилошких израза (в. Правопис 2011, т. 137 б).

(Огњеновић, 86); Али немачки став је *овог часа* предмет интензивних међусобних консултација и повод не мале збуњености савезника. (НИН 2986, 20.3.2008, 68).

Ови изрази (*овог часа/момента/трена/тренутка*) заменљиви су, осим прилогом *тренутно*, и прилогом *моментално*, те пунктуалним прилозима *одмах*, *сместа*:

Треба све ово да прекинем *овог часа* [→ *одмах*], напето сам размишљала. (Огњеновић, 131).

Резервбилну могућност (супституентност прилога прилошким изразом) показаћемо примером:

И можда би се све претворило у недељни пијачни дан с кишом, да господину Полту није понестало нерава када је помало заједљиво упитао државни врх: шта би Срби учинили када би Америка признала да је погрешила и *моментално* [→ *овог момента* (*сместа/одмах*)] повукла своје трупе са Косова? (НИН 2949, 5.7.2007, 12).

На основу могућности замене прилошких израза прилозима и обратно, јасно је да се акцији обележеној предикатом приписује „или а) интеруптивни карактер (приказујући је [промену] као оно што собом прекида некакав континуитет, некакву ситуацију у трајању) или б) реактивни карактер (тима што се на њу гледа као на својеврстан одговор одређеном изазову)” (Ивић 1995: 300). Најизразитије значење пунктуалности има прилошки израз *овог секунда*, потврђен примером:

Овог секунда смо спремни да потпишемо споразум са коалиционим партнерима који смо им дали. (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007: Борис Тадић), у којем именица *секунд* не означава физичку јединицу времена, већ период изузетно кратког трајања, као што је то у прилошким изразима и са именицом *минут*: „Има један лијек свакој муци и сваком злу, а то је: да у *сваком минуту* у животу човјека постоји могућност да човјек погријеши” – Може се рећи да *минут* овдје значи *тренутак* а не одређено трајање од шездесет секунди” (Батистић 1972: 149). Додатно, именица *секунд* у свом оригиналном значењу, и као мерна јединица времена, означава најмањи исечак времена који је човек у стању да перципира, те се на тај начин изједначава са именицом *тренутак*. Стога разлика између њих постаје ирелевантна за значење прилошких израза овога типа.

Разлика између прилошких израза у *овом тренутку* и *овог тренутка*, у *овом моменту* и *овог момента* јесте управо у „пунктуалности”. Иако, наиме, именице *тренутак*, *час*, *моменат* и саме „представљају изузетно кратке интервале блиске онима пунктуалног карактера” (Арсенијевић 2003 I: 217), те би се могло претпоставити да на значењском плану неће бити разлике у трајању означеног периода, показује се да је ’тренутак’ (’час’, ’моменат’) на који се реферише локативним прилошким изразом нешто неодређенијег трајања него онај на који се реферише генитивним изразом. Први није нужно „пунктуалан”, док други то јесте. Ово ћемо показати анализом неколиких примера:

Ми у *овом тренутку* свакодневно добијамо упите од разних компанија и банака да им препоручимо наше добре студенте. (НИН 2928, 8.2.2007, 62); Мислим да би то било лоше решење, јер је Борис Тадић у *овом тренутку* једини политичар демократске провенијенције... (НИН 2933, 15.3.2007, 11); Гордана Витомиров рекла је за *Европу* да се та компанија у *овом тренутку* неће изјашњавати поводом најновије одлуке Агенције за приватизацију, све док Влада Србије не заузме коначан став. (Европа 172, 26.7.2007, 17).

У првом наведеном примеру прилошки израз у *овом тренутку* кореспондира са прилогом *свакодневно*, тако да прилошки израз означава временски оквир у којем се радња означена предикатом догађа 'свакодневно', те је јасно да се 'тренутак' протеже на трајање од више дана. У другом примеру из значења самог исказа очигледно је да се мисли на одређени период, те да се не имплицира да ће се већ у следећем моменту појавити нови „политичар демократске провенијенције који је способан да победи на председничким изборима”. У трећем примеру под 'тренутком' се подразумева време које ће протећи „док Влада Србије не заузме коначан став”, и то, како је из исказа јасно, неодређен период времена (говорнику није познато када ће „Влада заузети став”).

Можемо, дакле, закључити да значење синтагматских прилошких израза у локативу није пунктуално, што је у несагласју са основним значењем именица *тренутак*, *момент*, *час*.⁹⁹ Да је период означен локативним прилошким изразима овога типа обележен преваходно својим квалитативним карактеристикама, а не временским трајањем, показаћемо и примером:

Формирање Владе Србије од изузетног је значаја и за преузимање одговорности и за чињеницу да преговарамо о Косову, да без владе не можемо са пуним капацитетима преговарати о будућем статусу Косова и бранити наше интересе, и имајући, на крају, у виду европску перспективу за нашу земљу – формирање владе је од изузетног значаја у *овом тренутку*. (НИН 2934, 22.3.2007, 12: Борис Тадић).

Наведени пример недвосмислено показује о којем је 'тренутку' реч: то је онај период (садашњи) који је окарактерисан обележјима што претходе последњој реченици: преговорима о Косову, процесу европских интеграција, и свим „одговорностима” и „коришћењима капацитета” везаним за њих. Дакле, „тренутак” је маркиран обележјима квалитативног типа и представља пре фазу са извесним карактеристикама неголи са одређеним временским трајањем.¹⁰⁰

Забележили смо и израз у *садашњем тренутку*, супституентан прилогом *сада*:

Извесни поручују Раскољникову да уради нешто у *садашњем тренутку*: „Среди мог шефа”... (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 61).

Исто тако, и прилошки изрази са лексемом *момент* могу се у семантичком погледу двојако реализовати: као ознаке одсечка времена веома кратког трајања и као ознаке, више квалитативне, одређеног периода чије се кратко трајање подразумева али се не спецификује, на пример:

Он сматра да је непотребно представљати предлог Савету безбедности УН док се на преговорима не постигне сагласност обе стране и да би у *овом моменту* било најбоље да се сачека конституисање српског парламента... (НИН 2928, 8.2.2007, 12).

Синтагматски прилошки изрази са детерминатором *тај*, у форми локатива са предлогом у, заменљиви су прилогом *тада*, што потврђују примери:

⁹⁹ „Веома кратак временски период, час, трен, магновење; време, тренутак у којем се нешто збива, догађа” (РСАНУ, s. v. *момент*).

¹⁰⁰ Једно од значења именице *време* јесте и „прилике, околности под којима се живи у неком раздобљу” (РСАНУ, s. v. *време*); именица *време* „метонимијски означава вредности, схватања, обичаје, моду и сл. који у једном тренутку постоје у друштву” (Кликовац 2004: 126).

Зоран Ђинђић је знао да, у *том тренутку* [→ *тада*], највиши степен власти коју има мора искористити за промовисање политике за коју се залагала Демократска странка, са њим на челу. (НИН 2930, 22.2.2007, 26); Не знам како би та хемија данас функционисала. У *том тренутку* [→ *Тада*] је заиста било тако, зато што смо вјеровали у исте ствари. (НИН 2947, 21.6.2007, 42); У *том тренутку* [→ *Тада*] ће те сама стварност заувек излечити од тог фантазирања које је погубно. (В. Огњеновић, 146); У *том тренутку* [→ *Тада*] монах је пришао Свилару и ставио пред њега један завежљај. (ПСЧ, 96);

У *том моменту* [→ *Тада*], Месец је заклонио тек делић наше звезде, па је то, значи, делимично помрачење. (www.astronomija.co.yu/suncsist/sunce/pomracenje); У *том моменту* [→ *Тада*] они су само осумњичени због фалсификовања пасоша. (ТВ Б92, Полиграф, 26.6.2007);

У кафани сам и знам да у *том часу* [→ *тада*] немам довољно новца и да би било потпуно сумануто да потрошим рецимо новац спремљен за две рекреативне наставе. (www.tv.novosti.co.yu, Архива 2203); Усред састанка рекао је своје име које је, ваљда, у *том часу* [→ *тада*] и измислио; Стап, одакле такво име? (ТЗ, 32).

На семантици пунктуалности, коју носе именице чије је значење изузетно кратак временски период, заснива се и могућност супституције композитним лексичким прилогом *уто(м)*:

Утом разгрте нанос са неког дућана и у излогу опази једва читљив оглас. (ПСЧ, 132);

Уто гуслар спусти папирнати убрис у тањир са чорбом, и овај упи уље са површине течности. (ПСЧ, 76).

У целој групи опет је далеко најчешћи прилошки израз са лексемом *тренутак*. У оквиру прилошких израза ове групе именице *тренутак*, *момент*, *час* означавају, као и у прилошким изразима са детерминатором *овај*, сасвим кратак период, или период неограниченог трајања спецификован одређеним карактеристикама. Ова разлика диференцира значење целог прилошког израза и читљива је из значења целе реченице или из ширег контекста, што ћемо илустровати групама примера.

а) Веома кратак одсечак времена:

Шта ће радити полиција у *том тренутку*? (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007: Борис Тадић); Окренуо се и пошао ка своје коњу. У *том тренутку*, на Белведер излетеше у галопу перјаници књаза Николе. (Капор, Џумхур, 105); Ексцентрични отвор је хомогено загреван за неку вредност прираштаја температуре Делта Т при којој се ексцентрични отвор шири и унутрашњи радијус постаје већи од радијуса вратила. У *том моменту* ексцентрични отвор и вратило су намонтирани. (<http://facta.junis.ni.ac.yu>, Vol. 2, No10, 2000);

б) Јединственим обележјима, истим квалитетима, маркиран временски период:

Нормално је да је интерес Ваше фирме, односно фирме „Интерфејс”, био да у *том моменту* склопите уговор, па ме интересују ти подаци... (Глас јавности, 26.12.2005, 5); И поред упорних и ултимативних захтева великих сила да не ратује с Турском, Србија се, с нешто мање од милион и по становника, супротставила Отоманској империји, која је у *том часу* бројала око четрдесет милиона поданика. (Капор, Џумхур, 90); У предвечерје немачког напада на Краљевину Југославију 1941, Американци прете кнезу Павлу да, уколико не одбије улазак у Тројни пакт, да ће Југославија бити заборављена после рата. Американци су се заправо трудили да нађу подршку Великој Британији која је у *том*

тренутку била усамљена у борби против Хитлерове Немачке и фашистичке Италије. (НИН 2949, 5.7.2007, 13).

У последњем примеру на дати 'тренутак' упућује се синтагмом у претходној реченици „у предвечерје немачког напада на Краљевину Југославију 1941”, тј. 'тренутак' се експлицитно дефинише као временски период. У оба случаја (а и б) прилошки израз је супституентан заменичким прилогом *тада*:

Шта ће *тада* радити полиција?; Американци су се заправо трудили да нађу подршку Великој Британији која је *тада* била усамљена у борби против Хитлерове Немачке и фашистичке Италије.

в) Основно значење прилошког израза у *том тренутку* јесте да реферише, упути на претходно дефинисани одсечак времена којем припада семантичка улога оријентира. Највећи број примера у нашој грађи уз прилошки израз у *том тренутку* садржи и експлицитно исказан оријентир, временски период на који се упућује прилошким изразом. Тако се релационо значење прилога *тада* потврђује и код овог прилошког израза, на пример:

Али, она су се тада учинила скандалозним само Вилију Вимеру, истакнутом члану немачке ЦДУ и у *том тренутку* потпредседнику Парламентарне скупштине ОЕБС-а. (НИН 2928, 8.2.2007, 11); Реч је о рачуну фирме „Далвич”, директора Николе Милошевића, на који је, трагајући за парама Слободана Милошевића, 2001. набасала српска истражна комисија формирана од стране Народне банке Србије. У *том тренутку*, на рачуну је лежало седамсто милиона марака. (НИН 2947, 21.6.2007, 12); Кајем се што сам у емисији Пешчаник рекла да Чедомир Јовановић мора да објасни одакле му коњ и да ли има коња, а да сам ту ствар прочитала у *Куриру* или НИН-у, посебно што нисам знала да је човеку у *том тренутку* и живот био у опасности. (НИН 2911, 12.10.2006, 46: Биљана Србљановић).

У првом примеру временски период на који реферише прилошки израз у *том тренутку* обележен је прилогом *тада*, у другом примеру релативном клаузом *на који је, трагајући за парама Слободана Милошевића, 2001. набасала српска истражна комисија [...]*, а у трећем клаузом *што сам у емисији Пешчаник рекла [...]*. У првом примеру, заменичким временским прилогом *тада* означен је период у којем се реализује радња предиката („учинила су се скандалозним”). Релевантно је једино то да је субјекат у *том тренутку*, тј. кад му се нешто *учинило скандалозним*, био на датом функцији, и да то више није. Из временског периода у којем је важило одређење „потпредседник Парламентарне скупштине ОЕБС-а”, издвојен је, дакле, тренутак који се временски поклопио са периодом означеним прилогом *тада*. Слично је и у другом примеру: „на рачуну је лежало седамсто милиона марака” не само „у том тренутку”, тј. у тренутку када је „српска истражна комисија набасала на рачун”. За временски однос акције исказане предикатом прве реченице и стања исказаног предикатом друге, релевантно је да су се поклопили у датом тренутку. У трећем примеру, прилошким изразом је означен један тренутак периода у којем је „човеку и живот био у опасности”, и то онај који се поклопио са периодом/тренутком обухваћеним предикатом реченице „рекла сам”. Није за исказ релевантно, дакле, који је то период када је „човеку живот био

у опасности”, већ само онај део тога периода који се у референцијалном смислу поклопио са оним другим. Прилошки израз у *том тренутку*, дакле, у овим примерима издваја један кратки период из извесног ширег периода, и то онај који се поклапа са периодом/тренутком претходно означеним адвербативом другог типа.¹⁰¹ У свим анализираним примерима могуће је заменити прилошки израз прилогом *тада*, те узрок употреби прилошког израза треба тражити на плану релевантности датих чињеница за информацију.

Међу прилошким изразима чије је лексичко језгро именичка лексема која припада лексичко-семантичкој групи са значењем „кратак временски одсек”, са заменичким обавезним детерминатором *тај*, а у форми беспредлошког генитива, најфреквентнији су, опет, изрази са именицом *тренутак*. Прилошки израз *тог(а) тренутка*, као и истокомпонентни локативни израз, временски локализује радњу посредно, оријентишући се према времену о којем се говори, што ћемо потврдити примерима:

Ћутећи сам вршила подробну анализу свега што сам видела, проматрајући једну по једну ствар, као да ми *тог тренутка* од њих зависи живот. (Огњеновић, 105); Данас тек видим колико сам мало знала о свему томе и како нисам довољно промислила о суштини, већ сам се тако просто препустила оном што сам *тог тренутка* осећала. (Огњеновић, 112); Праснула сам на њега и изрекла оно што никако нисам намеравала, бар не *тог тренутка*. (Огњеновић, 117); Тада се нагло зауставио, лице му се некако искривило, као да се управо *тог тренутка* заиста пробудио. (Огњеновић, 118); *Тога тренутка* Марушка се управо била затекла у полупразној љетњој кухињи на чијем је једном крају била полица пуна старог суђа у неред, а на другом неколико снопова отучене ражене сламе. (НТ, 153).

У наведеним примерима, прилошки израз *тога тренутка* семантички и функционално корелира и са прилогом *тада* (четврти по реду пример), *управо* (последњи пример), *данас* (трећи по реду пример). Из ових веза можемо потврдити значења: посредне временске локализације, пунктуалности која долази од основног значења именице *тренутак* и импликације промене стања. Ова смо значења већ анализирали за прилошки израз у *том тренутку*, те се на њих нећемо детаљније освртати.

Синтагматски прилошки изрази са детерминатором *онај* на посредан начин врше временску локализацију. Као оријентир појављује се (у истој реченици или у тексту)

¹⁰¹ Сегментирање „догађаја” у процесу њихове временске локализације као једном од два генерална аспекта временске информације, као и улога деиктичких прилога и адвербатива у временској локализацији догађаја као целине, тема су једног поглавља књиге *Deictic Conceptualization of Space, Time and Person* (2003). Аутори полазе од следећих елемената временске локализације деиктичког типа: „Roughly speaking, temporal information involves two components. First, the 'entire event' [...] must be embedded in space and time. [...] This is where *deixis* comes in: tense and other means such as deictic adverbials relate the entire event to the here-and-now of the speech situation. Second, the 'entire event' has a complex temporal structure in itself: it consists of a number of sub-events and states which are temporally related: they may follow each other, be contained each other, partly overlap etc. In order to convey its temporal make up, the speaker must split the entire event into sub-events and encode these, and he or she must mark what comes when, or during what other event” (Stutterheim, Carrol, Klein 2003: 98). У нашим примерима, деиктички прилошки израз не локализује цео догађај већ само онај његов сегмент који се поклапа са оним о којем се говори.

експлицирани одсечак времена. За разлику од разматраних прилошких израза са заменицама *овај* и *тај*, одсечак времена означен прилошким изразима са демонстративном заменицом *онај* увек је додатно квалификован у оквиру исте реченице, било временском одредбом или квалификативом који исказује одлику друге врсте. Најчешће ови изрази имају функцију корелатива зависне клаузе, као нпр.:

Ја сам се као добровољац пријавио у Новосадски корпус *оног тренутка* кад је прва бомба пала на Нови Сад. (НИН 2947, 21. 6. 2007, 18: Ненад Чанак).

Прилошки израз са значењем временске локализације а са лексемом *мах* реализује се само у форми акузатива са предлогом *у*:

Приповедач жели да се успротиви тој тврдњи али *у тај мах* наилази воз и разговор се прекида. (www.ivoandric.org.yu/pismo_iz_1920).

Прилошки изрази овог типа имају значење темпоралне локализације. Однос с тренутком говора успоставља се заменичком лексичком компонентом (*у тај мах*, *у тај час* (в. Арсенијевић 2003: 210)).¹⁰²

Прилошки израз *у ком тренутку* супституентан је прилогом *када*:

У ком тренутку сте схватили да сте популарни? (Европа 175, 16. 8. 2007, 60).

О синтагматским прилошким изразима са именицама које означавају кратак временски период и обавезним детерминатором израженим демонстративним заменицама *овај*, *тај* и *онај* можемо извести неколико општих закључака. Ови изрази јављају се у форми *у+локатив* и *у беспредлошком генитиву*. Изрази *у беспредлошком генитиву* имају наглашено значење пунктуалности (интеруптивности или реактивности), док га локативни изрази немају. Прилошки израз са значењем временске локализације са лексемом *мах* реализује се само у форми *у+акузатив*.

Основни и семантички најопштији прилошки еквиваленти ове групе прилошких израза јесу прилози *сада*, *тада*, *онда*, док су изрази са заменицом *који* у детерминатору заменљиви прилогом *када*. Изразу *у овом тренутку* само у одређеним условима еквивалентни су прилози *тренутно* и *засад*. Генитивни изрази, са наглашеном компонентом „пунктуалности”, заменљиви су и прилозима *тренутно*, *моментално*, *одмах*, *сместа*.

Локативни прилошки изрази ове групе могу, поред кратког временског периода, означити и временски период обележен преваходно својим квалитативним карактеристикама.

¹⁰² „Акузативна структура *у тај мах*, *у тај час* појављује се са значењем 'управо тада/сада' и има функцију временског актуализатора предикације, нпр. *У тај мах Рица је појавио лаву*" (Антонић 2006: 53).

III.2.1.1.1. Варијације модела

Разматрани модел прилошких израза остварује се у парадигматским варијацијама које се тичу промене падежне форме (изрази са значењем аблативности, односно адлативности) и употребе у плуралској форми.

1. Генитивне синтагме с предлозима *од* и *до*: *од овог (тог, оног) тренутка (момента, часа, трена)* имају аблативно, односно адлативно значење. Лексичко-граматичка сема аблативности изражена је предлогом *од*, док је сема адлативности изражена предлогом *до*. Ове прилошке изразе третираћемо као парадигматске варијације прилошких израза у беспредлошкој генитивној и у форми у+локатив.

С друге стране, можемо их третирати и као засебне прилошке изразе, будући да испуњавају један од критеријума дефинисања прилошких израза – супституентност лексичким прилогом (в. нпр. Батистић 1972: 145). То су прилози *досад, одсад, отад, дотад/дотле, донде* (в. РСАНУ). И сами ови прилози, међутим, имају конкурентне форме *од/до* + прилог (*од сад, до сад, од тада* итд.). Трочлани систем деиктичких заменичких прилога односно њихових варијаната са предлозима аблативног и адлативног значења одсликава се и у структури система прилошких израза, с том разликом што значење локативности имају два типа израза (локативни и генитивни: *у овом тренутку, овог тренутка*). Због значења пунктуалности, дакле због извесне семантичке маркираности генитивног типа, прилошки изрази облика у+локатив представљају основни тип, а варијације *до*+генитив и *од*+генитив јесу варијације оба типа израза са значењем локативности.

Из ове групе забележили смо изразе *од тог тренутка, од тог/оног трена, до тог/овог тренутка, до тог момента*:

Од тог тренутка постоје сви законски услови да одлазећи председник Скупштине Предраг Марковић закаже конститутивну седницу. (НИН 2928, 8.2.2007,11); *Од тог тренутка* два земљака пређоше на ти. (Елдorado,107); *Од тог тренутка* рађа се Ђоровић као потпуно нови сликар, збацивши са себе попут лањске змијске коже сва ранија лутања по лавиринтима сликарства. (Путопис, 231); Доситеј се шуња, обилази огњишта. Нарочито *од оног трена*, то сам приметио, када су сељаци почели да комадају вола;... (Т1, 65);

Врисак те младе жене и цик петогодишње девојчице остао је у мени све *до овог тренутка*, када признајем и ту жртву своје Власти и наших скуних задовољстава. (ВВП, 122); Е, ако се *до тог тренутка* ниси сетио о чему да говориш [...] онда и ниси заслужио ништа друго него да те извижде и избаци напоље. (Елдorado,120); Све *до тог момента* пракса паркинг сервиса и МУП-а није ништа друго до обична изнуда, ако се то тако дефинише у закону. (НИН 2933, 15.3.2007, 45, Светислав Басара).

Употреба прилошког израза аблативног или адлативног значења условљена је појавом глагола динамичког типа у предикату или контекстом који упућује на промену стања (в. последњи пример).

2. У плуралским парадигматским варијантама прилошких израза ове групе, архисемска компонента представљена је лексемом у облику множине, а диференцијална демонстративном заменицом у множини као конгруентним атрибутом, нпр.:

У овим тренуцима верујем да сам и ја жртва тиранског апсурда, свеједно што сам вером у апсурд, лицемерном одбраном и службом апсурду остварио највишу каријеру у брионској монархији. (ВВІІ, 379); *У тим тренуцима* настојао сам да потиснем обузетост својим главним циљем (ВВІІ, 222); Учествовао сам у том мучењу добровољно и тајно, и та болесна курва није знала, није могла да зна да мени, у ствари, у *тим тренуцима*, кад у свом јадном уму замишљам како јој прилазе други мушкарци, уопште није било тако лоше. (Бобић Мојсиловић, 152); *У тим часовима* дезидеологизован до ноктију, увиђао сам осиромашеност људскости наше комунистичке идеологије, неразборитост нашег аскетизма и оштре редукције људских права, нагона, слобода, задовољстава. (ВВІІ, 138); *У те тренутке* кад ноћ лази од подводна врбика уз голе њиве а лампа се још не пали, моја стрина, црнокоса Личанка, стигне закратко, кришом, и да отплаче нагнута гдјегод у хошку над каквим послом. (ГКНВ, 54).

С обзиром на значење именица које представљају лексичко језгро ових прилошких израза (кратко али неспецификовано трајање), плуралске варијанте не носе битнију разлику у значењу. Може се рећи да плуралски изрази означавају или период нешто дужег, али опет неспецификованог трајања (непрекинути низ тренутака), или кратке периоде који се (нерегуларно) понављају. У примеру *У тим тренуцима, настојао сам да потиснем обузетост својим главним циљем*, нерегуларност понављања потиче од већ разматране могућности да се демонстративном заменицом упути на одређени квалитативни аспект „тренутка”, те се прилошки израз разумева као означитељ извесног броја „тренутака” који се дефинишу неким својством. Израз, дакле, може у плуралској варијанти имати значење трајности или итеративности, што зависи првенствено од позиције израза у синтаксичко-семантичкој структури исказа, али и од ванреченичног контекста. Ово још једном потврђује да се семантичка реализација прилошких израза не може посматрати без осврта на њихову функционалну позицију.¹⁰³

3. Временски одсечак кратког трајања може бити одређен и по квалитету; прилошки изрази овога типа издвајају дати период према квалитативним карактеристикама, задржавајући и оквирну локализацију: *у оваквом моменту* = *у моменту ових карактеристика* + (као овај) *који је сада*:

У оваквим моментима, желели ми то или не, сасвим је свеједно, та се ћутња претвара у сагласност и морално саучесништво. (ПЗ, 104).

Анализа типова варирања синтагматских прилошких израза са именичким лексемама *тренутак*, *час*, *моменат* и сл. и демонстративним детерминатором показује да се парадигматске варијације тичу промене падежне форме (изрази са значењем аблативности, односно адлативности) и употребе у плуралској форми. Употреба израза са варијантном лексичко-граматичком семом (израженом предлогом) условљена је

¹⁰³ „When we talk about semantic classes of adverbials we don't seem to talk about classes of lexical items (or phrasal expressions), but rather about particular precesses or templates of semantic composition tied to particular position in the syntactic structure.” (Austin, Engelberg et al. 2003: 19).

појавом глагола динамичког типа у предикату или контекстом који упућује на промену стања. Ови изрази еквивалентни су прилозима *досад*, *одсад*, *отад*, *дотад/дотле*, *донде*.

Плуралске парадигматске варијанте прилошких израза ове групе означавају или период нешто дужег, али опет неспецификованог трајања, или кратке периоде који се нерегуларно понављају. Семантика именица којима је експлицирана архисемска компонента задржава и значење ових варијантних израза у сфери краткоће временског трајања.

Типа варијације односи се на детерминатор којим се периода издваја према квалитативним карактеристикама.

III.2.1.2. Остали прилошки изрази са значењем локализације

1. Прилошки изрази са детерминатором *исти*

Генитивни прилошки изрази ове групе чести су у нашој грађи, а забележени су са следећим лексемама којима је лексикализовано категоријално значење: *час* (најфреквентнији), *тренутак*, *мах*, *секунд*, *трен*. Њихово значење јесте значење временске локализације и то релационог типа, тј. симултаности са другим периодом (радњом). Диференцијална компонента симултаности реализована је у придевској компоненти *исти*, и ова компонента се у семантичком смислу ослања на експлицирани оријентир, који може бити исказан:

а) ван дате реченице, односно контекстом, на пример:

Осећао је да би се и сам *истог часа* придружио Осман-паши да га у томе не спречавају важни државни послови. (Капор, Џумхур, 51); Верочелов бес замени *истог часа* отровна понизност, у којој је било много женскасте пакости. (Капор, Џумхур, 89); Име посланика Велике Британије у Европском парламенту је *истог секунда*, с краја марта, постало познато од Вардара па до Триглава... (НИН 2936, 5.4.2007, 50); Раскошна црнка са нацртаним младежом на левом образу, *истог часа*, мада јој шеф ништа није рекао, укључи пластичну фонтану ружичасте боје из које потече десетак млазева осветљених љубичастим светлом. (Елдорадо, 105); Даље, странке би практично *истог тренутка* требало да предају листе својих кандидата за народне посланике. (НИН 2928, 8.2.2007, 11);

б) у оквиру исте реченице, различитим синтаксичким (и лексичко-синтаксичким) средствима, на пример:

Кнез се насмеја и извади из кесе неколико дуката, те их пружи Луки; овај их *истог часа* преброја и рече... (Капор, Џумхур, 30); Неко осетљивији од мене после овакве похвале престао би *истог часа* да се бави књижевношћу. (Капор, Џумхур, 58); Отац је два пута излазио у другу собу, да би мајка *истог часа* излетела за њим и ускоро га довела назад. (Огњеновић, 97); *Истог часа* сам се покајала што сам то рекла, али нисам више знала како да ретерирам. (Огњеновић, 119).

Сви ови прилошки изрази имају и пунктуално временско значење. Делимично су заменљиви прилогом *тада*, неутралним у погледу значења пунктуалности, и

пунктуалним прилозима *одмах*, *сместа*.¹⁰⁴ Ово ћемо потврдити супституцијом прилошких израза у неколико наших примера: *Осећао је да би се и сам истог часа* [←*одмах*] *придружио Осман-паши да га у томе не спречавају важни државни послови; Истог часа* [← *одмах / тада*] *сам се покајала што сам то рекла, али нисам више знала како да ретерирам*.

Модел акузативних израза у оквиру ове групе у нашој грађи је заступљен само прилошким изразом у *исти мах*. У овом прилошком изразу, именица *мах* реализује и опште временско значење (Арсенијевић 2003: 200), за разлику од значења кратког временског периода ('час, тренутак, моменат' (в. РСАНУ, s. v. *мах*)) које као једино реализује у прилошком изразу у *тај мах*. Зато је могуће супституисати прилошки израз у *исти мах* прилогом *истовремено*, што ћемо показати примерима:

Подврискујући и пуцајући из пиштоља у ваздух, он је у *исти мах* [←*истовремено*] славио то што се прочуо у једном овако важном боју и упозоравао остале острвљене ратнике да ће свог драгоценог заробљеника, ако неко покуша да му га отме или убије, бранити свим средствима. (Капор, Џумхур, 27); Тако сам постајао све више свестан да тамо, на другој страни Европе, постоји једна другачија култура која делује чудно и заводљиво у *исти мах*. (НИН 2945, 7.6.2007, 38); Али дајући признање вашој храбрости, морам вам у *исти мах* [←*истовремено*] рећи да кућа Хабзбурга неће мирно гледати на ваше аспирације према Херцеговини. (Капор, Џумхур, 97); По послоном, који је непрестано стајао иза његових леђа као сенка, Паша пошаље златник слепом гуслару. У *исти мах* [←*истовремено*], већина гостију устаје од столова и полази према малом салону у који се улази из ресторана. (Капор, Џумхур, 45); Али, то је истовремено начин да се супротставите пренаглашеном погледу на креативност који су многи међу нама склони да прихвате, и да у *исти мах* допустите шири простор креативности у животу. (НИН 2945, 7.6.2007, 39).

У сваком од наведених примера експлицирана је радња (Б) са којом је детерминисана радња (А) истовремена. Постоје најмање две оквирне могућности представљања истовремености прилошким изразом овог типа. Прва је да се (А) и (Б) представљају као синтаксички напоредне, обе квалификоване прилошким изразом у *исти мах*, као у првом примеру: *славио* и *упозоравао*. У другом наведеном примеру, прилошки израз односи се на допуне глагола *делује*, те је структура надређености: *делује* ((*чудно и заводљиво*) у *исти мах*). Трећи пример илуструје тип у којем (А) и (Б) нису у напоредном односу, тј. функционално је прилошким изразом обухваћена само А радња (иако прилошки израз семантички обухвата обе радње). У овом примеру, оријентир (Б) исказан је адвербативом чије је лексичко језгро глаголски прилог.

У следећем примеру (*У исти мах, већина гостију устаје од столова и полази према малом салону*) прилошки израз у *исти мах* има иницијалну позицију у линеарној структури исказа, али се семантички ослања на претходну реченицу (...Паша пошаље златник слепом гуслару). Дакле, радња (ситуација) (Б) није експлицирана у оквиру исте реченице, већ у претходној комуникативној реченици.

На крају, последњи пример нуди нам увид у неке од разлога јављања прилошких израза. Наиме, у једној реченици присутни су прилошки израз у *исти мах* и њему

¹⁰⁴ РСАНУ дефинише значење прилога *одмах* као „истог тренутка, истог часа, сместа”.

конкурентни лексички прилог *истовремено*, те појаву прилошког израза тумачимо стилским разлозима (потребом да се избегне понављање истог прилога).

Тип прилошких израза у+локатив, најбројнији у групи прилошких израза са демонстративном заменицом у функцији детерминатора, са детерминатором *исти* у нашој грађи је редак. Има значење релационе временске локализације: „У истом часу Пимен, који је дотле стајао уз кочије, ишчезе” (Уникат, 108). Као и остали подтипови са лексемом *исти*, и овај тип може квалификовати различите аспекте процеса: сам процес (*Скренуо је и отворио прозор у истом тренутку*), агенсе радње, или други елемент, као у примерима:

Имате и огромно сиромаштво у нашој земљи, али не можете да решите све у *истом тренутку*. (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007, Борис Тадић); После неколико сати седења, као по команди, дизали су се сви у *исти час*, крчмар је затварао радио и на њега стављао навлаку која га је чувала од прашине, а они су се враћали кроз ноћ до својих глувих соба... (Путопис, 172),

где се прилошким изразом означава истовременост вршења радње на различитим објектима (неексплицираним), или од стране већег броја актера. У датим примерима, осим прилогом *истовремено*, прилошки израз може се заменити и прилогом *одједном* (*Не можете да решите све одједном; Сви одједном устадоше*).

Анализа прилошких израза са детерминатором *исти* показала је да су генитивни прилошки изрази ове групе чести у корпусу, док су изрази у форми у+локатив знатно ређи. У форми у+акузатив јавља се само израз у *исти мах*.

Прилошки изрази ове групе реализују се са именицама *час*, *тренутак*, *мах*, *секунд*, *трен*, а имају значење релационе временске локализације (симултаности са другим периодом или радњом) са значењском компонентом пунктуалности. Зависно од значења и структуре исказа у целини и типа акције која функционише као оријентир, разматрани прилошки изрази супституентни су прилозима *тада* и *истовремено* и пунктуалним прилозима *одмах*, *сместа*.

2. Прилошки изрази са детерминаторима *један*, *неки* и *дати*

Детерминатор *један* у прилошким изразима овог типа реализује се у значењу неодређености, и то као нотација појединачности, издвајања једног из масе (в. Ивић 1971: 111–112). Ово потврђује и Д. Мршевић-Радовић анализом значења лексеме *један* у фразеологизму „*играти (ставити, стављати) шта на једну карту* са значењем ’ослањати се само на једно’ [...] [где се] може претпоставити да је ’један’ у мотивационој синтагми употребљен у значењу ’једини’ [...] С истим значењем *један* је у фразеологизму ’једним ударцем убити две (три) муве” (Мршевић-Радовић 1987: 127). Слично значење јединственог, изолованог, издвојеног има лексема *један* у прилошким изразима. Тако прилошки изрази са овим детерминатором имају значење једнократности које с једне стране потиче од семантике лексеме *један*, а с друге стране, од семантике лексема које носе категоријално (временско) значење. Ово повлачи и немогућност замене лексеме *један* било којим другим основним бројем у оквиру прилошког израза. С обзиром на ову чињеницу (недостатак системског модела у којем би у истој позицији били други основни бројеви), као и на то да је категоријално значење броја *један* у прилошким

изразима ове врсте секундарно, можемо рећи да је дошло до његовог делимичног десемантизовања.

Друго, ови прилошки изрази квалификују акцију/процес као временски неодређене. Ово значење израза потиче опет од типа детерминатора, и то оне значењске карактеристике лексеме *један* коју описује и М. Стевановић: лексемом *један* се „уствари казује неодређеност појма” (Стевановић 1991: 313). Прилошки изрази овог типа са детерминатором *један* ни у ком погледу не лоцирају акцију/процес на временској оси, већ је само квалификују у егзистенцијалном смислу.

Лексеме *тренутак*, *моменат*, *трен* и *час* већ саме означавају период времена који је ограничен, и то, у свом основном значењу, до граница човекових перцептивних могућности. У споју са лексемом *један*, значење ограничености се додатно истиче.

Дакле, прилошки изрази овог типа укључују следеће значењске компоненте: а) егзистенцијалне неодређене локализације б) временске ограничености и в) једнократности.

Локативни прилошки изрази са детерминатором *један* потврђени су примерима у којима су, као носиоци категоријалног значења, лексеме *тренутак* и *моменат*. Како не реферишу на било какав оријентир, не постоје никакви услови те врсте, те ће се и прилошки израз у *једном тренутку* наћи као самостални временски адвербатив и у иницијалној позицији у реченици, на пример:

У једном тренутку указа се и мали шљунковити спруд наред брзака на коме би било лепо излежавати се... (Путопис, 26); *У једном тренутку* код последњих речи, везир се одједном лако трже, као да је тек открио и приметио тумача, окрену му се целим телом, споро и круто као кип кога невидљиве руке гурају, и свој мртви, страшни поглед камене статуе управи на тумача коме се прекиде реч и још јаче пови кичма. (ТХ, 253); *У једном тренутку* Србија се нашла у зачараном кругу контрадикторних захтева Европске уније. (НИН 2933, 15.3.2007, 15); *У једном тренутку*, испред улаза на кров зграде, нашло се двадесетак наоружаних људи, спремних да се сукобе. (НИН 2930, 22.2.2007, 27); Затим, у *једном моменту* Месец додирне другу ивицу сунчевог диска. (www.astronomija.co.yu/suncsist/sunce/pomracenje),

и ван иницијалне позиције:

Додуше, по сведочењу припадника тајне полиције, Марковић је у *једном тренутку* пристао да буде сведок сарадник. (НИН 2947, 21.6.2007, 27); Кад је видео куда воде саборске седнице, ефески митрополит размишљао је у *једном тренутку* и о томе да се врати у домовину. (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 5); Њима се придружује и председник Управног одбора ФЕСТ-а Радослав-Рале Зеленовић који упозорава да овај фестивал није ни Берлин ни Кан [...] већ је он у *једном тренутку* за нас био пут око света за 7–8 дана... (НИН 2930, 22.2.2007, 50); У литератури која се бави изворима и пореклом фразеолошких јединица, испитивањем архаизираних и десемантизованих компонената, лексичким значењима која су потиснута, али су у *једном моменту* мотивисала актуелна фразеолошка значења, обично се као основни извори сматрају човекова природна средина и културно наслеђе. (Мршевић Радовић 1987: 24); Да ли је и он разумео топлину вина није се могло закључити, али је било очигледно да је гуслар једини остао неосетљив и Свилар је помислио, у *једном часу*, да је то можда отуда, што она ствар која је с човеком учињена на друму стварно делује. (ПСЧ, 62).

За разлику од примера типа „изведе га на један брежуљак – На ономе јаблану има једна птица – Био један богат човек и имао три сина”, (Стевановић 1991: 313), у којима је лексема *један* у начелу испустива,¹⁰⁵ уз именице категоријалног, уопштеног значења лексема *један* не може се испустити, као нпр.: „Одатле пође на једно место” (Стевановић 1991: 313). Како М. Ивић примећује, лексема *један* неиспустива је уз „именице *време* и *доба*. Оне само уз својеврсни ’конкретизатор’ (облик *један* или *тај* или сл.) могу да поприме потребну значењску садржину, друкчију и знатно конкретнију (тј. материјализовану у извесном смислу) од оне која им је примарна” (Ивић 1971: 107). Уз именице *тренутак*, *моменат* и сл. лексема *један* у позицији атрибута остварује значењску разлику у односу на реализације без ње, што ћемо показати поређењем примера:

Ако сте спремни да платите купање, што је на Тасосу права реткост, онда ћете отићи на Макриамос, где ће вам у *тренутку* бити јасно да сте у правом туристичком рају. (Политика 33664, 29.7.2007, 14)

са његовом варијантом у којој је извршена супституција у *тренутку* → у *једном тренутку*:

Ако сте спремни да платите купање, што је на Тасосу права реткост, онда ћете отићи на Макриамос, где ће вам у *једном тренутку* бити јасно да сте у правом туристичком рају.

Јасно је да прилошки израз у *једном тренутку* има значење егзистенцијалне, неодређене временске локализације; наш пример значи: „после извесног времена проведеног на том месту, биће вам (постаће вам) јасно”. Конструкција у *тренутку* има друкчије значење, и то пунктуално, те прва реченица значи: „чим дођете на то место, одмах ће вам бити јасно...”. Дакле, у *једном тренутку* и у *том тренутку* јесу два прилошка израза са различитим значењем и различите структуре (први је синтагматски, док је други предлошко-именички). Можемо закључити, у вези са детерминатором *један*, да код прилошких израза са именицама *тренутак*, *трен*, *моменат* лексема *један* има дистинктивну семантичку улогу, те је у изразима једног типа неиспустива. Изрази без детерминатора не могу се сматрати варијантама израза са детерминатором и обратно.

Прилошки изрази са детерминатором *ниједан*¹⁰⁶ имају значење универзалне негативне временске локализације, што потврђују следећи примери:

Дакле, *ни у једном тренутку* [← *никад*] Мађарска није била агресивна ни претила силом, већ је користила механизме које прописује ЕУ. (НИН 2935, 29.3.2007, 16); И ти људи, које смо могли да гледамо затворене месец дана, 24 часа, *ни у једном моменту* нису се изјаснили да манекена желе да избаци из куће. (НИН 2946, 14.6.2007, 38).

¹⁰⁵ Мислимо на могућност елиминације лексеме *један* тако да се очува граматичност реченице, не узимајући у обзир и прагматске критеријуме *познато–нейознајно*, *уошштено–иојединачно* (в. Ивић 1971: 105–107).

¹⁰⁶ Због семантичког и творбеног односа лексема *један* и *ниједан*, посматрамо прилошке изразе који их садрже као изразе истог конструктивно-семантичког модела („Међу неодређене замјенице иде број *један* у значењу ’неки’, ’нетко’ или ’исти’ и *ниједан* у значењу ’нитко’, ’никакав’” (Барић и др. 1979: 120)). Било би могуће, међутим, посматрати прилошке изразе са лексемом *један* као део модела где је детерминатор број, основни или редни (у *првом тренутку* и сл.).

Генитивни прилошки изрази са детерминатором *један*, као и изрази у форми у+локатив, имају значење неодређене темпоралне локализације:

Плаче Веселица за Шолајом, плаче за оним другим Станком Веселицом, усамљеном делијом с друмова, који се *једног тренутка*, тамо на Купресу, оваплотио у команданту Симели Шолаји и погинуо. Погинуо заувјек. (НТ, 82).

Са детерминатором *ниједан*, и ови прилошки изрази имају значење „никад“:

Девизама које су слали породицама грађене су велике куће, касније и „викендице“, а ја сам куповао машине за фабрике и *ниједног тренутка* нисам осећао нелагоду због те експлоатације радничке класе. (ВВИ, 130); То *ниједног тренутка* нисмо заборављали ни ми шапћући ни они неми критизери. (ВВИ, 237); Влада Србије *ниједног тренутка* неће престати да ради, каже Миливоје Михајловић... (НИН 2953, 2.8.2007, 16).

Прилошки изрази афирмативног значења оба типа (у *једном тренутку/ моменту*; *једног тренутка/момента* и сл.) супституентни су прилозима *једном* и *некад*:

У литератури која се бави изворима и пореклом фразеолошких јединица, испитивањем архаизираних и десемантизованих компонената, лексичким значењима која су потиснута, али су у *једном моменту* [←*некад/једном*] мотивисала актуелна фразеолошка значења, обично се као основни извори сматрају човекова природна средина и културно наслеђе. (Мршевић Радовић 1987: 24); Њима се придружује и председник Управног одбора ФЕСТ-а Радослав-Рале Зеленовић који упозорава да овај фестивал није ни Берлин ни Кан [...] већ је он у *једном тренутку* [←*некад/једном*] за нас био пут око света за 7–8 дана... (НИН 2930, 22.2.2007, 50); Плаче Веселица за Шолајом, плаче за оним другим Станком Веселицом, усамљеном делијом с друмова, који се *једног тренутка* [←*некад/једном*], тамо на Купресу, оваплотио у команданту Симели Шолаји и погинуо. Погинуо заувјек. (НТ, 82).

Овај је модел супституције, међутим, могућ само у оним случајевима када је прилошким изразом у *једном тренутку* означен период: а) који је репрезент дужег временског периода и б) лоциран у време са одређеном (већом) временском дистанцом од момента говорења. Дакле, могућност супституције прилошких израза у *једном тренутку/моменту* и *једног тренутка/момента* контекстуално је зависна. Додатно, последњи пример показује да прилошки израз *једног тренутка* означава кратак временски сегмент у којем се реализује радња означена предикатом, а који је део једне шире ситуације. Тако, прилошки израз *једног тренутка* обележава временску јединицу издвојену из ситуационог оквира означеног адвербативом *тамо на Купресу*.

У осталим случајевима, прилошки изрази овог типа заменљиви су прилозима са којима имају заједничку сему пунктуалности (ова сема у прилошким изразима потиче од значења именице), и то оном њиховом подгрупом којом се говорно лице опредељује за „оптику [која ће] нам истурити у први план пажње однос новонастале ситуације према оној која је претходила промени“ (Ивић 1995: 299), приписујући промени

интеруптивни карактер (Исто: 300). То су прилози *одједном* и *наједаред*.¹⁰⁷ Показаћемо могућност супституције прилошких израза у *једном тренутку*, *једног тренутка* овим прилозима:

У једном тренутку [←*одједном/наједаред*] код последњих речи, везир се одједном лако трже, као да је тек открио и приметио тумача, окрену му се целим телом, споро и круто као кип кога невидљиве руке гурају, и свој мртви, страшни поглед камене статуе управи на тумача коме се прекиде реч и још јаче пови кичма. (ТХ, 253); *У једном тренутку* [←*Одједном*]¹⁰⁸ испред улаза на кров зграде, нашло се двадесетак наоружаних људи, спремних да се сукобе. (НИН 2930, 22.2.2007, 27).

И акузативни прилошки израз овог типа, у *један мах*, јавља се са значењем неодређене темпоралне референцијалности:

Када је Атанасије Свилар унео своје белешке у план Београда и добио дијаграм слатких места своје младости, њему се у *један мах* учинило да из свега назире нешто као поруку, као одговор на своје недоумице. (ПСЧ, 31); Тату је у *један мах* сасвим издало стрпљење, нервирао се. (Огњеновић, 77); Вероватно чувши моју вриску, у *један мах* је утрчала моја мама да нас умири. (Огњеновић, 85); *У један мах* је довукла из собе моје свеске из основне школе које је она сачувала негде на дну ормана... (Огњеновић, 92).

Израз је забележен и у локативној форми:

Овај барон, љупког и уздржљивог понашања, велики коцкар и познавалац вина, задобио је у *једном маху* наклоност иначе неповерљивих црногорских ратника, својим манирима, занимљивим анегдотама и спретношћу с картама. (Капор, Цумхур, 41).

Осим броја *један*, уз именицу *мах* може се јавити и број *два* (према РСАНУ, и *три*, као и лексема *неколико*), када сама именица остварује друкчије значење (у *два маха* – „два пута”, „у два наврата”, „у две прилике” (в. РСАНУ, s. v. *мах*):

Унија је склопљена у *два маха*, у Лиону 1274. и у Фиренци 1439. године, али је оба пута остала мртво слово на папиру. (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 4).

Слично детерминатору *један*, лексеме *неки* и *дати* прилошком изразу дају значење неодређене референцијалности:

Мој лични утисак гласи да је проблем добио такве пропорције да би у *неком тренутку* могао захтевати чак сазивање посебне међународне конференције. (НИН 2933, 15.3.2007, 18; Владета Јанковић); Устав и служи за то, као брана, као устава, да се оно што је у парламенту изгласано не може тумачити како коме одговара, у *неком тренутку*. (НИН 2936, 5.4.2007, 18);

¹⁰⁷ У наведеном чланку (Ивић 1995) аутор се залаже за замену термина *функционални прилози* термином *прилози за промену стања*.

¹⁰⁸ У поступку супституције узели смо у обзир и функционалностилску дистрибуцију прилога *наједаред* и *одједном*.

Више пута смо говорили да постоји латентна опасност да неочишћени делови полиције, војске, као и остаци у другим структурама могу у *датом моменту* да се међусобно повежу... (НИН 2949, 5. 7. 2007, 22: Момчило Перишић; Стенограм 60. седнице Владе Србије из новембра 2001).

Укратко ћемо сумирати карактеристике прилошких израза са детерминаторима *један*, *неки* и *дати*. Сви они имају значење егзистенцијалне неодређене локализације, временске ограничености и једнократности, док изрази са детерминатором *ниједан* имају значење универзалне негативне временске локализације. Остварују се у формама беспредлошког генитива и локатива с предлогом *у*. Прилошки израз у форми *у+акузатив*, *у један мах*, има исто значење неодређене темпоралне референцијалности и једнократности, а сасвим се ретко јавља у локативној форми.

Прилошки изрази афирмативног значења оба типа (*у једном тренутку/ моменту*; *једног тренутка/момента* и сл.) супституентни су прилозима *једном* и *некад*, а захваљујући значењу изузетно кратког временског периода, могу се у одређеним контекстима супституисати и прилозима који промени приписују интеруптивни карактер (*одједном* и *наједаред*). Изрази са детерминатором *ниједан* имају значење „никад”.

3. Прилошки изрази са детерминаторима *први* и *последњи*

Прилошки изрази са детерминаторима *први* и *последњи* означавају фазу радње (почетак и крај), а јављају се у форми локатива (*у првом трену*, *у првом тренутку*, *у првом моменту*) и акузатива (*у први мах*), у оба случаја са предлогом *у*. Изрази у овим облицима имају значење локализације идентификационог типа (прва подгрупа примера). Значење аблативности/адлативности реализује релациона компонента израза, експлицирана предлогом и падежним обликом – у овим случајевима формом *од/до* + генитив (друга подгрупа примера):

У првом трену: бела брада, доброћудност у кепцу, лаковане чизмице, црвено оделце златом оперважено, и висока шиљата капа – све смешно. (Т1, 47); Догодило се да сам случајно изашао први из авиона и да сам *у првом тренутку* на аеродрому Кенеди помислио да сам попио превише оног белог вина кад сам угледао блиставе трубе, шајкаче и опанке... (Путопис, 99); Затим, та понуда, да он напише једну причу у његовој књизи, Балабану је *у првом тренутку* деловала као највећа почаст коју је могао да замисли. (Бобић Мојсиловић, 164); Губљење пословице из употребе у датом моменту не мора бити радикално, *у први мах* може се изгубити само референцијално значење реченице... (Мршевић Радовић, 59); Сад сте ме подсетили на један догађај који можда има више везе с вама него што се *у први мах* може претпоставити. (ПСЧ, 60); *У првим тренуцима* сам мислила да завршава неки свој посао, да неком можда мало и прети, али на његов, фини начин, али онда сам схватила да није то јер је после седео поред телефона и само гледао у њега; чекао је кад ће да зазвони. (Бобић Мојсиловић, 98);

Од првог часа ми је јасно да сте ви овдје само зато да бисте пред свијетом умањили значај наше побједе, као и њен циљ. (Капор, Џумхур, 97); *Од првог тренутка* сам знала да сам погрешила, зато што је он то изненадно откриће доживео много бурније него ја... (Огњеновић, 119); Напротив, он је *од првог часа* сматрао да је читава та ствар много озбиљнија него што је ја тренутно капирам... (Огњеновић, 121); Хиландарски општежитељи су *од првог часа* постали и остали нека врста странке Немањића, националне странке у оквиру манастира. (ПСЧ, 100).

Изрази са детерминатором *последњи* остварују се у истим облицима као и изрази са детерминатором *први*. Сагласност значења аблативности одн. адлативности са лексемама *први/последњи* огледа се у учешћу прилошких израза са детерминатором *први* у исказивању значења аблативности, а израза са детерминатором *последњи* у исказивању значења адлативности. Изразима са детерминатором *последњи* може се изразити и оцјенска компонента адекватности рока:

Краљев гласник на коњу прекривеном пеном, у *последњем часу* је стигао до губилишта... (Елдорадо, 115); Падало ми је на памет да поразговарам мало са неким људима за које сам знала да су из те усвојеничке приче, али сам редовно одустајала од те намере, једном чак у *последњем моменту*. (Огњеновић, 115); У *последњи час* отварање је одложено за 2. јуни. (НИН 2947, 21.6.2007, 51);

Легенда даље каже да је у *последњим тренуцима* ипак успео да изведе једну врсту чаролије... (Политикин забавник 2897, 17.8.2007, 50); И онда, преко ноћи, па да би се то формализовало још неколико дана и ноћи – под јаким притиском изнутра и споља, ДС и ДСС праве договор и Србија у *последњим минутима* добија владу. (НИН 2949, 5.7.2007, 16);

У Београду је *до последњег тренутка* постојала стрепња да можемо да будемо оптужени и по прве три тачке оптужнице. (НИН 2932, 8.3.2007, 20); А сама Шаха Риза чекала је *до последњег тренутка*, да се о дилу, којем је кумовао њен романтични јунак, изјасни пред јавношћу. (Политика 33563, 17.4.2007, 5).

Наведени изрази могу се, како то грађа показује, наћи у варијантама које су реализоване плурализацијом именске компоненте (у *првим тренуцима*, у *последњим минутима*).

Укратко ћемо сумирати карактеристике прилошких израза са детерминаторима *први* и *последњи*. Њихово основно значење је фаза радње (почетак и крај), при чему се изразима са детерминатором *последњи* може изразити и оцјенска компонента адекватности рока.

Основне форме ових прилошких израза јесу у+локатив и у+акузатив, као и од/до +генитив, када изрази имају значење аблативности (изрази са детерминатором *први*), односно адлативности (изрази са детерминатором *последњи*).

III.2.1.3. Прилошки изрази са значењем темпоралне квантификације

Један подтип прилошких израза са именицама које означавају периоде кратког трајања, а са зачењем темпоралне квантификације, представљају прилошки изрази са детерминатором *сваки*. Изрази са овим детерминатором, у зависности од релационе семантичке компоненте, могу остварити различита значења. Најубичајенији су, према нашим увидима, свакако изрази са именицама *тренутак*, у форми у+локатив. Њихово значење јесте значење универзалне квантификације. Стога се „у примјерима са придјевом *сваки* у функцији До [...] могу супституирати прилози *увијек* и *непрестано*” (Батистић 1972: 149). Ово показују следећи примери:

Не можете да одредите у *сваком тренутку* ко ће где бити. (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007, Борис Тадић); То је импровизовано како би се омогућило да се пронађу елементи кривце свуда и у *сваком тренутку*. (НИН 2936, 5.4.2007, 27); Да ли је срећан, да ли је

миран, да ли се скрива, и како да му угодим у *сваком тренутку*, то је био мој задатак. (Бобић Мојсиловић, 96); Он сам није поседовао ништа, сем осећања да у *сваком тренутку* може изнова направити своју уметност. (Капор, Џумхур, 73); „Маче моје мало”, тако ме је звао, „не мораш”, то је говорио, „не мораш да седиш поред мене, изађи некуда, прошетај се”, али сам ја остајала поред њега, увек, у *сваком тренутку*, у свакој ситуацији. (Бобић Мојсиловић, 96).

Последњи пример садржи прилог сличног значења, *увек*, као и израз у *свакој ситуацији*. Оваквом кумулацијом додатно је истакнуто значење универзалности.

Други конструкциони тип ових израза јесте беспредлошки генитив. Навешћемо потврде, подељене у две подгрупе: у првој су изрази са именицом *тренутак*, а у другој са осталим именицама – *секунд* и *час*:

Легао би на нераспремљену постељу потпуно одевен, у џемперу и фармеркама, с мокалинама покрај себе, тако да *сваког тренутка* може побећи од елкара, ако га укућани кришом позову. (Капор, Џумхур, 11); Уместо да уживам и да сам им *сваког тренутка* захвална за све, напетост сам посматрала то двоје људи... (Огњеновић, 79); Овог пута је непоновљиво, помисли, док му је главу благо пецнула искра сласти при помисли да ће *свакога тренутка* она зазвонити. (Бобић Мојсиловић, 120);

Док он плута на таласима серотонина који плави цело његово биће, мазећи њено дивно раме једном руком, спреман да *сваког секунда* потоне у познато блаженство сна после љубави, она полако скида његову руку са свог рамена... (Бобић Мојсиловић, 68); И сами Американци своје најсвирепије филмове снимали су баш на њујоршким улицама, тако да дошљак *сваког часа* очекује да неко потегне револвер на њега или да му се преврне такси на главу. (Путопис, 102); Они су *свакога дана* и *свакога часа* са нама. (Путопис, 75).

Са значењем темпоралне фреквенције јавља се израз у беспредлошком акузативу *сваки час*. Изрази овог конструкционог модела не граде се, или бар не уобичајено, од других именица са значењем периода кратког трајања. Израз *сваки час* нема према себи семантички адекватан прилог будући да означава изузетно високу фреквенцију, а да прилога са значењем интензификације тога степена немамо. Само у неким случајевима, и то контекстуално условљеним, израз *сваки час* могао би се, без штете по значење, заменити прилогом *непрестано* (в. нпр. последњи пример: *сваки час те зивкамо телефоном* – *непрестано те зивкамо телефоном*):

Док је монах говорио, опајало се да *сваки час* другачије изгледа. (ПСЧ, 73); Куњао ти он десетак дана, није јео, само је пио ракију, лежао и *сваки час* се вукао до нужника. (ВВП, 263); Овде се ради о својеврсном прекршајном апартхејду, кастинском систему у коме имамо прекршиоце – парије који због ниског рођења (занимања или положаја) *сваки час* морају да одреше кесу и да плате 6000 динара... (НИН 2933, 15.3.2007, 45: Светислав Басара); Одлазиш, Јоване, а ја се *сваки час* могу појавити низ ову стазу. (НТ, 16); *Сваки час* може се скокнути натраг, на очевину. (НТ, 35); Ово је за њ прави живот, несталан, пун промјене, *сваки час* нов и непоновљив. (НТ, 51); И нама ће бити лепо а и много лакше да си нам ту, знаш колико бринемо кад си тамо сама, па те зивкамо телефоном *сваки час*, не знамо шта ћемо од бриге. (Огњеновић, 78).

У вези са са прилошким изразима са значењем темпоралне квантификације и именицама *тренутак*, *трен*, *час* и сл. можемо извести неколико закључака.

Основни тип ових прилошких израза представљају изрази са детерминатором *сваки*, најчешће у форми у+локатив (у *сваком тренутку/моменту* и сл.). Други конструкциони тип ових израза јесте беспредлошки генитив (*сваког тренутка/момента* и сл.). Непродуктивна је форма беспредлошког акузатива, јер је овај подтип заступљен само изразом *сваки час*.

Сви ови изрази имају значење универзалне темпоралне квантификације, па су по правилу супституентни прилозима *увек* и *непрестано*.

III.2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са именицама *тренутак*, *моменат* и сл.

Предлошко-именички прилошки изрази са именицама разматраног синонимског низа имају значење специфичне временске квантификације. Конструкционо, ови се прилошки изрази остварују у формама *на+акузатив*, *за+акузатив* и *у+локатив*.

III.2.2.1. Прилошки изрази у акузативу с предлогом

1. Модел *за+Нак*: *за тренутак*, *моменат*, *трен*, *час*, *часак*, *секунд*, *минут*

Поред тога што лексичко језгро прилошких израза овога типа чине именице које саме по себи значе изузетно кратке периоде времена, значење кратког интервала (блиско значењу пунктуалности) исказано је и падежном формом: „Семантичка специфичност акузативних конструкција без експлицираног квантификатора јесте заступање периода веома кратког трајања” (Арсенијевић 2003 I: 223). Двоструко подржано, специфичношћу („специјализованошћу”) форме и лексичким значењем именица, значење ових прилошких израза неће се моћи реализовати и као „период неспецификованог трајања” (као код синтагматских прилошких израза са истим именицама, понајчешће са именицама *тренутак* и *моменат*).

Значење прилошких израза овог типа потврдићемо примерима са именицама:

а. тренутак

Трагедија од 12. марта, ванредно стање и операција „Сабља”, променили су *за тренутак* Србију. (НИН 2933, 15.3.2007, 14, Душан Михајловић); Нешто се нагло распукло или, боље рећи, разбуцало у мојој свести, као да сам *за тренутак* ослепела... (Огњеновић, 105); Стави се само *за тренутак* у њен положај. (Огњеновић, 125); *За тренутак* нека остану: председник Среског народног одбора, председник Среског народног фронта и Омладине. (Т2, 274); Године 1819. Ризнић је на свој брод укрцао читаву једну италијанску оперску трупу, са басовима [...] са сопранима који су од страха престали *за тренутак* да подражавају Доменику Каталани... (ПСЧ, 161); Четрнаест! – понови Лазар Мачак и осјети како му је срце *за тренутак* уплашено застало. (ПТ, 207);

б. трен

Просуо се Банат, златан, јесењи, презрео, избрисаних граница: час плине и продуби се до зарђалих бедема хоризонта, а *за трен* се сведе и затрепери поврх прве багремове жице уз пругу. (НТ, 51); Поподне, кад прилегне у својој момачкој соби пуној непровјетрене чаме и дуванског мириса, срце га изненада удари изнутра и *за трен* му пресијече дах... (НТ, 85); Можда се тим стидом макар *за трен* искупио за нечовечност свог властољубља и погубљење Правде у својој држави. (ВВП, 394); И један наш вод, који је био смештен по колибама, надомак села, неоткривен, припуца, *за трен* збуну непријатеља, отвори се битка, те наша главнина и остали свет добише у времену за повлачење. (Т1, 64).

Поред прилошког израза *за трен*, уобичајен је и израз *за трен ока* (в. РМС, s. v. *трен*), са истим значењем:

За трен ока престаде ругање и смијурија. (ГКНВ, 281); *За трен ока* здрпише се да се бију. (ГКНВ, 290); *За трен ока* кроза село је прострујала весела вијест. (ГКНВ, 347); *За трен ока* сјати се око мене читава гомила радозналаца. (ГКНВ, 293); Џабе се јуначимо ми, ђаци првог и другог разреда, кад нам је славу *за трен ока* свима помрачио мој стриц Икета. (ГКНВ, 282); *За трен ока* три дјечака здрвенише се као три пања, скаменише као три споменика, следише се као три потока у ведар јануарски освет. (ПТ, 214).¹⁰⁹

Именица *трен* у овом изразу експлицитно реализује своје значење „трептај ока”, што је сврстава у именице са значењем „наивног поимања времена” (в. Јаковлева 1991).

в. моменат

„Очигледну подређеност жене коју нико, ни *за моменат*, не може оспорити”, Ле Бон је оправдао чињеницом да „женски волумен мозга више одговара оном у гориле него мозгу одраслог мушкарца”. (НИН 2930, 22.2.2007, 45);

г. секунд

За секунд да вас вратим. (ТВ Б92, Утисак недеље, 13.5.2007, Борис Тадић); д. часак Кад је пуковник Стеван повукао за врпцу, *за часак* су ишчезле све свађе око хероја, потонуле све сеоске бриге, поједначили се и збрисали сви рачуни. (НТ, 89); У том тренутку Степанида Ђурашевић удата Свилар, његова жена, мало је заостала са својом саговорницом и тако се он нашао *за часак* насамо са Витачом Милут... (ПСЧ, 29); Пошто је човек појући стајао уз врата, свима нам се учинило *за часак* да црква није саграђена на правом месту, јер му не поклапа глас како ваља, него мало постранце... (ПСЧ, 61);

ђ. час

¹⁰⁹ Бројност примера са овим изразом, али и примера са семантички сродним прилозима и изразима у прози Бранка Ћопића потврђује да је динамичност (која укључује изненадност, наглашен темпо, брзо смењивање догађаја) једна од основних карактеристика Ћопићевих приповедака и романа (в. Чутура 2008; Чутура 2013в; Танасић 2014).

Прилошки изрази овога типа са именицом *час* („*За час* је схватила о чему се ради”, према Антонић 2006: 66–67) значењски су и конструктивно аналогни прилогу *зачас*:

Ево ти кошуље. Припазидер само да ми је не износиш пред митраљезе, јер *зачас* ће на њој бити сто рупа. (ПТ, 192); Обијесни Ђоко Потрк, не могући савладати смијех, оптрча једном око кухиње, загледа се у збуњеног Стрица и *зачас* избаци: „Жене моле Стрица брку да заврши ратну трку”. (ПТ, 213).

Сви наведени прилошки изрази имају значење темпоралне квантификације, и то специфично значење брзине одвијања у времену. Ово се значење, према И. Антонић, „испољава као јединствена категорија (без посебних субкатегирија), али са могућношћу разликовања у степену интензитета”¹¹⁰ (Антонић 2001: 194). Предлошко-падежни модели у којима се остварују номиналне акузативне форме јесу: $V_{\text{perf}} + 3\text{A ODet}_{\text{Quant}} N_{\text{Ак}}$ и $V_{\text{perf}} + 3\text{A } N_{\text{Ак}}$, дакле модел са нумеричким или пронумеричким квантификатором (*За пар секунди* је схватио о чему се ради; Стигао је *3А неколико минута* – Антонић 2001: 195) и модел без квантификатора. Међутим, примећено је да се квантификатор *један* у свим оваквим случајевима појављује као имплицитан¹¹¹, на шта недвосмислено упућује његова сингуларна форма.

У структуру прилошког израза *за час* може се инкорпорирати и партикула *тили*, чија је реализација у језику везана само за овај израз (*за тили час*). Интерполација ове партикуле доприноси расветљавању природе прилошких израза уопште. Прво, прилошки израз *за тили час* конструкционо је сродан фразеолошким јединицама, будући да је један од критеријума одређења фразеолошких јединица „ограничење употребе елемената на лексичку јединицу од више речи” (Згуста 1971, према: Шипка 1998: 111). Друго, могућности експанзије, како Д. Мршевић-Радовић утврђује за различите типове глаголско-именичких фразеологизама, крећу се од случајева „формалне интерполације нефразеолошких чланова у фразеолошку структуру, при чему остају са статусом спољашњих чланова, не условљавајући промену мотивационе базе и нов творбени процес” до случајева где експанзија фразеологизма утиче на промену првобитног значења (Мршевић Радовић 1987: 148). Иако у прилошком изразу *за тили час* партикула има функцију експресивног истицања (слично као стални епитети у фразеолошким јединицама – *црна земља* (*с црном ћу га земљом саставити*), *гола вода* итд.), она у семантичком погледу нема статус само спољног елемента који не утиче на промену значења целе конструкције. Партикула *тили*, наима, има семантичку улогу интензификације, али као детерминатор мења значење израза који из семантичког поља времена прелази у начинско. Како израз *за тили час* означава брзину извођења радње,

¹¹⁰ Као носиоце овога значења (које „подразумева *брзину одвијања* предикације у времену”), Антонић (2001: 194) идентификује „пре свега, различите адвербијалне форме: *брзо, сиоро, лајано, смесца* и сл., као и номиналне форме које, по правилу, означавају неку временску јединицу: *у секунди, у шрену, у моменћу*”, додајући и „једну посебну реченичну конструкцију у којој се ово значење исказује сентенцијалном формом, и то субординираном клаузом с везником ДОК и перфективном предикацијом: ... *док си шренуо...*, *док си рекао бришва...*”.

¹¹¹ О овоме в. Антонић 2001 I: 195, Арсенијевић 2003: 224, Батистић 1972: 149.

можемо рећи да партикула не само да интензификује значење израза, већ и преобразује тип архисеме.

2. Модел *на+Нак*: *на тренутак, моменат, трен, час, часак, секунд, минут*

За разлику од претходних конструкција (*за+акузатив*) које означавају минимални (или веома кратак) временски период у којем се радња актуализује, акузативне конструкције с предлогом *на* имају темпорално значење специфичног типа квантификације:¹¹² „У овом случају се не квантификује предикатска радња, већ друга, имплицитна радња која се појављује као њена логичка последица [...] Наиме, у комбинацији са оваквим акузативним квантификатором значење реченичног предиката се модификује тако што резултат (ефекат) предикатске радње добија привремени карактер, односно конотира се постојање једне међурадње” (Арсенијевић 2003 I: 224). Значење прилошких израза овога типа потврдићемо следећим примерима, опет разврстаним у подгрупе према именичкој лексеми:

а. тренутак

Прелиставајући жустро пред нама брдо папира, зауставио се *на тренутак* на слици једног града и узвикнуо победоносно:... (НИН 2930, 22.2.2007, 26); После 5. октобра *на тренутак* је изгледало да је тој пракси дошао крај... (НИН 2949, 5.7.2007, 53, Светислав Басара); Стојимо пред капијом и *на тренутак* нам кроз памћење блесну те сцене из бајке... (Путопис, 241); Балабан *на тренутак* застаде, као да се препао. (Бобић Мојсиловић, 11); Лагани ветрић улете у собу, и *на тренутак* најези велика глатка леђа тужног младића. (Бобић Мојсиловић, 26); Помисли, *на тренутак*, како је болно поражена као жена. (Бобић Мојсиловић, 32); Пред очима му се појави Милдред, и чу, *на тренутак*, њен тужни, мали, изневерени глас... (Бобић Мојсиловић, 41).

б. трен

Друга фотографија: отац и мајка Ранђелови, сами, испред њих батара пуна кукуруза; седе на клупици бистро загледани испред себе – набрали су кукуруз па се *на трен* одмарају, а рођак-школарац их фотографисао... (ТЗ, 28); За рулетом, између осталих, седи једна веома стара дама са нискама бисера око врата старе квочке, којима вероватно жели да макар *на трен* прикрије свеопшту пропаст свога некада привлачног тела. (Путопис, 95).

в. моменат

Неизбежно је упитати се да ли је Мур *на моменат* заборавио на тековине западне демократије или је исказао вишак ревности... (Политика 33458, 28.12.2006, 6).

г. секунд

Подла змија страшне љубоморе *на секунд* јој пецну и продрма цело тело, али се Милдред одмах сабра. (Бобић Мојсиловић, 38); *На секунд* сам помислио да се вратим. (Бобић Мојсиловић, 56); Џорџ се напумпа као паун, и пун самозадовољства, *на секунд*

¹¹²

Стевановић сасвим једноставно описује ово значење, обухватајући могуће трајање предикатске или друге радње (коју у даљој анализи означавамо са „међурадња”): „Предлог *на* с акузативом употребљава се и за одређивање количине времена за које нешто траје или се врши” (Стевановић 1991 II: 413).

затвори очи осмехнувши се сам себи. (Бобић Мојсиловић, 109); Стаде *на секунд*, као да размишља шта да уради, онда се окрену, и храбро приђе Џону. (Бобић Мојсиловић, 116).

д. часак

Оставио је весла *на часак* и пустио да их вода окреће у ветру. (ПСЧ, 25); Само једном када су остали *на часак* сами, она је својом пљувачком загладила обрве његовом, тада још сасвим малом сину Николи, и рекла... (ПСЧ, 30); Монах *на часак* ућута и кожа на челу му задрхта, као да растерује муве. (ПСЧ, 89).¹¹³

За прилошке изразе овога типа са именицом *мах* у нашем корпусу нема примера, осим једнога који је заправо из инкорпорираниог текста старијег порекла:

Овде је књаз напојио шампањцем и понудио дуваном Осман-пашу, који се сада мало осмели, те причаше књазу о Муктару и турској војсци у Билећу, док књаз не прекиде разговор, окренувши се свити: „Хајде да се иде!”, и *на мах* се диже цела свита с књазом... (из мемоара Арсенија Пајевића, према: Капор, Џумхур, 29).¹¹⁴

Именица *мах* већ је, заправо, садржана у прилозима *одмах* и *намах*. Да је тако, и да су у старијим текстовима бележени изрази *од маха* и *на мах* који су данас лексикализовани и потпуно или делимично замењени датим прилозима, сведоче и дефиниције у РСАНУ:

одмаха – прил. заст. *одмах*. – Одмаха га ја к себи позови, и кажи му да се тога прође; Чим пак оно што вреди буде признато, од маха ће и принцип, који сам ја обирањем утома назвао, лагано радити.

намах (дијал. *нама*) – прил. а. *истог тренутка, тога часа, без одлагања, сместа, одмах*; – А за тобом ћу намах послати / крајева других бојне синове; Јагодинци ме једногласно изабери за скупштину. Ја се на мах примим избора. б. *за који час, врло брзо, ускоро, убрзо затим* – Сестре лијепе, рекла хациница, нама ће изићи ови што се сад купају, почекајте још мало, итд.

У прилошком изразу *на мах*, релациона сема лексикализована предлогом не дозвољава лексикализацију израза. Данас су прилошки израз и прилог семантички потпуно еквивалентни, с тим што је прилошки израз обележен изразитијом експресивношћу. Како је при лексикализацији извршена измена (ресемантизација) релационе семе, ни прилог ни израз *на мах* немају значење аналогно осталим прилошким изразима датог конструкционог типа, већ се њихово значење поклапа са значењем прилога *одмах*.

¹¹³ Очигледно је, већ по дистрибуцији датих израза, да су у књижевноуметничком стилу заступљени сви, али да се, у зависности од личног стила писца и стила и тематике самога књижевноуметничког дела, готово правилно распоређују и различити прилошки изрази. Тако су прилошки изрази са именицом *секунд* углавном везани за романе Мирјане Бобић Мојсиловић, са именицом *часак*, у нашем корпусу, за један роман Милорада Павића, а изрази са именицом *трен* највише за дело Антонија Исаковића (Јовановић, Чутура 2007: 195–209). Додатно, код Исаковића уметничко-филозофски концепт *трена* доследно је истакнут и носи значења комбинације „практичне акције са етичком мотивацијом, али и [означава] онотолошко време, `узак пролаз` према вечности” (Чутура, Јовановић 2012: 150). Можемо, дакле, закључити да и прилошки изрази овога типа, чија је могућност избора велика (због низа синонимних лексема које у њима учествују), чине корпус језичко-стилских одлика како језика одређених писаца тако и дела специфичне тематике.

¹¹⁴ Пуни наслов мемоара је *Из Црне Горе и Херцеговине. Успомене војевања за народно ослобођење 1876*.

У вези са акузативним предлошко-именичким прилошким изразима са именицама *трен*, *тренутак*, *моменат* и сл. можемо закључити да се реализују у два основна формама: с предлогом *за* и с предлогом *на*. Основно значење модела са предлогом *за* јесте значење периода веома кратког трајања, односно брзине одвијања у времену, које се испољава као јединствена категорија. Структура израза *за трен* и *за час* може бити проширена одређеним лексемама, што резултира устаљеним изразима (*за трен ока*, *за тили час*). Док је значење израза *за трен* еквивалентно значењу израза *за трен ока*, партикула *тили* мења значење израза, које из семантичког поља времена прелази у начинско.

Други модел предлошко-именичких прилошких акузативних израза, са предлогом *на*, исказује специфичну темпоралну квантификацију друге, имплицитне радње која је логичка последица предикатске радње.

За прилошке изразе овога типа са именицом *мах* у нашој грађи из савременог језика нема примера, јер је именица *мах* садржана у прилозима *одмах* и *намах*, који представљају лексикализоване изразе *од маха* и *на мах*.

3. Семантички однос и конструкционе варијације модела

Семантички однос између прилошких израза са значењем времена модела *на*+акузатив и прилошких израза модела *за*+акузатив одговара односу ових предлошко-падежних конструкција (нпр. *на извесно време* : *за извесно време*). Међутим, у овој групи прилошких израза, због значења изузетно кратког периода, овај однос је другачији (в. Стевановић 1991 II: 435).¹¹⁵ Према Н. Арсенијевић, у овим конструкцијама са именицама *трен*, *тренутак*, *моменат* и сл., „време глаголске реализације се готово преклапа с временом испољавања њеног ефекта, па је и дистинкција, која иначе постоји између двеју конструкција, оне с предлогом *за* и оне с предлогом *на*, неутралисана” (Арсенијевић 2003 I: 223).

Саму могућност значењске дистинкције, уз коментар о њеном честом неутралисању, Н. Арсенијевић потврђује анализом примера: *На кров се попео за часак*, где је значење исказа да је „пењање трајало један часак”, и *Скинуо је кабаницу само на тренутак*, са значењем: „неко је скинуо кабаницу и остао без ње један тренутак” (Арсенијевић 2003 I: 223). Показује се, међутим, да се два типа прилошких израза појављују у односу маркираности/немаркираности, пре него што би се могло говорити о потпуној неутрализацији разлике у значењу. Наиме, прилошким изразима типа *на*+акузатив може се изразити само значење трајања ефекта радње, док се прилошким изразима типа *за*+акузатив могу изразити оба значења. Ово ћемо потврдити могућношћу супституције једних израза другима:

Било је то изненађујуће па су *за тренутак* [→ *на тренутак*] сви остали без текста. (НИН 2945, 7.6.2007, 42); Лакрдија је *за тренутак* [→ *на тренутак*] савладала

¹¹⁵ О овом односу М. Стевановић каже: „акузативом се одређује и време у којем је што било, у току којег се вршила или се врши радња коју означава управни глагол”, те наводи и пример *Тага је за тренутак заснула у ходнику*, уз коментар да би ту „могао доћи предлог *на*. Време које се овако означава тачно је одређено; цело то време испуњено је оним што значи глагол на који се ова одредба односи. И акузатив с предлогом *за* у овом је случају мера времена” (Стевановић 1991 II: 435).

метафизику. (НИН 2947, 21.6.2007, 51); Бојао се такође да ће једном заборавити и сопствено име и да ће морати да застане за *тренутак* [→ *на тренутак*] кад год се потписује, да би се присетио... (ПСЧ, 18); Клонула, она се за *тренутак* [→ *на тренутак*] ослања на довратак своје капије. (НТ, 80); Тако сам за *тренутак* [→ *на тренутак*] била срећна што она томе није придавала никакву важност. (Огњеновић, 103); Па ипак, Давил је био задовољан што је у везировом неизлечивом песимизму налазио бар за *тренутак* [→ *на тренутак*] додирну тачку са њим, као једно мало и одвојено место где се сусрећу њих двојица као човек са човеком... (ТХ, 235).

Сви наведени примери, дакле, у оригиналној верзији имају прилошки израз *за+акузатив* који има значење трајања ефекта радње чиме се подразумева „међурадња”, што се потврђује семантиком глагола и читавог исказа (нпр. *застати за тренутак*, *наслонити се за тренутак*). У последњем наведеном примеру, партикула *бар* недвосмислено упућује на значење трајања ефекта радње („налазити додирну тачку, а остајање на тој тачки (ефекат тог налажења) кратко траје”).

Из ексклузивности значења трајања ефекта радње за конструкције *на+акузатив* проистиче и могућност употребе ових прилошких израза и уз друге лексеме или конструкције које истичу значење кратког трајања. Тако, у примерима:

На тренутак, али само на тренутак, изгледали су као јунаци Еварда Олбија: Марта, Џорџ, Хани и Ник, само много мање трагични, наравно. (Бобић Мојсиловић, 105); Он је погледом, по плажи, и на шеталишту и у ресторанима тражио црног Италијана који му је *на секунд, али само на секунд* помутио срећу, али га више није видео. (Бобић Мојсиловић, 69); Пролеће се надовезивало опет на пролеће, руски језик на руски језик, зима на зиму и само је ово лето, у које је госпођица Ризнић тренутно била затворена, искорачивало из тог следа да би *на часак, само на часак* заузело своје привремено календарско место између пролећа и јесени, између грчког и немачког. (ПСЧ, 158),

прилошки изрази *на тренутак, на часак, на секунд* поновљени су уз партикулу *само*, два пута у напоредној конструкцији са везником *али*.

Варијанте са именицама *тренутак, моменат, мах* у плуралском облику сматрамо варијацијама датих прилошких израза. Ове варијације потврдићемо примерима:

У фуриозном ритму смењивале су се слике, инсерти из филмова, које је Кустурица *на моменте* маестрално претапао у реалне прилике на сцени. (НИН 2948, 28.6.2007, 63); *На махове* сам се осећала као преступник, особа са лажним документима. (Огњеновић, 140); *На тренутке* он је утучен и одсутан. (Капор, Џумхур, 82); Допадала му се помисао да његов мали живот, *на тренутке*, личи на приче које је читао. (Бобић Мојсиловић, 118); Али сам тога Душана Катића држао у илегалу и плашио га се. Често га и презирао. Он је деловао тајно и у тами. И *на махове*. (ВВ II, 96).

Сви наведени примери показују да плуралска форма прилошких израза остварује граматичко-семантичку компоненту плуралности у означавању понављања ефекта радње означене предикатом: *На тренутке он је утучен и одсутан* значи „Он *бива утучен и одсутан и то веома кратко траје*”. Из овога следи двоје: прво, заиста се претпоставља да је стање означено предикатом „међустање”, тј. да се оно мења („утучен је на тренутак, а после тога више није”); и друго, мада је плуралским обликом исказана итеративност, није спецификована фреквенција понављања радње. Можемо закључити да

је значење плуралских варијаната датих прилошких израза једнако значењу сингуларних, а да се обликом множине исказује понављање, а не дуже трајање или сл.

Прилошки израз *на махове* реализује се у наведеним примерима у два значења: у претежно временском (*На махове сам се осећала као преступник*), и у претежно начинском (последњи пример: *Он је деловао тајно и у тами. И на махове*). Ова разлика проистиче из значења именице *мах*, али и из контекстуалног формирања значења: у првом примеру ради се о невољној, неконтролисаној радњи субјекта, док је у другом примеру изразом детерминисан предикат *је деловао* – дакле, контролисао своје „деловање” и временски га парцелисао на дати начин. Осим тога, претходни исказ садржи одредбе начинског значења (*тајно, у тами*), па се прилошки израз *на махове*, у таквом контексту, надовезује на претходне две одредбе и семантички (ре)обликује у контакту са њима.

III.2.2.2. Прилошки изрази у локативној форми

Значење прилошких конструкција у+локатив М. Стевановић описује као поклапање „временске ознаке” са „целим временом означеним дотичном именицом” (Стевановић 1991 II: 499). Ово је поклапање додатно наглашено значењем кратког трајања именица *трен, тренутак, моменат* и сл., што ћемо показати примерима:

а. тренутак

Ако сте спремни да платите купање, што је на Тасосу права реткост, онда ћете отићи на Макриамос, где ће вам у *тренутку* бити јасно да сте у правом туристичком рају (Политика 33664, 29.7.2007, 14);

б. трен

На опаску колеге како трактори са избеглицама могу све да промене у *трени*, он је заинтересовано укрстио прсте и с неверицом почео да врти главом. (НИН 2930, 22.2.2007, 11); У сусрету са стварношћу, све се у *трени* распало. (НИН 2947, 21.6.2007, 53, Светислав Басара); Те су ме речи у *трени* сломиле и ја сам рекао: „Ни мени нико не може да буде пријатељ, ако је непријатељ Партије”. (ВВП, 132); Сви људи позеленели, па се у *трени* увоштили. (А. Исаковић, Т2, 164); У *трени* сам га то упитао а не знам због чега. (Т1, 26); И у *трени* одлучим: идем. (Т1, 38); И у *трени* се сетих: да није он? (Т1, 48); Лице му се у *трени* искривило, пролазио га је напад стомачне киселине, и рекао је: [...] (Т2, 9); Онда започиње рујни вртиреп, све искри, челик се прави – у *трени* сам светлосаран, рашчистила се у лобањи свест... (Т2, 189); Чеперко, опет је заћутала, склопила очи изнад мале ваге и, као мерилац неког важног одстојања, за мене се у *трени* прерушила у мумију. (Т2, 108); Мени је то дошло у *трени*. (Т1, 50); Старац у *трени* заборавља све своје бриге и мртвоузлице, пипка јесам ли добро покривен и гунђа одобривољено, са злурадним пркосом: ... (ГКНВ, 40); Сархош је схватио, у *трени*, да му овај сусрет неће донети ништа добро. (Капор, Џумхур, 64);

в. секунда

„Не, стварно се не бира”, понови он са смешком, али тај осмех се у *секунди* претвори у болан грч на његовом лицу. (Бобић Мојсиловић, 86).

Однос прилошких израза типа у *тренутку* и оних типа у *једном тренутку* показује да први имају значење темпоралне квантификације, а други – значење локализације. Детерминатор *један*, дакле, конкретизује значење прилошких израза и онемогућава транспозицију временског значења у начинско, функционишући као верификатор временског значења, односно верификатор значења локализације, прилошких израза. У случајевима прилошких израза са значењем квантификације *за/на+акузатив*, *један* је подразумевани (имплицитни) детерминатор: *за (један) тренутак*, *за (један) дан // на (један) тренутак*, *на (један) дан* са нумеричким значењем. У изразима у+локатив, детерминатор носи значењску диференцијацију: у *тренутку // у једном тренутку* и нема нумеричко већ значење неодређене идентификације.

У одређеним случајевима, међутим, диференцијација значења прилошких израза може зависити од контекста: „Сада би се требало поново осврнути на примједбу учињену када су биле у питању лексеме у значењу временских јединица одређеног трајања, то јест да и овдје могу постојати *реченички оквири* у којима се овог пута појмови у значењу неодређеног временског трајања могу наћи у локативу без детерминатора, с тим да је могуће уврштавање локативног облика *једном* у својству атрибутске ријечи: *Све се то десило у тренутку...*” (Батистић 1972: 149).

Можемо закључити да локативни предлошко-именички прилошки изрази са именицама *тренутак*, *час* и сл. имају значење темпоралне квантификације, за разлику од синтагматских прилошких израза исте форме са детерминатором *један*, који имају значење темпоралне локализације. У одређеним контекстима, међутим, изрази у *тренутку* и у *једном тренутку* могу имати исто значење.

III.2.2.3. Прилози чије је значење исто или слично значењу датог типа прилошких израза

Прилоге који сличношћу или истоветношћу значења ступају у семантички међуоднос са анализираним прилошким изразима представимо у неколико подгрупа, према начину њиховог постанка и творбеној везаности са датим изразима. У првој су групи они прилози који имају идентичну морфолошку структуру као аналогни прилошки изрази: *начас* и *зачас*, те *очас*, као и један прилог (*часком*), настао адвербијализацијом облика инструментала именице *часак*. Значење прилога *зачас* потврђују следећи примери:

Кукавни мртвац још у ваздуху се изокрену и онако потрбушке – плас! – *зачас* нестане под водом, али исто тако брзо изрони на површину, скочи на ноге и појури за носачима... (ГКНВ, 289); Дјечје главе *зачас* несташе с видика. (ГКНВ, 293); Распали он с причом, а око нас *зачас* нестане и наше куће и чељади. (ГКНВ, 321).

Аналогно начину композиције прилошке лексеме *зачас*, у категорији *на+акузатив* јавља се лексема *начас*:

Прекидамо *начас* праћење узбудљивог живота нашег главног јунака... (Путопис, 229); Могла је олуја пообарати мотке, могле су на жицу слетети птице прекидајући *начас* своје небеско путовање, могао се овлажити кристал или случајно спојити две жице – и истог часа у слушалицама би се чула само тишина. (Путопис, 175).

Прилог *очас*¹¹⁶ има значење једнако значењу конструкције *за+акузатив*, нпр.:

Староме господару, да се подмлади! Послену волу да му не буду празне јасле!
узвраћала је Василија и тањир се *очас* нашао пред гусларом, на шта су се сви насмејали...
(ПСЧ, 59),

док прилог *часком* може остварити значење какво имају прилошки изрази типа *на+акузатив*:

Милена, дођи *часком*! (ВВ, 65); Тамо ти, веле, свако псето *часком* залута у шуму од костију бјежећи испред варена зеца. (ПЗК, 181); Гдје је друштва, ту се нешто и потроши, нађе се чашица ракије, макар оне укопне, а опет, гдје ракија замирише, ту ти се *часком* створи и дједов „брат Сава“... (ГКНВ, 65).

Први наведени исказ може се, дакле, интерпретирати као „дођи брзо“, „дођи за кратко време“, али и као „дођи на моменат“, „дођи и *остани* кратко време“. У другом и трећем примеру прилог *часком* има значење израза *за час*, тј. „брзо“.

Прилози *зачас* и *начас* лексикализовани су прилошки изрази. Значење прилога *начас* еквивалентно је значењу прилога *очас*, с тим што су обе лексеме стилски маркиране: *очас* је данас архаична, а *начас* лексема коју карактерише употреба у поетизираним дискурсу (в. наведене примере). Прилог *часком* настао је лексикализацијом падежног облика (инструментала) именице *час(ак)*. Иако темпорално значење беспредлошког инструментала карактерише итеративност (*недељом//недељама*), лексикализација облика изазвала је транспозицију значења. Компонента итеративности је неутралисана; у добијеном значењу задржана је сема квантификације, примарно значење постаје квалитативно, те је, дакле, адвербијализација падежног облика именице за последицу имала семантичку диференцијацију.

У другој групи су прилози који су пореклом адвербијализовани супстантиви; њихов основни облик појављује се као носилац семантичке вредности предлошко-именичког облика (израза). Адвербијализација ових именичких лексема условљена је контекстом и резултира творбеним процесом претварања. Навешћемо потврде за прилог *час* и именицу *тренутак* у адвербијалној функцији:

Напопастио старину ђаво, виле га понијеле, па дошао некуд лак и крилат, лети по свијету као балон, и ево га, *час* је у некој банци, набија торбак паретинама, *час* је у магацину са одијелом, па бира (ово хоћу, ово нећу!), а сад је, опет, доспио у неку биртију, раширио се за столом, а дебели бирташ, Личанин, доноси дволитру далматинског и удара њиме о храстову даску: – Дедер, Јовандека, држава части! (НТ, 5); Распет и неодлучан, стари Јовандека је *час* у њиви, *час* на друму, *час* иза неке живице, тражи ни сам не зна шта, нешто што није изгубио, а кад га ипак не нађе, љути се и шишти: – Иди бестрага! (НТ, 10);

Паша је *тренутак* размишљао, пре него што је процедио кроз облак дима:... (Капор, Џумхур, 87); Застао је *тренутак* и процарао замирућу ватру штапом. (Путопис, 132).

¹¹⁶ *Очас – овај час, врло брзо, одмах, сместа, за тренушак, за један час.* – Плати, па ће очас бити све у реду. Накупи се очас пуна соба људи. Ту није било шале, ми се очас поново нађосмо с ону страну плата. (РМС, s. v. *очас*)

Уколико упоредимо последњи наведени пример са примерима типа: „*Један тренутак* посматрао је седе трепавице на његовом лицу боје црнога хлеба” (ПСЧ, 88), можемо закључити да се ови случајеви, у којима се детерминатор *један* подразумева, разликују од типичних случајева у којима испуштање обавезног детерминатора резултира бесмисленошћу исказа или променом функције конституента (*чекао је цело пролеће* и *чекао је пролеће*, према случајевима који се могу двојако тумачити *чекао је један тренутак* и *чекао је тренутак*, до потпуно еквивалентних случајева типа *Застао је један тренутак* и *Застао је тренутак* (према: Ивић 1995: 178)).

Овој ћемо групи придодати и прилошку полусложеницу са нултим интерфиксом, са значењем темпоралне квантификације:

Мировали смо *тренутак-два*, као дрвене фигуре на плочи припремљене за игру. (Т2, 108).

Трећа група прилога, који имају значење слично значењу прилошких израза анализираних групе, јесу прилози аналогног конструктивног (творбеног) модела, али је на позицији именица *трен*, *час*, *мах* – прилог *кратко*. Значење прилога *накратко* и *закратко* није потпуно еквивалентно значењу прилошких израза типа *за тренутак*, *на тренутак*, будући да прилози *закратко* и *накратко* не садрже морфолошку компоненту која би једнозначно упућивала на „најкраће јединице времена”, већ значе релативну краткотрајност, што ћемо илустровати примерима:

То га забрину, али *накратко*, пред највећом бригом: како ће друговима да објасни своје пуштање из Главњаче? (Верник, 106); Ретко и *накратко* постизао сам усаглашеност. (ВВ, 234); Уживање у дјечаковој забуни *закратко* потраја. (НТ, 11); Окупљену гомилу *закратко* је сјединио незамјенљив тренутак... (НТ, 79).

Анализа семантичког и творбеног односа предлошко-именичких прилошких израза са именицама *тренутак*, *час*, *мах* и сл. и прилога истог или сличног значења показала је да се ови прилози могу класификовати у неколико група. Прва обухвата прилоге који имају идентичну морфолошку структуру као прилошки изрази (*начас*, *зачас*, *очас*) или представљају адвербијализован падежни облик именице која је у лексичком језгру израза (*часком*). У другу групу сврстали смо прилоге који представљају адвербијализован основни облик именице (*час*, *тренутак*), као и полусложеницу *тренутак-два*. У трећој групи су прилози *накратко* и *закратко*, истог творбеног модела као прилози *начас*, *зачас*, али донекле другачијег значења, с обзиром на значење релативне краткотрајности, а не најкраћег трајања.

III.2.2.4. Конструктивно разгранати изрази

Забележени изрази са разгранатијом конструкцијом јесу идиоматски изрази, *с часа на час* и *из часа у час*:

Бањчева Марушка онијемило зури у предно који се лагано окреће пред њом са својим спокојним недогледним њивама и *с часа на час* шиба њезина врата успутним дрвећем. (НТ, 50); Неко вече се поводом притиска новинара да *из часа у час* буду у току преговора љутноу и Расим Љајић. (НИН 2933, 15.3.2007, 11).

Ови изрази припадају типу конструкција (*c(a)/из + Ngen*) + (*на + Nac*)), при чему је именица у првој и другој компоненти израза иста (*с времена на време, с места на место*). Овај тип израза изграђен је редупликацијом лексема у одређеним предлошко-падежним конструкцијама (тако су могући и изрази *из дана у дан, из године у годину*). Све дате конструкције су блокиране у обема својим компонентама; не постоји могућност продуктивне експанзије или модификације друге врсте. Модел, дакле, бар у овој групи није продуктиван. Подударност ових модела показује се и у семантици израза: сви они, уз значење категорије којој припада именица – лексичко језгро израза, ипак као примарно имају значење начина.¹¹⁷

Други тип којим ћемо се на овом месту позабавити чине прилошки изрази оба акузативна типа уз које се, у спрези са реченичном негацијом, појављује негатор *ни*,¹¹⁸ на пример:

Напољу је падао снег као да небо засипа земљу немим белим речима и све се догодило као да се и она спушта упоредо са снегом на њега из бескрајне висине и једномерно, не повлачећи се *ни за часак* натраг, као што се снег или реч не може вратити на небо, у чистоту. (ПСЧ, 25); Једини проблем који је мучио господина министра, били су „Златни опанци са Рајне”, који га од аеродрома до Конзулата нису испуштали *ни за тренутак*. (Елдorado, 118).

У свим овим случајевима, значење израза и присуство негатора предодређено је реченичним значењем. Иако *ни* не улази у структуру прилошког израза, његова је употреба аналогна лексичкој негацији у случајевима типа *једног момента / ниједног момента*. Ненегирани прилошки израз има значење егзистенцијалне локализације, а негирани – универзалне негативне квантификације. У таквом су суодносу и реченице као нпр. *Испустили су га за тренутак* и *Нису га испуштали ни за тренутак*.

Генитивни изрази *ни часа, ни часка*, са значењем универзалног негативног временског одређења, могу се реализовати само уз негатор:

Није се мислио *ни часа*, јер длаке под пазухом нису анђеоска крила. (ПСЧ, 96); И не би се *ни часка* двоумили да град спале и засеју сољу ако би им се то учинило од користи и у служби неког вишег и општијег интереса. (ПСЧ, 110).

Сви ови изрази могу укључити подразумевани (имплицитни) детерминатор *један* (*један једини*), као на пример: „’Даш мало, и очекујеш много више’, за себе и доста резигнирано рече Марта, не скривајући разочарење што *ни једног јединог секунда* није у Никовим очима видела чак ни сећање на ону њихову кратку страст” (Бобић Мојсиловић, 115).

¹¹⁷ „Пада у очи да се у генитиву ових временских одредаба употребљавају углавном имена појединих временских јединица или временских одсека. У генитиву уз који иде предлог *c(a)* та имена употребљавају се и као први део израза којих је други део акузатив истих имена с предлогом *на* или с предлогом *у*, као у случајевима: *Таворим овако с дана на дан; А с часа на час, кад више ѿвуче, чује се сркање; И ѿушник ѿјешак ѿромакне с времена на врјеме као несиварно биће* [...]. Али ови изрази, који су као целине одредбе својих управних глагола, и поред тога што у себи садрже имена временских јединица [...] ипак своје управне глаголе не одређују само по времену већ и по начину, казујући како често се врши оно што се означава управним глаголом” (Стевановић 1991 II: 250–251).

¹¹⁸ О употреби негатора *ни* в. Ковачевић (2002: 33–59), односно одељак *Дистрибуција и ѿравила уѿоѿребе ѿарѿшкѿла и и ни*.

Закључићемо да се конструктивно разгранати предлошко-именички изрази са именицама које означавају периоде најкраћег трајања реализују у два основна типа, оба заступљена невеликим бројем израза. У први тип спадају изрази добијени редупликацијом именичке лексеме (*с часа на час*, *из часа у час*), а у други прилошки изрази са негатором (типа *ни за/на* + акузатив). Специјални су случајеви генитивни изрази (типа *ни часа*) из чије се структуре не може искључити партикула *ни*, па их сматрамо подтипом израза са негатором.

III.3. Прилошки изрази са именицама које означавају природне периоде времена

Прилошки изрази који означавају природне (и „календарске”) периоде времена (дан, део дана, година, доба године и сл.) издвајамо према критеријумима: а) учешћа њихових именичких компонената у твроби лексичких прилога или б) попуњавања „празног места” у систему лексичких прилога.

Тако, на пример, прилошки изрази са именицама *дан*, *ноћ*, *вече*, *јутро* стоје у парадигматском суодносу са прилозима типа *данас*, *вечерас*; *дању*, *ноћу*; *јутрос*, *ујутру* и сл. С друге стране, коренска морфема именице *година* не учествује као творбена компонента у прилозима који означавају протекле године (*лане*, *преклане*), али је садржана у структури прилога који означавају наредну годину (*догодине*, *нагодину*), а који, опет, према себи имају истозначне конкурентне прилошке изразе (стилски умногоме неутралније) *следеће године* и *наредне године*. На крају, у централној темпоралној сфери је само прилошки израз, без истозначног лексичког прилога, *ове године* (у релативној локализацији и тип *те године*).

Прилошке изразе са именицама које означавају природне периоде времена даље ћемо класификовати према типу именица у лексичком језгру израза. По том критеријуму све прилошке изразе ове групе поделићемо на две велике подгрупе:

1. прилошки изрази са именицом *дан* и именицама са значењем периода дана и
2. прилошки изрази са значењем године и доба године. Даља анализа провешће се према формалном критеријуму, са укључивањем семантичке анализе у оквиру појединих подтипова.

III.3.1. Прилошки изрази за означавање дана и периода дана

Група прилошких израза са именицом *дан* и именицама које означавају периоде дана обухвата и синтагматске и предлошко-именичке типове. У зависности од семантике детерминатора и падежне форме, синтагматски типови могу реализовати значење темпоралне локализације и значење квантификације. Предлошко-именички тип остварује се са значењем темпоралне локализације и у неколико несистемских образовања са друкчијим значењима, које ћемо сврстати у једну подгрупу.

Ш.3.1.1. Синтагматски прилошки изрази

Синтагматске прилошке изразе са именицама које означавају дан или период дана класификоваћемо у две групе, према основном значењу темпоралне локализације односно квантификације. У даљој анализи примарни поткритеријум биће значење детерминатора, а секундарни форма израза.

Ш.3.1.1.1. Синтагматски прилошки изрази са значењем темпоралне локализације

Синтагматски прилошки изрази овог семантичког поља могу, као и прилошки изрази свих типова, као детерминатор имати заменичке лексеме *овај*, *тај*, *онај*. Реализују се у неколико падежних форми, што резултира и мањом или већом диференцијацијом релационе семе. Навешћемо примере:

Овог дана ћете се осећати супериорно (према: Ковачевић 2007: 28); *Ове ноћи* и дете се родило. (Т1, 70);

Шта се догодило *тог дана*? (Време, 896, 6.3.2008, 76); Вукићевић је био један од осам новоименованих амбасадора разних земаља који су *тог дана* предали акредитиве Путину... (НИН 2953, 2.8.2007, 13); *Тога дана* Крушкотреса су негде у планини гадно изболе пчеле, па му је у глави још увијек зујало и бучало... (ПЗК, 133); *Тога дана*, по подне, као напречац отријежњен, сликар одједном спопаде свој блок, лака корака спусти се низ сокак до наше појате, намјести се тамо на преврнуто корито и поче нешто да црта. (ГКНВ, 43); Скоро плачући отклипсао сам *тога дана* кући и шмрцајући испричао дједу све што се у школи догодило. (ГКНВ, 14); Извика се дјед, расплака се учитељица, а и ми, ђаци, од свега тога ухватисмо неку вајду: *тога дана* није било наставе. (ГКНВ, 15); *Тог поподнева* дјед је био толико одобровољен да ме је навече чак и у млин повео. (ГКНВ, 19); Писмо је очигледно писано у време викенда, тада су вероватно и отишли, по некој кишурини и суснежици, а *тога дана*, кад сам се ја вратила у Београд, сећам се, био је уторак, седми април, од раног јутра је просто бљештало сунце. (Огњеновић, 53).

Прилошки изрази *оног дана/јутра/вечери*, *оне ноћи* итд. могу се јавити само са додатним, клаузалним, детерминатором. Једини случај самосталности израза овога типа омогућен је постојањем референцијалног и комуникационог оквира у којем је познато на који се дан (коју ноћ, које јутро...) мисли; тај временски период мора бити издвојен у свести свих учесника у комуникацији, обележен каквом карактеристичном ситуацијом или догађајем и сл. Упућивање, дакле, демонстративом *онај* у изразима уз које не стоји конкретизација временског периода јесте упућивање на у сећању призвани (*deixis am phantasma*) темпорални локализатор, као нпр. *Извини, оног дана била сам јако нервозна* (разг.); *Да ли знаш шта је даље било оне ноћи?* (разг.).

Плуралским варијантама ових израза остварује се значење нешто неодређеније локализације, будући да се догађај локализује у оквиру периода од неколико дана који не морају обухватити и „данашњи” дан, дан у којем се одвија говорна ситуација. Ово зависи првенствено од облика у којем је управни глагол:

Из Беча је могао да потекне, као што ће се *ових дана* и догодити, једино предлог решења. (НИН 2933, 15.3.2007, 18); Александар Васиљевич Конузин, директор Департмана међународних организација МИП Русије, детаљно је *ових дана* објаснио зашто је Русија одбацила све резолуције... (НИН 2953, 2.8.2007, 13); Како би се понашао

Ћинђић у оваквим околностима, једно је од питања које се поставља *ових дана*. (НИН 2933, 15.3.2007, 15); Присила Присли, бивша супруга краља рока, која *ових дана* поново привлачи пажњу Американаца [...], тек недавно је признала да је ишла на неколико корективних операција. (Gloria 253, 9.4.2008, 51);

Невоље које су наишле на Травник са доласком новог везира [...] остајале су, наравно, закопане у овом планинском склопу, који окружује и стешњава град, и у извештајима двојице травничких конзула, које *тих дана* нико ни у Бечу ни у Паризу није стизао да пажљиво прочита. (ГХ, 477); *Тих дана*, иза Ђурђева, кад се Раде с Брдара већ био устоличио у нашој кући, стриц Ницо мотао се около накостријешен као мачка пред псом-уљезом. (ГКНВ, 50); Зоран Ћинђић је са Ружицом отишао 28. јуна 1989. године на велики историјски митинг на Газиместану, који је *тих дана* описиван као почетак националног буђења или крај југословенске заједнице. (НИН 2933, 15.3.2007, 12); ...како је рекао, *тих дана* „у влади нико није могао да ради зато што сви службеници трче да виде голи стомак министарке за дијаспору”. (Vreme, 6.3.2008, 41).

Слично значење изразу *ових дана* има и израз *последњих дана*, с тим што је ограничен на прошли период:

„И министар пољопривреде је *последњих дана* на сав глас најављивао инвестиције у ову делатност и помоћ пољопривредницима, али узрок сиромаштву није, нажалост, тако једноставан и очигледан...” (НИН 2953, 2.8.2007, 32).

Забележен је и пример са изразом у форми у+локатив: „Киша се у *овој ноћи* не мења, натапача” (Т1, 66), као и пример аблативног значења: „*Од тих дана* датира и моје мало лукавство да чим дођем у неки хотел, одмах одем код куvara и с њим се спријатељим” (Gloria 253, 9.4.2008, 118).

Падежне форме у+акузатив, *на+акузатив*, у којима се остварују само изрази са именицом *дан*, имају пунктуални карактер (Арсенијевић 2003 I: 213) и спадају у тип временске локализације који карактерише „повезивање с неким од празника, чије је трајање ограничено на један дан или више дана повезаних обичајима” (Исто: 213) (тип: „Па онда, Резолуција Информбироа носи датум 28. јун 1948 – послата је тачно *на дан Косовске битке*.” (Исаковић, Т2, 258)). Ово значење назваћемо поредбеним евокативним временским значењем (према: Ковачевић 2007: 29). Прилошки изрази овог типа могу имати детерминаторе *овај*, *тај* и *данашњи*. Осим ових изрази, „такво значење у одређеним контекстима може добити и основна форма синтагматског прилошког изрази, као нпр.: ...желим да наредне сезоне у *ово доба* будем још бољи” (Ковачевић 2007: 29). Плурализација именске компоненте не резултира променом значења већ је повезана са релативном идентификацијом са установљеним периодом који траје више дана (в. последњи пример):

На тај дан смо се упознали (разг.); Родио се на *данашњи дан*. (разг.); У *тај дан* падају и Задушнице (разг.); Божић се празновао у дане зимског солстиција, односно краткодневице, управо онако како је у Римском царству у *те дане* обележаван „дан рођења непобедивог Сунца”. (Политикин забавник 2879, 13.4.2007, 4).

Изрази са детерминатором *данашњи* у нашој су грађи потврђени и у облику *до+генитив* (прва подгрупа примера), док варијанте *дан-данас* и *дан дањи* садрже импликацију неочекиваности дугог трајања радње, тј. њеног протезања до момента говорења (друга подгрупа):

Мислим да свет не би изгледао као *до данашњег дана*. (РТС 1, 15.2.2008, Борис Тадић); И како тада, тако и *до данашњег дана*: стојим распет између смирене дједове ватрице [...] и страшног бљештавог мјесечевог пожара, хладног и невјерног... (ГКНВ, 32); Чеперу, пред тобом је карлица и розе шебој. Онај из дворишта, све семе на семе, довукло се *до данашњег дана*. (Т1, 181);

Миле Ћоровић у то време не црта и не слика, он пише... Шта? Остаће заувек *до дан-данас* тајна. (Путопис, 223); Влашка популација и *дан-данас* говори језик који је најближи говору старог Рима. (НИН 2953, 2.8.2007, 38); Неке од најстаријих будалаштина и *дан-данас* су најефикасније. (Бећковић, 98); И *дан дањи* старе Сарајлије тај угао са давно ишчезлом продавницом зову „код Ћоровића на ћошку”. (Путопис, 215).

Компоненте израза типа *једног дана* (*једне ноћи/вечери* и сл.) формирају њихово значење (тип локализације). Иако Стевановић наводи да се *један* може заменити са *неки* (Стевановић 1991 I: 313),¹¹⁹ М. Ивић истиче да „се та синонимичност остварује само у једном релативно врло уском, граничном домену употребе ових облика, па ни она није апсолутна” (Ивић 1971: 111); „док се *један* јавља увек тамо где је важно нотирати појединачност, *неки* је специјализовано за ситуације неодређености у широком смислу речи. Ту се мисли на случајеве када изостаје аутентичност именоване појаве, било због тога што догађај везан за њу није уопште још остварен, или се у њега сумња, или се његово постојање негира или сл.” (Ивић 1971: 112). Код прилошког израза *једног дана* (М. Ивић га не наводи, ни у овом ни у раду Ивић 1973)¹²⁰ показује се управо да је *важно нотирати појединачност*, издвојити посебно из мноштва. Додатно, иако се по питању синтагми у именичким функцијама у литератури расправља о међуодносу лексема *један* и *неки*,¹²¹ код прилошког израза *једног дана* јасно је да у позицији обавезног детерминатора не може бити заменица *неки*.

Значење детерминатора *један* у овом изразу у вези је и са могућностима супституције прилозима. Изразу је, наиме, значењски најближи прилог *једном*: „*Једном* дође ред на мене и на Икету да се пожалимо Веји” (ГКНВ, 239), али није увек заменљив њиме.¹²²

¹¹⁹ О употреби лексема *један* у нумеричком значењу М. Стевановић каже: „Број један се врло често у нашем језику употребљава – не да се њим означи број, него више као нека врста неодређеног члана, нпр.: Старац га узме за руку, па га изведе на *један* брежуљак. – Одатле пође на *једно* место. [...] Ни у једном од ових примера, и нигде у сличним случајевима не иде се за тим да се бројем *један* (*једна*, *једно*) покаже да је, рецимо, старац о коме је реч (у 1. реченици) извео неког баш на *један*, а не више брежуљака (ово би било јасно и без употребе икаквог броја), или да су они о којима се говори (у 2. реченици) дошли баш на једно место итд. Уствари се казује неодређеност појма, оно углавном што се у нашем језику иначе означава неодређеном заменицом *неки*” (Стевановић 1991 I: 313).

¹²⁰ В. Ивић 1973, Ивић 1986.

¹²¹ Проблем међуодноса ових лексема истраживан је и са аспекта категорије одређености у енглеском и српском језику, те се закључује: „The frequencies of the English *some* and the Serbian *неки* were virtually the same (.12 for English and .11 for Serbian). As for *један* (one), in our corpus analysis it appeared with the same frequency as the English counterpart *one*. It is therefore unlikely that the Serbian *one* covers the uses of the English indefinite article *a/an*” (Trenkić 2002: 122). Фридман даје резултате компаративне анализе употребе лексема *један* на балканском простору у преводима Новог завета (Friedman 2003: 93–112).

¹²² У примерима у којима преовлађује значење трајности и неодређености временске локализације (*Био једном један краљ и имао три сина*), немогућа је супституција прилога изразом. Исто важи и за прилог *некад*, који је заменљив изразом *једног дана* само у оним случајевима када радња на коју се односи

Овим се потврђује да у прилошком изразу *једног дана* детерминатор носи значење издвајања конкретног периода (дана) из мноштва, те је у семантичком погледу разлика између прилога *некад* и *једном* и израза *једног дана* та што временска локализација изражена овим изразом није потпуно неодређена. Прилошки израз *једног дана*, међутим, не лоцира радњу у одређени период, ни у оквирима прошлост–садашњост–будућност (*Он је једног дана дошао / Он ће једног дана доћи*),¹²³ већ само у најопштијем смислу даје информацију о актуализацији садржаја на који се односи, те ћемо његово значење одредити као значење егзистенцијалног карактера и потврдити примерима:

Једног дана осванула на Јовандекиној кући угљеном нацртана крава, а крај ње чучи човјек. (НТ, 115); Све је очекивао, али то да ће се Вучица *једног дана* сама од њега одлијепити, да ће имати снаге, храбрости и срца да с њим раскине, томе се није надао. (НТ, 164); *Једног дана* освануо у селу „живописац“, старији човјек, брадоња, с апостолским сандалама на ногама. (НТ, 101); Не знаш њену моћ, осетићеш је *једног дана*. (ТЗ, 23); У центру приче су Леонора и Алваро, скривени љубавни пар. *Једног дана*, Леонорин отац који је против њихове љубави, открива их. (НИН 2928, 8.2.2007, 72); Из једне у другу седницу Извршног одбора Скупштине града трајала је непријатна полемика између представника СПО-а и ДС о чијем трошку и када подићи нови симбол над куполом. И онда је Зоран *једног дана* пресекао. (НИН 2930, 22.2.2007, 27).

Прилошки изрази исте структуре (*једног/једне* + Ngen) са именицама које означавају периоде дана имају специфичније значење које носи сама именица. Изрази са именицама *јутро*, *вече* и *последодне* могу имати и акузативну форму (*једно јутро*, *једно вече*, *једно последодне*). У погледу локализације, и код свих ових израза егзистенцијална компонента је такође основна:

А *једног јутра* пробуди ме галама. (Т1, 20); Не мислите, ваљда, да се Беба Поповић *једног јутра* пробудио и рекао себи, сад ћу да дам интервју 'Статусу' и нападнем Мишковића. (НИН 2939, 26.4.2007, 14); У једној кући домаћин је позадуго непријатељски омјерао велико огледало на зиду, па ипак је *једног јутра* кришом вирнуо у њ и извадио сламку из косе. (НТ, 68);

Једног поподнева, тек што стигох из школе, дјед ме тајанствено позва у свој собичак. (ГКНВ, 18); Једно последодне, по кишном мајском дану, стигоше тако неки путници пред велики хан. (ТХ, 445);

Она је изронила *једне вечери* из његове рањеничке ватре и жеђи, једини постојан и добар створ у кошмару грозничавих привиђења око њега... (НТ, 61); Као за потврду

није исказана као трајна, већ као једнократна: *Она и даље остијане њухор маслачка њод модром кућолом и незадрживо илови у риједак брезик њонад Врбаса, у њрејријану љеињу бујадару, ије је некад њронашла рањеној Бањца* (НТ, 39) (→ *ије је једној дана њронашла рањеној Бањца*). Осим тога, прилозима *једном* и *некад* може се упутити и на прошли и на будући период, а у тим случајевима супституција је могућа под истим условима: *Ако је некад и зајрли, биће сѡарац*. (Грешник, 437) (→ *Ако је једној дана и зајрли, биће сѡарац*), дакле не и у случајевима типа: *Да је ходати њо Крајини, куд су некад њролазиле делије, Хрњице и Вујадини...* (НТ, 69); *...одлучују се на раскрићу сѡарци као шѡо су шѡ некад чинили дрвени јунаци* (НТ, 59). Значење једнократности радње у прилошким изразима са детерминатором *један* потиче управо од значења детерминатора. Међутим, и значење неодређености (неодређене локализације) потиче, опет, од значења лексема *један*, тј. од оне њене семантичке реализације која је анализирана у наведеним чланцима.

¹²³ Ово није случај само у српском језику („Damals habe ich zu ihr gesagt: Mit dir spiele Ich eines Tages in der Philharmonie – sagt Torsten Zwingerberger heute“; према Egorova 2006: 287).

тој његовој упорној нади, *једне вечери*, док је испраћао Марушку, излети му само од себе: – Камо среће да и не идеш никуд из ове куће. (НТ, 138);

Ипак *једне ноћи*, враћајући се касно са својих непредвиђених лутања, Бањац дочу из купатила опрезно лако плускање воде. (НТ, 68); *Једне ноћи* неко је, из кењчилука, намјестио Јовандеки трнку с пчелама у сам нужник, па кад је старац, пред невидљивом потјером пуном зујања, клиснуо у сунцокрет, још дуго је око себе млатио скинутим гаћама и срдито се:... (НТ, 73); Тако је *једне ноћи* донео добар комад суве сланине, белог лука и хлеба. (ТЗ, 15).

Прилошки израз *једног дана* у односу према прилошким изразима структуре „*један* + именица која означава доба дана” одликује се тиме што је именица *дан* хипероним у односу на све остале (*ноћ, вече, јутро, поподне*) те је и сам израз *једног дана* најнеутралнији у погледу временске локализације.

Прилошки изрази са детерминатором *исти* имају и могућност проширења заменичким детерминатором *тај* (непотврђени су у нашем корпусу изрази *овог истог дана, оног истог дана*), чиме се остварује својеврсна редупликација диференцијалне семе. Уколико у изразу функционишу два таква детерминатора, они могу заменити положај (*тог истог дана / истог тог дана*), па можемо рећи да положај детерминатора у линеарној организацији израза не утиче на значење израза у целини. Ово важи и за изразе типа у *истом том / том истом тренутку* и сл. Осим генитивне, забележили смо и акузативну варијанту *исто вече* (друга подгрупа примера):

У подне, *тог истог дана*, заробе једног Немца. (Т1, 39); И већ одмах *исте вечери* читаво је сеоце сазнало да се у риту на супротној обали, тамо гдје је било највише рибе, појавио злогласни дрекавац. (ПЗК, 33).

Драган Јочић [...] одмах је довољно јасно одбацио ову иницијативу подсећајући на хаос који је на локалном нивоу проузрочио важећи (лош) локални закон и заложиио се да се новим добрим законом проблем реши, али је предлог ДС *исто вече* не само прихватио [...] него и проширио. (НИН 2933, 15.3.2007, 11).

Идиоматизирани израз *у по дана, у по ноћи* (са варијантом *у по ноћи*), са значењем „било кад”, забележили смо у примеру:

„У *по дана, у по ноћи*, кад год ти драго, само га отвориш, а он ти цак, цак! – толико и толико сати” (ГКНВ, 16).

Значење оријентационог односа имају изрази са детерминаторима *претходни, следећи, наредни*, као и *први/последњи*, када је познато којој акцији/ком периоду припада фаза унутар које се локализација врши:

Пожалим се ја на услугу, а они ми *следећег дана* донесу хладно, све се роса ухватила по чаши (Gloria 253, 9.4.2008, 117); Већ *следећег јутра* дједа отјераше жандарми. (ГКНВ, 15); Тога дана ми је заиста било лепо, све *до наредног поподнева*. (Огњеновић, 89); *Претходне ноћи* сам сањао да сам се претворио у велику белу уш. (ТЗ, 19); Тајна је више него једноставна: Дуду је након скромног доручка од два бурека са месом и сиром, очекивао још скромнији ручак са пријатељицом у „Зори”; који је Таса Панић наговестио *претходног дана*... (Елдorado, 40); Делујем мирно и трезвено, као да им препричавам неку телевизијску сторију чије су емитовање *претходне вечери* пропустиле. (Огњеновић, 15); Бедна вејка од човека, тридесет и осам дана у рупи испод краве, а сад, *већ првога дана*, разгрејан у чистој перини, певац се у мени наокустрешиио. (ТЗ, 34).

Анализа синтагматских прилошких израза са именицама које означавају дан или доба дана и имају значење темпоралне локализације показала је да се јасно издвајају и именичке лексеме које у њима учествују и лексеме у функцији обавезних детерминатора. Именичке лексеме су: *дан, ноћ, јутро, вече, подне и поподне*. Детерминаторе можемо сврстати у неколико група према значењу: заменичке лексеме *овај, тај, онај*, придевска лексема *данашњи*, придевске лексеме *један, исти, следећи, наредни, претходни*. Најзаступљенија је генитивна беспредлошка форма, са плуралском варијантом (*тих дана, ових дана* и сл.) и варијацијама релационе семе заступљене предлогом (*од/до*+ генитив). Ређи су изрази у форми у+локатив (*у овој ноћи*) и у форми беспредлошког акузатива (*исто вече*). У формама *у/на*+акузатив остварују се само изрази са именицом *дан*, са поредбеним евокативним временским значењем.

III.3.1.1.2. Синтагматски прилошки изрази са значењем темпоралне квантификације

Синтагматски прилошки изрази са именицом *дан* и именицама које означавају периоде дана у највећем броју случајева имају детерминаторе типа *сваки, читав, цео*. Значење итеративности имају изрази са детерминатором *сваки*, док остали детерминатори изразу дају значење дуративности.

Размотрићемо прво прилошке изразе са значењем итеративности, који могу имати генитивну (*сваког дана, сваке ноћи, сваког јутра*) и акузативну форму (*сваки дан, свако вече, сваку ноћ*):

Они су *свакога дана* и *свакога часа* са нама. (Путопис, 75); Закупљен својом муком, *сваког дана* једем говна, а колико је далеко, хоћемо ли узети власт? (ТЗ, 19); Вода тече, иста. Али, кад боље загледнеш, *сваког дана* нађеш разлику. (Т1, 10); Почетком јесени 2002. Ђинђић је, према сведочењима сарадника и старих пријатеља, почео да излази из сфере дневне политике у којој је *сваког дана* било потребно надиграти политичке ривале... (НИН 2933, 15.3.2007, 12);

Заиста, сељаци иду у млин само кад морају, а псећи кнез Жућо одлази тамо *сваки дан* да прави засједу мачку Тоши. (ПЗК, 114); Рајски живот за нас: нико те не смије тући, гледаш необична путника како из браде говори, каве се пеку па је згодација за крају шећера, а и школа се може забушити, не долазе *сваки дан* брадати људи и самарције. (ГКНВ, 43); Ми нисмо, што није било угодно, па је виша команда одлучила да *сваки дан*, при првом obroку, добијамо и следовање у новцу. (Т1, 78); *Свако јутро* је Ранђелова жена долазила да положи кравама и за мене је у торбици остављала сир, ређе кајмак, и комад хлеба, проје. (ТЗ, 15);

За вама плаче једно велико, задружно сеоско имање, где би ви лепо *свако божије јутро* скакали на ноге пре сванућа, избудили стоку, отимарили је и сити се нармбали до седам сати, кад се нормалан свет буди. (Огњеновић, 118).

Наведени прилошки изрази супституентни су композитним прилогом *свакодневно*, чије су творбене компоненте идентичне лексичким компонентама израза *сваког дана* (*сваки дан*), а које га чине јединим фреквентативним прилогом који прецизно утврђује учесталост радње, нпр.:

Иде се на послове на које се никад није ишло, износе се јела за која се ни чуло није, наоко трома и тмурна јесен *свакодневно* измишља и у село убацује све чудније и новије ствари. (НТ, 125).

И израз *из дана у дан* има ово значење. Структурно припада типу *из часа у час, с времена на време* (ови прилошки изрази обрађени су у одговарајућим поглављима рада). О самом типу можемо рећи да је релативно продуктиван у семантичком пољу времена, будући да се може компоновати од именица општег временског значења (*време*), са именицама које означавају периоде кратког и, уопште, ограниченог трајања (*трен, час, минут, сат*), и са именицама које означавају природне и календарске временске одсеке (*дан, ноћ, година, недеља, месец, век*). Сви изрази који припадају овом моделу лексички су потпуно блокирани. Супституентни су прилозима одговарајућег значења трајности/непрекидности (*стално, непрестано*); израз *из дана у дан* супституентан је и изразом *сваког дана*, као и прилогом *свакодневно*.

И тако *из дана у дан*: дједове жалбе све су краће и безгласније, док се најзад не сведу само на мрмљања и потврдно климање главом. (ГКНВ, 36); Једном због кише, па онда због премора, и шта ја знам због чега још, углавном ја не спавам *из ноћи у ноћ*. (разг.)

Прилошки изрази са детерминаторима *сав, читав, цео*, како смо већ напоменули, имају значење трајања радње, што илуструју примери:

Шијем тако *читав дан* тамо-амо, а кад ме сутон опколи и притјера кући, ево ти опет нове напасти – мјесеца. (ГКНВ, 27); Нарочито се много говорало о млину, јер је најменик *по читав дан* остајао тамо, а често би и преноћио. (ГКНВ, 38); Сад ћемо нас двојица да спавамо, а наш ће млинчић да меље, меље *читаву боговетну ноћ*. (ГКНВ, 37);

Тако је то, пријатељу, врзмају се ови чарапари, жилаве обалом *по цео дан*, ловешаране, хране их кроз чарапу. (Т1, 10); Први је Коста Падеј, много сам се пута с њим сретао, и *по целу ноћ* проводио у причи, па сам ово склопио, и покушавам неким редом да казујем. (Т3, 8); И шта си ту напао на Којиће, само те слушам, *цело јутро*. (Огњеновић, 118); Мама нам је *цело вече* певала, а да, то сам већ рекла. (Огњеновић, 83); Устане човек одмах после поноћи, на миру скува кафу у лонцу за супу, да би му било довољно, онда зграби шрафцигер, брзо поквари шпорет, сачека да сване и *цело пре подне* га на миру поправља, појећи се литрама хладне кафе. (Огњеновић, 99);

Дјед ме је, кажу, на рукама однио у кревет (каква брука за великог путника!). Тамо сам *сву ноћ* булазнио, вртио се и будио брата, свога суложника. (ГКНВ, 31); Где си ти *сву ноћ*? (Т1, 70).

Додатна значењска компонента итеративности остварена је изменом релационе семе, експлициране предлогом *по*: *читав дан / по читав дан*. Интензификација значења дугог трајања у једном од наведених примера постигнута је везаном, устаљеном лексичком комбинацијом *боговетна ноћ*. Уопште, придеви овога творбеног гнезда често се употребљавају управо у овим изразима, увек са стилским и интензификацијским ефектом: *цео божији дан, цео боговетни дан*. Сви наведени изрази имају акузативну форму, али се могу јавити и у форми партитивне синтагме: *Целог дана сам имао наставу* (разг.), *Целе ноћи се чула музика* (разг.).

Израз *по цео дан* супституентан је прилогом *поваздан*, док прилог *ваздан*, иако је једно од његових значења „цео дан”, остварује и значења „стално, непрестано” невезана за дневни период:

Поваздан [← *По цео дан*] зато бројим крушке на дрвету и кукурузе у њиви и рачунам колико ми још остаје да живим. (ПЗК, 131); Каткад мачка и Шарова *поваздан* [← *по цео дан*] код куће нема. (ПЗК, 152); Због тога је био уобразио себи да је много паметнији од осталих овчарских цукаца који се *поваздан* [← *по цео дан*] излежавају око стада на планинским пашњацима. (ПЗК, 181); Један домаћин увијек налети на свађалицу, па се ту *поваздан* [← *по цео дан*] ронда, богара и виле се потежу. (ГКНВ, 47).

Анализа квантификацијских синтагматских прилошких израза са именицама које означавају дан или доба дана показала је да је број лексема у функцији обавезног детерминатора у овим изразима веома ограничен. У творби ових израза са обележјем дуративности учествују детерминатори *цео*, *читав* и *сав*, док се у изразима са обележјем итеративности јавља детерминатор *сваки*. Форме у којима се прилошки изрази ове групе јављају јесу беспредлошки генитив (*сваког/целог* и сл. *дана*) и беспредлошки акузатив (*сваки/ цео* и сл. *дан*). Значење израза може бити интензификовано лексемама *божији*, *боговетан* или донекле модификовано изменом релационе семе (*читав дан / по читав дан*).

III.3.1.2. Предлошко-именички типови

Предлошко-именички прилошки изрази са именицом *дан* и именицама које означавају доба дана јављају се са значењем темпоралне локализације, када је могуће издвојити формалне подтипове. У анализи ове подгрупе прилошких израза применићемо формални критеријум. Другу подгрупу предлошко-именичких израза овог типа чини неколико значењски различитих и формално разнообразних прилошких израза, који ће бити описани са становишта значења и супституентности лексичким прилозима.

III.3.1.2.1. Модели са значењем временске локализације

Предлошко-именички модели са значењем темпоралне локализације остварују се у неколико конструкционих подтипова, са релативно јасном расподелом одговарајућих временских именичких термина у њима. Тако, акузативни „конструкциони модел с предлогом у [...] преовлађује и у случајевима где улогу локализатора врше именске лексеме *подне* и *поноћ*” (Арсенијевић 2003I: 212). Са именицом *ноћ*, израз (*у ноћи*) има једину могућу форму у+локатив. Уколико се спецификује и фаза периода, форма израза је у+акузатив (*касно у ноћ*, (*до*) *дубоко у ноћ* (в. Антонић 2003: 213)). Лексикализоване су форме које би се могле посматрати као у+акузатив и у+локатив именице *јутро*: *ујутро*, *ујутру*, али уколико је присутан факултативни детерминатор, израз се не може посматрати као декомпоновани прилог, те се јавља у форми у+акузатив. Типови израза *пред*+акузатив који садрже значење оријентационе локализације реализују се уобичајено са именицама *јутро*, *подне*, *зора*, *вече*.¹²⁴ На крају, изрази са значењем аблативности и адлативности (*до/од*+генитив) формирају се са именицама које означавају периоде дана. Навешћемо потврде за све ове типове:

¹²⁴ Актуелни правопис прописује спојено писање за именицу *поподне* и одвојено када је у питању одредба (Правопис 2011, т. 1386); исто за *последне* (именица) и *после подне* (прил. израз).

У ноћи зјетини киша, све је у нискама, без капље. (Т1, 67);

У подне се закопај у савско благо. (Т1, 10); Углавном у *поноћ* код мене дође, а мене крава у јаслама олизала. (Т3, 13);

Од тада, чини ми се, постао је још достојанственији, а када је имао гостију, нарочито недељом, у *рано поподне*, седао би за сто до главног излога и читао дебелу књигу... (Т2, 288); Хоћу да будем с вама, да у постељу лежем спокојно, а да устајем лако, у *рано јутро*, као некад, кад смо тата и ја, уз јутарње вести, заједно пили прву кафу. (Огњеновић, 76);

Пред вече дође смена, а мене позове командант бригаде. (Т1, 12); Чабра би се појавио *пред вече*, испаван и набијен снагом, и неми смеј, бронзани отисак у лицу. (Т2, 85); Можда сам *пред јутро* мало заспала, али сам чула кад су мама и тата отпочели уобичајене јутарње припреме за нови дан, иако су то чинили без речи, да ме не пробуде. (Огњеновић, 110); Тек сам *пред зору* заспао (разг.);

После подне деца у новим оделима синула, а мене срамота што сам одрастао човек. (Т1, 21); Бошко је рекао да се радује њеном позиву, али да бисмо радије дошли *после подне*, само на кафу и сок, јер смо за ручак тога дана већ заузети... (Огњеновић, 160); *По подне* стиже њихов предлог да сами изведемо целу приредбу, с тим што они, четници, неће устајати кад ми будемо певали оне наше две песме, јер их не сматрају химнама. (Т1, 77);

До дуго у ноћ сједили смо на млинском прагу и гледали у пун мјесец, нас двојица, велика и мала бена, а околу су регатале жабе... (ГКНВ, 19); И оне вечери уочи татиног седамдесетог рођендана, он и ја смо остали будни *до дубоко у ноћ*, пијуцкали неко густо домаће вино... (Огњеновић, 34); Било је доста посла, теже ствари смо радили углавном тата и ја, па се у *предвечерје* све некако примирило после слава и галаме. (Огњеновић, 96); Добро, Бубице, јеси ли већ напунила јасле сеном и нахранила живину, шта то, ког врага, шнураш по кући већ *од раног јутра*, дај смири се већ једном... (Огњеновић, 117).

Можемо закључити да је анализирана група прилошких израза специфична по јасној расподели именичких лексема у конструкционим моделима, као и по високом степену лексикализованости појединих формалних подтипова. Варијантност прилошких израза ове групе тиче се могућности измене релационе семе (*од/до*+генитив), као и могућности спецификовања фазе природног периода (*касно у ноћ*, у *рано јутро* и сл.).

Ш.3.1.2.2. Модели са другим значењима

Прилошки изрази у чијем значењу постоји начинска нијанса формирају се са именицама *дан* и *ноћ*, а у облицима *преко*+генитив, *по*+локатив. Ови прилошки изрази лишени су временске референцијалности, по чему су семантички сродни, дакле и супституентни, прилозима *дању* и *ноћу*:¹²⁵

Ми смо ноћни. – Ми *по дану*. (Т1, 42); Памтим цео њен облик. А *по дану*, можда су то сиве очи, ко зна? (Т1, 70);

Богомоље, гробља, јаруге и раскршћа *преко дана* су били пусти и увредљиво обични, особито за онога који се неком згодом тамо намро страха. (ГКНВ, 35); Излазила сам само повремено, са друштвом у кратку шетњу увече, или *преко дана*, часом до библиотеке, ако ми је затребала нека књига коју нисам имала. (Огњеновић, 138).

¹²⁵ Са прилогом *ноћу* истозначан је прилог *обноћ*, што ћемо илустровати примерима: Због кога се *ноћу* око њива с кукурузом ложе велике ватре? (ПЗК, 18); Ништа дивније нема него *обноћ* ићи с дружином, с великом дружином, у кукурузна поља. (ПЗК, 103); Да лаје на свраке – не иде, то никад не раде пристојни овчарски пси, да *обноћ* броји звезде – сачувај боже, да скичи – узалуд. (ПЗК, 20).

Међутим, за разлику од израза *преко дана*, *по дану* и *по ноћи*, прилошки израз *преко ноћи* значењски излази из система постављеног на формалној основи, својим начинским значењем „нагло, неочекивано”, што ћемо потврдити примерима:

Одједанпут, говото *преко ноћи*, појавише се на хиљаде оних којима су очеви били четници, а дедови, солунци, прелазили Албанију. (НИН 2978, 24.1.2008, 40); У једно од најпријатнијих доба године, скоро *преко ноћи*, расцвјетао би се у баштици крај наше куће црни слез и љупко просинуо иза копљасте поцрњеле ограде. (ГКНВ, 13); Тако се и овај најновији цокер Војислава Коштунице и његових саветника *преко ноћи* освестио. (НИН 2947, 21.6.2007, 14).

У првом примеру израз *преко ноћи* корелира са прилогом *одједанпут*; у свим примерима остварено је значење неочекиваности радње – она се догодила на такав начин да сугерише акцију у тајновитости, у мистичним, скривеним околностима. О овом значењу говори Ј. Јовановић поредећи изреке *Нико не зна шта носи дан, а шта ноћ* и *Нико не зна што носи јутро, што ли вече*:

„Уместо пара лексема 'дан – ноћ' стоје називи 'јутро – вече'. Тиме је унеколико измењен смисао изреке, јер према опозицији светлог и тамног, активног и пасивног, отворено-јасног и тамно-мистичног дела двадесетчетворосатнице – стоје фазе дневног живота и рада, намера и резултат, циљ и остварење започетог посла итд.” (Јовановић 2006 I: 156).¹²⁶

Несистемске је конструкције полусложеница са нултим интерфиксом, са значењем непрецизне темпоралне квантификације:

Директори болница су поносни кад доведу неког туристичког хирурга да оперише *дан-два* међу нама као Хотентотима. (НИН 2953, 2.8.2007, 39).

Квантификација је обавезна семантичко-синтаксичка допуна израза *на дан*, који је супституентан прилогом *дневно*:

Колико пута *на дан* [←*дневно*] чујеш ову изреку. (Т2, 42).

Анализирана подгрупа предлошко-именичких израза обухвата мали број формално разнообразних прилошких израза: *по дану* и *по ноћи* (еквивалентни прилозима *дању* и *ноћу*), *преко дана* и *преко ноћи* (други са изразитим начинским значењем „нагло, неочекивано”), полусложеницу *дан-два* (са значењем непрецизне темпоралне квантификације) и израз *на дан* (еквивалентан прилогу *дневно*).

¹²⁶

У складу са значењем „отворено-јасни део двадесетчетворосатнице” стоје и устаљени изрази са невеликим бројем глагола *изнећи на / изаћи на / исјливати на свейлосї дана*, као у примерима: *Хайшењем акїера дуїоїодишињеї шверца дувана на свейлосї дана йочиње йолако да исїливава йейоокїобарски йрљав веш...* (НИН 2947, 21.6.2007, 13).

Ш.3.2. Прилошки изрази са значењем године и доба године

Модел прилошких израза у чијем је лексичком језгру именица *година* или именица са значењем доба године у великој мери су паралелни моделима прилошких израза са значењем дана и доба дана. Ови су модели паралелни како на синтаксичком тако и на семантичком плану, те ће, будући подударна, изостати објашњења дата за претходно разматрани тип (прилошки изрази за означавање дана и периода дана).

Семантичко поље израза са значењем године и доба године специфично је и по „празном месту” у систему (*преклане – лане – ове године – догодине/на годину*¹²⁷), али и по стилској маркираности свих лексема које у низу функционишу као ознаке места на временској оси. Из тих разлога веома су фреквентни прилошки изрази са лексемом *година*.

Навешћемо потврде за прилоге са значењем темпоралне локализације који означавају годину као природни временски период:

Ево ти, побратиме, ово ћеш ми сачувати за *догодине*. (ГКНВ, 18); Иначе, ако ме будеш овако ударао, могла бих се још и осушити, па *догодине* нећеш имати ниједне крушке. – Шта је мене брига за *догодине* – одврати јој грубо Гунђало – ја хоћу сад да се наједом. (ПЗК, 30); Збогом, реко, збогом, пријатељице патко, збогом, водени мишу; доћи ћу *догодине* да вас посетим и да вам покажем најлепшег сина на свету. (ПЗК, 64); Ето, медведе, види сад што си од мене урадио, да си ме *лане* послушао, и ове би године имао сочних и крупних крушака. (ПЗК, 31); Продаја летњих аранжмана већа за трећину него *лане*. (Дневник 2 РТС, 31.5.2008).

Систем прилога са значењем доба године састоји се од неререференцијалних прилога *лети* и *зими*, и прилога који учествују у исказивању временске референцијалности, као *пролетос*, *јесенас*, *зимус*, *летос*, нпр.:

Да – рекоше врбе с десне стране воде – *пролетос* кад се сок пењао уз наше гране, једна је косовица тражила нешто у густишу. (ПЗК, 63); Благо ти је Старчевићу Сими, / јаше коња и *љети* и *зими* (ГКНВ, 48); „Политика” прошле суботе подсећа на првој страни да је *пролетос* ексклузивно објавила вест неколико агенција Уједињених нација о плану за евакуацију Срба са Косова... (НИН 2933, 13.3.2007, 7).

Како је овај систем асиметричан, значења неизразива лексичким прилозима изражавају се прилошким изразима.¹²⁸

¹²⁷ Дистинкцију између прилога *догодине* и израза *на годину* експлицитно наводи Правопис (2011, т. 138 г).

¹²⁸ Асиметричност система огледа се у односу *лејши*, *зими* : у *лејшо*, у *зиму*, у *јесен*, у *јролеће*.

Неки од ових израза неретко су писани спојено, нпр.: Кад *ујесен* из Хашана кренем,/ наред Уне воденица стара/ подсјети ме на брујање вриједно/ сеоскога млина поточара (Б. Ћопић, Пјесме, 611). О писању ових израза М. Стевановић (користећи управо термин *прилошки израз*) каже: „Међутим, овде треба полазити од истог принципа који важи за остале сложенице и видети да ли постоје услови за постанак сложенице уопште. А пошто тих услова овде нема, ми сматрамо да у случајевима кад се чувају неизмењени облици и где значење које има предлошко-падежна веза с несраслим деловима такође остаје, то морају бити само прилошки изрази. Према томе, нису сложенице ни у *зиму*, ни у *јесен*, ни у *лејшо*, ни у *зору*...” (Стевановић 1991, I: 420). У актуелном правопису (2011, т. 138в) и Правопису МС (2009: 59) истиче се да се

Прилошке изразе са значењем године и доба године класификоваћемо према именичкој лексеми на две групе: 1. изрази са именицом *година* и 2. изрази са именицама које означавају доба године. Даљу анализу обеју група вршићемо на основу семантичких обележја, обавезног детерминатора и форме израза.

III.3.2.1. Прилошки изрази са именицом *година*

Синтагматски прилошки изрази са именицом *година*, са значењем темпоралне локализације, реализују се са ограниченим бројем лексема у функцији обавезног детерминатора и у неколико предлошко-падежних форми:

а) прилошки изрази са заменичким детерминатором (*тај/овај*)

а. а) генитивни модел *ове године*¹²⁹

То ће бити највећи светски турнир *ове године*, уједно има и карактер предолимпијског турнира... (НИН 2933, 13.3.2007, 31); И не само он, нико од постављених људи у новом 'еколошком' министарству *ове године* неће ићи на годишњи одмор. (НИН 2953, 2.8.2007, 17); Ако свети Илија не донесе кишносноне облаке, ратари, повртари и воћари у Србији ће *ове године* имати слабу корист од својих њива и воћака. (НИН 2953, 2.8.2007, 26);

а. б) локативни модел: *у овој години, у протеклој години*¹³⁰

Тренутну економску сарадњу, коју карактерише велики суфицит Србије у размени са својом јужном покрајином (вероватно око 250 милиона долара *у овој години*), не би требало доводити у питање. (НИН 2953, 2.8.2007, 23); *У протеклој години*, наиме, скоро девет процената становништва живело је са мање од шест хиљада динара месечно. (НИН 2953, 2.8.2007, 32);

а. в) аблативни/адлативни модел: *од/до* + генитив

Прву функцију је испуњавао све *до ове године*, а наводњава се тек 30.000 хектара. (НИН 2953, 2.8.2007, 29).

б) прилошки изрази са придевским детерминаторима

б. а) *прошли, лањски, претпрошли; идући, наредни*

Прошле године је, иначе са око 1,2 милиона хектара убрано око шест милиона тона кукуруза. (НИН 2953, 2.8.2007, 27); Када се *претпрошле године* женио мој братанац, свадбу је правио крајем јуна. (Gloria 253, 9.4.2008, 114); Знаш, *лањске године* на купању, и по прсима, свуда по теби чворови. (Т1, 19); И у републичком буџету за *идућу годину* треба да буде

предлози не пишу спојено с називима годишњих доба, као и у Правопису српскохрватског језика из 1964: „Још увек се осећају као прилошки изрази с несраслим деловима, па се зато одвојено пишу: *јод јесен, с јесени, у јесен, јод зиму... с јрољећа, на лејо ... у зиму, на зиму...*” (Правопис 1964: 67).

¹²⁹ Прилошки израз *ове године* издвајамо због његове фреквентности, која је, сматрамо, резултат непостојања једнолексемског супституента.

¹³⁰ Израз *у овој години* је знатно мање фреквентан од генитивног (*ове године*).

III. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ВРЕМЕНСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

предвиђено знатно више новца за водопривреду. (НИН 2953, 2.8.2007, 29); Обећао сам неодређено, у пролеће, најесен, *идуће године*. (Т1, 53);

б. б) генитивни модел са детерминатором *исти*

План је двору упућен 12. децембра, а разматран је и повољно оцењен 22. децембра *исте године*. (НИН 2953, 2.8.2007, 29);

б. в) генитивни модел са детерминаторима неодређеног значења (*један, неки*)

Исто се тако могло десити да *неке године* дјед рекне за ту исту башту да се црвени, и онда за ту годину тако и важи: слез мора остати црвен. (ГКНВ, 13); *Једне године* тако, растајући се с дједом, он му пружи повелик излизан цепни сат. (ГКНВ, 18); *Једне године*, о Михољдану, нашој слави, нађоше се заједно код нас у гостима сликар брадоња, Петрак самарција и дједов рођак Сава, некадашњи познати лопов из Лике. (ГКНВ, 43); *Једне године* и наша кућа доби сат. (ГКНВ, 17).

Прилошки изрази са именицом *година* и значењем темпоралне квантификације реализују се како у синтагматским тако и у предлошко-именичким типовима. У ове изразе сврставамо синтагматске изразе са детерминаторима *сваки* (а), *цео/читав* (б), као и израз специфичне предлошко-именичке структуре добијен редупликацијом, *из године у годину* (в). Други тип прилошких израза са значењем квантификације јесу изрази значењски еквивалентни прилогу *годишње* (група примера (г)):

а)

Чича Зимоња дође тако *сваке године*, некад раније, некад касније, дрско завлада читавим нашим крајем. (ПЗК, 172); Најменика смо мијењали *скоро сваке године*, обично о Ђурђевдану, али нам се најчешће дешавало да нам се у службу натадрчи баш неки који се зове Јово. (ГКНВ, 38); *Сваке године* се у „Пионир” улаже између 800 хиљада и милион евра да би могао да функционише. (НИН 2933, 13.3.2007, 31); *Скоро сваке године*, у пролеће, нашу би кућу протресао један изузетан догађај: долазак новог најменика. (ГКНВ, 47);

б)

Тај ти је *читаве године* лутао испод Грмеча, од села до села, и људима правио и поправљао самаре, пропијајући своју зараду често и на лицу мјеста, уз домаћина код кога је радио. (ГКНВ, 17);

в)

Тада ројеви младих и старијих чиновница похрле у оближње пекаре и млечне ресторани на погачице са чварцима, ђевреке, паштете и буреке са сиром, спанаћем или месом из којих се цеди масноћа што лагано, *из године у годину*, таложећи се, младе лепотице претвара неосетно у тусте, гојазне чиновничке шефовице. (Елдorado, 38); Око избора и тражења најменика у нашој кући бактали су се дјед и стриц Ницо, само је *из године у годину* стричева улога била све видљивија, јер је дјед учљиво старио и повлачио се ближе кући. (ГКНВ, 48);

г)

Сва срећа што *једном у години* дођу и Петракови развезани дани кад се много штошта може. (ГКНВ, 27); То значи да Народна банка Србије, барем за сада, неће

ограничавати раст кредита на одређени проценат *на месечом или годишњем нивоу*, како су радиле централне банке неких суседних земаља... (НИН 2953, 2.8.2007, 31); Инфлација је смањена на 6,6 посто *на годишњем нивоу*. (НИН 2953, 2.8.2007, 33).

Можемо закључити да се прилошки изрази са именицом *година* остварују са сведеним бројем обавезних детерминатора. Најфреквентнији су типови са демонстративним заменицама *ово* и *то* у функцији обавезног детерминатора, а потом изрази са придевима са релационим значењем (у односу на референтни моменат: *прошли*, *идући* и сл., међу којима је придев *лањски* значењски везан за именицу *година*). Остале лексеме које се могу јавити у функцији детерминатора јесу: *један*, *неки*, *исти*. Значење квантификације имају синтагматски изрази са детерминаторима *сваки*, *цео*, *читав*, предлошко-именички израз *из године у годину*, као и прилошки изрази чији је еквивалент прилог *годишње*.

III.3.2.2. Прилошки изрази са именицама које означавају доба године

Прилошки изрази са значењем доба године остварују значења темпоралне локализације и темпоралне квантификације. Њихова карактеристичност јесте у њиховом међуодносу са прилозима истог значења. Како смо већ напоменули, прилози са овим значењем чине асиметричан и нестабилан систем, па прилошке изразе овога типа посматрамо с обзиром на тај систем.

Тако је са најфреквентнијим од ових израза, *у пролеће* и *у јесен*, који су лишени временске референцијалности, а значењски одговарају прилозима *лети* и *зими*. С друге стране, имамо и прилошке изразе *у лето* и *у зиму*, тако да је међуоднос прилога и прилошких израза ове подгрупе асиметричан: два су израза без својих једнолексемских еквивалената, а два према себи имају конкурентне истозначне лексеме. Прилошки израз пре ће доћи уместо конкурентног прилога уколико је део шире темпоралне одредбе: *у зиму, јануара 1936; у лето те године* и сл.

Ови изрази остварују се најчешће у акузативу са предлозима *у* (чешће – подгрупа примера *а*) и *на* (ређе – подгрупа примера *б*), те у форми генитива с предлогом *с* уз именице *пролеће* и *јесен* (*в*). Уз ове изразе забележили смо и изразе *под зиму* и *преко*+генитив:

предлошко-именички

а) акузативни модел: *у*+акузатив

Знам само да *у пролеће* иза наше потамњеле баштенске ограде просине нешто љупко, прозрано и свијетло па ти се просто плаче, иако не знаш ни шта те боли ни шта си изгубио. (ГКНВ, 15); Обећао сам неодређено, *у пролеће*, најесен, идуће године. (Т1, 53); Њих двојица, Аврам и Тома, упознали су се у Паризу, *у зиму*, јануара 1936. (Т2, 15); На Голи оток сам крочио *у јесен* 1950. (Т2, 259);

б) модел *на*+акузатив

На јесен неће доћи до енормних повећања цена хлеба јер ће држава обезбедити довољне количине пшенице за подмирење домаћих потреба. (НИН 2953, 2.8.2007, 27);

в) генитивни модел: *с пролећа, с јесени*

Лето је, а врагови прошли *с пролећа*. (Т1, 19); И причам му о шаранима, о мужјаку, како је луд *с пролећа* па удара о обалу. (Т1, 25);

г) модел *под*+акузатив

Једном *под зиму*, уочи недјеље, на заједничкој молитви, дјед испод ока опази да се његов Раде не зна ни прекрстити. (Б. Ћопић, ГКНВ, 50);

д) *преко*+генитив

Ја сам *преко лета* накрао... није, овај, него накупио много пшенице у своју рупу, али ми још није доста. (ПЗК, 75); Али ћемо помрети *преко зиме* ако не донесемо сваком од нас бар по једно зрно. (ПЗК, 75).

Занимљива је и репартиција именица *пролеће, лето, јесен* и *зима* у појединим предлошко-падежним формама, при чему именице *лето* и *зима*, највероватније као репрезенти изразитим карактеристикама обележених годишњих доба, стоје наспрам именица које означавају „прелазна” доба без изразитих обележја хладноће/топлоте. Тако имамо изразе: *преко лета, преко зиме*, али не и **преко јесени, *преко пролећа; с јесени, с пролећа*, али не и **с(а) лета/зиме; усред лета, усред зиме*, али неустале: *усред пролећа, усред јесени*. Изрази са именицама *лето* и *зима* супституентни су прилозима *лети, зими* (За млад свет села су *преко лета* [→ *лети*] досадна; *Преко зиме* [→ *Зими*] обично суботом, у том казану се купају сви из нашег дворишта (примери према Ковачевић 2007: 19)).

Синтагматски прилошки изрази са именицама *пролеће, јесен, лето, зима* могу имати значење квантификације (као нпр. *целог пролећа, сваког пролећа* и сл.) и значење временске локализације. Овај други семантички тип разврстаћемо на структурне подтипове: а) са демонстративним заменицама *овај/тај* (и *онај* – уз додатну детерминацију у оквиру исте реченице), б) са придевским детерминаторима са значењем временског односа (*следећи, наредни, прошли, претпрошли, минули*):

а) са детерминатором *овај/тај*

Овог лета, више него икада пре, говори се о годишњим одморима наших политичара. (НИН 2953, 2.8.2007, 16); *Овог лета* је пожњевено 2,1 милиона тона пшенице... (НИН 2953, 2.8.2007, 27); У Републици Српској овог лета полиција је гологлава јер је, по угледу на неке земље, тако прописано посебном уредбом – не носи се капа лети. (НИН 2953, 2.8.2007, 68);

Те јесени нико га под Грмечом није видио. (ГКНВ, 18); Дођи *ове јесени*, и остани колико можеш. (Т1, 53); *Тог лета* је преспело нешто више ђака и студената. (Т2, 245);

б) са детерминаторима *следећи, наредни, прошли, минули*

Сљедећег пролећа, бујног и кишовитог, слез у нашој башти расцвјета се као никада дотад, али старина као да га ни запазио није. (ГКНВ, 15); То је та јакна! Ваш сигуран партнер *наредне зиме* (реклама, <https://www.zenskimagazin.rs/moda/shopping>); У Црној Гори више туриста него прошлог лета (наслов, <http://rs.n1info.com/documents/1350936>); *Минулих лета* такве уредбе није било. (НИН 2953, 2.8.2007, 68).

Осим ових типова који се издвајају и по фреквенцији и по јасним структурним моделима паралелним већини модела прилошких израза са значењем времена, региструјемо и друге изразе са значењем локализације у оквиру доба године. Прва два примера илуструју могућност конструисања израза у којима се локализација врши у оквиру једне од фаза периода означеног именицом:

Почетком јесени 2002. Ђинђић је, према сведочењима сарадника и старијих пријатеља, почео да излази из сфере дневне политике... (НИН 2933, 13.3.2007, 12); Док су већали шта ће за предјело, предложио сам сарму, на шта су ме сви зачуђено погледали, а брат ме је подсмешљиво питао одакле му кисели купус усред лета. (Gloria 253, 9.4.2008, 114); Мортон Абрамовиц [...] у опширном тексту за који му је Њузвик, мимо обичаја, уступио пуне две стране, предвиђа да ће се расправа у СБ водити током овог пролећа и напомиње... (НИН 2933, 13.3.2007, 17).

Прилошки изрази са значењем квантификације најчешће имају детерминаторе *сваки* и *цео, читав*. Први тип, дакле, има значење фреквенције, а други трајања:

Набаса когод на изјелицу, ноге би испод себе појео, а нашим првим комшијама *сваког пролећа* набаса какав субенаст човјек, обично дјечачина, па ради цабе или за малу пару. (ГКНВ, 47);

Занимљиво да је председник парламента Оливер Дулић међу онима који су обећавали да ће се због великог обима посла радити *целога лета*... (НИН 2953, 2.8.2007, 16); – Сретан човјек, па ето ти – кажу за њега у селу – има цабног посленика *по читаво љето*. (ГКНВ, 48); – Бјежим од плјуска! – гакну ногати баја. – Варакам се овако с њим *читавог божјег љета* откад знам за се. (ГКНВ, 49).

Ови изрази структурно и лексички су сродни изразима са именицама које означавају дан и део дана, па можемо рећи да систем прилошких израза са значењем природних периода времена показује уједначеност на том плану.

Закључићемо да се прилошки изрази са именицама које означавају доба године реализују са, по правилу, истим детерминаторима као и изрази са лексемом *година*. Тако су детерминатори у изразима са значењем темпоралне локализације демонстративне заменице и придеви *следећи, прошли, наредни* и сл., а детерминатори у изразима са значењем квантификације *цео, читав, сваки*.

Ш.4. Предлошко-заменички временски прилошки изрази

Прилошки изрази са значењем времена остварују се и као предлошко-заменички, најчешће са заменицом *то* и знатно ређе са заменицом *ово*. Најфреквентнији су изрази са значењем антериорности и постериорности (*пре тога*, *после/након тога*). Код израза овог типа са значењем истовремености временско значење интерферира са другим значењима – комитативности (*уз то*) и пропратне околности (*при томе*).

Генитивне форме *пре тога* и *после/након тога* имају значење антериорности, односно постериорности. Супституентни су прилозима *раније*, *претходно* и *касније*, *потом*, што показују примери:

Пре тога [→ *Претходно*] полиција није довољно дубоко улазила у овај случај. (Политика, 28.12.2006, 9); Разговарали су у уторак, видели су се и *пре тога* [→ *раније*], разговараће и у петак. (НИН 2959, 13.9.2007, 18); *Пре тога* [→ *Претходно*] смо имали Торстена, оженио се већ, деда сам. (Т1, 51); Не само зато што су Американци саопштили његово именоване, а да *пре тога* [→ *претходно*] никога нису консултовали. (Standard 59, 6.7.2007, 48); *Пре тога* [→ *Раније*] Немци су као гласачи претежно бирали по сопственом миљеу... (НИН 2986, 20.3.2008, 102); *Пре тога* [→ *Претходно*] ништа нисам знао о њој. (Standard 111, 4.7.2008, 79); Интересантно је да сам *пре тога* [→ *раније*] имао фобију од висине. (Standard 111, 4.7.2008, 79); Домар, опет, није желео ни по коју цену да се одрекне бившег Председника који га је, из једног провинцијског затвора, где је био чувар, послао у иностранство, а *пре тога* [→ *претходно*] му дао стан на Новом Београду. (Елдорадо, 111);

После тога [→ *Касније*], Бебино име више није помињао – каже један његов сарадник. (Standard 59, 6.7.2007, 16); *После тога* [→ *Потом*], у, практично, изолованој земљи са рапидно редукованим обимом спољне трговине, страних улагања и донација, следи неминовни крах... (НИН 2986, 20.3.2008, 27); Светина се размицала пред коњаником [...] а он је тако пројахао кроз целу чаршију, вичући љутито да сада иде до Сулејман-паше да га пита ко је овде господар, и да ће *после тога* [→ *потом/касније*], у то могу да буду уверени, многи зажалити што је пошао за лудим главама а против највиших наредаба. (ТХ, 189); Сада је на тенису, а *после тога* [→ *потом/касније*] иде на бриц код Бугарке. (Елдорадо, 112);

Након тога [→ *Потом*] је кретала музика, пиштале зурле, грувале прангије, трештали таламбаси... (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 6); Лаушевић је 1999. отишао за САД, а *након тога* [→ *потом*] је прво осуђен на 15 година затвора, а затим је Врховни суд Црне Горе пресуду преиначио... (Дан, 9.7.2009, 9); Грађани треба да знају да све земље у свету имају буџет као ставку која војсци служи за припреме за одбрану, а да у ратној ситуацији постоји посебан буџет за ратне операције и *након тога* постоји посебан буџет из кога би требало да буде надокнађена штета... (НИН 2959, 13.9.2007, 14).

Због значења антериорности/постериорности, ови изрази су комбинаторни са прилозима, конструкцијама или синтагмама са значењем временске дистанце (*одмах/мало/много/убрзо... после тога; мало/много пре тога*), као и са прилогом *никад* (упор. *коњи... пре тога у Египту нису виђени : коњи... никад пре тога у Египту нису виђени; Он после тога није о томе говорио : Он никад после тога о томе није*

говорио). Комбинације датих прилога (синтагми, конструкција) са изразима *пре/после тога* потврдићемо следећим примерима:

Понудио му је да са пратњом одседне у дервентској тврђави; у ствари, у једном влажном казамату, јер је дервентски хан *мало пре тога* био изгорео. (ГХ, 109); *Много пре тога* сада већ бивша директорка Агенције за страна улагања [...] за ове је новине изнела недвосмислени вредносни суд... (НИН 2948, 28.6.2007, 26); Освајачи су се појавили на ратним двоколицама у које су били упрегнути коњи, који *никад пре тога* нису у Египту виђени. (Бјелица, 113);

Председнички избори би морали бити расписани *одмах после тога*, рок за њихово одржавање је, колико знам, деведесет дана. (НИН 2933, 13.3.2007, 10); *Убрзо после тога* знала сам да је мој прави живот драматургија. (Gloria 261, 4.6.2008, 110); Тек неколико дана после тог 17. фебруара 2008. године на политичкој сцени Србије владало је привидно јединство, *убрзо после тога* почела су гласна размишљања и неслагања како Србија да одговори на чин Приштине, Вашингтона и осталих. (НИН 2986, 20.3.2008, 13); Били смо затечени и никада нисмо успели да објаснимо шта се догодило јер смо *непосредно након тога* отпутовали у Санкт Петербург... (Gloria 299, 25.2.2008, 28).

Неретко се изрази са значењем постериорности остварују и са заменичком лексемом *све (пре/после свега тога/овога)*. Заменичка лексема *све* може се употребити и без демонстратива, тако да обухвата и његово значење. Међутим, док израз *после свега* остаје у сфери темпоралности, израз *пре свега* има значење градуелности – „на првом месту, првенствено”.¹³¹ Значење ових израза и могућност укључивања/искључивања демонстративне заменице илустроваћемо следећим примерима:

У тим наступима за пуковника је био најтежи овај тренутак кад све прође, кад му пође за руком да жену умири и кад, *после свега [тога]*, остане сам, сваки пут са јасним сазнањем да се овако не може живети. (ГХ, 169); *После свега [тога/овога]*, у дворану уђе десетак жена обучених у шумадијске ношње носећи испред себе велике торте које су саме направиле. (Елдorado, 125); *После свега [тога/овога]* остао је у мојој глави само блесак Тутанхамоневе маске... (Бјелица, 46); ...али чак ни ове приче, *после свега [тога/овога]*, не могу ми помоћи. (Бобић Мојсиловић, 154); Верица каже да је, *после свега [тога/овога]*, добро. (Gloria 298, 18.2.2009, 31); И сањао је Сава манастир Студеницу, где је *после свега* желео да се повуче. (Опсада, 18).

Значење истовремености имају изрази *при томе* и *уз то*, али њихово временско значење увек је усложњено мање или више истакнутим интерферирајућим значењима комитативности (*уз то*) односно пропратне околности (*при томе*)¹³², нпр.:

Да не говоримо о хроничним „буразерско-рекешким везама” између локалних власти и локалних тајкуна, увезаних *при том* с локалним медијима, а истовремено са главним

¹³¹ Значење овог израза илустроваћемо следећим примерима: Јуче у Бечу [...] Самарцић је најавио да ће Београд имати много примедба на Ахтисаријев документ о децентрализацији, и то, *пре свега*, зато што он није уважио предлоге Београда... (Политика 33516, 27.2.2007, 7); *Пре свега*, он је сматрао да је упад Бугара и Кумана казна Божија спрам замножених људских греха... (Опсада, 168).

¹³² „Значење пропратне околности на нивоу реченице у нашем језику изражава [се] или дискурсно или независносложеном реченицом, при чему је верификатор тог значења увијек лексички конектор *при том*.” (Ковачевић 1998: 244)

српским центрима моћи. (НИН 2956, 23.8.2007, 30); Најновији повод је, *при том*, само карика у ланцу узрока... (Политика 33563, 17.4.2007, 5); Вајмарски устав је омогућавао неповерење влади, а да се *при томе* не формира нова влада – у 14 година републике пало је двадесет влада. (НИН 2986, 20.3.2008, 101).

Уз то су се први пут чули, истина усамљени, гласови угледних посланика Бундестага против кршења основних норми међународног права. (Политика, 28.12.2006, 4); *Уз то*, она је затражила да високи представник „добије одговарајући мандат за промене Устава БиХ”. (Политика, 28.12.2006, 4); Желео је, исприча му Ноћни портир, да побегне по било коју цену, да својим очима не гледа распад свих вредности у које је веровао, а *уз то*, није имао од чега да живи. (Елдорадо 130).

О изразу *при томе* Д. Кликовац запажа да „овај конектор има две основне употребе. У првој, он означава истовременост двеју радњи или стања, при чему је агенс, односно носилац стања, исти. Поименичена заменица *тај* у оквиру конектора упућују на прву радњу/стање [...] Може се заменити изразима *у исто време* или *том приликом*, а може се појачати и заменицом *сав*, која наглашава обим или значај онога на шта упућује заменица *тај* [...] У другом случају агенс, односно носилац стања, није исти; међутим, између двеју радњи (двају стања) и даље постоји временска коинциденција. И у овом случају синоними могу бити *у исто време*, *том приликом*, а значење конектора може бити појачано (*при свему томе*)” (Кликовац 2008а: 182–183).¹³³ Израз *уз то* не имплицира нужно истовременост; његово је основно значење екцептивно значење комитативног типа (в. нпр. Ковачевић 1998: 303, нап. 411).¹³⁴ Из ових разлога, о изразу *уз то* (и његовој варијанти *уз све то*) говоримо у одељку „Предлошко-заменички модели са другим значењима”, где комитативно значење издвајамо као засебно.

Анализа предлошко-заменичких временских прилошких израза показала је да се они остварују најчешће са заменицом *то*, у невеликом броју модела: *пре/после/након* + генитив, *при томе* и *уз то*. Ови типови готово су потпуно блокирани, а могућност њихове варијантности састоји се само у интерполирању лексеме *све*. Поред тога, временско значење израза *при томе* и *уз то* ослужњено је пропратнооколносним, односно комитативним значењем.

¹³³ Д. Кликовац даље, као опозицију између израза *при томе* и *уз то*, *пored тога* наводи да *при томе* садржи „импликацију да су друга радња, односно стање, временски симултани с првом” (Кликовац 2008а: 183), док конектори *уз то* и *пored тога* такву импликацију немају. Разлика између блискозначних предлога *при* и *уз* објашњава се тиме што „предлог *при* означава близину до припојености другом објекту, тј. интегрисаности с њим” (Исто, 183), тако да се та „припојеност” из сфере просторности транспонује у сферу темпоралности, имплицирајући истовременост.

¹³⁴ О овом значењу Ковачевић говори у вези са типовима „Осим што скреће пажњу, хумор се и памти”; „Осим што је лечио краља, лечио је покојни доктор и сву дорћолску сиротињу” и сл. (Исто, 303, нап. 411).

III.5. Закључак

Прилошки изрази временског значења остварују се у сва три конструктивна типа: синтагматском, предлошко-именичком и предлошко-заменичком. Синтагматски и предлошко-именички изрази подразумевају именицу са општим временским значењем или са значењем временске јединице. Такве су именице *време, доба, период, моменат, тренутак, дан, година*, именице са значењем годишњих доба *прошлост, садашњост, будућност* и сл. Другим речима, како примећује Т. Батистић, ове именице „саме собом значе неко вријеме” (Батистић 1972: 134).

Управо према именичкој лексеми као експоненту категоријалне семантике класификовали смо синтагматске и предлошко-именичке прилошке изразе. Формиране су три групе прилошких израза, у којима су именице а) *време, доба, период*; б) *тренутак, трен, час* и сл.; в) именице са значењем природних временских периода. Значење ових група прилошких израза одговара значењу наведених именица. Тако прва група (а) прилошких израза изражава општа временска значења, друга (б) група израза има значење краткоће временског трајања, и трећа (в) група има значење природних и календарских временских периода.

1. Прилошки изрази са именицама општег временског значења укључују низ именица са значењем периода недефинисаног по трајању (*време, доба, период* и сл.), именице са значењем временских релација (*међувреме, прошлост, будућност, садашњост, садашњица*), као и именице које учествују у творби прилошких израза са значењем фазе радње (*почетак, крај* и сл.). Према конструкционом моделу, ови прилошки изрази могу бити синтагматски и предлошко-именички.

1.1. Синтагматски прилошки изрази са именицама општег временског значења даље су класификовани према типу детерминатора. Тако се издвајају следеће групе прилошких израза: прилошки изрази са демонстративним заменицама у функцији неиспустивог детерминатора, прилошки изрази са присвојним заменицама и придевима временских односа, прилошки изрази са осталим типовима детерминатора. Трећа група синтагматских прилошких израза, хетерогена по значењу, укључује прилошке изразе са значењем растојања од референтног момента, са значењем неодређености, са значењем (не)идентичности, са значењем темпоралне квантификације (са детерминаторима *све/ сваки, кратак/дуг, колико/толико, мало/много*), као и прилошке изразе специфичних значења, која су условљена семантиком именице *доба*, те у комбинацији са детерминаторима наведених типова остварују значења животног доба, фазе природних периода и сл.

Синтагматски прилошки изрази са именицама *време, доба, период* и сл. и демонстративним заменицама *овај, тај, онај* у функцији обавезног детерминатора супституентни су прилозима *сада, тада, онда*. Остварују се у неколико падежних модела: са значењем локативности у+локатив и у+акузатив, а са значењем аблативности односно адлативности – *од/до* + генитив. Једини израз форме *за+акузатив, за то време*, може бити модификован укључивањем детерминатора *сав*.

Локативна форма везана је за изразе са именицама *период, раздобље, време*, док се изрази са именицом *доба* јављају искључиво у акузативној форми. Изрази са именицом *време* заступљени су у оба падежна модела.

Синтагматски прилошки изрази са именицом *време* и именицама које означавају временски период у најопштијем смислу могу у функцији обавезног детерминатора имати и присвојне заменице, придеве временских односа и придеве *стари*, *нови* (најчешће у компаративу или суперлативу). Ови типови детерминатора – а међу њима посебно придеви временских односа – специфични су за временске прилошке изразе због значењске везаности за временско семантичко поље, односно због комбинаторности са именичким лексемама које означавају време у општем смислу. Други детерминатори (демонстративне заменице, придеви са значењем (не)идентичности, лексема *један* и сл.) јављају се у синтагматским прилошким изразима свих семантичких поља, па их можемо означити и као опште.

Сви изрази са придевима временских односа могу се сврстати у (под) типове, осим два изолована израза несистемске структуре: *из давних времена* и *за вечита времена*. Ови прилошки изрази еквивалентни су прилозима од којих су придеви у функцији детерминатора изведени (*у садашње време* → *сада*, *у данашње време* → *данас*, *у давна времена* → *давно* и сл.). Њихова форма је у+акузатив, а плуралска форма по правилу је заступљена код израза са обележјем дисталности.

Обележје проксималности или дисталности имају и прилошки изрази са детерминаторима типа *старо*, *старије*, *новије* (*најновије*), у форми у+акузатив, који су по правилу еквивалентни истим прилозима као и изрази претходне подгрупе (*давно*, *давније/скоро*, *скорије* и сл.).

Изрази са присвојним заменицама у функцији детерминатора специфични су по релативном значењу које потиче од релативности „личне деиксе” и контекстуалне условљености. Ови прилошки изрази реализују значење временског периода у којем је лице на које заменица упућује било актер глаголске радње, или било у прилици да глаголску радњу врши (*у њихово време се тешко студирало* = „кад су они били студенти / кад су они били млади / кад су они могли студирати, тешко се студирало”). Само заменица првог лица множине може реализовати значење временске локализације деиктичког типа, када је израз (*у наше време/доба*), зависно од контекста, могуће заменити прилозима *сада* и *данас*.

Зависно од типа, форме и значења обавезног детерминатора, остали прилошки изрази са именицама *време*, *доба*, *период* и сл. могу имати значење временске локализације и значење временске квантификације. Обележје локализације имају (а) прилошки изрази са значењем растојања од референтног момента, (б) изрази са значењем неодређености и (в) изрази са значењем идентичности (са детерминатором *исти*). Обележје квантификације имају изрази са детерминаторима *све/сваки*, *кратак*, *дуг*, *колико/толико*, *мало/много*.

У прилошким изразима са значењем растојања од референтног момента функцију неиспустивог детерминатора имају придевске лексеме *ранији*, *прошли*, *протекли*, *наредни*, док је носилац категоријалног значења у највећем броју забележених израза именица *период*. За разлику од прилошких израза са детерминаторима *давно/давније/скорије/старије/новије* и сл., прилошки изрази ове групе имају значење антериорности одн. постериорности неспецификовано према критеријуму растојања од референтног тренутка (момента говора).

Прилошки изрази са значењем неодређене референцијалности као детерминаторе имају лексеме *један*, *неки*, *одређени*, *известан*, *конкретни*. У зависности од (предлошко)-падежне форме, која је носилац диференцијалне семантике, ови прилошки

изрази остварују значења темпоралне локализације или квантификације. Изрази форме у+локатив имају по правилу значење временске идентификације, изрази структуре *од/до*+генитив значење аблативности/адлативности, изрази *пре/после* + генитив значење anteriорности/постериорности, тип *за*+акузатив значење временске идентификације с квантификацијом, а изрази у форми беспредлошког акузатива значење квантификације. Изрази форме *на*+акузатив одређују трајање не саме радње исказане предикатом, већ имплицитне, секундарне „међурадње”.

Прилошки изрази са детерминатором *исти* најфреквентнији су са именицом *време*, а супституентни су прилошким лексемама *истовремено*, *истодобно*, *једновремено*. Са именицама *време* и *доба* ови изрази се остварују у акузативној форми, а са именицама *период* и *раздобље* увек су у форми у+локатив (*у истом периоду*, *у истом раздобљу*). Изрази са детерминаторима *све/сваки*, *кратак/дуг/дуго*, *колико*, *толико*, *мало/много* имају значење темпоралне квантификације. Увек присутна компонента дужине трајања радње условљена је значењем неиспустивог детерминатора. Архисемска компонента може бити изражена именицама *време*, *период*, *интервал*, али не и именицом *доба* која не допушта овакав тип квантификације.

Прилошки изрази са именицом *доба* могу, зависно од контекста и специфичних типова детерминатора, имати и значења *доба дана*, *фазе неког природног периода* и *доба живота*. Синтагматски прилошки изрази са општим временским значењем могу бити и носиоци изразите експресивности, коју носе или детерминатори специфичног значења (*у зло доба* и сл.), или именице *недоба* и *невреме*, са истакнутом оценском компонентом. Именице *невреме* и *недоба* јављају се са лексемамама *време* и *доба* у непродуктивним идиоматским спојевима, који имају значење универзалне квантификације (*у време и невреме*; *у доба и недоба*).

1.2. Предлошко-именички временски прилошки изрази са именицама које значе време у најопштијем смислу обухватају прелазне типове који могу укључити детерминатор, израз са значењем темпоралне локализације, изразе са значењем адекватности рока, фреквенције и фазе радње.

Као прелазне типове одредили смо изразе чија је категоријална семантика експлицирана именицама *садашњост* (*садашњица*), *прошлост* и *будућност*, а који се могу остварити као предлошко-именички (*у садашњости*, *у прошлости*, *у будућности*), или са детерминаторима који ближе спецификују временску дистанцу (*у ближој/даљој прошлости* и сл.). Као предлошко-именички, ови изрази лоцирају објекат локализације у односу на референцијалну тачку (време говорења) само у три кључна одсека временске осе: прошлост–садашњост– будућност, док укључивањем детерминатора – чиме прелазе у тип синтагматских прилошких израза – учествују у темпоралној локализацији укључујући обележје квантификације, односно податак о временској дистанци.

Значење темпоралне локализације има предлошко-именички израз у *међувремену*. Висока фреквентност овог израза последица је непостојања еквивалентног прилога, па израз у *међувремену* функционише као допуна празног места у систему прилошких значења.

Малобројну групу предлошко-именичких прилошких израза са значењем адекватности рока чине изрази *на време*, *у року* и *пре времена*. Основна семантичка компонента ових израза јесте значење адекватности рока до којег се очекује реализација

глаголске радње. Изрази *на време* и *у року* супституентни су прилозима *благовременно* и *правовремено*.

Значење фреквенције има конструктивно разгранат прилошки израз *с времена на време*, творбено паралелан изразима типа *с места на место* и сл., и лексички потпуно блокиран.

Прилошки изрази са зачењем фазе радње остварују се са именицама *почетак* и *крај* (и стилски маркираном *конач*), у формама у+локатив (само са именицом *почетак*) и *на*+локатив, *од/до*+генитив, *с*+генитив, *пред*+акузатив. Могућност варијација ових израза састоји се у укључивању лексеме *сам* (*на самом почетку, на самом крају*).

Из прегледа значења и типова предлошко-именичких временских изрази са именицама са општим временским значењем можемо закључити да су ови изрази малобројни, блокирани како конструктивно, у погледу релационе семантике, тако и лексички.

2. Прилошки изрази са значењем краткоће временског трајања као експоненте категоријалне семантике имају синонимне именичке лексеме *тренутак, трен, час, моменат, мах*. Доминанта синонимског низа, а тиме и компонента најфреквентнијих и по значењу најнеутралнијих израза, јесте именица *тренутак*.

Ова група израза обухвата низ синтагматских и предлошко-именичких (под)типова.

2.1. Синтагматски типови остварују се са следећим обавезним детерминаторима: а) демонстративне заменице, б) детерминатори са значењем (не) идентичности и неодређености, в) детерминатори са значењем почетне/завршне фазе (*први, последњи*), г) детерминатор *сваки* и слични, мање фреквентни детерминатори. Прва три типа детерминатора изразу дају семантичко обележје временске локализације, док последњи тип има значење квантификације.

Синтагматски прилошки изрази са именицама које означавају кратак временски период и обавезним детерминатором израженим демонстративним заменицама *овај, тај* и *онај* јављају се у форми у+локатив, у форми генитива без предлога и у+акузатив (са лексемом *мах*). Генитивни изрази имају значење пунктуалности – интеруптивности или реактивности.

Прилошки изрази ове групе супституентни су, по правилу, прилозима *сада, тада, онда*. Прилошки изрази са заменицом *који* еквивалентни су прилогу *када*, а израз *у овом тренутку* заменљив је прилозима *тренутно* и *засад* када то контекст дозвољава. Изрази у беспредлошком генитиву (типа *овог тренутка*) заменљиви су и прилозима са значењем „пунктуалности” (*тренутно, моментално, одмах, сместа*), док су изрази форме *од/до*+генитив еквивалентни прилозима *досад, одсад, отад, дотад/дотле, донде*.

Прилошки изрази са значењем идентичности (са детерминатором *исти*) реализују се са именицама *час, тренутак, мах, секунд, трен*, а имају значење релационе временске локализације (симултаности са другим периодом или радњом) са значењском компонентом и пунктуалности. Најфреквентнији су у беспредлошкој генитивној форми, у форми у+локатив знатно су ређи, док је форма у+акузатив везана за израз *у исти мах*.

Значење неодређене референцијалности имају прилошки изрази са детерминаторима *један, неки* и *дати*. Именица са значењем кратког временског периода израз задржава у значењској сфери временске ограничености и једнократности. Стога

су супституентни прилозима *једном* и *некад*, као и прилозима који промени приписују интеруптивни карактер (*одједном* и *наједаред*). Изрази са детерминатором *ниједан* имају значење универзалне негативне временске локализације. Ови изрази по правилу се јављају у формама беспредлошког генитива и локатива с предлогом *у*, док је форма *у+акузатив* везана за израз *у један мах*.

Прилошки изрази са детерминаторима *први* и *последњи* означавају почетну и крајњу фазу радње. Изразима са детерминатором *последњи* може се изразити и оцена компонента адекватности рока, а варијантни типови форме *од/до* + генитив имају значење аблативности/адлативности. Семантика самих детерминатора предодређује њихову комбинаторност са формом, тако да аблативно значење могу имати изрази са детерминатором *први*, а адлативно изрази са детерминатором *последњи*.

Значење темпоралне квантификације имају прилошки изрази са детерминатором *сваки*, по правилу супституентни прилозима *увек* и *непрестано*. Најчешће су у форми *у+локатив* (*у сваком тренутку/моменту* и сл.) или у беспредлошком генитиву (*сваког тренутка/момента* и сл.), док је у беспредлошком акузативу једино израз *сваки час*.

2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са именицама *тренутак*, *моменат*, *час* и сл. остварују се у формама *на+акузатив*, *за+акузатив* и *у+локатив*, а имају значење специфичне временске квантификације.

Акузативни предлошко-именички изрази овога типа реализују се с предлогом *за*, када имају значење периода веома кратког трајања, односно брзине одвијања у времену, и са предлогом *на*, када имају значење темпоралне квантификације имплицитне радње која се појављује као последица предикатске радње.

Ови предлошко-именички прилошки изрази са именицама *тренутак*, *час* и сл. у форми *у+локатив* имају значење темпоралне квантификације али, зависно од контекста, изрази *у тренутку* и *у једном тренутку* могу имати значење неодређене временске локализације. Једнолексемски еквиваленти ових подтипова прилошких израза јесу прилози аналогне морфолошке структуре (*начас*, *зачас*, *очас*), прилози *накратко* и *закратко*, и прилози настали адвербијализацијом падежног облика именице у лексичком језгру израза – зависног (*часком*) или основног (*час*, *тренутак*).

Конструктивно разгранати изрази са именицама које означавају најкраће периоде времена реализују се у два основна типа, оба непродуктивна: тип *с часа на час*, *из часа у час*, са редупликацијом именичке лексеме, и тип са негатором (*ни за/на* + акузатив).

3. Прилошки изрази са именицама које означавају природне периоде времена обухватају две подгрупе, у зависности од именичке лексеме која је носилац категоријалног значења. У прву групу сврстали смо изразе са именицом *дан* и именицама са значењем периода дана, а у другу изразе са именицом *година* и именицама које означавају доба године.

Изрази са именицом *дан* и именицама које означавају периоде дана јављају се у оба конструктивна модела: као синтагматски и као предлошко-именички. Синтагматски типови реализују значење темпоралне локализације и значење квантификације, а предлошко-именички углавном значење темпоралне локализације.

И у предлошко-именичким и у синтагматским типовима јавља се ограничен број именичких лексема – *дан*, *ноћ*, *јутро*, *вече*, *подне* и *поподне*. У синтагматским типовима

ограничен је и број детерминатора: заменичке лексеме *овај, тај, онај*, придевска лексема *данашњи*, придевске лексеме *један, исти, следећи, наредни* и *претходни*.

Прилошки изрази са значењем године и доба године такође се остварују са сведеним бројем именичких лексема и обавезних детерминатора. У функцији детерминатора у изразима са значењем темпоралне локализације јављају се демонстративне заменице, те лексеме *један, неки, исти, прошли, идући, лањски*. Детерминатори у изразима са значењем квантификације јесу лексеме *цео, читав* и *сав* у изразима са обележјем дуративности и *сваки* у изразима са обележјем итеративности.

Значење квантификације имају и конструктивно разгранати именички изрази типа *из године у годину, из дана у дан*, предлошко-именички изрази чији је еквивалент прилог *годишње*, као и неколико конструктивно разнообразних израза са именицом *дан* и именицама са значењем доба дана.

Синтагматски типови прилошких израза са значењем природних периода времена у највећем броју случајева имају генитивну беспредлошку форму (у сингулару или плуралу). Варијације релационе семе односе се по правилу на аблативно и адлативно значење (*од/до*+генитив). Ређи су изрази у форми *у*+локатив и у форми беспредлошког акузатива. У формама *у/на*+акузатив остварују се само изрази са именицом *дан*, када имају поредбено евокативно значење.

4. Предлошко-заменички временски прилошки изрази остварују се у невеликом броју модела: *пре/после/након*+генитив, *при*+локатив и *уз*+акузатив. Заменички елемент увек је демонстративна заменица, и то, у далеко највећем броју случајева, заменица *то*, а сасвим ретко заменица *оно*. Ови подмоделу потпуно су лексички и конструкционо блокирани, осим могућности укључивања лексеме *све*. Изрази *при томе* и *уз то* увек укључују мање или више изражено значење пропратне околности, односно комитативности.

IV. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ЗНАЧЕЊЕМ НАЧИНА

Начински прилошки изрази представљају семантички најхетерогенију групу прилошких израза, што одговара и семантичкој хетерогености начинских прилога. Начинске прилоге С. Ристић (1990: 56–156) класификује у једанаест типова: прилози који означавају својства инхерентна појавама које се одређују; прилози са значењем својства учесника радње и саме радње, односно дате ситуације исказане предикатом; прилози са значењем осећања (расположења) и стања као својства учесника радње и саме радње, односно ситуације исказане предикатом; прилози са значењем стања појава у природи и средини; прилози са значењем свих других спољашњих околности које доприносе утиску о начину вршења радње, трајања процеса; прилози са значењем оцене; прилози са значењем степена, интензитета; прилози са модалним значењем; прилози који указују на појаве у погледу којих (у вези с којим) се реализују садржаји управних речи; поредбени прилози; прилози са значењем општих односа.

Сваки од ових типова даље се може разврстати у подтипове (Исто: 56–156), што додатно усложњава значењску класификацију начинских прилога. С друге стране, сваки (под)тип декомпоновањем даје одређене моделе (један или више њих) начинских прилошких израза, што систем прилошких израза чини сложеним и разгранатим како у семантичком, тако и у конструкционом погледу. Међутим, као и код израза других значењских група, неки од прилошких израза немају прилошке еквиваленте (в. Ивић 1995а: 265–268), тако да су „начински прилози и начински прилошки синтагматски изрази само дјелимично у односу интерсекције (или боље речено: супституентности)” (Ковачевић 2007: 32).

У конструктивном погледу, начински прилошки изрази остварују се у великом броју модела, који се могу подвести под два општа конструкциона типа – синтагматски и предлошко-именички. Први је остварив са именицом *начин* као експонентом категоријалне семантике, најчешће у форми *на*+акузатив, али (знатно ређе) и са именичким лексемама конкурентним именици *начин* (инструментални модел са именицом *пут*, и тип *у*+локатив са именицама *светло*, *стил*, *манир* и сл.). Притом се не може говорити о потпуној, већ само о делимичној еквивалентности израза са именицом *начин* и израза са наведеним именицама. Посебан модел синтагматских начинских прилошких израза јесу изрази са другим именичким лексемама, које редовно означавају својство инхерентно радњи на коју се израз односи, брзину или интензитет вршења радње (развијања ситуације), учешће вољног момента вршиоца у вршењу радње, и „класификациони основ”.

Други тип, предлошко-именички, у највећем броју случајева и семантичких типова остварује се моделом *са*+инструментал, док су малобројни и на појединачне

категорије ограничени изрази са значењем темпа (*на брзину* и сл.) и изрази са значењем контроле вршиоца над радњом (*под морање, по традицији* и сл.).

Управо ће то бити калсификациони критеријуми у анализи прилошких израза овог семантичког поља.

IV.1. Синтагматски начински прилошки изрази

Синтагматски прилошки изрази са значењем начина јављају се у више различитих форми, и са различитим именичким лексемама, зависно од свог значења. Начинске синтагматске изразе М. Ковачевић, наглашавајући њихову разнообразност и продуктивност, класификује с обзиром на значење и форму, те ћемо овде поћи од дате класификације (в. Ковачевић 2007: 32–40).

За први, најуопштенији критеријум класификације узимамо присуство лексеме *начин* као недвосмисленог верификатора начинског значења. Тако ћемо све начинске прилошке изразе поделити на две групе: оне са именицом *начин* и оне у којима она није заступљена, или је заступљена нека од њој семантички мање или више еквивалентних именица.

IV.1.1. Изрази у којима је експлицирана именица *начин*

Изрази у којима је експлицирана именица *начин* као носилац архисемске компоненте јављају се у форми акузатива с предлогом *на* и у форми беспредлошког инструментала, увек са обавезним детерминатором (*на X начин* и *X начином*). Први је тип знатно чешћи и веома продуктиван, док је други сасвим редак (забележен је у нашој грађи у неколико случајева).

IV.1.1.1. Изрази форме *на*+акузатив

Како смо већ напоменули, акузативни изрази с предлогом *на* далеко су фреквентнији од израза у беспредлошком инструменталу, те се могу сматрати и примарном формом синтагматских прилошких израза са лексемом *начин* као експонентом архисемског значења. Захваљујући њиховој продуктивности, они се могу даље класификовати с обзиром на тип неиспустивог детерминатора.

IV.1.1.1.1. Изрази са заменичким детерминатором

Изрази са детерминаторима овај, тај, онај

Изрази у којима се уз именицу *начин* јављају заменичке лексеме *ово, то, оно* супституентни су начинским заменичким прилозима *овако, тако, онако*, нпр.:

На овај начин [→ *Овако*] Хитлер је повећао број гласача са 800 хиљада у 1928. на 13,8 милиона 1932. године. (НИН 2986, 20.3.2008, 102); Како истичу истраживачи, нису сва села нестала *на овај начин* [→ *овако*]. (Политика 33516, 27.2.2007, 8); Радећи *на овај начин* [→ *овако*] „изигравамо” „Болоњу” и примењујемо је формално, казала је професорка са ФПН-

а. (Политика, 30.10.2007, 5); Ако је и Кларк размишљао *на овај начин* [→ *овако*], онда то није показивао. (НИН 2959, 13.9.2007, 29); Они једноставно нијесу навикли да живе у условима који им се *на овај начин* [→ *овако*] пружају. (Дан, 9.7.2009, 10); Састављају их сви који *на овај начин* [→ *овако*] једни друге обавештавају о новостима везаним за своје миљенике. (Gloria 263, 18.6.2008, 70); Ја се *на овај начин* [→ *овако*] обраћам сваком свом читаоцу појединачно... (Gloria 263, 18.6.2008, 70); *На овај се начин* [→ *Овако*] новчани систем Србије уклопио у одредбе Латинске монетарне уније из 1865. (НИН 2955, 16.8.2007, 34);

Када *на тај начин* [→ *тако*] одборници буду изабрани, план је да они потом у скупштинама бирају председника општине... (НИН 2953, 2.8.2007, 46); *На тај начин* [→ *Тако*] смо успели да бар делимично променимо имиџ домаће пољопривреде... (НИН 2928, 8.2.2007, 64); Људе који мисле *на тај начин* [→ *тако*], трезвени и рационални посматрачи света доживљавају као фантасте и трагаче за „вишим” смислом догађања. (НИН 2928, 8.2.2007, 69); Глумац Драган Николић за НИН напомиње да му пријају комплименти везани за његов изглед, али да глумце, а посебно глумице, *на тај начин* [→ *тако*] не би коментарисао. (НИН 2956, 23.8.2007, 32); Они су себи *на тај начин* [→ *тако*] завезали руке... (Standard 99, 11.4.2008, 39); Милена каже да се *на тај начин* [→ *тако*] бави социјалним активизмом. (Gloria 263, 18.6.2008, 73); Акције ће бити понуђене на продају на тржишту, а предузеће ће *на тај начин* [→ *тако*] постати акционарско. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 24); Имам девојку која није из јавног миљеа, тако да *ни на тај начин* [→ *тако*] не скрећем пажњу на себе. (Базар, 26.6.2009, 15); Опасно је то што је овако нешто неке у домену размишљања, јер се *на тај начин* [→ *тако*] руше границе, крше елементарна људска права и одлази у тоталитаризам. (НИН 2955, 16.8.2007, 7).

Изрази са демонстративима *онај* (и *онакав*) једнако су ретки у самосталној употреби као и одговарајући изрази са значењем места и времена; они су у реченици употребљени често као корелативи зависне клаузе, нпр.:

Земаљски суд у Манхајму осудио је [...] Ернста Циндела на пет година затвора зато што је [...] упорно износио лажи о холокаусту [...] и тврдио да се у Аушвицу није догодио најстрашнији злочин, или барем да се није догодио *на онај начин* и у *оној мери* како то стоји у званичним историјским списима и школским уџбеницима. (НИН 2930, 22.2.2007, 61).

Синтагматски начински прилошки изрази се, у односу на друге, знатно чешће јављају са заменицама *такав* и *овакав*, када се њима истиче квалитет, а не идентификација начина на који се радња врши (као детерминаторима *овај*, *тај*, *онај*). Изрази *на такав/овакав начин* заменљиви су прилозима *тако*, *овако* будући да дата диференцијација није заступљена код заменичких прилога, нпр.:

Не видим да Косово *на овакав начин* [→ *овако*] може постати независно. (Vreme, 6.3.2008, 15); Ово јесте први пут да сам иступио у јавност *на овакав начин* [→ *овако*], а све због инсинуација и притисака од стране штампаних медија... (Gloria 269, 30.7.2008, 26); Међутим, жене које држе децу *на овакав начин* [→ *овако*] не значи да су аутоматски под стресом... (Вечерње новости – додатак Живот плус, 28.6.2009, 14); Не постоји ни једна земља у свету у којој се *на овакав начин* [→ *овако*] врши наплата. (НИН 2986, 20.3.2008, 88); Само не дозвољавам да о Стојану и мени разговарамо *на овакав начин* [→ *овако*]. (Јовановић, 279);

Не може *на такав начин* [→ *тако*] да иступа и тиме наноси штету СРС. (Standard, 1.8.2008, 23); Показали смо му извештај наше обавештајне службе, која је сматрала да Руси нити имају могућности за тако нешто, нити њихови политичари желе да се *на такав начин* [→ *тако*] сукобе са међународном заједницом. (НИН 2959, 13.9.2007, 29); Свако треба да буде слободан, али *на такав начин* [→ *тако*] да тиме буде обезбеђена слобода свих. (НИН 2986, 20.3.2008, 46); *На такав начин* [→ *Тако*], таквим софизмима, Алекса, сваког човека и сваку мисао можеш обезвредити до глупости. (Јовановић, 101).

Изрази овога типа најчешће су, како се показује, употребљени у функцији прилошке одредбе, али, у зависности од типа глагола, могу имати и функцију допуне, као нпр.:

Пошто се највећи број мајмуна понаша *на тај начин*, осигурано је преживљавање групе. (НИН 2986, 20.3.2008, 40); Ствари се не могу поставити *на тај начин*. (НИН 2932, 8.3.2007, 59); Теодор Метохит [...] послао је неколицину својих људи да [...] сељацима упуте прекор, а српског посланика примире и поуче да убудуће не поступа *на овакав начин*. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 5).

Синтагматски изрази са именицом *начин* реализују се и са специфичним спојем демонстратива са обележјем проксималности и дисталности, *овај или онај*, у функцији обавезног детерминатора. Притом, цео израз има значење неодређености па је семантички сродан изразима *на неки начин*, *на било који начин* и прилозима *некако*, *било како*:

У сваком случају, ми смо били принуђени да идемо на митинг јер би се гнев народа *на овај или онај начин* испољио. (Standard, 1.8.2008, 22); Треба да буде јасно целом свету, а нарочито Београду, да ће Косово бити независно *на овај или онај начин*. (НИН 2953, 2.8.2007, 12); Зар их неће имати, *на овај или онај начин*, преко власника медија или утицајем на њих? (НИН 2953, 2.8.2007, 20), С друге стране, независни Космет ће уз подршку Америке врло вероватно убрзо ући у неке међународне организације, *на овај или онај начин*. (НИН 2986, 20.3.2008, 14); Ивана беше увек, *на овај или онај начин*, присутна у Софијиним [везама]. (Јовановић, 94).

Приметно је да је систем прилошких израза са именицом *начин* и демонстративним заменицама у функцији неиспустивог детерминатора шири од система заменичких прилога, те се прилошким изразима, како је анализа показала, могу изразити значењске нијансе неизразиве заменичким прилозима.

Изрази са другим заменичким лексемама у функцији обавезног детерминатора

Фреквентни су и прилошки изрази са заменичким детерминаторима *који*, *никоји*, *било који*, сви заменљиви одговарајућим прилозима:

И *на који начин* [→ *како*] се браните од удварача? (Gloria 263, 18.6.2008, 39); *На који начин* [→ *Како*] се о њему може нешто сазнати? (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 22); На питање судије Месаровић *на који начин* [→ *како*] пада премијер, сведок је одговорио да тога не може да се сети. (Вечерње новости, 21.2.2007, 11); Није сасвим јасно који је циљ РТЛ, односно *на који начин* [→ *како*] желе да уђу на наше тржиште. (Standard,

6.7.2007, 9); И могу ли и *на који начин* [→ *како*] Дивац и њему слични људи успети у српској политици? (НИН 2960, 20.9.2007, 18); Најједноставније питање које се поставља јесте – какве везе имају националне мањине са одлуком којим ће се писмом службено користити Срби у држави Србији? *И на који начин* [→ *како*] то уопште задире у било какво њихово раније право? (НИН 2966, 1.11.2007, 18);

Јака Русија, а она то сада сасвим сигурно јесте, *ни на који начин* [→ *никако*] више не зависи од Запада и не постоји никакав механизам којим би ЕУ или САД могле да делују на њу. (НИН 2928, 8.2.2007, 13); Милорад Мирчић одговара да [...] СРС *ни на који начин* [→ *никако*] о томе не жели да полемисхе. (НИН 2953, 2.8.2007, 47); Председника Србије *ни на који начин* [→ *никако*] не обавезује резулција оваквог карактера. (Vreme, 6.3.2008, 11); Ни моји родитељи нису то више *ни на који начин* [→ *никако*] помињали. (Огњеновић, 113); Најпоследње, кад се *ни на који начин* [→ *никако*] није могао не само пронаћи инкриминисани цвет, него ни доказати да је заиста постојао, ствар се свршила тако да је цео разред добио укор. (КнаО, 167).

Замена израза *ни на који начин* прилогом *никако* у неким случајевима може довести и до двосмислености, због тога што прилог *никако* може имати и темпорално значење, као нпр.: Ни моји родитељи нису то више *никако* помињали [→ нису више *никада* помињали] или због могућности да се, уколико то контекст дозвољава, *никако* интерпретира као партикула, као нпр. *Он никако не жели да о томе полемисхе*. Значењски је, у неким случајевима, мање двосмислена замена локативним изразима са предлогом *у* – *ни у ком смислу*, *ни у ком погледу* – при чему значење бива модификовано у значење „класификационог основа”, као нпр.:

Јака Русија, а она то сада сасвим сигурно јесте, *ни на који начин* [→ *ни у ком погледу / ни у ком смислу*] више не зависи од Запада; Ни моји родитељи нису то више *ни на који начин* [→ *ни у ком смислу*] помињали.

Прилошки изрази са детерминаротима *било који* и *било какав* по правилу су супституентни прилогом *било како*:

Јесте ли Ви и Ваша агенција, како се тврди, *на било који начин* [→ *било како*] привилеговани? (Standard 111, 4.7.2008, 28); Такође осуђујемо и грађане Књажевца који су били очевици а ништа нису предузели да *на било који начин* [→ *било како*] спрече брутално понашање извесног Ј. М. (НИН 2960, 20.9.2007, 40); Ја искрено верујем да Томислав Николић неће урадити ништа што би *на било који начин* [→ *било како*] могло штетити Српској радикалној странци. (Вести ТВБ92, 8.9.2008); Ако Ахтисари *на било који начин* [→ *било како*] трасира независност, одбацићемо тај предлог и предузећемо дипломатску активност према чланицама Савета безбедности... (НИН 2932, 8.3.2007, 17);

Противник ће, међутим, бити уништен. Згажен. По сваку цену. Било којим оружјем. *На било какав начин* [→ *Било како*]. (Јовановић, 277).

Варијације датих израза односе се на могућност комбиновања детерминатора, од којих један задржава статус неиспустивог, а други представља његову модификацију. Такав је израз *на било који други начин*, који подразумева однос већ наведеног начина према изразу *на други начин*:

Не видим да је Хрватска нешто инвестирала у Црну Гору, нити да је *на било који други начин* допринела Црној Гори. (НИН 2930, 22.2.2007, 17); Није никад покушала да сазна нешто о нама, мислим о теби, ни директно, ни *на било који други начин* да ми знамо. (Огњеновић, 104); [Били су] неспособни да се материјалним питањем позабаве *на било који други начин* до ослањањем на своју сопствену нагло обезвређену зарату. (Јовановић, 155).

У првом примеру, „инвестирање” је наведено као један од начина да се „допринесе Црној Гори”, а супротстављено „другим начинима” на које се то може учинити. А од тих „других” начина, уз искључивање првог (наведеног – „инвестиције”), не издваја се ниједан, што је наглашено детерминатором *било који*. Дакле, детерминатор *други* надовезује се на податак из претходног текста. Варијација прилошког израза са детерминатором *који*, у плуралској форми, остварена је и увођењем лексеме *сви* у следећем примеру:

Многи су можда већ заборавили [...] *на које су све начине* домаћи „хагобранитељи” дезавуисали покушај успостављања сличног тела у Србији. (НИН 2962, 4.10.2007, 18).

Значење неодређености имају изрази са детерминатором *неки*, најчешће заменљиви прилогом *некако*:

Код нас и даље доминира испијање турске кафе, уз посебан ритуал, што је *на неки начин* пренето и на еспресо кафу. (Европа 175, 16.8.2007, 14); Неће ли то *на неки начин* угушити гласове са локала? (Standard 99, 11.4.2008, 39); *На неки начин* изгледало је да се опет јуначи и да настоји да Метохита увери како је имао и гора искуства од трачке зиме којој је недавно подлегао. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 6); Имам утисак да се тај блог *на неки начин* распао када је настао нови. (Gloria 263, 18.6.2008, 73); С друге стране, мањак политичке тежине *на неки начин* га изједначава са имењакком и претходником... (Standard 111, 4. 7. 2008, 16); Теоретичари и прагматичари који реализују идеје либерализма верују да се овде ради о некаквом умереном исламу који је *на неки начин* склон европским идејама... (НИН 2946, 14.6.2007, 19); Није га чак волио ни у руке узети бојећи се да га *на неки начин* не обесвети и не упрља. (ГКНВ, 16); Људи који боље познају савремену електронику и психологију масе можда би могли да објасне ове појаве, за које верујем да су *на неки начин* повезане. (Политика 33563, 17.4.2007, 2); Била је то једна блескаста душа... Али која је у својој лудости *на неки начин* била и задовољна. (Пиштало, 400).

Примећено је да израз *на неки начин*, као и прилог *некако*, може имати улогу „субјективног додатка редуktivног карактера” (Мразовић – Вукадиновић 1990: 495), тј. да се њиме може означити лични став говорника, „тако да се ограничава (редукује) изнети садржај” (Арсенијевић 2003: 74). Палић наводи да „замјенички приложни изрази”¹³⁵ с начинским значењем функционирају углавном исто као и начински замјенички прилози, с тим да су понекад чак и необилежени у односу на одговарајуће замјеничке прилоге, рецимо у улози тзв. редуктора важности неког исказа (Мразовић, Вукадиновић 1990: 495), као у примјеру: *Он, на неки начин, има право : Он, некако, има право*” (Палић 2007: 55). Овакво значење условљено је, пре свега, контекстом који одређује разумевање исказа у целини.

¹³⁵ Палић користи термин „замјенички приложни изрази” за прилошке изразе са заменичким детерминатором.

Изрази са детерминаторима *сви*, *сваки* и *свакојаки* јављају се у формама једнине и множине (изрази са детерминатором *сви* и *свакојаки* увек у плуралској, а изрази са детерминатором *сваки* увек у форми једнине). Заменљиви су прилозима *свакако* и *свакојако*, нпр.:

Док Србија *на све начине* [→ *свакако*] покушава да издејствује поништавање скандалозне ослобађајуће пресуде Рамушу Харадинају, [...] некадашњи командант ОВК [...] већ је ушао у обрачун са својим највећим противником... (Standard 99, 11.4.2008, 9); *На све начине* [→ *свакако*] сам се довијао и никада нисмо били на губицима. (НИН 2957, 30.8.2007, 25); Угљанин је веома узнемирен оваквим извештајем и сада *на све начине* [→ *свакако*] покушава да сруши власт у Новом Пазару. (Standard, 1.8.2008, 12);

За узврат, Црна Гора ће се одужити Хрватима *на сваки начин* [→ *свакако*], од промоције њихове глазбе до давања држави Хрватској акција великих државних предузећа... (НИН 2930, 22.2.2007, 17); То говоре људи који би *на сваки начин* [→ *свакако*] желели да нас уклоне из политичког живота. (Standard, 1.8.2008, 20); Ако о мени можемо *на сваки начин* [→ *свакако*], вала ћемо и о теби. (Јовановић, 280);

Месари који држе до традиције и репутације у Брању покушавају *на свакојаке начине* [→ *свакојако*] да убеди муштерије и докажу квалитет својих производа, нудећи им при том и разне погодности. (Политика 33995, 30.6.2008, 7); Испоручивање Хашком трибуналу оних који су наредили или допустили да се стрељају заробљеници, и *на свакојаке начине* [→ *свакојако*] злоставља и убија цивилно становништво, [...] доживљавало се као пука принуда... (Vreme 916, 24.7.2008, 29).

Декомпоновани прилог омогућава квалификацију израза зависном клаузом која, у следећем примеру, не дозвољава замену прилогом:

Изразили су жељу да ми буду од помоћи *на сваки начин* који мени одговара, а ја сам ипак хтела да их поштедим тога колико год је то могуће. (Огњеновић, 131).

У вези са синтагматским прилошким изразима са именицом *начин* и заменичким детерминаторима можемо закључити да се јављају са заменицама *ово*, *то*, *оно* и каквоћним заменицама *овакав*, *такав*, *онакав*. Оба типа супституентна су начинским заменичким прилозима (*овако*, *тако*, *онако*) који не изражавају диференцијацију квалитета и идентификације начина. Изрази са демонстративима *онај* и *онакав*, као и аналогни изрази са значењем места и времена, најчешће се употребљавају као корелативи зависне клаузе.

Остали заменички детерминатори јесу *који*, *никоји*, *било који* и сл., а изрази који их садрже начелно су супституентни прилошким еквивалентима (*како*, *икако*, *никако*, *ма како*, *било како*). Варијације датих израза односе се на могућност комбиновања детерминатора, употребе појединих израза у плуралској форми или додавања лексеме *сви*.

Изрази са детерминаторима *сви* и *свакојаки* јављају се увек у форми множине, а изрази са детерминатором *сваки* увек у форми једнине. Заменљиви су прилозима *свакако* и *свакојако*.

IV.1.1.1.2. Изрази са придевским детерминаторима

Изрази са значењем неодређености

Значење неодређености, слично изразу *на неки начин*, имају и прилошки изрази без прилошких еквивалената, са детерминаторима *известан* и, ређе, *одређени*. Оваквим изразима не идентификује се (нити се квалификује) начин вршења радње, нпр.:

Да ли му је Озирисова близина помагала да лакше крочи у снове, или му је бог подземног света давао осећај да ће и његов живот *на известан начин* бити вечан, чак и поштеђен? (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 23); Ипак, игром судбине, њене праве намере, *на известан начин*, биће осујећене. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 25); Руска зима, *на известан начин*, говори и о природи руског човека, о његовом животу... (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 25); „Заставе наших очева” је, *на известан начин*, антиамерички филм. (НИН 2930, 22.2.2007, 49); Стога би се могло рећи да је и пачули *на известан начин* под британском круном. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 55); Тврдио је да се преко чула мириса *на известан начин* буди списатељско надахнуће. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 55); Једно је сигурно: Ђоковићев пласман у њујоршко финале јесте, *на известан начин*, историјски догађај... (НИН 2959, 13.9.2007, 50);

Дерида је *на одређен начин* Ајрвину поклонио део себе. (НИН 2957, 30.8.2007, 71); Сама чињеница да је партикула *и* у оваквим примјерима увијек одвојива од субјунктора *на одређен начин* искључује њену припадност обликотворним партикулама. (Ковачевић 2009: 99).

Изрази *на известан начин* и *на одређен начин* донекле су семантички еквивалентни изразу *на неки начин*, што се потврђује и њиховом међусобном заменом, као и могућношћу супституције прилогом *некако*:¹³⁶

Тврдио је да се преко чула мириса *на известан* [→ *неки*] *начин* буди списатељско надахнуће. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 55); Намиривање је посао којим Тадић настоји да што је могуће дубље увуче Дачића и Динкића у владу и да их *на известан* [→ *неки*] *начин* убеди да се ту ради о грађевини која ће им се, ако покушају да је у неком тренутку сруше, заправо сурвати на главу (Standard 111, 4.7.2008, 7).

Као и израз *на неки начин* и прилог *некако*, и изрази *на известан / одређен начин* могу имати и улогу „субјективног додатка редуktivног карактера”, као нпр.:

Ђоковићев пласман у њујоршко финале јесте, *на известан начин*, историјски догађај; Руска зима, *на известан начин*, говори и о природи руског човека, о његовом животу; Дерида је *на одређен начин* Ајрвину поклонио део себе.

Израз *на одређен начин* сродан је изразу *на утврђен начин*:

А у безопасном облику ослобађа га (витамин А) *на утврђен начин* да би га тело користило. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 20).

¹³⁶

Израз *на одређен начин* може имати и значење дефинисаног, али неименованог начина, као у примеру: „Од оваквог, раскриљеног, нема бољег да опазииш лепу жену! Погледаш ли је *на одређен начин*, она ће занети песму!” (Опсада, 181).

Можемо закључити да се акузативни синтагматски прилошки изрази са именицом *начин*, којима се не идентификује начин вршења радње, остварују са детерминаторима *известан*, *одређени*, *утврђен*, те да су у начелу заменљиви изразом *на неки начин*.

Изрази са значењем идентичности, сличности, разлике

Прилошки изрази са значењем идентичности или степена сличности/разлике у начину вршења радње¹³⁷ веома су фреквентни, а као детерминаторе имају следеће придеве: *исти*, *истоветан*, *сличан*, *различити*, *разни*, *другачији*. Овим изразима прикључићемо и изразе са редним бројем *други* у функцији неиспустивог детерминатора (када значи неидентичност), као и са детерминатором *јединствен*, будући да значи „различит од свих других”. Изрази ове групе најчешће су заменљиви одговарајућим прилозима, нпр.:

а) *исти*, *истоветан*

На исти начин [← *Исто/Истоветно*] револт су исказали и скоро сви чланови делегације Србије и сви представници Републике Српске у оквиру делегације Босне и Херцеговине. (Дан, 9.7.2009, 2); Они су дужни да *на исти начин* обуче запослене у својим секторима, тако да на крају сви радимо *на исти начин* и за све важе иста правила. (Евгора 172, 26.7.2007, 19); Ипак, Трибал није могао а да Метохиту не укаже како је и раније наводно толико времена проводио *на исти начин*, не само међу својима и у отаџбини, него је често у прошлости путовао у иностранство... (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 6); Ипак, Метохит подвлачи чињеницу да он и бугарски изасланик нису били примљени *на исти начин*. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 6); Нарочито ми бол од њеног шамара није прошао и данас га осећам, али не *на исти начин*. (Огњеновић, 35); Михајло би саслушао и погрде и похвале *на исти начин*; без гримасе, повлађивања или противречења. (Јовановић, 131); Остаје, међутим, питање да ли оба приједлога *на исти начин* изражавају ту близину. (Ковачевић 2009: 51); Руше их увијек *на исти начин*, објашњавајући то насиљем према народу... (Тврђава, 142); Испоставило се да о овој теми не мисле баш сви у ЕУ *на истоветан начин* [← *истоветно*]. (НИН 2930, 22.2.2007, 62);

б) *сличан*

Подсетио бих вас да је пре извесног времена *на сличан начин* [← *слично*] у Хаг послат и генерал Здравко Толимир. (Standard, 1.8.2008, 30); То ће вам се после, *на сличан начин* [← *слично*], вратити у Хрватској од једног другог неспорно великог играча – Иванишевића. (НИН 2960, 20.9.2007, 45); *На сличан је начин* бивша тужитељка дискретна и када описује нестанак Горана Хацића, бившег председника Републике Српске Крајине. (НИН 2986, 20.3.2008, 23); Велику агенцију сам напустио баш због тога што се тамо све ради *на сличан начин*, без обзира на то колико су клијенти различити. (Gloria 313, 3.6.2009, 71); Fillmore, међутим, истиче да се појам затворене класе може применити и у оквиру неке класе лексичких, садржајних речи [...] а *на сличан начин* [← *слично*] могу се дефинисати и релационе именице, позициони глаголи, итд. (Расулић 2004: 9);

¹³⁷ Арсенијевић (2003 II: 74) дефинише ову групу акузативних конструкција као „идентичност/неидентичност даога поступка код истог субјекта у различитим приликама или код различитих субјеката”.

в) различити

Многи су писали о романтици *на различите начине* [← *различито*], чак постоје и вицеди на ту тему. (Базар, 26.6.2009, 23); Због тога су они *на различите начине* покушавали да осујете мировни споразум цара Андроника Другог Палеолога и краља Милутина. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 6); Везници *и, на и а* налазе [се] у комбинацијама с везником *да*. У тим комбинацијама губе своје значење и сва три *на различите начине* упућују на супротност... (Симић, Јовановић 2002: 1400); [Метафора се] на језичком нивоу може реализовати *на различите начине* – као оно што се традиционално сматра метафором или оно што се обично сматра и означава као компарација. (Кликовац 2004: 84);

г) разни

У столећима која су следила пурпур као симбол владарске моћи *на разне начине* проширио се не само у византијском царству, него и знатним делом средњовековног света. (Политикин забавник 2732, 18.6.2004, 6); И док са нескривеном страшћу прича о детаљима, Оливера не заборавља ни оне који су јој *на разне начине* помогли да свој сан реализује. (Gloria 263, 18.6.2008, 62);

д) другачији

[Потребна је] храброст, јер она [романтика] је код нас последњи дуги низ година фаворизована *на другачији начин* [→ *друкчије*]. (РТС1, Кључ, 26.8.2008); Лифтови, међутим, „не раде” *на другачији начин* [→ *друкчије*], а тај „простор” између рада човека и рада предмета премошћен је помоћу метафоре. (Кликовац 2004: 108);

ђ) други

Мој ће случај бити *на други начин* [→ *друкчије*] разјашњен. (Отпадник, 57);

е) јединствен

Након што је најављено да се званични Берлин припрема да затражи да се забрана порицања геноцида дефинише и санкционише *на јединствен начин* у свим земљама ланицама ЕУ, испоставило се... (НИН 2930, 22.2.2007, 62); Осим тога, већинске српске општине ће имати право да формирају српски ентитет да би обезбедиле ефикасно спровођење својих овлашћења и надлежности, [...] као и да би се *на јединствен начин* заступали интереси српске заједнице на КиМ. (Политика 33516, 27.2.2007, 7).

Заменљивост прилошких израза овога типа еквивалентним прилозима подлеже и извесним ограничењима. Једно од њих односи се на последњи анализирани израз – *на јединствен начин*, чији прилошки еквивалент има друкчије значење („радити заједно”): „да би се *на јединствен начин* заступали интереси српске заједнице” : „да би се *јединствено* заступали интереси”. У неким случајевима употребе израза *на различите начине* израз се не може заменити прилогом, и то онда када се истиче различито поступање једног истог субјекта, нпр.: „Због тога су они *на различите начине* покушавали да осујете мировни споразум цара Андроника Другог Палеолога и краља Милутина”. Тако се и израз *на сличан начин* не може без стварања двосмислености заменити прилогом *слично* кад год се истиче сличност не поступка у целини или свих његових аспеката, већ управо начина на који је изведен, као у примерима: „против председника Курманбека Бакијева што је *на сличан начин* сменио начелника

Генералштаба”, „*На сличан је начин* бивша тужитељка дискретна и када описује нестанак Горана Хаџића”.

Основни модел *на Х начин* реализује се и у одређеним парадигматским варијацијама, које се тичу употребе израза са инкорпорираним додатним показатељем степена (не)идентичности, као нпр.:

На потпуно исти начин може се показати да од две опције смештене десно од ’медвијане’, већину по логичкој нужности добија лева. (НИН 2934, 22.3.2007, 14); Бар два истраживања су погодила да ће Николић имати предност 4–5 процената у односу на Тадића, али ниједно истраживање није ни наслутило тако висок одзив бирача, због чега се резултати морају читати *на сасвим другачији начин*. (НИН 2978, 24.1.2008, 12).

Парадигматске варијације тичу се и могућности употребе израза у плуралској форми, што је најчешће случај са изразом *на други начин / на друге начине*:

Друго, као да творенице и не стоје према глаголским основама, него су настале *на друге начине*. (Узданица IV/1: 16); Градски одбор његове странке јавно је оценио „неприхватљивим” да се на званичној церемонији отварања Универзијаде звизди или *на друге начине* омаловажавају млади спортисти... (НИН 3054, 9.7.2007, 22); Има садржаја који се могу успешније обрадити и усвојити *на друге начине*. (Зборник ПФЈ 9, 202).

Осим тога, у изразе са детерминатором *различити, разни* могу се укључити и квантификатори, при чему именица *начин* и неиспустиви детерминатор прелазе у форму генитива множине:

Пилот програм који је представљен има хипермедијалну структуру, тако да се стране могу посматрати *на више различитих начина*. (Зборник Математика 2008, 24).

Варијације примарног модела остварују се и укључивањем још једног детерминатора, семантички компатибилног са првим:

Иако је успео да тему о којој је у протеклих пет година све речено обради *на један нов и другачији начин* и направи одличан документарцац, [...] Филип Шварм баш и није срећан. (НИН 2986, 20.3.2008, 28); Реч је о приповедању у маниру усмених причања о животу (или из живота) чиме се обезбеђује драг живе импровизације [...], али и забавност, јер се, по правилу, из живота прича и препричава само изузетно, или *на неки други начин* посебно и битно. (Узданица V/1: 42); Калифорнија није Масачусетс или Ајова [...] тако да ће тај „проблем” без бракоразводне парнице морати да реше *на неки други начин*. (Gloria 306, 15.4.2009, 45); Питали смо да ли је могуће *на неки други начин* исећи хлеб, али нас нису разумели. (Бећковић, 132).

Можемо закључити да се начински прилошки изрази са значењем идентичности или степена сличности/разлике остварују са детерминаторима *исти, истоветан, сличан, различити, разни, другачији, други* (са значењем „не исти”), *јединствен* (са значењем „различит од свих других”). Прилошки еквиваленти израза ове групе јесу *исто, истоветно, слично, различито, друкчије*, мада је анализа показала да постоје извесна семантичка ограничења супституентности прилошких израза прилозима.

Синтагматски изрази са другим придевским детерминаторима

Прилошки изрази најчешће се, како и Н. Арсенијевић у вези са акузативним конструкцијама примећује, односе на „контекст који [им] претходи”. (Арсенијевић 2003 II: 74), односно најчешће анафорски упућују на већ идентификован појам. Међутим, како Н. Арсенијевић даље примећује, „акузативом се упућује и на контекст који следи, што има реперкусије на његово структурно устројство, тако да је увек у облику односне реченице типа (*на тај начин*) *што...*” (Исто: 74). У систему начинских синтагматских прилошких израза издваја се израз *на следећи начин*, који је самом својом семантиком предодређен за интрафрастичку катафорску употребу, као нпр.:

Караџићев идентитет надрилекара и психотерапеута, са којим је ухапшем, наш извор објашњава *на следећи начин*: Караџић се дуго припремао за улогу Драгана Дабића, живописног експерта за алтернативну медицину. Дужина његове косе и браде сведоче да их није шишао најмање четири године пре хапшења... (Standard, 1.8.2008, 29); Венецијанска комисија је овај члан критиковала *на следећи начин*: „Упадљиво је да у поређењу са Уставом из 1990. године постоји умањење заштите права на језик мањина, јер је у члану 8. тог устава изричито било предвиђено да је латинично писмо такође у службеној употреби...” (НИН 2966, 1.11.2007, 18); Промене које су се са Ђинђићем догађале неколико Стандардових саговорника објаснило је *на следећи начин*: у другој половини 2002. године он је од политичара, способног и динамичног, али често површног и брзоплетог, почео да израста у озбиљног државника. (Standard 59, 6.7.2007, 14); Односе међу појмовима који служе за разумевање мисли а које смо досад поменули можемо представити и схематски, *на следећи начин*: [следи слика] (Кликовац 2004: 90).

У следећу подгрупу прилошких израза са именицом *начин* издвајамо изразе којима се исказује вредносни суд о начину на који се радња врши, при чему сам начин остаје неименован (в. Ивић 1995: 262, Ристић 1990: 103–112). Издваја се детерминатор *прави* који улази у састав најфреквентнијег израза, и његови еквиваленти *правилан*, *исправан* и *адекватан*. Док израз *на прави начин* нема према себи еквивалентног прилога, остали се изрази могу заменити прилозима: *радити на правилан начин / правилно*; *радити на исправан начин / исправно*; *радити на адекватан начин / адекватно*:

Шта је то спречило тужиоце [...] да *на прави начин* гоне Душана Спасојевића и његову криминалну банду? (НИН 2948, 28.6.2007, 22); За развој научних кадрова први кључ је образовање [...] а стицање знања има унутрашњу мотивациону снагу када се деци предочи *на прави начин*. (Vreme, 6.3.2008, 27); Држава није показала спремност да *на прави начин* подржи све оне који су и у тешким условима желели да раде... (НИН 2960, 20.9.2007, 75); Непрегледан је простор за сарадњу који још није отворен *на прави начин*. (НИН 2935, 29.3.2007, 17); И кад год ми неко постави то питање, жао ми је што не могу да нађем праве речи које *на прави начин* описују тај осећај. (Gloria 299, 25.2.2009, 29); Надам се да ће јој то *на прави начин* растерати страхове и ублажити шок... (Огњеновић, 158); Стрпљиви људи умеју да ту своју вештину артикулишу *на прави начин*. (РТС1, Кључ, 26.8.2008, Зорица Томић);

Творац најскупљег уметничког предмета на свету изјавио је да је својом лобањом желео да покаже да је данашње друштво спремно да прихвати свакакве ствари само ако се прикажу *на исправан начин* [→ *исправно*]. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 45); Истражујући шта је то што људима омогућава да комуницирају *на правилан начин* [→

правилно], а да се притом и споразумевају и уче, аутор издваја „значење” као основу и суштину свих комуникационих односа. (Зборник ПФЈ 9, 295); Ако неко не зна да напише оставку *на адекватан начин* [→ *адекватно*], то не значи да не зна да ради друге ствари. (НИН 2911, 12.10.2006, 11).

Вредносни суд о начину на који се радња врши исказује се и изразима са детерминаторима *што бољи, најбољи и најбољи могући*:

Разлог промене је да се публика *на што бољи начин* упозна са разноврсним опусом овог ствараоца, чији су радови представљени и на Бијеналу уметности у Варни. (Gloria 275, 10.9.2008, 16); Ми јесмо у најближем сродству и то *на најбољи начин*, додао је на крају, некако беспомоћно ширећи руке. (Огњеновић, 104); Волонтери, љубитељи речних благодети, јуче су чистили обалу Дунава на Земунском кеју и тако *на најбољи могући начин* обележили међународни Дан Дунава. (Политика 33995, 30.6.2008, 1); Трудим се да му помогнем да свој посао ради *на најбољи могући начин*. (Gloria 261, 4.6.2008, 57); Август ми је једини слободан месец и желим да га искористим *на најбољи могући начин*. (Gloria 269, 30.7.2008, 74).

Под значење са изразитом оценом квалитета могу се подвести и изрази којима детерминатори дају значење позитивног или негативног ефекта извршене радње, као у примерима:

Француски председник Никола Саркози [...] своју прву службену посету Великој Британији обавио је *на тријумфалан начин* [→ *тријумфално*] – захваљујући својој лепој жени, бившој италијанској манекенки, данас кантауторки. (Gloria 253, 9.4.2008, 101); Модна кућа „Зекстра” је *на величанствен начин* [→ *величанствено*] представила колекцију за јесен и зиму. (Gloria 279, 8.10.2008, 16); Пријало ми је када би и овај пут, као и увек, у Арени било и много младих лица, која *на диван начин* [→ *дивно*] реагују на моје песме. (Story 128, 4.3.2008, 98); И ако је Срђа Поповић у праву, ако је ова емисија Тијанићев одговор, онда је директор РТС-а то извео *на доиста генијалан начин* [→ *доиста генијално*]. (НИН 2986, 20.3.2008, 30); Она, која [...] је веровала да никада и ни по коју цену неће задирати у туђу интиму *на сраман начин* [→ *срамно*], уходећи и претурајући ствари, извадила је хартију из коверте и почела да чита. (Јовановић, 199); Знам да се шалиш, али се шалиш *на глуп начин* [→ *глупо*]. (разг.).

Оценска компонента у одређеном је степену присутна и у изразима којима се углавном радња квалификује по квалитету, а који су углавном супституентни еквивалентним прилозима:

О делу је говорио позоришни редитељ Жанко Томић, који је подсетио да се писац *на духовит и шармантан начин* [→ *духовито и шармантно*] поиграва етно-вредностима. (Gloria 275, 10.9.2008, 14); Покушавамо да представимо своју земљу и њене људе *на допадљив начин* [→ *допадљиво*]. (НИН 2955, 16.8.2007, 45); Волим ствари које наглашавају струк, кукове, груди, али *на пристојан начин* [→ *пристојно*] (Gloria 300, 4.3.2009, 76); Ово је доле било фантастично, први пут да Срби направе нешто *на културан начин*. (Vreme 946, 19.2.2009, 15); Да бисмо додатно ојачали сарадњу са новинарима, већ два пута смо организовали семинаре научног новинарства, на којима су наши новинари имали прилику да сазнају како се о науци може извештавати *на занимљив и разумљив начин* [→ *занимљиво и разумљиво*]. (Standard 99, 11.4.2008, 14); Да би живот, послови и

комуникације на тој територији могли да се одвијају *на култивисан начин* [→ *култивисано*], они морају бити организовани на нивоу државе. (НИН 2930, 22.2.2007, 56); Вашингтон је *на бруталан начин* [→ *брутално*] показао Москви колико је војно уважава. (НИН 2978, 24.1.2008, 17).

Следећу подгрупу чине изрази којима се начин квалификује с обзиром на (не)уобичајеност вршења одређене радње, са детерминаторима типа *уобичајен, неуобичајен, посебан, неочекиван, нарочит, чудан*, као и низ мање фреквентних израза који се граниче са оваквим значењем (у ову групу би, према критеријуму уобичајености, могао доћи и израз *на јединствен начин*). Ови изрази углавном су супституентни својим прилошким еквивалентима, као нпр.:

а)

Онда би она ускочила са решењем и све би потекло *на уобичајен начин* [→ *уобичајено*]. (Јовановић, 97); Шведска престолонаследница напунила је 31 годину, што је прославила *на већ уобичајен начин* [→ *уобичајено*]. (Gloria 269, 30.7.2008, 70);

б)

Трећи план чини хуманост која је иманентна медицини, а такође, *на неки посебан начин* и уметности, јер и медицина и уметност подразумевају давање себе другом. (НИН 2958, 6.9.2007, 56); Софија је живела у уверењу да се крупне ствари, добре или лоше, разрешавају *на некакав посебан начин*. (Јовановић, 112); И у том послу он се понашао самоуверено и сигурно, као човек који *на нарочит начин* осећа материју, лако хвата додир са снагама у земљи... (КнаО, 14);

в)

Неуморно је копао по мемоарима, старим препискама и записима, уверен да се у појединачном памћењу садржи истина која може, *на неочекиван начин* [→ *неочекивано*], обогатити званичну историју... (Јовановић, 197); Прича се још да капетану Опујићу слаби слух и то *на чудан начин* (Последња љубав, 57); *На једнако чудан начин* [→ *једнако чудно*] би прелазиле из најбурније расправе на сасвим обичне теме... (Јовановић, 45); Али, упркос свему, реч „судбина” поново се враћа, *на зачуђујући начин*. (НИН 2928, 8.2.2007, 67); Сер Јан Макелен, британски глумац, прославио је рођендан *на оригиналан начин* [→ *оригинално*]. (Gloria 313, 3.6.2009, 11); Учини му се да се све преплиће *на луд и бесмислен начин* који му, опет, закрили тренутак просветљења. (Јовановић, 83); Превару је открила *на глупо случајан начин*. (Јовановић, 197); *На заборављен и помало смешан начин* држали су до лепог опхођења... (Јовановић, 154); *На неки сулуд и уврнут начин* био је срећан што су избори покрадени. (Јовановић, 295);

г)

Истог часа, кад би смазали један пладањ, *на волшебан начин* [→ *волшебно*] стизао је други. (Елдorado, 123); Оно што се сада многима чини теже изводљивим, али што није немогуће, јесте да нова влада буде формирана од странака из оба блока, које би *на неки (волшебан) начин* [→ *некако (волшебно)*] могле наћи минимум заједничких именитеља. (НИН 2986, 20.3.2008, 26); Одлутала (је) у лавиринт ониричких слика које су, *на језовит и увеличан начин* [→ *језовито и увеличано*], понављале њену ноћашњу стрепњу. (Јовановић, 105).

Могућа заменљивост и код ове групе прилошких израза подлеже ограничењима, из барем два разлога који се тичу семантике. Први је видљив у групи израза обележеној са (б), код придевских лексема (детерминатора) *посебан* или *нарочит*. Заменом би се добила квалификација потпуно друге врсте, односно значење мере или степена: „хуманост која је *посебно* иманентна медицини”, „човек који *нарочито* осећа материју”. Заменом израза у којима су детерминатори придевске лексеме *зачуђујући*, *бесмислен*, *смешан* одговарајућим прилозима добиле би се следеће реченице: „све се преплиће *на бесмислен начин*” → „све се бесмислено преплиће”; „*На смешан начин* држали су до лепог опхођења” → „смешно су држали до лепог опхођења”. У трансформисаним реченицама уместо квалификације начина вршења радње („све се преплиће на Х начин, што је бесмислено”; „држали су до лепог опхођења на Х начин, што је смешно”), квалификује се читава радња („све се преплиће, што је бесмислено”, „држали су до лепог понашања, што је смешно” и сл. (в. Ивић 1995: 262, Арсенијевић 2003 II: 73)). На овакав случај наилазимо и у претходној групи израза чије смо значење окарактерисали као „изразиту оцену квалитета” (задирати у туђу интиму *на сраман начин* : *срамно* задирати у туђу интиму). Осим тога, изрази као што је *на заборављен начин* немају својих прилошких еквивалената, те се ни двоструко компоновани израз *на заборављен и помало смешан начин* не може трансформисати тако да у обема својим компонентама, дакле у целисти, буде замењен лексичким прилозима.

На крају, ограничења супституентности израза прилозима могу бити и синтаксичке природе, на шта наилазимо у два случаја у разматраним групама израза. Први је присуство додатне квалификације придева прилогом (*на глупо случајан начин* → **глупо случајно*), а други додатна квалификација начина зависном клаузом („Учини му се да се све преплиће *на луд и бесмислен начин који му, опет, закрили тренутак просветљења*”).

Значење усклађености са одређеним нормама (*законит/традиционалан начин* // у складу са *законом/традицијом*) или моделима, мерилима квалитета (*професионалан начин*), мерилима односа уложеног напора и резултата (*рационалан, реалан, лак начин*), директности (*изоколан начин*) имају следећи изрази, који су углавном супституентни прилошким еквивалентима:

С друге стране, Дивац тврди да је *на законит начин* преузео власништво над компанијом „Вода вода”... (НИН 2966, 1.11.2007, 31); Многи једва чекају да дођу код мене само да би пробали качамак који правим *на традиционални начин*. (Gloria 266, 9.7.2008, 75); Дакле, Албанци на Косову и Метохији прогласили су независност *на једностран начин* и улазе у једностран процес, независно од воље српског становништва. (Vreme, 6.3.2008, 14); Ја мислим да не треба себе оптерећивати стварима које не можемо да контролишемо *на реалан начин*. (Базар, 26.6.2009, 23); Оно што је заиста важно, јесте да [...] се енергија која се произведе троши *на најрационалнији начин*. (НИН 2957, 30.8.2007, 12); Добитници су тајкуни, јер су *на лак начин* и брзо дошли до великог богатства. (Vreme, 2.10.2008, 27); Одлазећи из купатила, окупана и намирисана, [...] у празнину постеље, на којој је у несаницама сваке вечери мењала јастучнице и чаршаве, угађајући себи *на најлакши начин* у свему што може бити и најмања пријатност телу, додиру, дисању. (Грешник, 460); Западали би у жучну расправу око неке особе, користећи је као повод да *на изоколан начин* ставе до знања шта, заправо, мисле једно о другом. (Јовановић, 98); Поводом немилог догађаја [...] желимо да се обратимо јавности и као

колегинице и сарадници изразимо незадовољство ставом појединих медија који су *на непрофесионалан начин* описали догађај. (НИН 2960, 20.9.2007, 40).

Заменљиви су прилошким еквивалентима и изрази *на превентиван начин* и *на репресиван начин*, који су се јавили у једном примеру. Ова се значења далеко чешће исказују прилозима:

Прво ћемо то урадити *на превентиван* [→ *превентивно*], а ако то не успе, *на репресиван начин* [→ *репресивно*]. (Vreme, 2.10.2008, 24).

На опозицији према неутралном начину вршења радње темељи се значење израза *на свечан начин*, заменљивог прилогом *свечано* који је далеко уобичајенији:

Опозициони одборници тврде да је овом одлуком прекршен Статут општине Подгорица, којим је изричито прописано да се Повеља почасном грађанину уручује *на свечан начин* [→ *свечано*], на посебној седници Скупштине. (НИН 2932, 8.3.2007, 62).

У једном примеру као детерминатор је употребљена именица *кич*:

Забављале су је плиткоумне реченице... Речене *на кич-начин*, али тачне. (Јовановић, 249).

На основу анализе значења и класификације прилошких израза са осталим придевским детерминаторима закључићемо да се они могу разврстати у следеће групе:

- израз *на следећи начин*, који се одликује интрафрастичком катафорском употребом;
- изрази са оценском значењском компонентом, који обухватају следеће подгрупе:
 - (а) прилошки изрази којима се исказује вредносни суд о начину на који се радња врши, при чему сам начин остаје неименован,
 - (б) прилошки изрази са значењем позитивног или негативног ефекта извршене радње,
 - (в) прилошки изрази којима се радња се квалификује по квалитету, а оцена се изражава посредно;
- изрази са значењем (не)уобичајености начина вршења радње;
- прилошки изрази са значењем усклађености са одређеним нормама, моделима, мерилима квалитета, мерилима односа уложеног напора и резултата.

IV.1.1.2. Изрази са личним и поредбеним значењем

Прилошки изрази са присвојним заменицама у функцији неиспустивог детерминатора о начину вршења глаголске радње саопштавају „само то да је он својствен датом вршиоцу” (Арсенијевић 2003 II: 74), и имају функцију прилога са личним значењем. Како српски језик не познаје овакве прилоге (док их неки словенски језици имају, в. П. Пипер 1988: 62), „недостатак замјеничких прилога са личним значењем у српском језику компензује [се] творбом прилошких израза” (Ковачевић 2007: 34):

Они су одисали хладноћом и тугом напуштености, мирухом шушња и невена, док је млин тек са даном откривао ону своју ведрну животну страну, а ипак остајао *на свој*

начин зачаран и несвакодневан. (ГКНВ, 35); То се Меркури театар *на свој начин* обукао у чаршаф, искочио иза угла и викнуо: бу! (Пиштало, 396); Мислим да је једини разлог [...] што су схватили да би енглески језик, широко распрострањен у свету, фонетском реформом изгубио назив „енглески”, те би га сваки регион *на свој начин* могао прилагодити и писати адекватно свом изговору, те га назвати својим именом, као што је случај код нас. (НИН 2962, 4.10.2007, 65; Иван Клајн), Моје окретање ка полу тимоса људске психе изражава *на свој начин* снажно измењено осећање епохе. (НИН 2930, 22.2.2007, 64); А свака прича је, *на свој начин* и у одређеном тренутку, искрена и истинита, и као такву треба је саслушати и примити. (КнаО, 33); Решила сам да спојим лепо и корисно и помогнем *на свој начин*. (Gloria 313, 3.6.2009, 81);

Ја некако успевам да формирам своју цену, *на мој начин*, мада не могу да кажем да сам увек задовољан хонорарима. (НИН 2956, 23.8.2007, 43).

Ови се изрази, осим у основном моделу (*на свој/мој/наш* и сл. *начин*), реализују и у неколико парадигматских варијација које обухватају: а) детерминатор у форми синтагме са придевском лекемом *својствен – на себи/мени/теби... својствен начин*, уз могућност рестрикције (*на само себи својствен начин*), б) присуство демонстративне заменице – *на овај мој начин*, и в) присуство још једног детерминатора који уноси квалификација начина вршења радње (нпр. *на свој мирни начин*), као у примерима:

а)

На крају, има глумаца којима се дан-данас дивим и који носе године *на само њима својствен начин*. (НИН 2956, 23.8.2007, 33); Ипак, верујемо да их треба поменути, јер ће и они, *на себи својствен начин*, сведочити о временима прошлим... (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 6);

б)

Једино што ми преостаје јесте да се понадам да се они тога више не сећају или бар не на *овај мој начин*. (Огњеновић, 27); На лицу ми је титрало то осећање благиости и задовољства од сазнања да смо се Бошко и ја поново нашли, да смо опет потпуно заједно *на онај наш стари начин*, кад нам се удари пулса поклапају и откуцавају као један. (Огњеновић, 124);

в)

Чим је чула да сам отворила, окренула је уз степенице, журећи *на свој живахни начин*. (Огњеновић, 61); Била је поносна и веома ганута *на свој мирни начин*. (Пиштало, 187); Било једно или друго, или оба двоје, одговорио је *на свој уобичајени начин*: почео је да псује, сочно и обилато. (Тврђава, 133); Али она ме дочекала неочекивано одлучно, *на свој женски начин*, који не вријеђа али не попушта. (Тврђава, 82).

У групу израза са поредбеним значењем издвајамо прилошке изразе са значењем начина вршења радње који је „спецификован особеностима једне особе или целе заједнице” (Арсенијевић 2003: 73). Ови изрази у функцији обавезног детерминатора најчешће имају присвојни придев, али се у ову групу по значењу могу сврстати и изрази са описним придевом као детерминатором (в. Ковачевић 2007: 34–35). Мада су најчешће изрази и еквивалентни прилози поредбеног типа међусобно заменљиви (...па нек се наш секретар од чуда крсти *српски и шокачки* [→ *на српски и шокачки начин*] (НТ, 34)), то није увек случај.

Изрази са значењем начина спецификованог особеностима заједнице имају у функцији детерминатора посесивни придев са значењем а) националне, б) религиозне, в) културолошке припадности, или г) понашања типичног представника групе или типичног понашања у одређеној ситуацији, као нпр.:

а)

Јовица Тркуља о представљеним председниковим кандидатима каже да је такав предлог потврдио кохабитацију *на српски начин*... (НИН 2948, 28.6.2007, 25); Како се, дакле, испија еспресо *на српски начин*? (Евгора 175, 16.8.2007, 14); Да је то било само десетак година раније, та зграда би била зидана потпуно *на стари турски начин*, као већина кућа на Алифаковцу, а не *на „швапски“*, како су грађене куће у равници око Миљацке. (КнаО, 7);

б)

Е па, у почетку су људи били добри и славили Бога *на прави хришћански начин*. (Пиштало, 405), Најједноставније објашњење за то шта је тиховање јесте – медитација *на православни начин*. (Vreme 916, 24.7.2008, 26);

в)

Римљани су све то наследили, али су и додали вулгарни хомоеротизам, који су Грци *на свој платонски начин* били потиснули. (НИН 2953, 2.8.2007, 44); Стева се досетио како да разударене Енглезе, макар и *на крајње оријенталан начин*, „научи памети”. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 5); Релативно млада, атрактивна *на типично оријенталан начин* и арапске крви, она је све што типичан представник те елите није... (Евгора 172, 26.7.2007, 9); Освојио сам је *на типично балкански начин*. (Gloria 313, 3.6.2009, 71).

Ова група израза веома се често користи и у атрибуткој функцији: *медитација на православни начин* (у једном од наведених примера), *сарма на српски начин*, *пиле на ловачки начин* (Gloria 269, 30. 7. 2008, 102).¹³⁸ Донекле се изрази у оваквој позицији могу супституисати придевом који у изразу има функцију детерминатора (*православна медитација*, *српска сарма*), али елиминација именице *начин* мења значење синтагме, тако да се атрибутом више не остварује модификација (*сарма припремљена на начин на који се припрема у Србији* или *медитација модификована тако да је прилагођена православљу*), већ се само означава посесивност, па је супституција придевом немогућа у нпр. **ловачко пиле*.

Како је већ примећено (Арсенијевић 2003 II: 73), ово значење може бити исказано, мада знатно ређе, и акузативном конструкцијом с предлогом *по* (*зидови су грађени по јерменски; држећи левом руком по катански дизгине* (Павић), *обучени по аустријски* (Сремац), према Арсенијевић 2003 II: 73). У нашој грађи забележили смо и следећи пример:

...уђе старија жена, обучена *по народски*, са повећом ташном... (НИН 2986, 20.3.2008, 32: Душан Ковачевић).

¹³⁸

Наводимо још пар потврда:

То је подварак *на мој начин* који се спрема за пола сата. У резиденцији амбасе Француске приређен је пријем, а повод је кувар *Умеће живљења на француски начин*... (Gloria 289, 17. 12. 2008, 65).

Приметно је да постоје знатна семантичка ограничења у погледу конструисања оваквог модела израза, јер се модел може применити само на изразе са значењем националне спецификованости начина (*по јерменски, по турски*), просторне (градови, области и сл., као нпр. *по рисански, по београдски* (РМС, s. v. *по*), и у понеким случајевима (просторно-) социјалне (*по народски, по сељачки, по господски*).

г)

Једино је Драган Тодоровић био радикалан *на радикалски начин* [→ *радикалски / као типични, прави радикали*], рекавши оно што радикали од кад је света и века говоре за све изборе: спремни смо да победимо када год да буду. (НИН 2959, 13.9.2007, 18); У адвокатуру је стигао из политике, и био је предодређен да разбија монтирану предигру у политичким процесима, коју је раније, код адвоката Слободана Суботића, аранжирао *на мајсторски начин* [→ *мајсторски / као што то мајстори чине*]. (НИН 2932, 8.3.2007, 37); И ја и многе колеге који смо се осјећали не само Србима, Бошњацима, Хрватима, Црногорцима, него и Југословенима, доживјели смо распад заједничке државе која је постојала преко седамдесет година, и *на врло драматичан, губитнички начин* [→ *врло драматично, губитнички / као губитници*]. (НИН 2986, 20.3.2008, 58); Ја говорим српски и поступали су с нама *на пријатељски начин* [→ *пријатељски / као пријатељи*]. (НИН 2930, 22.2.2007, 24); Из четвртог, чувеног шкртице [...], поиспадале умољчане мисли и *на лихварски начин* [→ *лихварски / као што то лихвари чине*] задобијена осећања. (Опсада, 188).

Начински прилози поредбеног значења еквивалентни прилошким изразима последње подгрупе (г) веома су бројна и продуктивна група прилога, а њихова (честа) хомоформност са придевом у мушком роду који има функцију детерминатора у изразима *на Х начин* чини да су скоро увек изрази преводиви у прилоге и обрнуто:

[У Србију] су се уселили Чеда и Беба, и *тако грађански и тако невладино* [→ *на тако грађански и тако невладин начин*] покушавају да постану савест васколиког Београдског пашалука... (Standard, 31.1.2008, 26); А не би ни личило на тебе да *кукавички* [→ *на куквички начин / као кукавица*] напустиш борбу. (Јовановић, 270); И сви се ми чудимо како се то промени власт и ништа није боље, а сви заборављамо да су једна браћа од стрица сменила другу браћу од стрица. И када се та браћа од стричева нађу код мене, понашају се скоро *рођачки* [→ *на скоро рођачки начин / као рођаци*]. (НИН 2973, 20.12.2007, 42; Момо Капор).

Можемо закључити да се у подсистему синтагматских прилошких израза са поредбеним значењем издвајају две групе израза: прилошки изрази са присвојним заменицама и прилошки изрази са присвојним придевима у функцији детерминатора. И једни и други о начину вршења радње саопштавају само то да је он својствен ономе на кога се детерминатором упућује. Прилошки изрази са присвојним придевима означавају начин вршења радње својствен националној, религиозној, културолошкој, социјалној, политичкој, професионалној и сл. заједници или групи, или типичном представнику такве заједнице. Стога су често проширени лексемама *типично, крајње, прави*. Јављају се и у атрибутској функцији, кад се уместо израза у неким случајевима може употребити само присвојни придев. Делу ових израза конкуретне су акузативне конструкције с предлогом *по*. Док су изрази са придевским детерминатором у највећем броју случајева супституентни прилозима, изрази са заменичким детерминатором компензују непостојање читавог подсистема заменичких прилога у српском језику.

IV.1.1.3. Прилошки изрази са бројевним лексемама у функцији неиспустивог детерминатора

Детерминатори у начинским прилошким изразима модела *на X начин* могу бити и бројевне лексеме. Један такав израз, *на други начин*, укључује се у систем израза са значењем идентичности или неидентичности начина, када лексема *други* значи „друкчији”. Уколико се у оквиру израза, међутим, наводи и лексема *трећи* (и даљи редни бројеви), лексема *други* задржава значење редног броја, као у случајевима:

Тако, на примјер, лексеме *Вечерњача*, *Зорњача* и *Даница* имају исто денотативно значење [...], док им је сигнификативно значење различито, јер се та иста звијезда перципира, „види” *на један начин* кад је именована *Зорњачом*, *на други* кад је именована *Вечерњачом*, а *на трећи* кад је именована *Даницом*. (Ковачевић 2006: 126); Фонетска ортографија би значила да би хиљаде речи Енглези писали *на један начин*, Шкоги *на други*, Ирци *на трећи*, Американци и Канађани *на четврти*, Аустралијанци *на пети*. (НИН 2962, 4.10.2007, 65: И. Клајн).

Тако изрази са редним бројевима као детерминаторима нису супституентни прилозима осим у случајевима када се *други* може тумачити као „друкчији”:

Мој ће случај бити *на други начин* [→ *друкчије*] разјашњен. (Отпадник, 57); Да ли је нормално да се „Енергогас” *на један начин* приватизује у Војводини, а *на други* [→ *друкчије*] у Свилајнцу? (НИН 2911, 12.10.2006, 14); *На један начин* су се односили према њему као опозиционом лидеру, а *на сасвим други* [→ *сасвим друкчије*] као премијеру. (Vreme, 6.3.2008, 25).

Израз *на један начин* може значити неодређеност (када се детерминатор може заменити и детерминатором *неки*, *одређени* и сл.), али и постојање једног јединог начина вршења одређене радње, па је у тим случајевима конкурентан изразу *на (један) једини (могући) начин*, на пример:

У Лубјанки се сви случајеви само *на један начин* разрешавају. (Отпадник, 57); Ипак и даље сматрам да Чедомир Јовановић једном за свагда мора да се обрачуна са причама о коњима и циповима, *на једини могући начин* – јасним и транспарентним откривањем апсолутно све своје имовине. (НИН 2911, 12.10.2006, 46).

Израз *на два начина* конкурентан је прилогу *двојако* („двоструко”, РСАНУ),¹³⁹ а у потврдама из нашег корпуса експлицирана су та два начина у тексту који следи:

„Пад Београда” (и великог градског буцета) у радикалске руке може се спречити само *на два начина* [→ *двојако*]. Истицањем само једног кандидата владе и искреном подршком све три странке или, сигурније, променом закона. (НИН 2955, 16.8.2007, 17); А демократија и развој односа у вишенационалним друштвима може једино, без обзира на те снажне либералне идеје, да се реши *на два начина* [→ *двојако*]. Или да се изврши асимилација мањинских група или да се дође до сепарације. (НИН 2946, 14.6.2007, 19).

¹³⁹ Уз прилог *двојако* у РСАНУ стоји „в. *двосіруко*”, а уз дефиницију овог прилога: „два пута; два пута више, јаче; у два вида, у два смисла, у два смера; двојако, на два начина”.

Лексеме *сто*, *хиљаду*, *милион* у изразима овог типа употребљене су у значењу „многа” (у једном примеру и број *педесет*). Изрази овог типа могу се јавити и у атрибутој функцији (последња два примера). Нису супституентни прилозима будући да једнолексемских еквивалената нема:

Текстови који се баве преговорима о формирању владе већ би могли да личе на серију текстова о покојној државној заједници у којима се *на хиљаду начина* варира једна иста тема, а да све то сваки пут изгледа као сасвим нови и сасвим нерешив проблем. (НИН 2936, 5.4.2007, 16); Они се морају доказивати *на милион начина*. (Бећковић, 134); Мој отац би цео живот могао да једе пасуљ и кромпир *на сто начина*. (Gloria 269, 30.7.2008, 99); Двојица проналазача су разменила осмехе, док је главни келнер верглао о остригама *на педесет начина*. (Пиштало, 198).

У вези са прилошким изразима у којима је детерминатор бројевна лексема можемо закључити да се најфреквентније бројевне лексеме најчешће не јављају у свом основном значењу. Изрази са лексемом *један* могу имати значење неодређености или једнакости, изрази са лексемом *други* најчешће имају значење неидентичности, а лексеме *сто*, *хиљаду*, *милион* и сл. у прилошким изразима немају бројевну вредност, већ значе „многа”.

IV.1.1.4. Прилошки изрази са исказаним степеном квалификације начина

Синтагматски прилошки изрази са именицом *начин* могу експлицитно исказивати и степен у којем се начин вршења квалификује. Сматрамо их парадигматским варијацијама израза са неутралним значењем, будући да су или везани за облике компарације својствене и неким прилозима, или укључују додатни (испустиви) прилошки лексички елемент.

Изрази са лексичким елементом у компаративу или суперлативу

У овој групи израза издвајају се они који садрже једну лексичку компоненту у облику компаратива или суперлатива. Помињали смо такве изразе којима се исказује вредносни суд о начину вршења радње (*на (што) бољи начин*, *на најбољи (могући) начин*). Међу осталима регистровани смо изразе (а) са синтетичком формом компаратива, који имају поредбено значење, (б) са синтетичком и (б1) аналитичком формом суперлатива. Сви су они супституентни прилошким еквивалентима:

а)

Морам да вас питам: је ли он украо благослов *на бруталнији начин* [→ *бруталније*] од библијског Јакова? (Пиштало, 314); Средства која долазе у Србију морају бити утрошена *на организованији начин* [→ *организованије*]. (НИН 2953, 2.8.2007, 33); Ниједно од њих двоје, пак, није могло знати да је Галина Василевна *на још чуднији и невероватнији начин* [→ *још чудније и невероватније*] предала своју судбину у руке Сергеја Михајловича. (Јовановић, 172);

б)

Одлазећи из купатила, [...] у празнину постеље, на којој је у несаницама сваке вечери мењала јастучнице и чаршаве, угађајући себи *на најлакши начин* [→ *најлакше*] у свему што може бити и најмања пријатност телу, додиру, дисању. (Грешник, 460); С друге стране, ви имате либерални концепт државе, који је у БиХ увезен *на најгрубљи* и помало вулгаран начин [→ *најгрубље* и помало вулгарно]. (НИН 2946, 14.6.2007, 19); Стручњаци саветују како да *на најсигурнији начин* [← *најсигурније*] заштитите стан док се одмарате на мору (Ковачевић 2007: 33 (Журир)).

б1)

Непогрешиво осетивши да се он, сав од такта, мучи како да то учини *на најмање болан начин* [← *најбезболније*], предухитрила га је глумећи потпуну равнодушност. (Јовановић, 108).

Прилошки изрази којима се степен квалификације начина исказује лексичком компонентом у синтетичкој и аналитичкој форми компаратива или суперлатива чине продуктиван подмодел начинских прилошких израза, и углавном су супституентни аналогним прилозима у форми компаратива или суперлатива.

Прилог као средство исказивања степена квалификације начина

Прилошки изрази код којих се степен квалификације начина на који се врши радња исказује прилогом разликују се према детерминаторима са значењем интензификације, екстензификације, истог степена и неодређености:

сасвим, потпуно, крајње

[О]н је причао о томе да [...] планира да прошири породицу *на сасвим класичан начин*. (Gloria 252, 2.4.2008, 56); Актуелна историја им, заправо, испуњава ову жељу на један перверзан, ако не и *сасвим радикалан начин*, чему сам се у младости надао. (НИН 2957, 30.8.2007, 67); Праћење је прекинуто *на потпуно нетипичан начин* у 16.27 часова... (НИН 2947, 21.6.2007, 26); Стева се досетио како да разударене Енглезе, макар и *на крајње оријенталан начин*, „научи памети”. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 5);

прилично, веома, доста

Тадић ће се у тој влади бавити политиком на један *прилично фокусиран начин*. (Standard 111, 4.7.2008, 7); Све теме су обрађене *на веома софистициран начин*. (Gloria 264, 25.6.2008, 52); Главни политички савјетник Српске народне странке [...] третира српско питање у Црној Гори *на веома проблематичан начин*. (НИН 2953, 2.8.2007, 18); Истина је да смо се верили *на веома неуобичајен начин*, такорећи холивудски. (Gloria 269, 30.7.2008, 27); У тексту покушавате да *на доста неуверљив начин* покажете да је протест који су организовали запослени у научноистраживачкој делатности Србије, са Синдикатом те делатности, у најмању руку неоправдан. (НИН 2973, 20.12.2007, 4);

помало

С друге стране, ви имате либерални концепт државе, који је у БиХ увезен *на најгрубљи* и *помало вулгаран начин*. (НИН 2946, 14.6.2007, 19); *На* заборављен и *помало смешан начин* држали су до лепог опхођења... (Јовановић, 154);

једнако, подједнако

Телефонија је у Србију стигла *на подједнако занимљив начин*. (Европа 175, 16.8.2007, 67);

тако, колико

Он каже да Линдси никада не би повредила Саманту *на тако окрутан начин*. (Gloria 306, 15.4.2009, 45); Она је прекинула везу пославши професору Кујунџићу електронску поруку: „Нисте смели *на тако агресиван начин* да започнете везу са кандидатом...”. (НИН 2957, 30.8.2007, 70).

У последњој групи примера јавља се и израз *на тако агресиван начин*, у којем прилог *тако* и квантитативно детерминише придев *агресиван* (упор. *Нисте смели да на толико агресиван начин започнете везу*). Познато је да заменички прилози *овако*, *тако* и *онако* могу имати функцију и овакве детерминације прилога и придева, одн. да се „врло често употребљавају да означе изузетно висок ступањ постојања неке особине, нпр. *био је тако (толико) тих да смо га једва чули; нисам знао да је онако (онолико) тврдоглав*” (Палић 2007: 21). Употребу примарно начинских прилога у оваквим случајевима омогућује то што се „постојање неке особине у изузетно високом ступњу почиње тумачити као посебан облик њезина постојања, тј. као друкчији начин на који она постоји” (Палић 2007: 21).¹⁴⁰ Међутим, декомпоновање прилога у оваквим позицијама једнозначно ће експлицирати или начин или меру (степен), као нпр.: *Био је у толикој мери тих да смо га једва чули* : **Био је на тај начин тих да смо га једва чули*.

Прилошки изрази са исказаним степеном квалификације начина представљају парадигматске варијације неутралних израза. Два су основна подмодела ових прилошких израза. У првом је степен исказан елементом у неком од степена компарације, израженог аналитичком или синтетичком формом. У другом се као додатни, факултативни лексички елемент у структури прилошког израза јавља прилог са значењем екстензификације, интензификације, једнакости или неодређености.

IV.1.2.Изрази са неиспустивим детерминатором у беспредлошком инструменталу

Неупоредиво су ређи од израза форме *на X начин* синтагматски изрази са експлицираном именицом *начин* и обавезним детерминатором у беспредлош

ском инструменталу. Наводећи да је „функција одредбе коју често добија инструментал појава интересантна не само из српскохрватске перспективе него има и свој шири, принципски значај” (Ивић 2005: 237), М. Ивић се осврће и на проблем обавезне детерминације у оваквим синтагмама, у којима се „често атрибут ставља уз реч *начин* или сл., уз све оне речи, дакле, које значе управо оно што се већ из самог односа глагола и

¹⁴⁰

О односу начинске квалификације и квантификације прилогом *како* у енглеском и скандинавским језицима говори се у: Vangsnes 2008: 119–141: „As already mentioned Swedish and Faroese shares with English (and German) the property that the wh-degree item is also used as the wh-manner adverb” (Исто: 122). Аутор испитује и међуодносе заменичких и недекомпонованих прилошких лексема, који се могу упоредити са примерима из српског типа *Шта сје рекли?* и *Како сје рекли?*

његове одредбе подразумева” (Исто: 237). Упркос томе што је одредбеност карактеристична за инструментал и што се начински прилошки изрази веома често јављају у беспредлошком или инструменталу са предлогом *с(а)*, инструментални прилошки изрази са лексемом *начин* као најопштијим експонентом категоријалног значења изузетно су ретки. Може се рећи да заузимају периферну позицију у односу на модел *на Х начин* (в. Палић 2007: 54), те да су једносмерно заменљиви.¹⁴¹ Изрази *Х начином* увек су супституентни еквивалентним (истокомпонентним) изразима модела *на Х начин*, док обрнуто није случај. Другим речима, не постоје семантичке рестрикције за заменљивост израза инструменталног модела акузативним изразима типа *на Х начин*. У нашој грађи забележене су следеће потврде овог модела:

Као што се већ из примера види, морало се *посебним начином* показати да нема праве спроводничке ситуације, тј. однос појма-предмета према глаголској управној речи обележен је нарочитом, изузетном конструкцијом (Ивић 2005: 12); Отада се *никаквим начином* и ни у којој прилици више није огласила, нити се ико од нас икад заинтересовао за то да ли је жива и где је. (Огњеновић, 104) Извео је то за обоје *лакшим начином*. Како? Писменим путем. (Огњеновић, 19); Стојана би преправило осећање најдубље, чисте захвалности према Ивани, том центру њиховог троугла, њихове омеђености од свих који би се, *нужним начином*, осетили искљученим, остављеним по страни, као излишним. (Јовановић, 42); Резигнирано је закључила да [...] не постоји ниједан довољно чврст, поуздан и необорив доказ пред којим би једна од њих две, *нужним начином*, морала да устукне. (Јовановић, 289).¹⁴²

Исти модел (беспредлошки инструментал са обавезним детерминатором) чешће се реализује са именичком лексемом *пут*. Ови изрази начелно су заменљиви еквивалентним прилозима. Модел није посебно фреквентан у примарном, просторном значењу (значењу правца кретања), због значењске спецификованости лексеме *пут* у односу на лексему *правац*, али је знатно чешћи са начинским значењем.

Модел *Х путем* јавља се у начинском значењу и као део шире метафоре, одн. у целости метафоричког израза чије је основно значење „доћи до нечега неким путем”, као нпр.: „Сигурно су се нашли наклони и поверљиви људи који су му на основу докумената објашњавали *којим путем* су свештеници у Теби и с њима зближени великаши *дошли*

¹⁴¹ Палић, даље, говори о међусобној заменљивости двају модела прилошких израза са експлицираном лексемом *начин* и каже да они нису увек заменљиви, наводећи пример међусобно заменљивих израза (*на сваки начин : сваким начином*) и пример за међусобно незамењиве (*окончали су што на усјешан начин : *усјешним начином*), али притом не образлажући неграматичност израза *усјешним начином*. Као разлог непотпуној заменљивости Палић наводи „упадљиво ниску фреквентност овог другог модела, због чега су неки приложни изрази настали по томе моделу на граници граматичности” (Палић 2007: 54). Поставља се, међутим, питање да ли ниска фреквентност може бити разлог неграматичности неких реализација модела, док се моделу као таквом (упркос ниској фреквентности) не спори граматичност.

¹⁴² Због малог броја потврда, наводимо и примере заступљене у Ковачевић 2007 (35–36): „односно да се вишедеценијски тренд расапа базичног основа националног идентитета, *овим начином*, изнова полемички актуелизује (Политика, 33341, 2.9.2006, КУН, 6); Уместо да се, *сйецијалним начином*, дође до чичковог уља, може се ово приредити... (Политика, 33285, 8.7.2006, 29); Никако није хтјела да их раздвоји, вукла их је на истом ланцу презира... Кучка, мислио је *сељачким начином*, ја и она нисмо исти (Меша Селимовић, *Мајла и мјесечина*, Цивитас, Библиотека Дани, Сарајево, 2005, 50)”.

до такве моћи у држави” (Бјелица, 115).¹⁴³ У неким случајевима могућа је замена израза како начинским прилогом, тако и прилогом са значењем правца, као у реченици: „Свесни смо потенцијала културног туризма на основу анализа, али нам није јасно којим путем [→ куда/како] даље, нити добијамо ваљане инструкције споља” (Евгора 172, 26. 7. 2007, 38). Замена прилогом *куда* може остати у сфери начинског значења уколико контекст омогућује једнозначно начинско тумачење, док је код замене прилогом *како* метафора задржана само у глаголу кретања у предикату („ићи даље”, тј. представи да је акција кретање, в. Кликовац 2004: 25). Прозирну везу са метафором пута налазимо, дакле, најчешће када је у предикату глагол кретања метафорички употребљен (нпр. *Ствари иду добрим путем*). У тим случајевима употреба именице *пут* готово је плеонастична (као и: *говорити тихим гласом, ићи журним корацима* и сл). Тако је и у следећим примерима, где се пут схвата директно као начин реализације (прва подгрупа примера) или као посредство неке особе (друга подгрупа примера):

Овај је *заобилазним путем* [→ *заобилазно*], преко Кожева и Лакана, оставио дубоке, али скривене трагове у француској психоанализи. (НИН 2930, 22.2.2007, 66); То вероватно не би могло тако да иде него неким *заобилазним путем* [→ *заобилазно*]. Рецимо, Тадић би могао да поднесе оставку... (НИН 2933, 15.3.2007,10; део текста чији наслов такође садржи метафору пута: „Преговори у Њорсокаку”); По томе што место означава *директним путем* [→ *директно*], уз ове две падежне јединице сврстава се и акузатив у конструкцији с предлозима *низ, уз, кроз...* (Ивић 1995: 207);

Остајемо на истој идеологији, али много информација је одлазило у Хаг *другим путем* [→ *друкчије // преко других људи*], уместо да то ради његов заменик Николић. (Политика 34066, 9.9.2008, 5); Тек кад је послао писмо, *посредним путем* [→ *посредно // преко друге особе*], у Конзулат на другој страни Лашве, у Давилу су почеле да се јављају сумње да ли је урадио добро или није. (ТХ, 344).

Међутим, метафора „долажења до циља” није нужан услов за појаву израза *X путем* са начинским значењем, будући да су се изрази овога типа, уколико су тако настали, одвојили од контекстуалне задатости и почели да функционишу као самосталне значењске јединице у којима веза именице *пут* са просекутивом није примарна.

Изрази овог модела у начелу су заменљиви еквивалентним прилозима, било да су у њима обавезни детерминатори заменичког типа или функционишу као ознака идентичности/неидентичности, било да су детерминатори придевске лексеме и спецификују појам пута по некој карактеристици:

Овим путем [→ *овако*] их позивамо да то учине... (Дан, 9.7.2009, 10); [А]кценат именице није свуда, боље рећи претежно није настао према акценту глагола, него *другим путем* [→ *друкчије*]. (Узданица IV/1: 15); До израза, изгледа, свега што нас занима радећи филм, увек се долазило *другачијим путем* [→ *друкчије*]. (НИН 2930, 22.2.2007, 53);

Али, ако ствари крену у бољем смеру, онда се те ћелије групишу, обавију опном и лако се могу одстранити *оперативним путем* [→ *оперативно*]. (НИН 2947, 21.6.2007, 53; Светислав Басара); *Насилним путем* [→ *насилно*] се жели створити вештачка нација. (НИН 2956,

¹⁴³ Кликовац (2004: 25) наводи Лејкофову листу метафоричких сценарија за разумевање структуре догађаја, на којој је и метафорички образац „начин на који се акција врши или средство за њу јесте путања ка одредишту”, али не разматра изразе типа „X путем”.

23.8.2007, 17); Отело ми се из руку и све је кренуло *непредвидивим путем* [→ *непредвидиво*]. (Огњеновић, 135); Била је то очигледно једна од оних песама које се не налазе у књигама, него се науче од других певача и преносе *усменим путем* [→ *усмено*] као оспа. (ПСЧ, 45); Извео је то за обоје лакшим начином. Како? *Писменим путем* [→ *Писмено*]. (Огњеновић, 19); Успут је закључио да су вечност и бескрај несиметрични и забављао се покушавајући да провери ову мисао *математичким путем* [→ *математички*]. (ПСЧ, 132).

Често се именица *пут* у оваквим изразима квалификује придевом који означава усаглашеност начина са установљеним правилима обављања одређене радње (*законским путем, судским путем, уставним путем* и сл.):

Димитријева породица у Новом Саду још од Мангелосове смрти покушава да *законским путем* [→ *законски*] дође до свог дела заоставштине. (НИН 2978, 24.1.2008, 51); Дана 28. 3. 1989. СКС је одлучио да сам реши проблеме проистекле из агресивне политике притисака на Србе на Косову од екстремних албанских политичара са Косова и питање људских права истих Срба, *и то уставним путем* [→ *уставно*], не узимајући у обзир противљење међународне заједнице... (Политика 33995, 30.6.2008, 10); Решавамо преваре од којих је полиција дигла руке, оне које не могу *судским путем* [→ *судски*] да се докажу, а многима смо скратили боравак иза решетака. (Standard, 1.8.2008, 42).

Појава израза модела *X путем*, како смо већ напоменули, није условљена метафоричким контекстом, мада има места претпоставци да је израз настао преношењем просторног значења у домен начина, тако што је основа била метафора „пута до остварења нечега”. М. Ивић, говорећи о употреби просекутива тамо где би се очекивао акузатив с предлогом *кроз* (тип „ући вратима”, који „стоји несумњиво у вези са категоријом оруђа” (Ивић 2005: 125)), наводи и Бругманово мишљење да „просекутив треба доводити у везу са категоријом оруђа” (Исто, 126). Према М. Ивић, та је веза, уколико је постојала, већ сасвим непрозирна, мада се у неким случајевима може прихватити да се пут може схватити као помоћно средство (*Дошао је шумском стазом до врха = Помоћу шумске стазе / служећи се шумском стазом, дошао је до врха*). Међутим, изрази модела *X путем* (нпр. *Тим путем су свештеници дошли до моћи*) могу се тумачити Бругмановим ставом да се пут може интерпретирати као помоћно средство за остваривање циља („Es sind hier besonders die einen Weg bezeichnenden Substantive zu nennen”; „ein Weg als Hilfsmittel zur Erreichung eines Zieles erscheinen kann”, према Ивић 2005: 126). У овоме видимо могући начин развијања значења „урадити нешто *X путем*”. Осим тога, М. Ивић наводи да „функција омогућивача није више продуктивна категорија. У току је управо процес да се цела категорија ’оружа’ сведе само на спроводнички инструментал. Мада се још увек омогућивачки инструментал задржава у конструкцијама с појединим глаголима, он је ипак у већини случајева већ замењен конструкцијама са *помоћу, путем, на основу* и сл.”, тј. „категија ’оружа’ губи оне типове који су по природи првенствено одредбеног карактера” (Исто: 52). Како сама функција омогућивача представља једну од могућих варијаната вршења глаголске радње, оваквим се инструменталом открива начин на који субјекат успева да оствари глаголску радњу, те се тај начин схвата као специјална околност и тумачи одредбено у односу на вршење глаголске радње. Последица тога је „да се под питањем *како*, којим се обично идентификује улога појма-омогућивача, крије, уствари питање *како се успева да...*”

(Исто: 16). Дакле, инструментална форма изражавања функције омогућивача, која садржи и начинску компоненту, повлачи се пред конструкцијама за исказивање истог значења међу којима је и конструкција са лексемом *пут* (*путем* $X_{\text{ген}}$ или $X_{\text{инстр}}$ *путем*).

Повлачење инструменталног модела *X* *начином* у корист модела *на X начин* аналогно је повлачењу конструкција са значењем омогућивача (Ивић 2005: 30) типа „млин ради паром”. Као њихове уобичајене еквиваленте у савременом језику М. Ивић наводи, како смо напоменули, конструкције са *путем*, *на основу*, *служећи се*, *помоћу*, али ипак најуобичајенија замена за „млин ради паром” у савременом језику управо је „млин ради на пару”, односно *на+акузатив*. Управо у овоме видимо могућност објашњења међусобне заменљивости модела *на X начин* и *X начином*. Додатно, акузативни модел обухвата и случајеве типа *на силу*, *на зор*, *на једвите јаде* итд. А веза функције омогућивача и начинског значења потиче отуд што начин често укључује и друге значењске компоненте (поредбеност, узрок, средство и сл.), па се кроз функцију омогућивача открива и начин вршења радње.

Можемо закључити да су синтагматски прилошки изрази са именицом *начин* у форми беспредлошког инструментала неупоредиво ређи од прилошких израза у беспредлошком инструменталу са именицом *пут*. У изразима у инструменталној форми начинско значење комбиновано је са значењем омогућивача.

IV.1.3. Синтагматски прилошки изрази са другим именичким лексемама

Поред именице *начин*, као наојпштијег експонента категоријалне семантике, у оквиру синтагматских начинских прилошких израза јављају се и друге именичке лексеме. Према значењу, издвајају се следеће (под)групе: 1) изрази са именицама *стил*, *манир*, *светло*, *издање*; 2) изрази који изражавају својство инхерентно радњи, са именицама *глас*, *око*, *поглед*, *ход*, *корак* и сл.; 3) изрази са именицама *брзина*, *темпо*, *снага*; 4) изрази са именицом *воља* и (знатно мање фреквентни) изрази са другим именицама који имају значење вољности; 5) изрази са већим бројем именица који имају значење класификационог основа.

IV.1.3.1. Прилошки изрази са именицама *стил*, *манир*, *светло*, *издање*

Синтагматским начинским прилошким изразима са именицом *начин* синонимни могу бити прилошки изрази у форми *у+локатив* с именицама *стил* или *манир*, као нпр.:

У свом маниру давања обећања без покрића Илић тврди да ће на седници Владе Србије 23. августа предложити да ли ће на њеном сајту бити објављен основни уговор... (НИН 2956, 23.8.2007, 20); Одговара, *у свом препознатљивом маниру*, лапидарно, шармантно. (НИН 2956, 23.8.2007, 42); У утешном писму Марцији, која је заправо изгубила њиховог сина, Сенека износи туробну формулацију *у старогрчком маниру*... (НИН 2928, 8.2.2007, 70); Нисам могао да развијам посао полако, *у пиљарском маниру*. (Пиштало, 299).

Изрази са именицом *стил* прилошки статус (начинско значење) добијају у зависности од функције, односно у вези са надређеном лексемом. Уколико им је надређена лексема глаголска, они се могу заменити прилогом, као нпр.:

Он се не одриче своје читалачке публике и наставља да пише у *том стилу* [→ *тако*] (НИН 2956, 23.8.2007, 62); Cristian Damián Grafitte је одлично отворио сезону... Надамо се да ће наставити у *том стилу* [→ *тако*] током сезоне (www.hattrick.org).

Иако су изрази у *X стилу* у прилошкој функцији супституентни својим једнолексемским, прилошким еквивалентима (у случајевима кад ови постоје), могуће је и њихово истовремено појављивање у исказу, када израз донекле конкретизује значење прилога: „Рећи ће вам да је монархија нелегално укинута, да Република Србија нема везе са српском традицијом и све *тако у том стилу*” (www.stormfront.org/forum).

Међутим, уколико су везани за именички појам, изрази са именицом *стил* имаће атрибутску или предикативну функцију, нпр.:

Па зграда Ерсте банке, преко пута главне поште код подземног, би требало да је у *том стилу* [→ *таква*]. (www.dizajnzona.com/forums); Као што рекох, купујем фијакер Victoriu или нешто у *том стилу* [→ *такво*]. (www.pegasus.hr/forum); Етно узорак је тренд који увијек некако стоји по страни... Најпознатија дизајнерска кућа која креира одјећу у *том стилу* [→ *такву одјећу*] је Etro. (www.zagreb-shopping. om).

Уз именице *начин*, *манир* и *стил* у надређеној позицији у оквиру прилошког израза могу се наћи и именице *светло* и *издање*. Форма ових израза је у+локатив, и они, као и сви изрази овога типа, укључују неиспустиви детерминатор. Њихово је значење специфично по томе што се не односе на сам начин вршења радње, већ на слику коју субјекат оставља о објекту акције, или о самоме себи (упор. *Он је ту књигу представио у најбољем светлу* и *Он се представио у најбољем светлу*).

Овакво значење израза условљава и његову појаву са малим бројем глаголских лексема (*показати (се)*, *представити (се)*), што потврђују и примери које за овај израз наводи Ковачевић (2007: 36): „Покажите се у *најбољем светлу*”; „У првој утакмици против Гане представили су се у *много бољем светлу*”; „Добијате шансу да се покажете у *најбољем издању*”.

Иако су изрази типа у *X светлу/издању* начелно супституентни еквивалентним прилозима, двосмерна функционална оријентисаност ових израза (на глагол и на објекат) прецизније се може исказати прилошким изразима него прилозима, што показује поређење реченица типа: *Он је њу представио у најбољем светлу* и *Он је њу представио најбоље*. Будући да се прилог *најбоље* може разумети као „на најбољи начин” и „у најбољем светлу”, прилог оставља простора за интерпретацију у смеру квалификовања самог начина као „најбољег” или у смеру „он је њу представио тако да је [она] представљена најбоље”, тј. „да су слушаоци о њој стекли најбољу слику”. (Тако се може конструисати и пример у којем нема поклапања оцене, типа: „Он је њу најбоље [→ на најбољи начин] представио: у најгорем светлу [она је таква]”). „Светло” или „издање” у којем се неко представља (показује, приказује) схвата се као део комплексне представе о човеку која може варирати, па се стога у сличном значењу може употребити и именица

страна (нпр. *Показао се у најбољем/најгорем светлу : показао је своју најбољу/најгору страну* и сл.). Важно је и то да слика некога или нечега „у најбољем светлу/издању” не мора одговарати реалности (упор. „Он се тада представио у најбољем светлу, али смо касније схватили да је другачији”). Изрази у *X светлу/издању*, дакле, посредно информишу о начину вршења радње („Он се представио на *X* начин, који је резултирао најбољом могућом сликом о њему”). Прилоге са сличним значењем, односно прилоге који посредно информишу о начину вршења предикатске радње, класификује и описује М. Ивић (1995а: 254–282), издавајући, између осталих, и тип у ком „се прилогом именује, у ствари, особина њеног објекта [= објекта предикатске радње]. Та особина се, међутим, стиче у резултату одређеног (говорнику и саговорнику познатог) начина на који се радња остварује, тако да се квалификација ипак индиректно и ње тиче: *беланце пенасто умутити* = ’беланце тако умутити да [оно] постане пенасто’, *тесто меко замеси* = ’тесто замеси тако да [оно] буде меко’” итд. (Ивић 1995а: 264). Други тип илустрован је „примерима где својство предметног појма не настаје у резултату вршења радње, већ постоји независно од вршења радње – *богато се оженити* = ’узети себи за жену богату особу’” (Исто: 265). На овом месту М. Ивић наглашава потребу разликовања та два типа прилошке употребе. Међутим, прилошки изрази у *X светлу/издању* разликују се и од једног и од другог, јер се својства предметног појма нити мењају вршењем глаголске радње на одређени начин (као у првом типу, нпр. *кратко се ошишати*), нити морају реално постојати независно од вршења радње, него се о тим својствима изазива, ствара утисак (слика). На крају, прилози оријентисани на објекат (или у таквој употреби) не подлежу трансформацији у прилошке изразе (нпр. *пенасто умутити јаја* → *умутити јаја на пенаст начин*), нити су прилошки изрази типа у *X светлу/издању* једнозначно заменљиви прилозима.

IV.1.3.2. Изрази са значењем својства инхерентног радњи

Прилози и изрази са значењем својства инхерентног одређеној радњи остварују се углавном у форми беспредлошког инструментала, при чему се обавезна детерминација рефлектује и на могућности супституције: како је носилац значења придев, он је неиспустив и у било каквом поступку трансформације (*говорио тихим гласом : говорио тихо : *говорио гласом*) (прим. према: Ивић 2008: 249).

Иако шири група прилога обухвата више подтипова прилошких лексема које информацију о вршењу радње исказују непосредно, односно код којих се „својство исказано прилогом схвата као инхерентно датој радњи у тренутку њеног вршења”, прилошке изразе ћемо класификовати нешто друкчије, с обзиром на значење и њихову форму. Тако форма израза одређује њихову класификацију на моделе и подмоделе, те у овој групи разматрамо два типа израза: (а) са именичком лексемом којом је означен „онај интегрални део вршиоца радње чијим се непосредним укључивањем у акцију овај и доказује као вршилац радње” (Ивић 2008: 259) и (б) изразе у којима именица садржи,

односно понавља, семантичке компоненте глагола.¹⁴⁴ Оба типа одликују се обавезном детерминацијом.¹⁴⁵

Изразе ћемо класификовати према типу радње коју детерминишу, будући да је сваки тип израза везан искључиво за глаголе одређеног значења, те ће се заједно разматрати изрази групе (а) и групе (б), као нпр. (гледа) *уплашеним погледом* и (гледа) *уплашеним очима*, (додирује) *дрхтавом руком* и *дрхтавим покретом*, с обзиром на то да су синонимни и заменљиви истим прилогом (*уплашено*, односно *дрхтаво*).¹⁴⁶

Изрази са именицама *покрет* или *кретња*, захваљујући значењу самих тих именица, могу се односити на покрет уопште. Тек је из контекста (углавном значења управног глагола) видљиво о каквом је типу покрета (кретње) реч, мада примери из наше грађе указују на то да се углавном ради о покретима руком (рукама). Изрази са именицом *покрет* могу имати и плуралску форму (нпр. *професионалним покретима*), и начелно су конкурентни семантички еквивалентним прилозима:

Мислиш да си толико идеална и да је мени овде – рече, *неодређеним покретом* [→ *неодређено*] показујући на кућу – толико идеално, да ништа не трпим. (Јовановић, 102); Бирала је реч, као што искусна домаћица, *вичним покретом* [→ *вично*], бира зреле плодове. (Јовановић, 231); Домар је сваког часа отварао врата Конзулата да пропусти нове и нове конобаре који су однекуд стизали са врућим товарима мяса не пропуштајући да сваког од њих, успут, *професионалним покретима* [→ *професионално*] испипа и претресе. (Елдорато, 123); Одбацила је пексимит, *јаросном кретњом* [→ *јаросно*], и пљунула ми

144

Шира група прилошких значења односи се на својства „параметарских величина” као што су *шeмiо* кретања, *инiензишeиeи* говора, *есiеиeиcкa* вредносiи певања, *солидностiи* памћења, *емоционална обојеностiи* осмеха и сл. (Ивић 1995а: 261, в. и Ристић 1990: 56–60). У класификацији прилошких израза, међутим, конструкциони модели израза условљавају укрштање семантичких и формалних критеријума, тако да изрази модела *са+инсiрументiал* остају ван разматране групе (насмејао се *са срдачношћу* / *са iрeзиром* и сл., трчи *муњевишiом брзином*, ради *на брзину* и сл.).

Обавезна детерминација потиче, код оба типа, из истих разлога – неинформативности израза без детерминатора, о чему исцрпно говори М. Ивић. У вези са првим типом: „Људи врло ретко, само у нарочитим приликама (дајући, рецимо, објашњење малом детету) кажу (на било ком језику): *iледамо очима*, *слушaмо ушима* и сл. Иначе, ван тих ’нарочитих прилика’ нико то не говори јер никоме не пада на памет да другоме саопштава ноторно познате чињенице. Једном речју, ми се и овде [...] суочавамо с (универзалним) правилом одбацивања неинформативних исказа. Да би очи биле поменуте у вези с гледањем, уши у вези са слушањем итд., и да то има неког смисла, потребно их је оквалификовати” (Ивић 2008: 260). О другом типу се, у истом раду, каже: „Догађа се, на пример, да извесне семантичке особености једног датог глагола буду истовремено својствене и одређеној именици – уп. *смејаши се са смех*, *сањаши са сан*, *корачаши са корак* и сл. Комбиновати овакав глагол са оваквом именицом значило би образовати таутолошку конструкцију, што се по правилу избегава, али ипак доследно не искључује” (Ивић 2008: 258). Познато је да су неке овакве конструкције носиоци експресивности, али уколико „експресивна служба не долази у обзир, таутолошке конструкције се не могу образовати јер се томе противи наше језичко осећање: њих њихова неинформативност лишава граматичности... Да бисмо их учинили информативним а самим тим и граматичним, ми уз дату именицу морамо ставити прикладну одредбу” (Исто: 259).

146

Како се „значење својства инхерентног појавама које се одређују [...] не може свести на заједничку компоненту, интегралну сему [...] парадигматска уређеност овог низа остварена [је] према значењу управних глаголских лексема. То су углавном глаголи којима се исказују неке физичке радње, а чија се инхерентна својства именована прилозима ове подгрупе доживљавају чулно” (Ристић 1990: 58). На овај начин, С. Ристић издваја три парадигме прилога ове групе: уз глаголе кретања; уз глаголе говорења, произвођења гласа, звука; уз глаголе гледања, покрета очију.

у лице. (Тврђава, 12); Жена је изашла из куће, *наглом кретњом* [→*нагло*] ми истргнула сјекиру и ушла, замандаливши врата. (Тврђава, 13).

На глаголе са значењем кретања, ходања, померања у простору односе се изрази са именицама *корак* (и *кораци*) и *ход*. Детерминатори могу означавати физичку карактеристику (*брз*, *тром*), или стање актера (*опрезан*), мада у неким случајевима долази и до интерференције ових значења (*ужурбано*). Заменљиви су прилозима хомоформним придевској лексеми у функцији обавезног детерминатора:

Нос му беше као путоказ који је следио *ужурбаним кораком* [→*ужурбано*]. (Пиштало, 59); Траву су *опрезним кораком* [→*опрезно*] газили паунови. (Пиштало, 241); Покушавам да се ачим: озбиљност је минула *тромим кораком* [→*тromo*], и оставила тешку тишину за собом. (Тврђава, 84).

Могућност супституције, као и код других израза, искључена је када еквивалентног прилога нема, као у следећем случају:

[Н]аставила [сам] да корачам *брзим и крупним корацима* [→*брзо и крупним корацима*] кроз мрак према реци. (Огњеновић, 109),

или када постоји додатна квалификација која се не може прилошки исказати:

Људи су стајали ван возила, или лагано корачали поред њих, *тешким ходом* поражених [„тешко као (што ходају) поражени”], са лицима на којима је лебдео једнак израз. (Јовановић, 221),

или када је придев изведен од глаголског прилога, па се само тако и може трансформисати:

Он је долазио *шуњајућим кораком* [→*шуњајући се*], клемпав и осмехнут. (Пиштало, 245).

Уз глаголе говорења, оглашавања, произвођења гласа најчешће долазе изрази са именицом *глас*.¹⁴⁷ Ови су изрази веома фреквентни и могу се класификовати у неколико подгрупа.

(а) Изрази који означавају физичко својство гласа у тренутку говорења (интензитет, тон, боју):

Извините, а колико имате година? – упитао је он *неочекивано утишаним гласом*. (Пиштало, 356); У руднику, Стеван се сасвим повио – *равним гласом* је причао млади Простран. (Пиштало, 281); Јесам, погрешно сам! – казао је *тихим, помало назалним гласом*. (НИН 2959, 13.9.2007, 43: Момо Капор); „Виша веза” се накашљала, *дубоким гласом* је објаснила: ствари су јасне, ту нема ничега мутног;... (ТЗ, 31).

¹⁴⁷

Карактеристичан је пример у којем се одредба *дубоким и њорким гласом*, развијена обимном односном реченицом, односи на глагол *дознаџи*: „Таквог једног мартовског дана, опет једног јутра и опет оним *дубоким и њорким гласом* којим Давна већ годинама неумољиво и једнолично јавља пријатне као и непријатне, важне као и равнодушне ствари, *Давил је дознао* да је Ибрахим-паша смењен и то без новог опредељења” (ТХ, 462).

(б) Изрази који означавају додатну компоненту тона, која се заснива на поређењу са другим типовима оглашавања (*режећим гласом* – „као да режи”, *певушећим гласом* – „као да пева”) или на учешћу другог типа радње (*плачним гласом* – „док говори, плаче / почиње да плаче”):

Све је ово лепо – захвалио им се Тесла *певушећим гласом*, и стидљиво осмехнут. (Пиштало, 121); Гост их је гледао горким очима и, *помало режећим гласом*, стао да ређа застрашујуће логичне реченице о „нелогичним деловима бића”. (Пиштало, 311); И онај мирис лака за косу [...], и њено брундаво мрмљање *плачним гласом* који је у тој варијанти звучео још грубље... (Огњеновић, 163).

(в) Изрази у којима детерминатор означава емоционално стање или став говорника, који се рефлектују у карактеристикама гласа:

Удружени рад – будућност света – одговори Ноћни портир *тужним гласом*. (Елдorado, 128); Дођи – позва га *тужним гласом*. (Јовановић, 106); *Напаћеним, култивисаним гласом* Роберт је говорио:... (Пиштало, 288); Наравно – *напетим гласом* је потврдио Косановић. (Пиштало, 405); На тебе се то не примењује. Друго си ти – *празничним гласом* га је умиривао Тесла. (Пиштало, 278); Отац га је бичевао јер је запалио амбар – *гробним гласом* је изјавио Бачелор. (Пиштало, 117); Вештачки мозак чека на живот да дође – *гробним гласом* је објавио Преториус. (Пиштало, 380); Врло смело – рече, коначно, *озбиљним, чак строгим гласом*. (Јовановић, 335); *Необично разумним гласом* она је говорила о делима Миклоша Јошике... (Пиштало, 86); Госпођа Варнаи је, *оним разумним гласом*, говорила да другој престоници империје требају људи. (Пиштало, 86); Држала им је свима придике *непријатним и наредбодавним гласом*. (Јовановић, 206); Уђи, Ивана – рече на то Софија *леденим гласом*, пропуштајући је. (Јовановић, 268).

(г) Изрази са детерминатором који означава уопштену карактеристику гласа, тако да се може тумачити и као физичка особина и као став, емоција, и изрази у којима физичка особина гласа јасно изражава емоционално стање:

Они користе апарате које су дизајнирали други, на погрешним фреквенцијама – објаснио је *пријатним гласом* Тесла. (Пиштало, 276); Дакле, Ви сте костимограф – наставила је, потом, *обичним гласом*. (Јовановић, 243);

Црвенокоса жена је певала *сломљеним гласом*. (Пиштало, 117); Ти си била моја сестра, Ивана – рече *преломљеним гласом*. (Јовановић, 283);

Онај ко има контролу над овим проналасцима – упозорио је Моргана *туђим гласом* – биће у позицији легално јачој од оних који су имали моје проналаске... (Пиштало, 276); Иди сад – рече Софија *туђим прозуклим гласом*. (Јовановић, 223);

Једног поподнева чула је како је медицинска сестра некемо у соби рекла, *повишеним, одсечним гласом*:... (Јовановић, 332); После се сам прибрао и проговорио *мекшим гласом*:... (Пиштало, 315); Да си погана – понови Софија *сигурним гласом*. (Јовановић, 270).

Изрази са именицом *тон* углавном означавају стање или став говорника и начелно су заменљиви еквивалентним прилогом:

Ти не примећујеш да с тобом нешто није у реду – рече Ивана *лажно сажалјивим и забринутим тоном* [→ *лажно сажалјиво и забринута*]. (Јовановић, 273); А кад

сам се први пут занела, снимајући огромног мртвог пацова на сред улице, и само мало заостала, саопштила ми је *врло одлучним тоном* [→ *врло одлучно*]:... (Standard 111, 4.7.2008, 95); Седи ту, Софија – рекла је Ивана *наредбодавним тоном* [→ *наредбодавно*]. (Јовановић, 218); ...рекла је Мила *непријатним тоном* [→ *непријатно*]. (Јовановић, 228); Оданост – рекла је *наглашено патетичним тоном* [→ *наглашено патетично*]. (Јовановић, 270); Кад год једем слатко, ја плачем – жалила јој се, због нечега, *веселим тоном* [→ *весело*]. (Пиштало, 92); Сад је све о кеј – рекла је *увређеним тоном* [→ *увређено*]. (Јовановић, 110); [...] – наставила је *веселим, бодрим тоном* [→ *весело, бодро*]. (Јовановић, 282); „Како већ приличи једној средовечној дами”, додавао је *полушљивим тоном* [→ *полушљиво*], на крају таквих, по њу мучних разговора. (Јовановић, 251); Софија... – изговорио је Алекса *меким, давно заборављеним тоном*. (Јовановић, 222); Знају се – рече, напокон, *неутралним тоном* [→ *неутрално*]. (Јовановић, 257); Сва питања и теме које се намећу пред нас решавамо *мирним тоном* [→ *мирно*], уљудно и разумно. (Gloria 269, 30.7.2008, 130).

Неки изрази са именицом *тон* могу бити и у форми у+локатив:

То је било изречено у *шљивом тону*, али је имало и јасно политичко значење. (Standard 111, 4.7.2008, 28); Не очекујем да ми опростиш, али се надам да ћеш ме разумети и све тако даље, учтиво, пријатељски, у *смиреном тону*... (Огњеновић, 20).

Са именицом *смех* забележили смо један пример: „Никола је плакао и истовремено се смејао *страшним смехом*” (Пиштало, 385).

Уз глаголе са значењем примања визуелних утисака јављају се изрази са именицама *поглед* и *очи* (у последњем примеру у истој реченици). Детерминатори најчешће имају значење осећања или физичке карактеристике којом се одређено осећање испољава:

Скамењена, Софија је зурила у њу *разбијеним погледом*. (Јовановић, 276); Зурила је у Добрилу *разрогаченим погледом*. (Јовановић, 257);

Јелена би је гледала *претужним очима*. (Јовановић, 234); Гост их је гледао *горким очима* и, помало режећим гласом, стао да ређа застрашујуће логичне реченице о „нелогичним деловима бића”. (Пиштало, 311); Ту Саломон погледа право у Давила не више својим *комично-бојажљивим и тужним очима*, него *неким новим правим и храбрим погледом*. (ТХ, 519).

Квалификација начина на који се говори може се исказати и изразима са именицом *језик* као главним конституентом (изузимајући изразе са придевима *француски, српски* и сл., односно изразе који означавају језик а не стил, тон и сл.):

Београд у ствари нема да саопшти свету ништа што се већ не зна, али извештаји су једно, а *дипломатским језиком* све то се може рећи и сасвим другачије, нарочито у ситуацији када се маше динамитом. (НИН 2934, 22.3.2007, 11); Немојте *немуштим језиком* као на Одбору да одговорите на ово питање. (Дан, 9.7.2009, 3).

Можемо закључити да прилошки изрази са значењем својства инхерентног радњи обухватају изразе са именичким лексемама које а) означавају интегрални део вршиоца радње којим се радња врши или б) понављају семантичке компоненте глагола. Реализују се најчешће са именицама *покрет* или *кретња, корак* и *ход, око* и *поглед, глас*. Детерминатори најчешће означавају физичку карактеристику саме радње, емоционално стање или став актера.

IV.1.3.3. Прилошки изрази са значењем брзине и интензитета радње

Синтагматски прилошки изрази са значењем брзине одвијања радње у времену имају форму беспредлошког инструментала и реализују се најчешће са именицом *брзина*, и, ређе, са именицама *темпо*, *ритам*, *динамика*. Обавезни детерминатор је или придевска лексема (најчешће са значењем димензије или степена – *велики*, *огроман* и сл.), или именичка лексема у генитиву, када израз има поредбено значење (*брзином муње* и сл.). Ови изрази супституентни су прилозима уколико еквивалентни прилог постоји, али уочљив је велики број израза којима се исказује додатна нијанса која се прилогом не може исказати. Неки од израза супституентни су једнолексемским еквивалентом, док се други могу само трансформисати у двочлану прилошку синтагму, на пример:

А он, као што се *огромном брзином* некада приближавао Јерисени, сада је одједном почео као неко сазвежђе да се *страшном брзином* [→ *страшно брзо*] удаљава од ње (Последња љубав, 174); Ивана је, зурећи у хартију испред себе, *хистеричном брзином* [→ *хистерично брзо*] тумарала по окрајцима догађаја... (Јовановић, 203); Црви се множе *несхватљивом брзином* [→ *несхватљиво брзо*], као да желе што прије да освоје свијет. (Тврђава, 102); Сунце је *невероватном брзином* [→ *невероватно брзо*] топило снег и лед. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 25); После разговора са Иваном у Софији су се, током наредна три дана, *неконтролисано брзином* [→ *неконтролисано брзо*] смењивала различита расположења. (Јовановић, 212); О овдашњој свести о вредностима баштине можда најбоље говори податак да је та сала *експресном брзином* [→ *експресно*] преименована у салу Србије, али у њу ниједна министарска нога није крочила више од деценије. (НИН 2957, 30.8.2007, 32); Длаке на човечијој глави расту *неуједначеном брзином*. (Политикин забавник 2732, 18.6.2004, 6).

Израз са детерминатором *пуна* остварив је у две форме, у+локатив и у беспредлошком инструменталу, а незаменљив је прилогом:

Четири месеца касније, професорка Михајловић ће прелазити улицу управо на том пешачком прелазу, надомак свог стана, и на њу ће у *пуној брзини* налетети аутомобилом неки неопрезни возач, јурећи без задршке, кроз семафор, зелено светло и пешаке. (Огњеновић, 54); Следећег дана, 29. септембра, он креће на пут и око 18 сати *пуном брзином* се приближава раскрсници. (НИН 2928, 8.2.2007, 66); Она кроз живот увек иде *пуном брзином*. (Gloria 262, 11.6.2008, 33); Изненађен, Жућо од великог чуда прогута лаж коју је управо хтио да каже, па онда, да се не би осрамотио пред кокошкама, јурну *пуном брзином* према мачку Тоши урлајући:... (ПЗК, 150).

Изрази чије се значење темељи на поређењу са неким појмом по компоненти брзине (а то је редовно појам који се одликује великом брзином) остварују се у беспредлошком инструменталу или *брзином* + именица у генитиву:

Вест се *стреловитом брзином* пронела по Београду. (Јовановић, 328); Попут олује, Жућо се сручи до кукуруза, али мачак Тошо *муњевитом брзином* одскочи у страну, а Жућо се истог тренутка судари с великим Шаровом... (ПЗК, 150); Када су *муњевитом брзином* изашли из камиона, статисти су могли да виде како носе велике дрвене мотке. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 25); Зато сад из разумљивих разлога не могу да вам

дам детаљнију информацију о томе шта ће бити и шта ће се произвести, али могу вам рећи да постоји оружје о коме је говорио председник, које мења своју трајекторију, и лети *хиперзвучном брзином*. (НИН 2930, 22.2.2007, 59);

Ипак, интересантно је уочити да, док један део Европе настоји да све ради на истом нивоу, и то *брзином муње*, догле у другом делу Европе – на Балкану – нико није спреман да се одрекне самосвојности и личних визија. (НИН 2978, 24.1.2008, 24); Људи су улетали у Ивановин живот као сјајне, блиставе комете и *брзином светлости* постајали за њу најнеопходнија бића на планети. (Јовановић, 96); *Брзином ветра* целим светом се ширило незадовољство политиком, ратом и друштвом, које сваког појединца жели да стави у калуп по својој жељи. (Евгора 175, 16.8.2007, 56).

Израз *муњевитом брзином* (*брзином муње*) конкурентан је прилогу *муњевито*:

Тако је на пример Бранко, Софијин младић на првој години студија, *муњевито* деградирао од „лика” до „случаја”... (Јовановић, 95); На изјаве премијера Пољске и Чешке Јарослава Качинског и Мирека Топланека да ће њихов одговор на амерички предлог бити „највероватније позитиван”, Москва је реаговала *муњевито*. (НИН 2930, 22.2.2007, 59).

Поред наведених детерминатора, у изразима овог типа могу се јавити и заменичке лексеме или придевска лексема *исти*, када су изрази или корелативи зависне односне реченице или основа за поређење, као на пример:

Све се затим одвија *таквом брзином* једно за другим као што се у доба настанка Земље вртоглаво смењују године. (Уникат, 29); Међутим, стварни процес одвија се тако да се те надлежности постепено преносе на структуре КиМ, и то *оном брзином* коју су те структуре у стању да носе. (НИН 2953, 2.8.2007, 14); Осим тога, доктор је схватио да крв не мора кружити *истом брзином* којом је нормално потискује срце. (НИН 2958, 6.9.2007, 51).

Именичкој лексеми *брзина* конкурентне су лексеме *ритам*, *темпо*, *дина-мика*. У грађи смо забележили и само један израз са лексемом *спорост* (вероватно редак због тога што је именица *брзина* немаркирана лексема), те га сматрамо оказионалним. Конкурентни су прилозима они изрази који као обавезни детерминатор имају придев са значењем темпа, тако да именица постаје готово редундантна (тако је и са придевима са значењем димензије или степена у неким изразима са именицом *брзина*, нпр. *великом брзином* → *веома брзо*):

Свет је јурио *убрзаним ритмом* из немог филма [→ *убрзано* као у немо филму]. (Пиштало, 357); Суштина ове врсте програма је да сви ученици решавају исте задатке истим редоследом, али *својим ритмом и брзином*. (Зборник ПФЈ 9, 199); Иза прозора крај задњег седишта „мерцедеса”, уједначено, у *спором ритму*, краљевски, њихала се рука у белој рукавици, машући раздраганим грађанима. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 22);

Месец дана је живела *изузетно брзим темпом* на који није навикла [→ *изузетно брзо*, на шта није навикла], али веома јој је била значајна подршка дечка... (Story, 3.6.2008, 24); С друге стране, трајање расправе на министарском састанку у Бриселу [...] такође упућује на закључак да су се овога пута шефови дипломатија веома јасно одлучили

на то да Србији помогну да *убрзаним темпом* [→ *убрзано*] крене ка ЕУ. (Standard 89, 31.1.2008, 16); Ученици садржаје усвајају самостално и поступно, *сопственим темпом* и по деловима... (Зборник ПФЈ 9, 199); Признавање не иде *оним темпом* који је био очекиван... (НИН 2986, 20.3.2008, 13);

Министар одбране Зоран Станковић изјавио је јуче да се ремонт авиона МИГ 29 одвија *предвиђеном динамиком*. (Политика 33516, 27.2.2007, 8);

И неком мучном спорошћу поче у њему да се развија сав догађај. (КнаО, 137).

Начинска компонента превладава у изразу *по хитном поступку*, будући да он не квалификује радњу по брзини њеног одвијања, већ упућује на унапред дефинисани поступак који као своју битну компоненту укључује и брзину. Та брзина је резултат скраћивања уобичајене процедуре, те у административном стилу налазимо и конструкцију „по скраћеном поступку”. Израз је делимично заменљив прилогом *хитно*, те би се могло рећи да је именица *поступак* семантички редундантна. Међутим, разлика између прилога *хитно* и израза *по хитном поступку* проистиче управо из присуства именице, којом се истиче опозиција *хитан* (*скраћени, убрзани*) : *уобичајен, нормалан поступак*, односно сугерише постојање утврђеног, одређеног, дефинисаног *хитног/краће/скраћеног* поступка. За разлику од израза, прилог *хитно* не садржи импликацију дефинисаног начина обављања неке радње, већ само информише о брзини појављивања радње (упор. неопходно је *по хитном поступку* променити закон : неопходно је *хитно* (= *што пре*) променити закон):

У Платформи за прогресивни развој Србије, ППС наводи да је неопходно, *по хитном поступку*, променити Закон о високом образовању. (Политика 34066, 9.9.2008, 9); Радикали траже да предлог Резолуције о заштити територијалног интегритета Републике Србије у односима са међународним организацијама, посебно ЕУ, буде усвојен *по хитном поступку*. (Вечерње новости, 4.3.2008, 4); ... а радикали су затражили да се прво она (= резолуција) стави на дневни ред *по хитном поступку*. (Вечерње новости, 4.3.2008, 3);

Једну Цинделову адвокатицу [...] суд је у марту 2006 – *по кратком поступку*, без имало двоумљења – избацио из суднице. (НИН 2930, 22.2.2007, 62).

Изрази са значењем интензитета вршења радње у смислу ангажовања вршиоца реализују се са именицама *снага, жестина*. Карактерише их ниска продуктивност, односно могућност реализације у формама беспредлошког инструментала и генитива с предлогом *из*, и укључивања малог броја детерминатора, на пример:

До сада их се накупило толико да се питам: шта ако сада стегну *из све снаге*? (Gloria 263, 18.6.2008, 74); Знао је, чим се заврши са говорима, упашће унутра и поново дунути *из све снаге*. (Елдorado, 118); *Свом снагом* ћу се борити против повратка деструктивне и ирационалне политике у Србији. (Vreme, 6.3.2008, 15); Треснувши *свом снагом* врата своје канцеларије, изјурио је напоље. (Јовановић, 293); Овде је заплавио у нечем космичком и по први пут радио заиста *пуном снагом*. (Пиштало, 261); Погођена у неураличну тачку, Ивана узврати наслепо, *свом жестином*. (Јовановић, 286).

Док прилошки изрази са значењем брзине чине продуктивну групу, изрази са значењем интензитета, који се реализују са именицама *снага, жестина* и сл., чине подтип

ниске продуктивности. Прилошки изрази са значењем брзине одвијања радње у форми беспредлошког инструментала садрже именице *брзина* (најчешће) и *темпо*, *ритам*, *динамика* (у мањем броју случајева). Обавезни детерминатори могу бити или конгруентни (*великом брзином*) или у генитиву (*брзином муње*). Начинска компонента изражена је у прилошком изразу *по хитном поступку*, који је делимично еквивалентан прилогу *хитно*.

IV.1.3.4. Изрази са значењем вољности

Синтагматски прилошки изрази са значењем унутрашње побуде реализују се са именицом *воља*¹⁴⁸, у формама локатива с предлогом *по*, беспредлошког инструментала и беспредлошког генитива, и са антонимним изразом форме *без*+генитив. Свака форма увек је везана за један обавезни детерминатор, тако да ови изрази заправо чине непродуктивни микросистем: *по својој вољи*, *својом вољом* / *без своје воље*; *драге воље*, *добре воље*:

Када је спољна трговина у питању, Србија [...] често није много учила из својих лоших искустава, па је исто тако често, мада не увек *по својој вољи*, сва јаја стављала у исту корпу. (НИН 2948, 28.6.2007, 28); Далеко од очију родитеља, коначно је могла да се организује *по својој вољи*. (Јовановић, 185); *Robur et furog*, снага и јарост, слоган глобалног диктата под којим стењу сви народи, и сви појединци који *својом вољом* пристају да им се око врата намакне још једна омча дебљине пауковог ткања. (Gloria 263, 18.6.2008, 74); Додуше, није ни сиротиња као што је некад била. Све ређе *добре воље* даје крв; Притисак проузрокован осећањем кривице човеку стално стоји на врх главе као нешто у шта је он уплетен *без своје воље*. (НИН 2928, 8.2.2007, 69).

Прилошки еквиваленти датих израза и њиховог антонима *без своје воље* образују парадигму у чијој је основи прилог *вољно*, „што показују неке јединице те парадигме својом творбеном основом: *добровољно*, *драговољно*, *својевољно*, *безвољно* и *невољно*. Сема вољности/невољности реализује се као два типа значења 'својом вољом, по својој вољи / туђом вољом, по туђој вољи' и 'драге воље, радо / зле воље, нерадо'" (Ристић 1990: 72).

Недостатак унутрашње побуде и уопште мотива за вршење радње исказује се прилошким изразом *из чиста мира*: „Није то тек онако, *из чиста мира*" (НТ, 7); „Нагрдити човјека *из чиста мира*" (ГКНВ, 23).

Изван значења унутрашње побуде, али еквивалентан прилогу *својевољно* јесте израз *на своју руку*, са значењем „без чије сагласности, без одобрења, без питања" (РМС, s. v. *рука*):

¹⁴⁸ О инструменталним облицима именица *воља* и *хшење* М. Ивић закључује да спадају у категорију унутрашњих побуда посматрано из психолошке перспективе, али не и из лингвистичке: „Воља, за разлику од осталих психолошких момената који се јављају као унутрашњи подстицаји за акцију, не изазива акцију посредно, преко вољног момента – јер она је сама тај вољни моменат" (Ивић 2005: 79). Додатно, у савременом језику инструменталима ових именица конкурентне су конструкције с предлогом *од*, а не *из* (Исто: 80).

Ова бизарна епизода потврдила је да руска колона у Приштини није само отпадничка група која дела *на своју руку*. (НИН 2959, 13.9.2007, 29); Али, да ли су они овако поступили *само на своју руку*? (НИН 2948, 28.6.2007, 22); Радили су у тандему, а сада (у зависности из ког угла посматрате) Беко се отргао контроли односно почео да ради *на своју руку*, мимо ранијих договора... (НИН 2939, 26.4.2007, 15).

Можемо закључити да су синтагматски прилошки изрази са значењем вољности непродуктиван подтип начинских синтагматских израза, јер су у великој мери лексички блокирани. Изрази са именицом *воља* остварују се са невеликим бројем детерминатора, а осим њих забележили смо изразе несистемског образовања *из чиста мира* и *на своју руку*.

IV.1.3.5. Прилошки изрази са значењем класификационог основа

Синтагматски прилошки изрази са значењем класификационог основа остварују се са различитим именичким лексемама (*смисао, поглед, план, основа, база, ниво, поље, становиште* и сл.), при чему именица предодређује и предлошко-падежну форму: „свака именица, осим именице *основа*, везана је искључиво за једну форму” (Ковачевић 2007: 38). Тако се наводе следеће форме ових израза: локатив с предлогом *у* и именицом *смисао/ поглед*, локатив с предлогом *на* и именицама *план, основа, база, ниво, поље*, генитив с предлогом *с(а)* и именицама *становиште, полазиште, страна* и синтагмом *тачка гледишта*, локатив с предлогом *по* и именицама *основа, принцип, правило* (Ковачевић 2007: 38–40). Прилошки изрази са значењем „класификационог основа” аналогни су прилозима деривираним од именица, „као *телесно, политички, морално, материјално*, као у реченицама: *Она се телесно оснажила; Тај је политички пропао; Они нам за то јамче морално и материјално*, чија се служба своди на именовање појаве с погледом на коју долази до остварења онога о чему реченица саопштава. Овакви прилози иначе обично одређују придеве одликујући се лимитативном функцијом (*морално слаб, интелектуално будан, садржајно празна, физички непривлачна* и сл.)” (Ивић 1995а: 259).

У нашој грађи најфреквентнији су изрази типа *у X смислу*:

Понављам, тужбе је могуће користити, али је процес *у правном смислу* [→ *правно*] јако компликован. (НИН 2986, 20.3.2008, 20); Сви се слажу да „Роде” квалитетом одскачу од оног на шта смо навикли последњих година на домаћим телевизијама у *занатском али и уметничком смислу* [→ *занатски али и уметнички*]. (Standard 99, 11.4.2008, 64); О „Родама” слично мисли [...] Младен Војичић Тифа, који [...] је приметио колико је у *продукционом смислу* [→ *продукционо*] различита од свега досад. (Standard 99, 11.4.2008, 68); Десило се управо оно што су ми други предвиђали, првенствено у *емотивном смислу* [→ *емотивно*], као и то да више немам спокојан сан због бриге о детету. (Gloria 252, 2.4.2008, 27); У *политичком смислу* [→ *политички*], никада нисам био слободнији. (Vreme, 6.3.2008, 12); Дакле, Косово у *формално правном смислу* [→ *формално-правно*] неће постати независна држава. (Vreme, 6.3.2008, 12); У *појавном смислу* [→ *појавно*] делује веома грубо, невероватно самоуверено. (НИН 2946, 14.6.2007, 18); Друга, у *духовном смислу* [→ *духовно*] неупоредиво већа штета, јесте политизација Цркве... (НИН 2930, 22.2.2007, 56); У том смислу, између локалних „патриота” и популиста и геј покрета у *суштинском смислу* [→ *суштински*] нема разлике... (НИН 2930,

22.2.2007, 56); Политички живот земље се у *вредносном смислу* [→ *вредносно*] већ практично и остварује у двопартијском систему. (НИН 2978, 24.1.2008, 15).

Мање су фреквентни изрази са другим именичким лексемама:

„Море зала” из трећег стиха налази тако свој пандан у шестоме стиху, с тим да у *структурном погледу* [→ *структурно*] овај стих има само епифонемску улогу, а у *семантичком погледу* [→ *семантички*] он је у својеврсном односу градијације према претходним стиховима... (Ковачевић 2000: 361); Наиме, реторичко питање само је *на формалном плану* [→ *формално*] питање, али је *на комуникативном плану* [→ *комуникативно*] увијек емоцијом прожета тврдња. (Ковачевић 2007: 91); У биолошком смислу [→ *биолошки*], тај принцип није неопходан. (НИН 2986, 20.3.2008, 41); Пракса да се министарства поделе *по феудалном принципу* [→ *феудално*], тако да свака од странака владајуће коалиције држи комплетан ресор, у новој влади биће коначно прекинута. (Standard 111, 4.7.2008, 18).¹⁴⁹

Уз наведене придевске детерминаторе, јавља се и мали број заменичких (или придевских) када изрази нису супституентни аналогним прилозима уз очување значења (упор. *искористила је то у сваком погледу : свакако је то искористила*, где *свакако* не мора једнозначно да упућује на класификациони критеријум). Чест је израз у *том погледу* који упућује на „класификациони основ” садржан у претходном тексту, док израз у *извесном смислу* има значење ограничавања (редуковања) изнетог садржаја по неодређеном, недефинисаном основу (слично изразима *на неки начин* и прилогу *некако*):

Јелена Томашевић није прошле године постигла феноменалан успех, али је своју шансу сјајно искористила у *сваком погледу*. (Standard 147, 13.3.2009, 83); Док је инструментал [...] маркиран маргиналношћу, номинатив се у *сваком погледу* понаша као неутралан члан система. (Ивић 1995: 198); Моја деца су у *сваком погледу* и у потпуности оправдала родитељско поверење. (Gloria 298, 18.2.2009, 40); Иако је у *пуном смислу* интелектуалац (по мојој процени, прочитао је вагон књига), близак је пролетеру. (Т2, 106);

Као следећи задатак остаје да се тачно утврди како у *том погледу* стоје ствари у другим језицима... (Ивић 2006: 46); По значењу свом инструментал места је најближи, у ствари, категорији „носиоца стања”. У *том погледу* српскохрватски инструментал места стоји у системи са истим инструменталом осталих индоевропских језика... (Ивић 2005: 126); Чак и када је тај слој препознатљив, он се њиме не користи на уобичајен начин, не активира га; он га отворено занемарује на рачун звучања речи, њихових гласова – другим речима, на рачун означитеља. Шта се, онда, дешава *на том плану*? (Кликовац 2008: 323); Критичари тврде, пак, да је и *на том пољу* био недоследан, па да је из идеолошких разлога неким владама, међу којима је и садашња у Ираку, одобравао позајмице. (Политика 33563, 17.4.2007, 5); Она је странка чији је тадашњи председник Зоран Ђинђић видео неки празан простор *на том пољу* и после кокетирања са Либералном интернационалом... (НИН 2986, 20.3.2008, 16); Своја схватања о стању међунационалних односа у Југославији

¹⁴⁹ Ковачевић (2007: 11–48) наводи много већи број потврда за прилошке изразе са другим именичким лексемама: *са законској сјановишија, са шаќмичарској али и финансијској сјановишија, (судити) са ненаучних њолазишија, (посматрати, осветлити, размотрити) са семанишћке сјане / са семанишћке шаќке њедиишија, с оишићелинџисичћке шаќке њедиишија, са њравно-шеоријске шаќке, (прихватљив) с моралне шаќке њедиишија, њо исјо- вејном њринцију [← исјоветино], њо сјиројо џеншљменским њравилима [← сјиројо џеншљменски], (подељени) њо њолишћкој основи [← њолишћки].*

и политици Савеза комуниста *на том подручју* нисам први пут изложио 29. маја 1968. (ПЗ, 17); По којој функцији, *по ком основу* је том човеку припала таква улога? (НИН 2986, 20.3.2008, 29);

Место и време схватају се као појмови који учествују у *извесном смислу* напореда са субјектом у вршењу глаголске радње... (Ивић 2005: 126); У *извесном смислу*, били смо уверени да нам се ништа не може догодити. (НИН 2930, 22.2.2007, 65); Нема те антологије у коју, *бар по једном основу*, није заслужио да уђе сваки становник наше земље. (Бећковић, 55); Мислим да није морално и разумно ни *с ваше тачке гледишта* данас чинити једног човека, тј. мене, метом напада и мржње албанских шовиниста... (ПЗ, 23).

Запреку супституцији прилогом представља или (а) структура самог израза или (б) његова функција, као у примерима:

(а) С друге стране, за културу *на широком плану*, за културно преживљавање, он је сигурно био најважнији... (НИН 2930, 22.2.2007, 51);

(б) Катнић-Бакаршић истиче и специфичност научног стила *на текстуалном плану* – реченице се нижу по одређеном редоследу (убичајене су тзв. ланчана и амплификативна веза). [→ *истиче да је научни стил специфичан и на текстуалном плану* → *истиче да је научни стил и текстуално специфичан*]. (Кликовац 2008: 189).

Прилошки изрази са значењем класификационог основа са придевским детерминатором стоје (као и многи други типови прилошких израза) у специфичном односу са предлошким изразима са истим именичким лексемама. Конструкције које се састоје од предлошког израза и именице у генитиву могу се трансформисати у прилошке уколико се именица замени еквивалентним придевом (пример (а)), али се конструкције са разгранатом генитивном синтагмом не могу трансформисати у израз (пример (б)):

(а) Као један од драстичних примера слабости и сувишности многих одредаба Предлога закона, владика Иринеј је истакао члан 18, који садржи забрану дискриминације *по основу вере* [→ *по верском основу*], а који, како је оценио, суштински сужава ту забрану... (Standard 147, 13.3.2009, 9);

(б) *С тачке гледишта* буквално схваћене демократије, на овом тлу нити је било нити ће бити политичког поретка који толико одговара већини као титоизам. (ПЗ, 81).¹⁵⁰

У прилошким изразима са значењем „класификационог основа” обавезни детерминатор је носилац начинског одређења, док је значење класификационог основа засновано на именици. Широкозначност тих именица омогућује и њихову употребу у изразима других значења, па тек склоп значења детерминатора и именице даје значење класификационог критеријума (упор. *играли су на задовољавајућем нивоу, истраживање је*

¹⁵⁰ Ове предлошке изразе Батистић (1972: 155) разматра у оквиру ширег локативног значења „мјеста у пренесеном смислу”, кад они „обиљежавају врло често лоцирање у апстрактном смислу”. Поповић издваја предлошке изразе у значењу апстрактно схваћеног места (*на њољу, на њодручју, на шерену, у обласиш, у сфери, у домену, на њлану, у оквиру, у њраницама, у сасијаву, у склоју, на нивоу*), одвајајући их од начинских, међу којима неки могу остварити значење класификационог основа (*на бази, на основи, на основици, у смислу, у свејлу*) (Поповић 1966: 200–201).

вршено на националном нивоу, цене су на вишем нивоу него прошле године, на годишњем нивоу и сл.).¹⁵¹

Овим заокружујемо поглавље о синтагматским начинским прилошким изразима, о којима можемо, у најопштијим цртама, закључити следеће.

Најопштија класификација ових прилошких израза тиче се именичке лексеме којом је експлицирана архисемска компонента. Тако се издвајају две велике групе израза: изрази са именицом *начин* и они са другим именичким лексемама.

Основна форма синтагматских прилошких израза јесте *на*+акузатив. Овај модел, веома продуктиван, остварује се са заменичким и придевским детерминаторима. Веома су фреквентни изрази са демонстративним заменицама *овај/тај/онај* и *овакав, такав, онакав*. Оба типа супституентна су начинским заменичким прилозима (*овако, тако, онако*) који не изражавају диференцијацију квалитета и идентификације начина. Остали заменички детерминатори јесу *који, никоји, било који* и сл., а изрази који их садрже начелно су супституентни прилошким еквивалентима (*како, икако, никако, ма како, било како*).

Придевски детерминатори учествују у формирању прилошких израза са значењем неодређености и (не)идентичности и израза са личним и поредбеним значењем. Најчешће бројевне лексеме у функцији обавезних детерминатора јесу *један* и *други*, али ни једна ни друга не реализују своје бројевно значење, већ лексема *један* има значење неодређености или једнакости, а лексема *други* значење неидентичности. Ни лексеме *сто, хиљаду, милион* и сл. у прилошким изразима немају бројевну вредност, већ значење „многа”.

Синтагматски изрази у беспредлошком инструменталу веома су ретки са именицом *начин*, али су у великом броју заступљени са именицом *пут*.

Синтагматски начински прилошки изрази реализују се и са другим именичким лексемама, углавном у форми беспредлошког инструментала. У анализи смо издвојили следеће типове: 1) изрази са именицама *стил, манир, светло, издање*; 2) изрази који изражавају својство инхерентно радњи; 3) изрази са значењем брзине и интензитета радње; 4) изрази са значењем вољности; 5) изрази са значењем класификационог основа.

Анализа је показала да је фреквентност побројаних модела веома различита, као и њихова продуктивност, те се неки модели могу означити као општи, док неки имају статус маргиналних модела (нпр. модел *X* *начином*).

¹⁵¹ Тако Драгићевић, говорећи о значењској подспецификованости на примеру лексеме *основа*, утврђује да лексема *основа* спада у лексеме најшире семантике у српском језику, те да има веома широку дистрибуцију, „што је карактеристично за подспецификовану лексику, јер се оваква лексика семантички обликује тек у контексту” (Драгићевић 2008: 127). О значењу именице *основа* закључује да „сви испитани концепти указују на сему базичности лексеме *основа*. Иако је она семантички подспецификована, па јој се значење препознаје само у контексту, семантичка компонента базичности присутна је у свим семантичким реализацијама” (Исто: 133).

IV.2. Предлошко-именички модели

Начински предлошко-именички прилошки изрази малобројнији су од синтагматских, јер подразумевају само варијације именичке компоненте и релационе семантичке компоненте. Међу предлошко-именичким моделима прилошких израза са начинским значењем издвајају се по продуктивности изрази форме *са+инструментал*, са варијантом *без+генитив*. Остале прилошке изразе овога типа класификоваћемо, због неуједначености форме, према значењу. Основне подгрупе ових израза јесу: а) изрази са именицама *око*, *глас*, *корак*; б) изрази са значењем темпа; в) изрази са значењем контроле вршиоца над радњом.

IV.2.1. Модел *са+инструментал*

Изрази без експлициране именичке лексеме којом је изражена категоријална сема остварују се у форми *са+инструментал* именице која спецификује начин вршења радње, без обавезног детерминатора (нпр. *са одушевљењем*, *са (великим) страхопоштовањем*). Овај тип, за разлику од претходно описаних који своје значење темеље на семантици детерминатора, значење начина заснива на семантици именице (Ковачевић 2007: 37–38).¹⁵² Израз је супституентан прилогом који је семантички еквивалентан именици у његовом саставу у оним случајевима у којима једнолексемски прилошки еквивалент постоји. Супституентност је ограничена и семантичком нееквивалентношћу аналогног прилога прилошком изразу (нпр. *са досадом* : *досадно*, и у случајевима у којима од два истокоренска прилога један алтернира са изразом, као: *са ужасом* : *ужаснуто*, не *ужасно*).

На крају, ни замена ових израза изразима типа *на Х начин* најчешће није потпуно семантички одговарајућа.

У свим овим изразима, информација о вршењу радње је посредно исказана. М. Ивић издваја неколико типова прилога који посредно исказују информацију о начину вршења радње. Аналогном прилошком изразу типа *са+инструментал* прилог је конкурентан у следећим случајевима: (а) прилог „именује психичку или физиолошку ситуацију вршиоца коју обелодањује управо његов (овде неименовани) начин вршења радње; самим тим је уједно имплицирано и обавештење о томе како је он то вршење реализовао: *збуњено је одговарала на испиту* = „на испиту је одговарала на такав начин да се разабирало да је збуњена”, *она је свој захтев љутито поновила* = ’она је свој захтев поновила на такав начин да се разабирало да је љутита” (Ивић 1995а: 265); (б) прилогом се „исказује и оно психолошко стање вршиоца радње које управо и доводи до акције. Ту је импликација о начину вршења радње такође присутна, али је за још једну нијансу

¹⁵² Овој групи прилошких израза Ковачевић прикључује, као посебан модел, и беспредлошке инструменталне изразе типа *Х брзином*, *неверовајном лакоћом*, *ћуком случајем*, *ћуком случајношћу*. Такве ћемо изразе, због прегледности класификације, у овом раду обрадити као засебну подгрупу, иако су сродни са изразима типа *са+инструментал* по томе што су супституентни прилогом који је семантички еквивалентан именици у њиховом саставу, нпр.: *са одушевљењем* → *одушевљено*, *са лакоћом* → *лако*, *са неверовајном лакоћом* / *неверо-вајном лакоћом* → *неверовајно лако*, *ћуком случајем* → *случајно* и сл.

периферније постављена у односу на оно што је у центру пажње учесника комуникације. [...] Акција је у таквим приликама или (А) вољног карактера, па је прилогом означен подстрекач вољног импулса, или је у питању (Б) радња која се спонтано врши, тј. без учешћа воље, а изазвана је непосредно оним што именује прилог: (а) *он увређено одбија да одговори* = 'он одбија да одговори зато што је увређен', односно 'из увређености' [...] *тај опрезно ћути* = 'тај ћути зато што је опрезан', односно 'из опрезности' и сл. (б) *он нервозно грицка нокте* = 'он грицка нокте од нервозе"', итд. (Исто: 267–268); (в) „Изражавање оног што означава прилог условљено је вршењем радње. И у овом 'циљно' организованом типу прилошке детерминације, као и у оном претходном, 'стимулативно' организованом, импликација о начину на који се радња врши не изостаје, додуше, али је од маргиналног значаја на комуникативном плану: *презриво је одмахнуо руком* = 'одмахнуо је руком у знак презира' (односно 'да би изразио свој презир'), [...] *покорно је дигао руке у вис* = 'дигао је руке у знак покорности', односно 'да би изразио своју покорност' и сл.” (Исто: 268); (г) „Прилозима се означавају и појаве схваћене као пратеће околности вршења радње. Оне нити условљавају радњу нити су њоме условљене на претходно описани начин. Њихово присуство, односно одсуство, међутим, само по себи, тј. као такво, интерпретира се детерминативно у односу на радњу: *уплашено је помишљала на последице* → *помишљала је на последице са страхом, све теškoће је успешно пребродио* → *све теškoће је с успехом пребродио, нестручно је преводио* → *преводио је без стручног знања, некомпетентно послују* → *послују без компетенције, неовлашћено је потписала* → *потписала је без овлашћења, безбрижно живе* → *живе без [икаких] брига* и сл.” (Исто: 268–269). Како се из наведених примера види, увек су супституентни еквивалентима типа *са*+инструментал само прилози последње групе (г), док код осталих група прилога конкурентност *са* изразима подлеже додатним рестрикцијама (нпр.: *она је свој захтев љутито* [→ *са љутњом*] *поновила; дигла се уморно* [→ **са умором*] *са столице; он увређено* [→ *са увређеношћу*] *одбија да одговори; он нервозно* [→ *са нервозом*] *грицка нокте; презриво* [→ *са презиром*] *је одмахнуо руком* итд.). Један исти израз овога типа може бити употребљен на различите начине (нпр. *са усхићењем је ходао према кући* = „ходао је тако да се могло видети да је (због нечега) усхићен” и *са усхићењем је слушао тај предлог* = „предлог је изазивао усхићење у њему”, или *са усхићењем је поскочио* = „поскочио је јер је био усхићен”).

С обзиром на то да је именица једини пунозначни и једини варијантни елемент ових прилошких израза, класификовали смо их према значењу именице на неколико група.

(а) Један број израза укључује именице са значењем испољеног емоционалног става актера према самој радњи или објекту акције: *страст, поштовање, одушевљење, нестрпљење, љубав, усхићење, задовољство, понос, олакшање, нестрпљење* и сл. Овакви прилошки изрази најчешће имају значење пратеће околности. Чести су изрази ове групе чије се значење може одредити као однос према другим особама, појавама или предметима (*с поштовањем, са страхопоштовањем, са уважавањем*) или као најчешће оспољена реакција на нешто (*са одушевљењем, са усхићењем*), или пак као однос према другој особи или предмету који се очитује у начину вршења радње (*дивљење, захвалност*). Тако за ове изразе можемо рећи да на изванредан начин укључују значење реактивности, тј. именовање односа који је најчешће исход реакције на некога/ нешто, и који је видљив у начину на који се врши радња. Неки изрази модела *са*+именица

означавају пре унутрашњу побуду или неусловљено (или бар не директно условљено) психичко, емоционално или физиолошко стање актера, пре него реакцију, као у случајевима *с љубављу је читао, са страићу их је прогонио, мисли са сетом, са благоићу је промрљао*. У многим су случајевима супституентни прилогом, иако не увек:

Ова њихова интервенција је представљала подсетник да Руси још увек имају улогу на светској позорници и да се према њима мора опходити *с поштовањем*. (НИН 2959, 13.9.2007, 29); Непрестано се освртао око себе *са страхопоштовањем*. (Пиштало, 256); Према људима, а посебно према њој, опходио се *са уважавањем*, не губећи ништа од свог урођеног, аристократског достојанства. (Јовановић, 88); *С пажњом* је примао жене и старце, навикнуто их слушао, неразњежен и нерастужен али некако присно сигуран... (Тврђава, 25); Баци су *с одушевљењем* [→ *одушевљено*] истрчавали из учионица и да би махнули Титу који је одлазио или се враћао с неких важних путовања по свету. (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 22); Покрет је *са одушевљењем* поздрављен од стране узнемирујуће великог броја Немаца. (НИН 2986, 20.3.2008, 101); Простран се осврнуо око себе *са одушевљењем* [→ *одушевљено*]; Баћић и Цвркотић су отпутовали у Питсбург, а он је, ето, остао у Њујорку. (Пиштало, 124); *Са радоићу* [→ *радосно*] је приметио да се после Копаоника опоравила. (Јовановић, 295); Пре, а поготово после стављања Ромулијане на Листу светске баштине у штампи су почели да се појављују разни написи, у којима се *с усхићењем* њихових недовољно упућених аутора овај „јединствен комплекс” представља тако да је „достојан дивљења и вредан ходочашћа”... (НИН 2955, 16.8.2007, 39); Говорио је о Вајту *са дивљењем* [→ *здивљено*]. (Пиштало, 291); *Са захвалноићу* сам запамтио њену великодушност, што јој није падало на ум то питање, иако се само наметало. (Тврђава, 135); Можда њега, београдског и новосадског Европљанина до краја његовог драгоценог живота наставе да прогоне те утваре [...] подсећајући га на све што не воли, [...] на све што је прогонио *са страићу* [→ *страсно*], али системски, мудро... (НИН 2966, 1. 11. 2007, 19); Његове очи су смеје – бранио га је *са страићу* [→ *страсно*] Тесла. (Пиштало, 256); Тако је Софроније, ужаснут, гледао у Јерисену, а Јерисена *са заносом* [→ *занесено*] у његовог оца. (Последња љубав, 181); Нема говора, одбијала сам *са ужасом* [→ *ужаснуто*] ту могућност, нема говора о томе. (Огњеновић, 159); *Са ужасом* [→ *ужаснуто*] одбројавајући дане до њиховог најављеног одласка, Сергеј Михајлович беше очајан... (Јовановић, 172); Игуман је већ четврту годину, од почетка зиме, *с нестрпљењем* ишчекивао долазак једног грчког зографа... (Опсада, 33); Жељко *с нестрпљењем* [→ *нестрпљиво*] очекује јесен кад ће промовисати нове песме... (Базар, 26. 6. 2009, 23); *Са благоићу* [→ *благо*] и чудним интензитетом, Тесла је промрљао:... (Пиштало, 402); До последње капи Срезњевска, мислио би *са огорчењем* и потмулим тутњањем у грудима. (Јовановић, 170); Чим је схватио где је, *са презиром* [→ *презриво*] је гледао Ђованија и Року. (Пиштало, 132); Људи су се вратили кућама, *с гађењем* [→ *згађено*] скидајући слабу паучину. (Тврђава, 102); Није успела да се отргне од светлости, помисли Стојан *са тугом* [→ *тужно*]. (Јовановић, 298); Како је то дивно однети поново прву причу или песму у неку редакцију, ући *са страхом* у то светилиште и дрхтавих колена пружити рукопис уреднику. (НИН 2959, 13. 9. 2007, 43: Момо Капор); Гледао сам га збуњено, готово *са страхом*, као да је умро. (Тврђава, 141).

Нису ретки ни двоструко сложени изрази, изражени формом напоредне именичке синтагме, а супституентни напоредном прилошком синтагмом. Уколико према једном од израза не постоји прилошки еквивалент, могућа је једино трансформација „прилог + прилошки израз”:

Коначно изгледамо као они – помислила је *са сетом и поносом* [→ *сетно и поносно*]. (Јовановић, 253); Најновији потез представника војне мисије *са разочарањем и страхом* [→ *разочарано и са страхом // разочарано и уплашено*] примили су Срби (и Роми) којима су војници донекле уливали сигурност. (Политика, 28.12.2006, 6); Према овом лажном сјају новајлија се односи *са презиром и гађењем* [→ *презриво и загађено*]. (Бећковић, 78).

Многи прилошки изрази овог модела, како смо напоменули, нису супституентни прилогом. У тим случајевима, или не постоји њихов прилошки еквивалент, или, уколико постоји истокоренски прилог, он нема исто значење као израз, на пример:

Тамо је, *с љубављу*, читао разне Мопасанове приче. (Пиштало, 96); Он их је *са љубављу* категоризовао. (Пиштало, 261); И нисам видела разлог због ког бих *са гнушањем* окренула главу од човека кога, ипак, познајем годинама... (Јовановић, 274); У Србији је [пресуда] примљена *са олакшањем*, јер је овде владао страх од далеко строже пресуде. (Политика 33516, 27.2.2007, 1); У ретким приликама, када би се њих двоје сложили и када би се Алекса од срца смејао Иваниним анегдотама, Софија би одахнула *са олакшањем* и надом да ће то потрајати. (Јовановић, 98); Преговори о влади сувише дуго трају и праћени су са толико драмских обрта да би јавност вероватно дочекала *са олакшањем* договор Тадића, Коштунице и Динкића. (НИН 2939, 26.4.2007, 16); Коначно – рече *са олакшањем* што је Софија остала неповређена. (Јовановић, 294); *Са стрепњом* помишљам на своју и њихову децу, која ће бити подвргнута њиховом победничком насиљу... (Последња љубав, 142); Потом, као *с нелагодом*, спомену извесне трговачке повластице... (Опсада, 208); *Са задршком*, због старих времена, ја јој узвратих, а Вулин искористи прилику и придружи ми се. (НИН 2986, 20.3.2008, 44); Уверена у још једну победу, *са досадом* [→ **досадно*] је чекала да се стари сценарио опет одигра. (Јовановић, 97); Затим је послушно, мада *са досадом*, отварао новине. (Пиштало, 290); Ситни чиновници су ме слушали растресено, *с досадом*, с лицем без изражаја, без разумијевања, чак и без пакости. (Тврђава, 98); Такође су *с индигнацијом* учавали да пацијенти са на изглед драматичном клиничком сликом при пријему после само сат или два постају живахни... (НИН 2986, 20.3.2008, 40); До новинара је тих дана стигла информација да је од начелника нашег ваздухопловства затражено да пилоте сачека на аеродрому, што је овај *са индигнацијом* одбио јер никада није чуо да генерал дочекује официре знатно нижег ранга. (НИН 2949, 5.7. 2007, 7).

Прилози и прилошки изрази који именују психичко или физиолошко стање вршиоца (разоткривено тиме како он врши дату радњу) могу се разумети на два начина: „Чинила је то *са бесом*” → „чинила је то на такав начин да се разабирало да је бесна” (в. Ивић 1995: 266), али и тако да емотивно или психичко стање вршиоца радње није оспољено (никако, или бар не у правој мери) у начину на који он врши радњу (упор. *чинила је то са скривеним бесом*). С друге стране, одређени типови радњи, како ни саме не бивају оспољене, не подразумевају оспољавање начина (*Сећала се тога са стидом; Размишљала је о томе са бесом* и сл.). У таквим случајевима, када се емоционално или физиолошко стање вршиоца не мора нужно презентовати кроз начин вршења радње,

израз може бити замењен и прилогом и придевом – који је тада у функцији атрибутско-прилошке одредбе,¹⁵³ нпр.:

Касније се тога сећала *са стидом* [→ *постиђено/постиђена*]. (Јовановић, 212); Сад је морала да се бави кухињом. Чинила је то *са бесом* [→ *бесно/бесна*] што ју је немаштина снашла у најнеповољнијем тренутку. (Јовановић, 251).

(б) Изрази *са задовољством* и *са поносом* уобичајени су у јавној комуникацији уз глаголе говорења или уз глаголе истицања, закључивања, као у следећим примерима:

Што се тиче ове посете, *са задовољством* констатујем да се Србија развија на економском плану. (НИН 2932, 8.3.2007, 59), Ми имамо људе који доста знају и који би *са задовољством* прихватили тај изазов. (НИН 2956, 23.8.2007, 35); *Са задовољством* можемо да кажемо да смо дефинитивно очистили делове Србије око Бујановца, Медвеђе и Прешева од заосталих НАТО пројектила са осиромашеним уранијумом. (Евгора 175, 16.8.2007, 13); Председник је *са задовољством* истакао да у новом америчком авиону око 30 одсто интелектуалне вредности стиже из Русије. (НИН 2947, 21.6.2007, 58); Могу *са задовољством* да кажем само следеће:... (НИН 2986, 20.3.2008, 18); *Са поносом* констатујем да су адвокати све више ангажовани у делатностима од општег државног интереса. (НИН 2933, 15.3.2007, 33); Књижевник *с поносом* истиче да су Стевановићи стара шумадијска породица... (Gloria 252, 2.4.2008, 73).

(в) Изрази са значењем става актера у погледу уверености/неуверености у оно што се реченицом износи реализују се са именицама *скепса*, *неверица*, *сигурност*:

Могу да кажем да смо изненадили странке које су *са скепсом* гледале на нас. (Standard 99, 11.4.2008, 38); На опаску колеге како трактори са избеглицама могу све да промене у трену, он је заинтересовано укрестио прсте и *с неверицом* почео да врти главом. (НИН 2930, 22.2.2007, 11); Шта све може да уследи после атентата на премијера, нико у том тренутку не може *са сигурношћу* да каже. (Vreme, 6.3.2008, 23); Терапију подносим добро, што је веома важно, тако да се надају најбољем, али ипак не могу *са сигурношћу* да кажу унапред. (Огњеновић, 40).

Слично значење оцене уобичајености или оцене исправности одређеног поступка или неког предмета уопште имају изрази са именицама *чуђење* (у једном примеру *с грдним чудом*), *подсмех*, *разумевање/неразумевање*, *одобравање/неодобравање*:

Ако би онај образовани странац заинтригиран двосмисленим грбом потегао у Србију и прошетао поред њених институција, *са чуђењем* би приметио апсолутно одсуство државне церемонијалности, запањујућу иконографску збрку и још штошта. (НИН 2946, 14.6.2007, 51); Она је *са чуђењем* погледала ту руку, као предмет који се затекне на погрешном месту... (Јовановић, 223); Осваја људе, често заобилази и још чешће газе законе, [...] и не помишља да се правда због своје изузетности, него дрско и *са подсмехом* гледа на обичне људе од реда и закона... (КнаО, 17);

¹⁵³ „За ознаку психолошке или физиолошке особине вршиоца која се интерпретира као 'праћећа околност' радње придев служи, као што је познато, и иначе. Он се, наиме, јавља конкурентно с прилогом онда када је могуће 'праћећу околност' протумачити детерминативно у односу на радњу (*слушао је зајрејашћено // зајрејашћен, сјајао је усјавно // усјаван* и сл.)” (Ивић 1995а: 271–272).

Госпођа Јоргованка Јоргованчевић-Јовановић-Блуме [...] примила је *са разумевањем* његово извињење.... (Елдорадо, 131); Јадала се мултимедијална уметница Зеки који је *са разумевањем* климао главом. (Елдорадо, 134); Софија ју је и даље посматрала *са неразумевањем*. (Јовановић, 204); Дјед само немоћно, *с грдним чудом и неразумијевањем*, подиже руке и за кратко остаде нијем (БСБ, 64);

Насмејаш се *са одобравањем* предратном кафанском угођају и одабрах место у башти. (Standard 111, 4.7.2008, 82); Сви *с одобравањем* примише долазак Миша пророка. (ПЗК, 140); На ту дједову невеселу литанију, брат Сава само повуче очима по соби [...] и припомену *с неодобравањем*:... (ГКНВ, 53); Удовица до њега осврнула се *са неодобравањем*. (Пиштало, 378).

(г) Изрази са именицама *лакоћа*, *напор*, *мука* аналогни су прилозима са модалним значењем (*лако*, *тешко*), тј. прилозима „са интегралном семом рационалних и чулних утисака говорног лица о чињеницама стварности, која се реализује као оцена, став, коментар, о садржају исказа, као субјективни став” (Ристић 1990: 128). Изрази ове подгрупе начелно су заменљиви прилозима, али заменљивост у неким случајевима може зависити и од типа и значења глагола у предикату. Тако, иако речници дефинишу прилог *напорно* као „с напором, с муком, тешко” (в. РСАНУ и РМС), у РСАНУ све су потврде за основно значење са глаголом *дисати*¹⁵⁴, а у РМС једна са глаголом *дисати* и једна: „Носнице истанчане, дижу се похлепно и напорно, као шкрге у рибе”. Међутим, прилог *напорно* је конкурентан прилошком изразу *с напором* само уз неке глаголе (упор. *Он је напорно дисао* : *Он је са напором дисао*; *Он ради напоран посао* → *напорно ради* // *с напором ради*; *напорно говори* : *с напором говори*). Најчешће се, међутим, замена не може извршити а да се значење не промени. Тако се реченице *Он с напором говори* / *ради* / *плива* могу разумети само као „Њему је тешко да говори / ради / плива”, а реченице *Он напорно ради* / *плива* као „Он много (интензивно, дуго и сл.) ради / плива”. *Он напорно говори* / *предаје* / *пише*, међутим, у начелу (уколико значење контекстом није модификовано) значи „његово говорење/предавање/писање напорно је (досадно, тешко, неразумљиво) слушаоцима/читаоцима”. Ово последње значење, када је прилог усмерен на трећа лица, није својствено прилошком изразу *с напором*. Како израз *с напором* означава стање актера у току вршења радње, постоје и глаголи уз које се он не може заменити прилогом *напорно* (у нашој грађи то су: *Ишчупао се с напором из фотеље*, *осмехнуо се с напором*, *успела је да доврши с напором*). Уз то, како смо већ констатовали, прилог *напорно* укључује и квантификацијски моменат, често и временски дуго вршење радње, па се може уобичајено наћи само уз глаголе несвршеног вида, за разлику од израза *с напором* (упор. *Он напорно ради* (/вежба/плива) / **Он је то напорно урадио* (/увежбао/препливао) : *Он с напором ради* (/вежба/плива) / *Он је то с напором урадио* (/увежбао/препливао)). Дакле, израз *с напором* и прилог *напорно* нису семантички еквивалентни, нити су увек заменљиви. Још је већа значењска разлика, а тиме и мања међусобна заменљивост, између израза *с муком* и прилога *мучно*, где израз означава напор као елемент начина, а прилог *нелагодност*. Стога се овај прилог најчешће употребљава у реченицама са логичким субјектом („Мучно ми је да о томе мислим”; в. РМС, s. v. *мучно*).

¹⁵⁴ У једној потврди „напорно дисање”.

Осим израза *с лакоћом*, *с напором*, *с муком*, у ову ћемо подгрупу уврстити и изразе који означавају квалитет вршења радње, али у најопштијем смислу (са именицама *елеганција*, *стил* и сл.),¹⁵⁵ или квалитет који је инхерентан одређеној радњи.

Он је то *са лакоћом* и *елеганцијом* издржавао, баш као и генерације критичара почетника који су се вежбали нападајући га. (НИН 2973, 20.12.2007, 42); Реч је о озбиљном уметничком стваралаштву које истовремено има духовитост, шарм и гледа се *с лакоћом*. (Standard 99, 11.4.2008, 67); У српском политичком животу понекад изгледа како могу да успеју једино они који би *с лакоћом* прихватили и највулгарнији облик понашања само ако им то доноси политичку корист. (Standard 111, 4.7.2008, 27); А Стојан ћути крај већ обраслих темеља своје куће, згришта три године старог, дуби, опаљен и црн, и сам остатак минувле горевине, и *с напором* сврдла кроз охладњелу тучану тугу. (НТ, 11); Дубоко удахнувши, успела је да доврши, *са напором*: ... (Јовановић, 233); Ишчупао се *са напором* из фотеље која му је наслонима стискала бокове. (Елдorado, 109); Човек се осмехнуо *са напором* и рекао... (Пиштало, 115); – Шта ми је, шта ми је? – опет понови старац *с муком* се успињући да дође к себи. (ГКНВ, 44); Истина, споро, *с муком*, тонула је, па се пропињала, обилазила хриди и спрудове низине... (Опсада, 197); *С муком* су издигли везира и посадили га на мазгу. (КнаО, 30); И ви се, као и други, бавите трачевима [...], али то радите *са стилем*. (Gloria 252, 2.4.2008, 52); *Са лепоречивошћу* која је текла независно од њега, Тесла је објаснио да, поред преноса бежичних порука, његов систем омогућава продукцију и манипулацију стотине хиљада коњских снага... (Пиштало, 276).

У ову групу укључићемо и израз *са успехом*, који је супституентан прилогом *успешно* (чији су прилошки антоними *безуспешно* и *неуспешно*, а прилошкоизразни *без успеха*):

Хватао је своје мисли као муве, ретко *с успехом*. (Последња љубав, 123); ...али се надамо да ће наука и тај проблем *са успехом* решити. (Бећковић, 112).

(д) Значење начина које се не темељи ни на једном од описаних и не укључује став или стање актера, као ни оценску компоненту, ређе се исказује изразима овог модела:

Надувен сам, *са жестином* [→ *жестоко*] ћу праснути као Ранђел код крушке. (ТЗ, 21); Је ли паметније бити мјесечар или *с миром* [→ *мирно*] сједити код своје куће, па кад загусти, тјешити се ракијом као мој стрикан? (ГКНВ, 32).

Можемо закључити да предлошко-именички начински прилошки изрази у форми *са*+инструментал имају следећа значења: (а) значење испољеног емоционалног става актера према самој радњи или објекту акције, међу којима су у јавном језику нарочито фреквентни изрази *са задовољством* и *са поносом*; (б) значење става актера у погледу уверености/неуверености у оно што се реченицом износи; (в) значење степена ангажовања актера у реализацији радње (са именицама *лакоћа*, *напор*, *мука*).

¹⁵⁵ Прилог *елегантно* С. Ристић (1990: 65) сврстава у групу прилога са „интегралном семом поступка, понашања, која се реализује у односу према некој ситуацији, или у односу према некоме/нечему, и то као квалификација радње по способности, умешности, вештини”.

IV.2.1.1. Варијације модела

Варијације модела *са*+именица тичу се укључивања факултативне лексеме, која детерминише именички појам у смислу количине или квалитета. Најчешће су то, у првом случају, придеви са значењем димензије и прилози са значењем степена или интензитета. У корпусу смо забележили изразе са придевским лексемама *велики*, *посебан*, *крајњи*, *огроман*, *изузетан*, *(по)приличан*:

велики

Шотра и ја смо одлучили да не мењамо екипу, а сви они *са великом радошћу* прихватили су да раде на овој серији. (Базар, 26.6.2009, 17); *Са великим занимањем* је очекивао да види каквом ће бојом његова душа обојити познати крајолик. (Пиштало, 186); Подмукла смрт га је покосила у време када смо *са великом пажњом* пратили како се остварују његови планови... (Бећковић, 100); И без обзира на „својих” око 80 управничких премијера *са великом одговорношћу и упитаношћу* улазим у сваки нови пројекат. (НИН 2948, 28.6.2007, 62); Срби су у само два рата ишли *са великим одушевљењем* – у Први српско-турски рат 1876. године, и у Први балкански, 1912. (НИН 2956, 23.8.2007, 25); Серија се *са великим успехом* приказује и у Хрватској, Босни, Македонији и Црној Гори... (Standard 99, 11.4.2008, 64); То јесте доводило адвокатске вође, председнике комора, до проблема па чак и хапшења, као што је познати случај адвоката Слободана Суботића, о којем ми је, као дечаку, покојни отац, иначе адвокат, *са великим поштовањем* причао. (НИН 2933, 15.3.2007, 32); Џонсон је бануо међу првима, натакао цвикер *са великим ауторитетом* и погледао Теслу. (Пиштало, 235); Затим је Џонсон скинуо цвикер *са великом присебношћу*: ... (Пиштало, 236);

посебан, изузетан

Увек има бар педесетак врста чајева, а и прибор за припремање прикупљао је *с посебном пажњом*. (Glogia 261, 4.6.2008, 85); Извођење опере „Време Цигана” у његовој режији овде се ишчекивало *са посебном пажњом*. (НИН 2948, 28.6.2007, 63); Културни Београд *са изузетним интересовањем и узбуђењем* прати рад на припремама „Годоа”. (НИН 2947, 21.6.2007, 50);

крајњи, огроман

Једној треба дуго да сервира лопту понављајући увек изнова *са крајњом прецизношћу* исте покрете, а друга удари лопту једном о земљу пре него што силовито сервира. (НИН 2955, 16.8.2007, 44); Од Вимблдона и шансе да потврди све већу репутацију Ану је делило недељу дана, а њено узбуђење показује да то чека *са огромним нестрпљењем*. (НИН 2955, 16.8.2007, 44); Ово је нарочито важно у тинејџерском узрасту, када се свака примедба на спољашњи изглед прима *са огромном осетљивошћу*. (Lisa, 6.8.2009, 44);

приличан, поприличан

Међутим, уследио је преокрет о ком Метохит пише *с приличном злурадошћу*. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 6); Увозио је већи контингент опреме из Немачке, за шта је требало обезбедити гомилу папира, издатих од стране фиктивних, „off shore” компанија, преко којих се у то време *са поприличним успехом* заобилазила препрека звана ембарго. (Јовановић, 295); Петнаестог дана по благонарочитом празнику преподобни игуман Григорије *са приличним страхом и оклевањем* раствори тисове капке прозора... (Петровић, Опсада, 187).

Изрази који укључују придев *велики* заменљиви су прилошком синтагмом која уз начински прилог садржи и прилог *веома* или *врло* (Затим је Џонсон скинуо цвикер *са великом присебношћу* [→ *веома присебно*]; Серија се *са великим успехом* [→ *веома успешно*] приказује и у Хрватској, Босни, Македонији и Црној Гори). Изрази који немају свог прилошког еквивалента не могу се трансформисати на овакав начин (нпр. *са великим поштовањем*, *са великим занимањем*). Изрази са придевским лексемама *посебан* и *изузетан* могу се трансформисати тако што придев прелази у хомоформни прилог (Извођење опере [...] овде се ишчекивало *са посебном пажњом* [→ *посебно пажљиво*]; Београд *са изузетним интересовањем и узбуђењем* [→ *изузетно заинтересовано и узбуђено*] прати рад на припремама „Годоа”). За изразе са придевом *огroman* оваква могућност или не постоји или је неуобичајена, с обзиром на маркираност самог прилога *огромно*,¹⁵⁶ и на, како нам се чини, његову ограничену комбинабилност са глаголским и прилошким лексемама. Стога је уобичајена трансформација уз замену придева *огroman* прилогом сличног значења (чека *са огромним нестрпљењем* → чека *изузетно/веома/крајње нестрпљиво*).

Придеви којима се исказује велики степен учешћа именованог начина у вршењу радње дају изразу, како се показује и на основу трансформација у прилошку синтагму, значење суперлатива или елатива. Значење компаратива и суперлатива остварују се са компаративним односно суперлативним детерминатором, на пример:

Слушала ме *с већом пажњом* него што су заслуживале моје магловите пријетње, безопасне и за кога. (Тврђава, 79); Иако су Сергејеве перипетије могле бити реконструисане *са много већом сигурношћу*, њих две су истрајавале на својој причи... (Јовановић, 142); *Са највећом муком* успевала би да назре сва слова у уморним наборима тканине. (Јовановић, 332); Када би несаница постала неиздржива, он је повремено устајао да у чашу воде зарони један висак, који је од стражара чувао у јастуку, *са највећим могућим опрезом*. (Опсада, 51).

Међу придевским лексемама издваја се лексема *крајњи*, с интегралном семом прекомерног степена,¹⁵⁷ која се у трансформацији изрза у прилошку синтагму замењује хомоформним прилогом (понављајући увек изнова *са крајњом прецизношћу* [→ *крајње прецизно*] исте покрете). Прилог *крајње*, са „интегралном семом велики степен” и „додатном компонентом значења крајњег степена” (Ристић 1990: 115), у прилошким (и придевским) синтагмама остварује елативно значење (перифрастичка форма елатива), односно „надсуперлатива” (Ковачевић 2003: 25). Начелно, перифрастичка форма елатива конкурентна је синтетичкој, али начински прилози ретко остварују ову форму (као нпр. *ради крајње / сувшије / превшије добро* → *ради предобро*,

¹⁵⁶ РМС наводи прилог *огромно* са значењем „веома много, необично много”, али без потврда, док се у РСАНУ наводе следеће потврде: Требало му је увек огромно снаге да се опет дохвати свога дома; То ме је огромно охрабрило; Маче... почиње да се од њега плаши, јер је његова сенка на зиду огромно нарасла; Где како Дунав струји огромно...; Лепеница својим поводњима и данас огромно штети сеоска поља у равни своје долине, итд.

¹⁵⁷ *Крајње* – „у највећој мери, преко мере, изузетно, необично, потпуно, сасвим” (РМС, s.v. *крајње*).

али са *превеликом забринутошћу* → *превише забринуто* → **презабринуто*).¹⁵⁸ И придев *огроман*, будући да значи „врло велик, претерано велик” (РМС, s. v. *огроман*), „који се одликује изузетном, неуобичајеном величином, веома велик, голем” (РСАНУ, s. v. *огроман*), учествује у исказивању елативног значења.

У функцији суперлативног значења јављају се лексеме *велики*, *изузетан*, *посебан*, док лексеме *приличан* и *поприличан* имају значење појачавања датог степена, тј. интензификације унутар датог степена особине.¹⁵⁹

Слично је и са придевима који немају значење интензитета, као што је *известан* (који је незаменљив аналогним прилогом) и са придевом *релативан* који у прилошким изразима своје значење реализује као значење непотпуног степена, а заменљив је хомоформним прилогом *релативно*:

Имануел Кант [...] суво је тврдио да има појмова као што су срећа и судбина, који су стално у оптицају, додуше са *извесном попустљивошћу* коју показујемо у разумевању, али за које је тешко наћи јасну исправну основу. (НИН 2928, 8.2.2007, 70); Ово је речено лепо и с *извесном тугом*. (НИН 2986, 20.3.2008, 47); Са *извесном подозривошћу* изговарали су реч „колега”. (Пиштало, 148); Зато што му веома развијену десну руку обарам кад хоћу, с *релативном лакоћом* [→ *релативно лако*], а о левици да и не говорим. (НИН 2930, 22.2.2007, 54).

Прилози са значењем степена употребљавају се на сличан начин као и претходно наведени придеви, дакле у функцији елативног суперлативног значења или у функцији интензификације унутар једног степена особине, ознаке варирања или идентичности у степену:

Свијет је широк, могућности безброј, а у мени има довољно снаге да неуспјех не примим са *сувише жалости* [→ *сувише жалосно*]. (Тврђава, 87); Све ми је то било дато свесрдно, у изобилју и с *много бриге* [→ *веома брижно*]. (Огњеновић, 168); Свидело ми се како је Жан с *много саосећања* „исписао” њен живот. (Glogia 313, 3.6.2009, 48); У тај посао се до ситница разумевао, с *пуно страсти* [→ *веома страшно*] га је обављао. (ТЗ, 36); Прочитала сам биографију француске глумице, коју је он направио с *много такта и осећаја* [→ *веома тактично и осећајно*], иако је тема била веома захтевна. (Glogia 313, 3.6.2009, 48); Онда је тата, с *доста напора*, почео неку уводну причу. (Огњеновић, 96); Има нас доста који бисмо, са *мање или више ентузијазма*, желели да ове политичке платформе немају подршку у нашем народу... (НИН 2934, 22.3.2007, 14); Од 88. до 64. године п. н. е. ратује против Рима са *променљивим успехом*,¹⁶⁰ да би га у одлучујућој бици код реке Ликос победио велики римски војсковођа и политичар Гнеј (Велики) Помпеј. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 40).

¹⁵⁸ И код других прилога и прилошких израза остварују се елативна значења, било у синтетичкој, било у перифрастичкој форми. Тако на пример: *сувише касно* → *ипрекасно*, *сувише дуго/крајико* → *ипредуго/ипрекрајико* и сл.

¹⁵⁹ Овакву напомену даје М. Ковачевић уз прилошке лексеме и партикуле „чијом се употребом не прекорачује ни узлазна ни низлазна сфера позитива нити компаратива” (*досџа добар / досџа бољи, мало неवासџиџан / мало неवासџиџанији*) и сл., в. Ковачевић 2003: 27, напомена 25).

¹⁶⁰ Израз са детерминатором *ипроменљив* не даје информацију ни о томе да ли је промењен степен, односно да ли је у било ком смислу (неименовани) степен прекорачен, па се може заменити са „ратује са мањим или већим успехом (//са мање или више успеха)”, али се може протезати на све степене поређења („ратује некад са највећим успехом, а некад потпуно неуспешно”).

Осим наведених придева, прилога и именица са значењем степена и мере, градицијско значење у оквиру прилошких израза овог типа може бити изражено и другим лексемама или конструкцијама. Оне су или мање устаљене или немају искључиво значење степена, као придеви *несхватљив*, *невероватан*. У процесу трансформације израза у прилог, на место ових придева долазе прилози *несхватљиво* (са значењем великог степена чији се крајњи степен не може сагледати, описати ни исказати (Ристић 1990: 114–115)), односно *невероватно* (који спада у прилоге са интегралном семом великог степена, и са додатном компонентом значења „неочекивани, неуобичајени степен” (Ристић 1990: 114–115)):

Била је највећа певачка и глумачка звезда Југославије, жена која је *с несхватљивом лакоћом* [→ *несхватљиво лако*] освајала најпожељније мушкарце. (Gloria 263, 18.6.2008, 72); Посао обавља *с невероватном лакоћом* [→ *невероватно лако*] и дипломатију, као алтернативу ратовима, сматра једним од најважнијих занимања. (Gloria 263, 18.6.2008, 87); Рекла му је како је сада све у реду и како ју је баба примила *са просто невероватном пажњом и љубазношћу* [→ *невероватно пажљиво и љубазно*]. (Standard 111, 4.7.2008, 110).

С друге стране, када се интензитет појма означеног именицом може исказати и као нека друга карактеристика, детерминатор може бити и неки други придев, као у устаљеном споју *с пуном одговорношћу*, који се може трансформисати у прилошку синтагму само употребом прилога са интегралном семом пуног степена (*потпуно/сасвим* и сл. *одговорно*). Тако је и са придевом *ужасан* уз именицу *напор*, као и у изразима *с тешком муком* и *на једвите јаде*, који су непреводиви у прилошку синтагму. Први је блискозначан са изразом „са великом муком”, а други се (са губљењем експресивне компоненте) може заменити прилогом *једва*:

Као да се *тешком муком* задржава на једном месту. (Јовановић, 239); [К]аже да му није било свеједно у финишу утакмице у којој је његов тим *на једвите јаде* савладао Партизан. (Курир, 18.1.2008, 23); Кошаркаши Партизана су пред сабласно празним трибинама *на једвите јаде* [→ *једва*] успели да савладају Роан (Курир, 20.12.2007, 22).

Како су датим појмовима управо инхерентне карактеристике које учествују и у њиховом интензитету, придеви и именице о којима је реч веома често улазе у колокације. Додатно, у овим спојевима долази и до редуплицирања семантичке компоненте што је основ њихове експресивности, али и неретко запрека њиховом трансформисању у прилошку синтагму *са несаломивом одлучношћу* [→ *изузетно одлучно* // **несаломиво одлучно*]:

Као члан и потпредседник Парламентарне скупштине ОЕБС-а могу *са пуном одговорношћу* да тврдим да је у лето 1998. деведесет одсто нас било против било какве примене војне силе против Београда... (НИН 2928, 8.2.2007, 16); *Са тешком муком* је могао да увери себе да се све стварно десило. (Јовановић, 315); Мисао ми се *са ужасним напором* [→ *ужасно напорно*] откида од садашњости, млако и врлудаво пробија у прошлост... (Грешник, 355); Одмерила ју је темељно, *са дубоким презрењем*. (Јовановић, 286); Раније је *са дубоком скромношћу* [→ *веома скромно* // **дубоко скромно*] претендовао на статус виши од људског. Сад је почео упадљиво да се хвали. (Пиштало, 348); Погледала је и рекла *са несаломивом одлучношћу* која не допушта приговоре нити подлеже преиспитивању:... (Јовановић, 84); Штавише, ретко се усуђивао и главу да

окрене у Галинином правцу, иако је осећао, сваким дамаром, да *са напрегнутом пажњом* [→ *изузетно пажљиво* // **напрегнуто пажљиво*] слуша сваку његову реч. (Јовановић, 172); Византинци су *са охолом разметљивошћу* [→ *изузетно разметљиво* // **охоло разметљиво*] гледали на своје јужнословенске суседе на Балканском полуострву – Бугаре и Србе. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 4); Њени теоретичари су *са тврдоглавом упорношћу* [→ *изузетно упорно* // **тврдоглаво упорно*] папагајски понављали флоскуле о турбо фолку. (Vreme 922, 4. 9. 2008, 48); [...] – убаци Ивана, *са отровном заједљивошћу* [→ *изузетно заједљиво* // **отровно заједљиво*]. (Јовановић, 279); [...] – рече *са хладном окрутношћу* [→ *хладно и окрутно* // **хладно окрутно*]. (Јовановић, 280).

Ови су примери карактеристични по томе што у неким од њих одређени квалитет (исказан придевом) не мора бити искључиви квалитет начина (исказаног именицом), што даје могућност супституције напоредном синтагмом (последњи пример). У таквим случајевима над значењем интензитета превладава значење квалификације. Међутим, велики број ових израза, како смо видели, не дозвољава овакву трансформацију. У њима придев означава оно својство појма означеног именицом које представља *наредни степен квантитета* у односу на именички појам, при чему се тај прелазак у наредни степен квантитета очитује као нови квалитет. Тако се у свим тим случајевима уз прилог (у коначној трансформацији) може употребити конструкција „више него”. Ово ћемо показати следећом трансформацијом:

Штавише, ретко се усуђивао и главу да окрене у Галинином правцу, иако је осећао, сваким дамаром, да *са напрегнутом пажњом* слуша сваку његову реч. = „слуша толико пажљиво да је то напрегнуто” = „више него пажљиво”; Византинци су *са охолом разметљивошћу* гледали на своје јужнословенске суседе на Балканском полуострву – Бугаре и Србе. = „толико разметљиво да је то охоло” = „више него разметљиво”; Њени теоретичари су *са тврдоглавом упорношћу* папагајски понављали флоскуле о турбо фолку. = „понављали су толико упорно да је то тврдоглаво” = „више него упорно”; [...] – убаци Ивана, *са отровном заједљивошћу* = „толико заједљиво да је то отровно” = „више него заједљиво”.

Суперлативно значење исказано је у једном примеру конструкцијом *без премца*:

[То је био] повод за једну од оних полемика које, с времена на време, у Француској, а *са жестином без премца* у иностранству [→ *жестином какве нема* у иностранству → *највећом жестином* → *најжестиће*], поларизују јавну дебату... (НИН 2957, 30.8.2007, 15).

У засебну подгрупу издвајамо изразе са заменичким прилозима *тако, толико* и заменицама *такав, какав*, који су конкурентни синтагми *тако/ толико* и сл. + прилог еквивалентан именици:

Врло је мало онога што би стратегији назвали контингентним планом, тј. планом за случај да се оствари оно што је Албанцима *са толико уверљивости и уверности* [→ *толико уверљиво и уверено*] обећао Буш. (НИН 2978, 24.1.2008, 24); Џон Џејкоб се на то осмехнуо *с таквом живахношћу* [→ *тако живахно*] као да га је направила мадам Тисо. (Пишталло, 253); Да је неко са стране, кроз прозор, којим случајем, био у прилици да посматра *са каквом се усредсређеношћу и преданошћу* [→ *како се усредсређено и предано*] тај женски скуп договара, комотно је могао закључити да оне већају и доносе неповратну одлуку... (Јовановић, 246).

Немогућност супституције бележимо само у случајевима када према именици нема одговарајућег прилога, као:

Са друге стране, наваљивала би на Софију *са таквим жаром* да би ова попуштала и пристајала на продужетак везе... (Јовановић, 94); Глумила је *са таквим жаром* да је успела и себе да убеди да је оно што говори сушта истина. (Јовановић, 288).

И сама лексема са значењем интензитета може бити именичка лексема, што показују примери типа *X количина*, (*X*) *доза*, *трунка*. Именица *количина* захтева присуство конгруентног детерминатора (*X*), док се именица *доза* може јавити и без конгруентног атрибута, на пример:

Често описиван као „јако напет”, деловао је да послу приступа *са узнемиру- јућом количином ентузијазма*. (НИН 2959, 13.9.2007, 28);

Већ Волфовицово постављање, пре две године, пропраћено је *с поприличном дозом неповерења* (Политика 33563, 17.4.2007, 5); У Сарајеву су *са приметном дозом ликовања* дочекали овакав расплет... (НИН 2953, 2.8.2007, 68);

Иако својевремено није имао ништа против да се Динкићева странка интегрише у ДС, у Тадићевој околини данас *са дозом подозрења* гледају на лидера Г17 плус. (Standard 111, 4.7.2008, 31); Кад је видела да је упоран („очито је на мене”, рекла је *с дозом поноса*), попустила је... (Gloria 260, 28.5.2008, 69); Други, ништа мање оправдано, цинично тумаче вести из Москве *с дозом наслађивања* у догађајима који по њима тек предстоје. (НИН 2947, 21.6.2007, 20).

Уколико је у самој именици садржана информација о количини (у нашем корпусу: *трунка*), именица се јавља без конгруентног детерминатора у оквиру прилошког израза:

Америку је захватила масовна хистерија, писао је *с трунком презира* британски Гвардијан. (Gloria 260, 28.5.2008, 70).

Од управо наведених, једино се типови са конгруентним детерминатором могу трансформисати у прилошку синтагму тако да сви елементи израза буду сачувани у структури синтагме (нпр. *с поприличном дозом неповерења* → *поприлично неповерљиво*). Изрази без конгруентног детерминатора могу се трансформисати тако да се информација о мери делимично пренесе (*доза*, *трунка* → *мало*, *помало*), мада именица *доза* не пружа никакву информацију о степену, већ значи количину у неодређеном смислу.

Као средство својеврсне интензификације јавља се и присвојни придев са значењем типичног имаоца неке особине у најизразитијем степену или именица у генитиву (у последњем примеру, *са еластичношћу младића*). Због тога су ови изрази носиоци својеврсног суперлативног значења, али придев може и донекле квалитативно модификовати значење прилога (нпр. *са демонским поносом*, где се именички појам и квалификује као један вид поноса, као негативан, и као прекомеран). У трансформацији таквих израза у синтагму, на место придева долази њему еквивалентан поредбени прилог или поредбена конструкција, на пример:

Овде се *са мрављом упорношћу* [→ *мравље упорно*]¹⁶¹ покушавало и покушавало и покушавало. (Пиштало, 115); Тесла је *са самурајском озбиљношћу* [→ *самурајски озбиљно // озбиљно као самурај*] одбрусио:... (Пиштало, 125); Уцвељени Вајт је слушао Теслине жалопојке, које су требале да буду тешење, *са анђеоским стрпљењем* [→ *анђеоски стрпљиво // стрпљиво као анђео*]. (Пиштало, 302); *Са демонским поносом* [→ *демонски поносно*] је одговорио:... (Пиштало, 263); Кад вам дам знак, повући ћете полуку – *са самоубилачком одлучношћу* [→ *самоубилачки одлучно // одлучно као самоубица*] је наложио Тесла. (Пиштало, 265); *Са еластичношћу младића* [→ *младићки еластично // еластично као младић*] одскакао је испред аутомобила који безобзирно јуре. (Пиштало, 354).

Између квалификације по квалитету и интензитету стоје и изрази са детерминаторима *прикривен*, *нескривен* и сл. који заправо одређују степен испољавања именицом означеног својства радње, као нпр.:

Велимир Илић сматра да је отворио очи грађанству када је *са нескривеним бесом* објавио да се саобраћај у Србији смањило за двадесет одсто... (НИН 2932, 8.3.2007, 32); Део наше елите често *са нескривеним презиром* критикује државу. (НИН 2947, 21.6.2007, 18); Силија Шандорф, последњих седамнаест година примабалерина Краљевског балета у Копенхагену, *с нескривеним емоцијама* се опростила од позорнице. (Gloria 312, 27.5.2009, 55); Посебно задовољство јој је представљало то што Стојан никада није узимао Дубравку у заштиту, па је она, *са прикривеним бесом* и усиљеним осмехом, прихватала Иванина подбадања. (Јовановић, 41); Понуђени чај одбијао је *са гласном учтивошћу и скривеним зазором*. (Опсада, 178); Поновила је (то) полако, и *са огољеном пакошћу* додала:... (Јовановић, 287).

Квалификација начина остварује се и детерминаторима који именовани начин вршења радње ограничавају с обзиром на сферу испољавања (*с приватним и јавним одушевљењем*), с обзиром на уобичајеност именицом означеног начина, као и на усаглашеност испољеног са стварним емоционалним ставом актера, при чему се по фреквенцији издваја придев *лажан*:

Зато су *с приватним и јавним одушевљењем* сви посетиоци Томпсоновог концерта из пуних грла певали... (НИН 2947, 21.6.2007, 66);

Са уобичајеном мрзовољом изложбу је отворио председник Сједињених Америчких Држава, Геред Хобард. (Пиштало, 249); Похвалио је чланак, а онда почео, *са уобичајеном директношћу*:... (Пиштало, 275); Ствари из њеног живота прихватао је *са неком чудном равнодушношћу*. (Јовановић, 91);

Наставници су се још више осмелили, прилазили своје колеги, који је још увек дрхтао од гнева, и *са лажним саучешћем* запиткивали га о појединостима његове борбе са ђацима. (КнаО, 166); *Са лажном ведрином* Агнес је примећивала да тата понекад не може да се сети неке речи... (Пиштало, 387).

Остали детерминатори модификују начин према истакнутој испољеној емоционалној или пропратној компоненти која може бити инхерентна датом

¹⁶¹ У овом примеру обезличена конструкција не дозвољава замену придева *мрављи* поредбеном конструкцијом.

именичком појму (*са спорим поносом, с подсмјешљивим презиром*), али му и не мора бити нужно својствена (*са гадљивим страхопоштовањем, с одсутним задовољством, с подругљивим миром, са болним достојанством*).

У једном примеру јавља се именица *мешавина* као управни члан синтагме (*са мешавином изненађења и нежности*), где се израз може трансформисати само у напоредну прилошку синтагму (*изненађено и нежно*). Само је један пример са придевом *нов*, који се може, у датом контексту, интерпретирати и као „поново са еланом наставити посао”, али и као квалификација интензитета – „са већим еланом наставити посао”:

Ослоњен на дуги прст, он их је *с подругљивим миром* гледао из новина. (Пиштало, 251); Спектакл је *са одсутним задовољством* разгледао Колумбов потомак, војвода од Верагве. (Пиштало, 200); Говори о њима без мржње, али *с подсмјешљивим презиром*. (Тврђава, 96); У нашем светлу читава земља види себе друкчије – *са спорим поносом* прихватио је Вестингхаус. (Пиштало, 201); Док се то дешавало, дугоња несрећног лица је *са гадљивим страхопоштовањем* шаптао енглеску реч „тенамент”. (Пиштало, 123); Приљубљени и издвојени од осталих, отац и син су сачињавали живу групу, која се кретала споро али свечано, *са болним достојанством*, и заузимала доста места око себе. (КнаО, 29); Ево га, рече *са болним подсмехом*. (Јовановић, 99); Гледао ју је, *са мешавином изненађења и нежности*. (Јовановић, 333);

Читава филозофија своди се на то да вас шољица еспреса окрепи, освежи и оснажи како бисте *с новим еланом* наставили свој посао. (Европа 175, 16. 8. 2007, 14).

У вези са варијацијама модела *са*+именица закључићемо да је њихов основни тип укључивање факултативне лексеме са значењем количине или квалитета, најчешће придева са значењем димензије и прилога са значењем степена или интензитета. Изрази са лексемама *велики, посебан, крајњи, огроман, изузетан, (по)приличан, релативан* и сл. имају компаративно, суперлативно или елативно значење. Изрази који немају искључиво значење степена садрже придевске лексеме типа *несхватљив, невероватан* и сл. Остале изразе класификовали смо према значењу на изразе са поредбеним значењем и изразе са значењем новог квалитета добијеног превазилажењем степена датог квалитета.

Показује се да варијације изрза модела *са*+именица чине разгранат систем са многим могућностима варирања факултативног детерминатора.

IV.2.1.2. Модел *без*+генитив

Прилошки изрази форме *без*+генитив неретко су у антонимском односу према изразима форме *са*+инструментал, реализованим са истом именицом. Остварују се са именицама са значењем осећања или односа према некоме/ нечему, када су само делимично семантички еквивалентни одговарајућим прилозима (упор. „Није могла да га погледа *без стида*” и „Није могла да га погледа *бестидно*”, где се изразом означава само неутралност, „нулти степен” присуства стида, док прилог има значење „на бестидан начин, безочно, безобзирно, срамотно” (РСАНУ, s. v. *бестидно*). Израз може бити компонован само од предлога и именице, што је основна форма, или укључити и придевску лексему (као у последњем примеру):

Са тим, сањаним пољупцем, није могла да га погледа *без стида*. (Јовановић, 117); Бјежите, мангупи – прекоријевам их *без љутине*. (Тврђава, 83); Говори о њима *без мржње*, али с подсмјешљивим презиром. (Тврђава, 96); Добро – пристала је Катарина *без одушевљења*. (Пиштало, 358); Поздравише се *без срдчности*. (Грешник, 464); Иван устаје од писаћег стола, хода по соби и *без узбуђења* говори:... (Отпадник, 31); Казала је [то] горко. *Без пређашње страсти*. (Јовановић, 274).

Друга група израза форме „без+именица у генитиву” обухвата широку значењску скалу – од недостатка ограничења својства које је карактеристично за одређени тип радњи (говорити *без увијања*), недостатка ограничења које потиче од самог актера и његовог осећања/става (*без зазора*, *без скањерања*, *без колебања*), преко значења недостатка ограничавајућег осећања (милост, самилост, сентименталност, обзир), недостатка мере, до израза са функцијом модификације уопштавања (в. Ристић 1990: 121) као што је *без изузетка*. Само неки од ових израза заменљиви су еквивалентним прилозима, а значење већине њих може се интерпретирати као „потпуно”, „апсолутно, прекомерно”, или „директно, отворено”:

У општем распаду [...] Београд се преко ноћи поделио на оне ошамућене својим нагло стеченим богатством и жестоком моћи коју су раскалашно и *без зазора* показивали на сваки начин и оне што нису могли нити умели [...] да се прилагоде... (Јовановић, 154); Сећала се [...] њених погледа којима би је, најпре, одмерила, темељно и хладно, *без журбе и скањерања*, онако како се, *без зазора*, посматра неко ко, дубоко уснуо, тога није свестан... (Јовановић, 227); Хтео је да [...] отворено и *без устезања* каже шта га тишти. (Бећковић, 70); То су људи [...] који су једино овде наилазили на разумевање за све своје проблеме и на могућност да се *без увијања* некеме повере и изјадају! (Бећковић, 70); Ради мене је, не наглашавајући, обилазио сеоске кафане, прела и свадбе, славе свих својих рођака и кумова, док није наишао на Веровића и одмах, *без колебања* је проценио да је за мене потребан и погодан човек. (ТЗ, 26);

Почетак игре старе колико и свет; у којој чежња онога ко више воли *без милости* поништава сваку његову предност. (Јовановић, 118); У њеном случају Правда, заиста, беше слепа и одмераваше кривицу *без милости* и без обзира ко је у питању. (Јовановић, 100); Уколико тај део елите у неком тренутку препозна да им Тадић то не може обезбедити, устаће против њега *без имало сентименталности*. (Standard 111, 4.7.2008, 32);

Најгоре су прошли они који су, користећи гужву, тренутну популарност и конјуктуру знања, халапљиво и кратковидо научили све што су могли, *без мере и обзира*. (Бећковић, 93); Иронијом судбине, радикали су се залетели у опструкцију рада парламента *без сваке мере и обзира* и тако су изгубили сјајну прилику да нас све недељама „гњаве”... (Vreme 916, 24.7.2008, 14);

Треба ли рећи да је и овога пута национална подела у БиХ потпуна, *без изузетка*. (НИН 2956, 23.8.2007, 17); У Данској је, наимае, обичај да све балерине, *без изузетка*, са четрдесет година иду у пензију... (Gloria 312, 27.5.2009, 55); Са супротног гледишта посматрана, на истој линији, сада *без изузетка*, са ’гип’ и ’тег’ налази се и основа ’бег’ – и она по квантитету копира глаголску основу. (Узданица IV/1: 17).

Израз са именицом *изузетак* једини је у овој групи у којем именица може бити и у једнини и у множини, при чему је значење исто и своди се на значење израза у једнини, будући да је *један* изузетак потребан и довољан да би се нешто престало сматрати

„безизузетачним”. Аналогно овом прилогу, јавља се и прилог *безизнимно*, па је могуће конструисати и израз *без изним(а)ка*, мада га у нашој грађи нема. Тако је и са изразом *без компромиса*, према којем стоји еквивалентни прилог *бескомпромисно*.¹⁶²

Значење непостојања ограничења („апсолутно, потпуно”) има и израз *без трага* који се јавља уз глаголе *нестати*, *отићи*, *побећи*, *изгубити се* и сл. Прилошком, једнолексемском варијантом *бестрага* изражавају се и друга значења („веома далеко; незнано куд”; „неповратно, потпуно, сасвим”; „врло много, претерано, исувише”; „дођавола, доврага” (у служби узвика (РСАНУ)). Израз *без трага* има само значења „незнано куд” и „неповратно, потпуно, сасвим” (упор. потврду за прво наведено значење у РСАНУ: „Плашио се да га не преместе негде *бестрага*” → **без трага*).

У трећу групу издвојили смо изразе са значењем одређивања радње у смислу свесности, вољности (хтења), намере (в. Ристић 1990: 72). Изрази овог модела антонимни су изразима различитих конструкција (*без одобрења – са одобрењем*, *без присиле – под присилом* итд.). Именица у генитиву редовно је апстрактна именица са значењем унутрашње побуде или појаве изван вршиоца, која потиче од неког другог и има значење посредног изазивача или подстрекача (в. Ивић 2005: 78–79). У овој су групи и изрази са додатним значењем „неодређености, произвољности” (упор. Ристић 1990: 72–73) (*без циља*, *без смисла*, *без плана*, са прилошким еквивалентима *бесциљно*, *бесмислено*, *неплански* и антонимним изразима и прилозима *са циљем/циљано*, *са планом / плански*):

Био га је глас генерала који воли да се меша у политику и нервира надређене тиме што дела *без одобрења* ако га не добије за нешто што жели да уради. (НИН 2959, 13.9.2007, 28); Звездан Јовановић *без присиле* признао кривицу, каже његов тадашњи бранилац Весна Радомировић. (Вечерње новости, 21.2.2007, 11); Са новим кругом земаља које су *под притиском*, или *без притиска* Вашингтона и Брисела признале Космет као независну државу, процес „банализације” повређивања суверенитета Србије се наставља... (НИН 2986, 20.3.2008, 13); Било је јасно да трчи *без циља* (Бећковић, 113).

Изрази са значењем одсуства препреке или појачаног ангажовања актера реализују се са именицама *проблем*, *мука*, *напор*:

Последњих дана, без обзира на велику популарност, воде се полемике да ли би Павличенко могао да успе на Западу, да ли је могуће да *без проблема* превазиђе све језичке и културолошке проблеме који су били непремостива препрека за многе руске таленте. (Standard 111, 4.7.2008, 95); Узрок вероватно лежи у простој чињеници да су људи [...] веома лагодно, *без неког напора*, могли да одреде ко је непријатељ а ко пријатељ. (НИН 2928, 8.2.2007, 16); Он, средовечни мушкарац, у својој четрдесет и трећој години, који је стекао кућу и новац, који је *без муке* пливао у пословним водама, наједном се осетио као сиромашни студент... (Јовановић, 304); Са овога прозора могли су се *без муке* надгледати и најудаљенији делови метоха. (Опсада, 34).

¹⁶² Уп. пример „Медијима је највидљивије праћење и санкционисање загађивача. То радимо *бескомпромисно*.” (Евгора 175, 16. 8. 2007, 11)

Уколико се нека акција, као пратилачка, подразумева или претпоставља уз одређени тип акције, израз може имати значење одсуства такве акције. Ови изрази могу имати свој прилошки еквивалент (*беспоговорно – без поговора, ненајављено – без најаве*¹⁶³):

Војници су *без поговора*¹⁶⁴ прихватили и поздравили намере шефа владе... (НИН 2986, 20.3.2008, 102); Ивана, *без поговора*, крену да је одвезе. (Јовановић, 220); Осећао је да су могли, у силовитом нападу, освојити оно што су препуштали непријатељу *без објашњења*. (Јовановић, 187).

Посебан модел варијације прилошких израза јесте конструкција у којој се остварује негација негације (тј. са два негатора,¹⁶⁵ одричним предлогом и партикулом *не*): *не без* + генитив. Ова је конструкција карактеристична по томе што је, осим предиката, једини реченични члан у којем је могућа негација негације (в. Ковачевић 2004: 8, 177). Како су изрази форме *без*+генитив негација израза *са*+инструментал, негацијом негиране форме добија се потврдна вредност, односно модел *не без* + генитив „има семантичку вриједност потврдне конструкције *са+инструментал*” (Исто: 177), или семантички еквивалентног прилога:

Недавно сам био у Бугарској и *не без зависти* [→ *са завишићу / завидљиво*] установио колико је она у односу на нас поодмакла у погледу церемонијалности, државне симболике и иконографије... (НИН 2946, 14.6.2007, 51)¹⁶⁶; Напоследку се тако и десило, па Метохит, *не без олакшања* [→ *са олакшањем*], бележи да је спор био изглађен. (Политикин забавник 2732, 18.6.2004, 5); Међутим, наставља Метохит – *не без дивљења* [→ *са дивљењем*] према српском изасланику – Трибал је био сасвим равнодушан према страшном невремену. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 5).

Посебан модел варијација израза типа *са*+инструментал јесте антонимни подмодел *без*+генитив. Ови прилошки изрази обухватају следеће типове: 1) изрази са именицама са значењем осећања или односа према некоме/нечему; 2) изрази са значењем недостатка ограничења својства које је карактеристично за одређени тип радњи или актера, недостатка мере и сл.; 3) изрази са значењем одређивања радње у смислу свесности, вољности (хтења), намере; 4) изрази са значењем одсуства препреке или појачаног ангажовања актера.

Системске варијације ових прилошких израза обухватају конструкције у којима се остварује негација негације типа *не без* + генитив.

¹⁶³ Нпр. „Нешто више од 30 војника немачког контингента КФОР-а, у чијој је зони одговорности и Ораховац, *ненајављено* је напустило базу” (Политика, 28.12.2006, 6).

¹⁶⁴ „Невоља не долази само од високих представника већ често и од домаћих политичара који *беспоговорно* прихватају све што се од њих тражи.” (Евгора 172, 26.7.2007, 30); „Али ја нисам спреман – рече, *беспоговорно*, и устаде.” (Јовановић, 102)

¹⁶⁵ Термин *негајтор* односи се на „сваки језички елемент који служи за одрицање” (Ковачевић 2004: 169).

¹⁶⁶ И са обрнутим поступком трансформације: *Лей човек – ѿомислио је завидљиво* [→ *са завишићу / не без завишићу*]. (Пиштало, 85).

IV.2.2. Остали модели предлошко-именичких израза

IV.2.2.1. Предлошко-именички изрази са именицама *око*, *глас*

Именице које означавају својство инхерентно одређеној радњи или средство (орган) којим се одређена радња врши (*око*, *глас*) могу учествовати и у творби предлошко-именичких израза, који у начелу нису заменљиви прилогом:

Из њега је одједном праснуо смијех, као пуцањ, попрскао ме ракијом како је почео да пије, [...] дошао себи, и наставио да се смије, *из гласа*, грохотом, ударајући се руком по кољену... (Тврђава, 59); Нисмо ми, бре, на пијаци – продрала се Ивана *из гласа*. (Јовановић, 285); Крупни изда још наредби, да гарда сачека краља, и оде за оном колоном, која је *из свег гласа* певала „Од Тополе, од Тополе, доле у Јаругу”. (Vreme 946, 19.2.2009, 15); [O] другим питорескним ликовима јавност већ одавно говори и то не *упола гласа*. (НИН 2947, 21.6.2007, 13); Петрак самарџија, сржећи на кољенима рашивену стељу од самара, гвирну *испод ока* на домаћина и мирно му предложио... (ГКНВ, 44); Једном под зиму, уочи недјеље, на заједничкој молитви, дјед *испод ока* опази да се његов Раде не зна ни прекрстити. (ГКНВ, 50); Гледао ме *испод ока*, испитујући моје расположење... (Тврђава, 112).

Прилог *наглас* има и прилошкоизразну варијанту *на сав глас* и еквивалент *из (свег) гласа*:

И министар пољопривреде је последњих дана *на сав глас* најављивао инвестиције у ову делатност... (НИН 2953, 2.8.2007, 32).¹⁶⁷

Предлошко-именички изрази са именицама *око* и *глас* чине, дакле, малобројан непродуктиван микросистем израза, по правилу незаменљивих прилозима.

IV.2.2.2. Предлошко-именички изрази са значењем темпа

Прилози са интегралном семом темпа могу се по значењу класификовати у две подгрупе. Прва обухвата прилоге са значењем начина вршења радње (*брзо*, *споро*, *хитро* итд.), при чему се семантички односи чланова ове парадигме регулисани супротстављеношћу семе убрзаног и семе успореног типа. Другу парадигму чине лексеме са општом семом темпа појављивања радње, од којих већина има и значење неочекиваности (в. Ристић 1990: 63–66).¹⁶⁸ Предлошко-именички прилошки изрази

¹⁶⁷ Са овим именицама сложен је један број прилога, на пример: Почела је да плаче *безгласно*, крупним сузама које су тапкале по политуре стола. (Јовановић, 204); Приштински званичници *ујлас* су изјављивали да је овим састанком завршен процес... (НИН 2933, 15.3.2007, 17).

¹⁶⁸ Значење брзине одвијања у времену, према И. Антонић, специфичан је тип темпоралне квантификације, и испољава се „као јединствена категорија (без посебних супкатегија), али са могућношћу разликовања у степену интензитета”. Као носиоце овога значења (које „подразумева брзину одвијања предикације у времену”), Антонић идентификује „пре свега, различите адвербијалне форме: *брзо*, *споро*, *лајано*, *смесица* и сл., као и номиналне форме које, по правилу, означавају неку временску јединицу: *у секунди*, *у ирену*, *у моментију*”, додајући и „једну посебну реченичну конструкцију у којој се ово значење исказује сентенцијалном формом, и то субординираном клаузом с везником *док* и перфективном предикацијом: ...*док си иренуо*, *док си рекао бришва*” (Антонић 2001: 194).

истог значењског типа, међутим, не обухватају нити скалу значења брзине појављивања и истовремености, нити значење мале брзине.

Типични репрезент предлошко-именичког типа ових израза (судећи и по фреквенцији и по структури) јесте акузативни израз *на брзину* који, осим значења темпа, садржи и семантичку компоненту оцене – „непажљиво“:

Јеремић је мишљења да би неки могли да злоупотребе закон уколико он буде донет *на брзину*. (Standard 89, 31.1.2008, 53); Многа од тих дела рађена су *на брзину*, многе мисли су недоречене, настале у тренутном заносу... (Бећковић, 71); Не, не могу да кажем да је то била онако овлаш, *на брзину*, немарно најврљана, кратка порука. (Огњеновић, 53); Закон о високом образовању донет је *на брзину* и захтева примену у року од годину дана. (Политика 33757, 30.10.2007, 5); Имамо у виду и како су неки наши суседи, који су већ у ЕУ, *на брзину* усвојили законе, на 'ца-бу', па људи не знају да они постоје, а камоли да их се придржавају. (Европа 175, 16.8.2007, 12); С обзиром да смрт долази ненајављено, често смо у ситуацији да некрологе пишемо *на брзину* и у последњи час. (Бећковић, 100); Пропали архитекта Атанасије Свилар и његов син Никола спремили су *на брзину* своје ствари, ставили соли у џеп и кренули на пут. (ПСЧ, 31); Његов је дјед становао у једној оближњој вароши, па поштар, онако *на брзину*, даде писмо неком шоферу који је управо тамо кретао. (ПЗК, 159).

Значење овог прилошког израза може се интензификовати редупликацијом лексема творбеног језгра *брз-* (*на брзу брзину*). Лексичка структура овог израза је блокирана: она не дозвољава уметање било ког другог придева осим придева *брза*.

Изрази овог типа могу бити и у форми у+локатив:

Једино се поткрала грешка када смо на основу неких прича у *брзини* објавили кроки човека са наочарима, музичара који је после привођен. (НИН 2986, 20.3.2008, 30); Софија јој је ћутке пружио изгужвани, у *брзини* отворен коверат. (Јовановић, 202); Као насумице извучене из морске олупине или из неког другог света [...] њихове ствари, натоварене у *брзини* и без реда на приколице, у камионе без цераде или гепеке аутомобила [...] – тај испретурани инвентар [...] био је бесрамно изложен туђим погледима. (Јовановић, 154).

Уз именицу *брзина*, у предлошко-именичким изразима спорадично се јављају и друге именице, па бисмо ове изразе могли окарактерисати као оказионалне:

Он живи *на јуриш*, управља се у свему по својој лудој али оштроумној глави ... (КнаО, 17); Новаковић затим каже да је „све то рађено у *јурњави*, дај нек неко изађе у медије па ћемо видети”. (НИН 2986, 20.3.2008, 30).

Предлошко-именички прилошки изрази са значењем темпа чине, дакле, малобројну групу предлошко-именичких прилошких израза у форми *на*+акузатив и у+локатив (*на брзину*, у *брзини*, *на јуриш*, у *јурњави*).

IV.2.2.3. Предлошко-именички изрази са значењем контроле вршиоца над радњом

Предлошко-именички прилошки изрази са значењем одређивања радње у смислу вољности (хтења) реализују се са именицама *воља*, док значење спољашњег подстицаја имају изрази са именицама *закон*, *команда*, *сила* и сл. Изрази са овим значењем могу бити реализовани и као синтагматски (*својом вољом*), а антонимни су изразима форме *без+генитив* са истим именицама (нпр. *без присиле – под присилом*).

И изрази са значењем вољности и изрази са значењем спољашњег подстицаја укључују узрочну семантичку компоненту. Тако инструменталне синтагме сличне датим прилошким изразима М. Ивић одређује као инструментал активног узрока – подстрекача, са подтипovima „унутрашња побуда” и „активни подстрекач са стране” (2005: 78), с тим да „зависност остварења радње од туђе иницијативе може повући за собом и зависност у погледу начина на који ће се остварити радња” (Ивић 2005: 82). Ови изрази остварују се са именицама *команда*, *закон*, *нужда*, *сила*, *морање*,¹⁶⁹ при чему је свака од њих у одређеној предлошко-падежној форми, тако да не творе ширу парадигму у којој би биле могуће међусобне комбинације или додатна детерминација. Тако микросистем израза са значењем спољашњег подстицаја обухватају изразе са именицама *команда*, *закон*, *пропис* у форми локатива с предлогом *по*, са именицом *нужда* у генитиву с предлогом *из*, акузативни израз *на силу* и изразе са именицом *морање* у формама *под+акузатив* и *по+локатив* (у нашој потврди са факултативним детерминатором):

С друге стране „шава” је, засад, већи део политичке сцене Србије предвођен радикалима, којима се и те како исплати да чекају медијски догађај попут овог и *као по команди* отворе ватру. (НИН 2948, 28.6.2007, 14); А да су радили *по закону* а не договорно, неке су телевизије морале одавно бити дебело новчано кажњене. (НИН 2936, 5.4.2007, 18); Мора се све *по пропису*: скинути копоран, чакшире, све је то ново. (Т1, 40);

Из нужде и ради стабилности и дуговечности владе ДСС ће морати да подржи Тадића. (НИН 2955, 16.8.2007, 17);

Тада покушавам *на силу* да говорим са собом. (Огњеновић, 58); *На силу* се покушавају створити што бољи односи са Хрватском и Косовом а што лошији са Србијом. (НИН 2930, 22.2.2007, 17); Међу нама не сме бити ништа *на силу*, напротив, хоћу да јој што пре и што боље објасним да је за њу дошло време благиости. (Огњеновић, 158);

Уосталом, ако нешто крене како не ваља, боље је да се прекине на време, него *под морање*. (Огњеновић, 34); А кад сама силази са лађе на пирејско пристаниште, закључује: то се увек збива *по неком морању*. (Отпадник, 41).

Изрази *по закону*, *по пропису* имају прилошке еквиваленте *законски*, *прописно* и еквивалентне предлошко-падежне форме типа *на основу* + генитив, *у складу са* + инструментал, на пример:

Председница Врховног суда Србије [...] каже за „Политику” да „свако има право да коментарише, а судија суди *на основу закона* [→ *законски / по закону*]”. (Политика,

¹⁶⁹ Устаљен је израз „по службеној дужности” („Јер, изречено у његовом филму подстакло је Александра Тијанића да поднесе Специјалном тужилаштву, Републичком јавном тужилаштву и МУП-у Србије ’захтев за хитан поступак *по службеној дужности*’ против Владимира Бебе Поповића” (НИН 2986, 20.3.2008, 28)).

28.12.2006, 6); „Ми немамо право да коментаришемо одлуку Врховног суда САД, па немају ни они”, рекао је Стојковић и нагласио да извршна власт не може да утиче на рад судова „који су независни, поступају по предметима и доносе одлуке у складу са законом [→ законски / на основу закона]”. (Политика, 28.12.2006, 4).

Израз *на силу* има свој предлошки еквивалент *насилно*:

У супротном, ако би се применио албански модел етничке доминације сакривене формулом о грађанској држави, Срби би од конститутивног народа *насилно* [→ *на силу*] били сведени на националну мањину. (Политика 33516, 27.2.2007, 7).

Изрази којима се исказује спољашњи подстицај са именицама *навика*, *обичај* и сл. имају узрочно-начинско значење, а падежне конструкције с овим значењем у реченичном трансформу добијају „или начинску или узрочну интерпретацију (*како је навикао* или *зато што је навикао*). Падежне конструкције, међутим, та значења не одвајају него их дају сливено, с тим да генитив с приједлогом потцртава више узрочну а локатив с приједлогом више начинску компоненту” (Ковачевић 1988: 209). Управо по моделу *по*+локатив творе се прилошки изрази са оваквим значењем, са могућношћу додавања необавезног детерминатора (упор. *по навици* – *по старој навици*, *по пропису* – *по древном пропису* и сл.):

Возила је до куће несвесно, као остарели коњ који *по навици* уме да пронађе пут... (Јовановић, 210); Падало је вече, па Домар *по старој навици*, на Конзулов ужас, унесе велики урамљен портрет бившег Председника... (Елдорадо 125); Конузин сматра да су досадашње перипетије око Косова пораз оних који сматрају да, *по инерцији*, једнострано доносе одлуке на међународној арени. (НИН 2953, 2.8.2007, 14); Само на основу тих принципа избјегле би се несагледиве невоље, које су већ задесиле преко 600 држављана Црне Горе, који су [...] *по аутоматизму* избрисани из књиге држављана. (НИН 2953, 2.8.2007, 18), Белешка није била написана *по аутоматизму* пратим – пишем извештај, него по налогу... (НИН 2947, 21.6.2007, 26); Повишица пријатељици је повисила и притисак на председника Светске банке а тиме и на Белу кућу која, *по традицији*, предлаже личност за ту функцију. (Политика 33563, 17.4.2007, 5);¹⁷⁰ Било је очигледно да се и овде десило оно што се увек може десити [...]: неко је, негде тамо далеко, у некој канцеларији, *по неком древном пропису или обичају*, [...] издао наређење... (КнаО, 30); Потом се све наставило *по старом*. (Јовановић, 109).¹⁷¹

Прилошки изрази са значењем унутрашњег подстицаја реализују се именицом *воља* углавном у оквиру синтагматског типа (*својом вољом*, *добре воље* и сл.). Бележимо један предлошко-именички израз, *преко воље*, који означава вршење радње упркос недостатку унутрашњег подстицаја, и заменљив је прилозима *безвољно*, *невољно*:

¹⁷⁰

Неки прилошки изрази ове групе имају једнолексемске еквиваленте (*итрадиционално*, *аутоматски*, нпр.: „Уз то, његови Зечевићи су у дугогодишњем кумству са Петровићима и оно се *итрадиционално* преноси с колена на колена” (Елдорадо 127)).

¹⁷¹

Последњи пример разликује се од претходних по готово потпуном одсуству значења подстицаја, али се укључује у ову парадигму својим начинским значењем које се може интерпретирати као навика, што омогућава идентичну трансформацију: *Ради по навици* → *Ради како је навикао* // *Ради по старом*.

Беше очигледно да са њом разговара *преко воље*. (Јовановић, 168); Примили су је *преко воље*, као докторку која је Алексу лечила од високог притиска. (Јовановић, 206); Његов друг је био буцмаст, плавих бркова, и сваки час се *преко воље* мрштио. (Пиштало, 92); Главно седиште им је ту код нас – *преко воље* му је одговорио млади пријатељ... (Пиштало, 126).

Својеврсна контрола вршиоца над радњом остварује се и у погледу његове уверености или објективне оцене у погледу права на вршење (и извршење) дате радње, што се исказује изразом *с правом* и његовом варијантом *с пуним правом*:

Са католичким дели представе о оноземаљској казни, јер он Алаха *с правом* осликава као гневног господара. (НИН 2930, 22.2.2007, 65); Довољно је, дакле, бити жена, бивши борац, или сељак, па *с пуним правом* захтевати место у најсубјективнијим антологијама. (Бећковић, 56).

У другу групу израза са значењем контроле вршиоца над радњом укључили смо оне изразе којима се саопштава о параметарским величинама као што су очекиваност, континуалност и исцрпност реализације глаголске радње (в. Арсенијевић 2003 II: 59). То су изрази *на препад*, *на пречац* и *на смену*, *на прескок*:

Никола је једном био дечак и светлост би га ухватила *на препад* у кревету. (Пиштало, 319); Ко је тада могао да помисли да смо се нас две у том тренутку налазиле на месту њене трагичне погибије и да сам се тим својим, *на препад* изведеним, загрљајем заувек опростила са особом коју сам толико поштовала. (Огњеновић, 53); Првак Народног позоришта Бранислав Бане Видаковић веровао је да ће постати врхунски музичар, све док га глума није освојила *на пречац* и касније му донела многе блиставе тренутке... (Story, 3.6.2008, 89); Завршила је разговор приметно *на пречац*. (Огњеновић, 139); Књига се може читати и *на прескок*. То су приче о појединим песмама... (Gloria 263, 18. 6. 2008, 104); ...па смо Мула Ибрахим и ја *на смјену* палили тамјан и мирисно коријење андуза... (Тврђава, 22).

Изразом *без престанка*, семантички еквивалентном прилогу *непрестано*, исказује се значење „општих односа” у сфери темпоралности, и то „универзални, неутврђени моменат времена” (Ристић 1990: 153). Блискозначан је овом изразу и израз *без прекида*, са прилошким еквивалентом *непрекидно*.¹⁷²

Цабе се ти отимаш напасти кад млин *без престанка* бруји и зузуће, па све изазива и буди ону скривену бубу у теби, тер и она почиње да зуји... (ГКНВ, 34); Што се тиче Илићеве кандидатуре, ако су у ДСС-у и размишљали о томе као решењу после најновије медијске лавине, у којој неколико медија *без престанка* већ недељама черечи Вељу Илића, и то име вероватно је прецртано... (НИН 2956, 23.8.2007, 14).

Својеврсна контрола вршиоца над радњом исказује се и изразима са значењем оцене поступка (*на превару*), реда и плана (*без реда* према антонимном прилогу *редом*, *с планом/без плана*) и контроле јавности радње (*у потаји*, *у тајности*). Неки од ових израза могу укључити и факултативни детерминатор одређене семантике (нпр. *са свесним планом*):

¹⁷² У једном примеру забележили смо прилог *бесірекидно*: Стални се пој *бесірекидно* уздизао небесима. (Опсада, 187).

Тако се усталило мишљење [...] да ју је Бобан, скоро *на превару*, увукао у нешто на шта није била спремна. (Јовановић, 126); Иако Суботић није осуђен, [...] сви његови пријатељи, познаници и саборци су покренули [...] друштвени квиз – ко је више штитио Цанета, како су их *на превару* упознали с њим, а онда су га трпели... (НИН 2947, 21.6.2007, 11);

[Њ]ихове ствари, натоварене у брзини и *без реда* на приколице [...] – тај испретурани инвентар [...] био је бесрамно изложен туђим погледима. (Јовановић, 154);¹⁷³ Нису то урадили *са свесним планом*. (Јовановић, 301);

Иако им је признао да је супстанца коју им убризгава илегална у САД, [...] пристале су да се у *тајности* подвргну третману који је наплаћивао и до 500 долара. (Gloria 253, 9.4.2008, 51); Верујете ли да је Београд искрен када то каже или да у *тајности* ипак прижељкује поделу, као што се може незванично чути? (Евгора 175, 16.8.2007, 8); Из вртлога суза, које је проливала у *нотаји*, прелазила је у стање чудне хладнокрвности. (Јовановић, 212); И рваћеш се са њом годинама. У *нотаји* и сам. (Последња љубав, 29); То је био татин предлог да покушамо да све урадимо без ичијег уплитања са стране, јер је тај начин остављао највише могућности да се то обави у *дискрецији*, до које је њему било много стало. (Огњеновић, 147).

Изрази са значењем исцрпности радње, са компонентом мере, обухватају два типа. Први је граматикализован и невезан за тип радње исказане предикатом, а оформљује се са именицом *детал*, именицом *танчине* која је у највећој мери везана управо за изразе овог типа, и (ретко) *ситнице*. Може имати форму *до*+генитив, у једнини или множини (*до најмањег детаља / до најмањих детаља*) или *у*+акузатив, само у множини. Осим тога, израз се може јавити у двама факултативним варијантама: са додатним детерминатором или без њега (*до (последњег/најситнијег/најмањег) детаља*) и са предлогом *до* уз акузативни израз као ознаком посебног потенцирања исцрпности (истицање крајње границе у реализовању радње (в. Арсенијевић 2003 II: 77)). Други је тип често ограничен, тј. семантички везан за одређене глаголе ((попити) *на искап*, у *цугу*, *на душак*; у разговорном језику и (попити) *на екс*).¹⁷⁴ У оба типа изрази су носиоци значења крајњег степена.¹⁷⁵

Сад, у овом стању, не бих знала ни наслове њених књига да побројим без застоја, а у вези с тим есејима *до детаља* се сећам само случајног сусрета са професорком Михајловић... (Огњеновић, 37); До детаља се сећам: вашије ножице, зглавци, слепе главуцице са сисалкама – све се забија у моју кожу. (ТЗ, 18); А најбоља илустрација аутентичности је то што је све [...] било потпуно веродостојно приказано *до последњег детаља* тако да се при уласку у сваку од ових соба осећа дух те републике. (НИН 2957,

¹⁷³ Изрази са антонимним значењем формирају се у беспредлошком инструменталу (*одређеним редом*, *неким редом*, *иравим редом* и сл.), на пример: „Први је Коста Падеј, много сам се пута с њим сретао, и по целу ноћ проводио у причи, па сам ово склопио, и покушавам *неким редом* да казујем” (ТЗ, 8). У њима, међутим, присуство детерминатора није обавезно, будући да је могућа употреба само прилога *редом*, насталог од инструменталног облика именице *ред*. Додавањем детерминатора, прилошка се лексема поново преводи у именичку.

¹⁷⁴ Арсенијевић (2003 II: 77, нап. 362) изразу *на искап* приписује значење резултата вршења радње (нешто је попијено одједном и без остатка, тако да се наглашава непостојање даље активности).

¹⁷⁵ Забележили смо и један фразеологизам са значењем поступности и ниског степена реализације радње: „Момак који у минхенском Бајерну добија шансу *на кашичицу* [...] био је најјача карика Елфа на путу до финала” (Standard 111, 4.7.2008, 94).

30.8.2007, 32); Представљала га је себи *до у детаље...* (Јовановић, 212); Ни налик на своје школске другарице које, у поређењу с њом, углавном изгледају као широки ормари пуни реуматичних костију, опуштених мишића, сала и разних других обољења о којима непрестано причају опширно *до у најситније детаље.* (Огњеновић, 184); Када не би *до танчина* испунио неки од њених немогућих захтева, био је „онај себични човек”... (Јовановић, 131); Судија Ната Месаровић инсистирала је кроз серију питања да сведок *до у танчине* опише шта је кад видео, чуо или запазио. (Вечерње новости, 21.2.2007, 11); Наши шанери разрадили су *до танчина* многе начине да опељеше Запад, и то не сиротињу, већ оне богате... (Елдorado, 71); У тај посао се *до ситница* разумевао, с пуно страсти га је обављао. (ТЗ, 36);

Привукла сам чашу, напунила је лимунадом и искапила је *на душак*, једва свесна својих поступака. (Огњеновић, 105); Сви су у *цугу* испијали. (Пиштало, 116).

Значење услова вршења радње које контролише агенс има израз *на миру* (РСАНУ бележи израз *на миру* уз напомену да се предлог *на* у оваквим комбинацијама са локативом јавља „са избледелим значењем начина, услова у којима се врши радња” (РСАНУ, s. v. *на*). Израз је делимично синониман прилогу *мирно*:

Рекли сте да је већина људи на Косову једноставно желела да их пусте *на миру*. (НИН 2930, 22.2.2007, 24); Нисам то хтела да кажем, не да изађем, него да *на миру* доведем своје размишљање до некаквог краја. (Огњеновић, 37); Боље речено, нисам то ни узимала озбиљно, јер сам била уверена да су ме задржали више да се *на миру* испричамо, пошто се у последње време нисмо баш често виђали. (Огњеновић, 96).

Предлошко-именички изрази са значењем контроле вршиоца над радњом чине, дакле, малобројан и слабо продуктиван подсистем прилошких израза, јер се именице које у њима учествују везују углавном за једну предлошко-падежну форму. Ови прилошки изрази остварују се превасходно са именицом *воља*, а изрази са именицама *закон*, *пропис*, *команда*, *сила*, *навика* и сл. по правилу имају значење спољашњег подстицаја и антонимни су изразима форме *без*+генитив са истим именицама. Сви ови прилошки изрази укључују и узрочну семантичку компоненту.

Друга група израза са значењем контроле вршиоца над радњом укључује прилошке изразе којима се саопштава о очекиваности, континуалности и исцрпности реализације глаголске радње (*на препад*, *на пречац*, *на смену*, *на прескок*) или о оцени поступка (*на превару*), реда и плана (*без реда*, *с планом* / *без плана*) и контроле јавности радње (*у потаји*, *у тајности*).

IV.3. Закључак

Као и начински прилози, начински прилошки изрази одликују се семантичком хетерогеношћу, што је и условило приступ њиховој класификацији и анализи. Начински прилошки изрази само су делимично супституентни еквивалентним прилозима, било да су у својој основној форми или укључују додатни елемент.

Остварују се у синтагматским и предлошко-именичким моделима, при чему су синтагматски модели и конструктивно и лексички разнообразнији.

1. Синтагматски модели, који укључују именицу којом се експлицира архисемска компонента, могу се разврстати у две велике групе. У првој је заступљена именица *начин*, док се у другој јављају друге именице.

1.1. Синтагматски прилошки изрази са именицом *начин* најчешће се реализују у форми *на*+акузатив, док је беспредлошка инструментална форма далеко мање фреквентна. С друге стране, фреквентни су прилошки изрази у беспредлошком инструменталу са именичком лексемом *пут*.

Синтагматски прилошки изрази у форми *на*+акузатив остварују се са заменичким и придевским детерминаторима. Изрази са заменицама *овај/тај/ онај* и *овакав, такав, онакав* супституентни су начинским заменичким прилозима (*овако, тако, онако*), будући да у систему начинских заменичких прилога није остварена дистинкција идентификације и квалитета. Остали заменички детерминатори јесу *који, никоји, било који* и сл., а изрази који их садрже начелно су супституентни прилошким еквивалентима.

Придевски детерминатори учествују у формирању прилошких израза са значењем неодређености (*на неки/један/одређени* и сл. *начин*), (не)идентичности (*на други/исти/сличан* и сл. *начин*) и широке групе израза са различитим значењима која се могу одредити као: а) начинско значење са компонентом оцене, б) значење (не)уобичајености начина вршења радње, и в) значење усклађености са одређеним нормама, моделима, мерилима квалитета, мерилима односа уложеног напора и резултата.

Лексичком компонентом у функцији обавезног детерминатора израз *на следећи начин* предордеђен је за катафорску употребу, која није карактеристична за прилошке изразе.

Прилошки изрази са личним и поредбеним значењем обухватају две групе израза: а) прилошке изразе са присвојним заменицама, којима се надокнађује непостојање заменичких прилога са оваквим значењем у српском језику, и б) прилошке изразе са присвојним придевима, који означавају начин вршења радње својствен националној, религиозној, културолошкој, социјалној и сл. групи (односно њеном типичном представнику). Знатно мање продуктиван тип израза са поредбеним значењем представљају изрази у форми *по*+акузатив.

Бројевне лексеме у прилошким изразима ретко задржавају бројевно значење: најфреквентније од њих, *један* и *други*, најчешће не остварују своје бројевно значење, док називи за декадне јединице функционишу као еквиваленти прилога *много*.

Парадигматске варијације синтагматских прилошких израза са именицом *начин* остварују се укључивањем факултативног детерминатора. Бројношћу се издвајају варијације у којима је исказан степен квалификације начина, било елементом у неком од

степену компарације, било прилошком лексемом са значењем екстензификације, интензификације, једнакости или неодређености.

1.2. Синтагматски начински прилошки изрази реализују се и са другим именичким лексемама, углавном у форми беспредлошког инструментала или у+локатив. Типови ових израза су, према значењу именичке лексеме, следећи: 1) изрази са именицама *стил, манир, светло, издање*; 2) изрази који изражавају својство инхерентно радњи (са именицама *глас, око, поглед, ход, корак* и сл.); 3) изрази са значењем брзине и интензитета радње (са именицама *брзина, темпо, снага*); 4) изрази са значењем вољности; 5) изрази са значењем класификационог основа.

Прилошки изрази са именицама *светло* и *издање* карактеристични су по томе што се односе на резултат радње, односно на слику који субјекат оставља о себи или некоме/нечему, те су лексички везани за глаголе типа *представити, показати*.

Прилошки изрази са значењем својства инхерентног радњи обухватају изразе са именичким лексемама које означавају интегрални део вршиоца радње (онај којим се дата радња директно врши) или понављају семантичке компоненте глагола: *гледати X очима/погледом, ухватити X руком/покретом* и сл. Детерминатори по правилу означавају физичку карактеристику саме радње, или емоционално стање/став актера који се оспољава у току вршења радње.

Прилошки изрази са значењем брзине и интензитета радње јесу две по фреквентности и продуктивности веома различите групе. Продуктивнија група – изрази са значењем брзине – остварује се са именицама *брзина* (најчешће) и *темпо, ритам, динамика* (знатно ређе). Док је именица по правилу у форми беспредлошког инструментала, обавезни детерминатори могу бити остварени и у генитиву, као неконгруентни атрибути (*брзином муње*). Синтагматски прилошки изрази са значењем интензитета радње јављају се углавном са именицама *снага, жестина* и, најчешће, детерминаторима *сав* и *пун*.

И синтагматски прилошки изрази са значењем вољности слабо су продуктиван тип који се реализује углавном са именицом *воља* и невеликим бројем детерминатора; остали изрази, у нашој грађи *из чиста мира* и *на своју руку*, несистемског су образовања.

У творби прилошких израза са значењем класификационог основа учествују именичке лексеме које су углавном везане за по једну предлошко-падежну форму (у *X смислу, у X погледу, по X принципу, на X плану*), па је њихова продуктивност везана за варијације детерминатора.

2. Предлошко-именички типови начинских прилошких израза остварују се најчешће у форми *са*+инструментал. Значењски су веома разнородни и представљају веома продуктиван модел. Јављају се са следећим значењима: (а) значење испољеног емоционалног става актера према самој радњи или објекту акције (нарочито фреквентни у јавном језику: *са задовољством* и *са поносом*); (б) значење става актера у погледу (не)уверености у оно што се реченицом износи; (в) значење степена ангажовања актера у реализацији радње (са именицама *лакоћа, напор, мука*).

Неки од ових израза као антонимне имају изразе типа *без*+генитив. С друге стране, малобројни су предлошко-именички изрази који се остварују у другим формама, као нпр. изрази са значењем темпа (*на брзину* и сл.), изрази са именицама *око, глас* (углавном *испод ока* и *из гласа* са неколиким варијацијама) и изрази са значењем контроле вршиоца над радњом (*под морање, по традицији* и сл.).

V. ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА КОЛИЧИНСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

Прилошки изрази са количинским значењем углавном исказују значење мере (Ковачевић 2007: 40), па се и најфреквентнији тип ових израза реализује са именицом *мера* у функцији исказивања категоријалне семантике. Остали изрази, мање или више граматикализовани, имају на именичкој позицији именицу *количина* (најчешће) или именице спецификоване семантике – које се односе на пребројиве ентитете или појаве са специфичним обележјима мере – *број*, *степен*, *обим* и сл. Неки од израза супституентни су прилошким еквивалентима.

V.1. Прилошки изрази са именицом *мера*

Прилошке изразе са количинским значењем класификоваћемо према именичкој лексеми, те одвајамо изразе са именицом *мера*, као најнеутралнијим експонентом категоријалне семантике, у засебан подтип. У другом подтипу су изрази са другим именичким лексемама. Основни поткритеријум класификације јесте семантички (значење детерминатора), а секундарни критеријум класификације – формални – донекле се преклапа са семантичким, будући да су предлог и падежна форма носиоци релационе семантике.

Изрази са заменичким детерминатором (демонстративном или количинском заменицом) остварују се у формама *у X мери* и *до X мере*, при чему је у функцији обавезног детерминатора најчешће заменица *тај*, а ређе *толики*, *који* и *колики*. Иако предлог *до* „у дати прилошки израз уноси семантичку компоненту 'граничног степена количине' неприсутну у локативној форми прилошког израза” (Ковачевић 2007: 41), генитивни и локативни модел по правилу су међусобно супституентни, што се види „и по томе што и са овим и са локативним типом прилошког количинског израза алтернирају исти количински прилози” (Исто: 41). Дакле, и локативни изрази и изрази у форми генитива с адлативним предлогом конкурентни су истим еквивалентним заменичким прилозима, на пример:

у тој/толикој/оној и сл. мери

Он је *у толикој мери* [→ *толико*] зависио од тог човека да није смео да га види другачије. (Пиштало, 114); Утолико ћемо овде изложити само главне теоријске поставке и конструкте, *у оној мери* у којој [→ *онолико* колико] су они утицали на наше опредељење за когнитивну лингвистику и обликовали стратегију истраживања у овом раду. (Расулић 2004: 16);

до те мере

До те мере [← *Толико*] нисам могао да схватим да је то она да сам се све време бојао да смо ипак погрешили... (Огњеновић, 155); Наш однос према војној обавези у међувремену променио се *до те мере* [← *толико*] да данас бар педесет одсто предвиђених за војни рок сматра да ће бити боље ако би поменути обавезу „одслужили”

у неком музеју... (НИН 2956, 23.8.2007, 26); Данас, више него икада, јужњачки дијалекти српског језика, захваљујући двојници споредних јунака „Срећних људи” Синеше Павића, *до те су мере* [← *толико* су] коришћени у овдашњим хумористичким серијама да се хумор једино свео на нагласак на првом слогу и фрљање падежима. (НИН 2935, 29.3.2007, 39); *До те мере* [← *Толико*] је све пресложено, не би ни сопствену мајку разазнао. (Опсада, 182).

у којој/коликој мери, до које мере

Првенствено ћемо утврдити да ли, и у *којој мери* [← *колико*], сарадња ученика приликом рада на мрежама појмова доприноси бољем успеху... (Зборник Комуникације, 142); Даља анализа показате да ли, и у *којој мери*, примена ове методе [...] утиче на трајност стечених знања. (Зборник Комуникације, 311); Према је спорно у *којој мери* [← *колико*] усмена причања о животу јесу или могу бити повезана са предањима [...], Ђопићева збирка је, бар делимично, дата у облику мемората... (Узданица VI/1, 79); Данас нам више и не пада на памет у *којој мери* [← *колико*] су стара племићка друштва била психодинамички уништена. (НИН 2930, 22.2.2007, 66); *До које мере* [← *Колико*] дубину сродничких осећања узрокује наследна генетска подударност код рођака, а колико је непосредни производ саме свести о сродништву... (Огњеновић, 21).

Синтагматски изрази са именицом *мера* у функцији неиспустивог детерминатора могу имати и придеве *велики* и *мали*, као и њихове компаративне и суперлативне облике. Израз у *великој мери* има свој прилошки еквивалент, *увелико*, који алтенира са адјективом у позицији обавезног детерминатора. Остали изрази имају делимичне семантичке еквиваленте – прилошке лексеме *многа*, *умногоме*, *увелико*, *више*, *мање* и сл., што показују следећи примери:

(а)

Када је одлучио да уђе у коначан обрачун са криминалом, схватајући крајем 2002. године да то више не може да се одлаже, убијени премијер Зоран Ђинђић у *великој мери* [← *увелико*] се одрекао услуга двојице својих блиских сарадника. (Standard 59, 6.7.2007, 13); Тако би се у *великој мери* [← *увелико*] зауставило дејство штетних гасова на градску средину. (НИН 2932, 8.3.2007, 33); Глобалном успеху у *великој мери* [← *увелико*] помогло је то што су његове креације носиле многе глумачке и музичке звезде. (Gloria 313, 3.6.2009, 70); На климу у одељењу у *великој мери* [← *увелико*] утичу и структурна питања организације рада... (Зборник Комуникације, 78); Ови фактори у *великој мери* [← *увелико*] зависе од ставова наставника. (Зборник Комуникације, 89).

Израз у *великој мери* није у свим позицијама супституентан прилогом *увелико*, или је обичнија супституција неким другим, блискозначним прилогом, на пример:

(б)

У складу са тим, његов речник, поруке које је преносио, догађаји на којима се појављивао и његов стил одсликавали су у *великој мери* [← *веома*] конзервативног политичара... (Standard 99, 11.4.2008, 15); То је у *великој мери* арбитарни језик [← *веома* арбитаран језик] који се одликује хијерархијском организацијом појмова... (Зборник Комуникације, 243); Не може све, али у *великој мери* моја реч може помоћи [← моја реч може *многа* помоћи]. (НИН 2978, 24.1.2008, 13);

(в)

Атентат на краља Александра у Марсеју, извршен 9. октобра 1934. године, представља можда у *већој мери* [← *више*] него што је то случај са осталим политичким убиствима, очигледну међународну заверу. (НИН 2959, 13.9.2007, 25); Причали смо о томе да њихова екипа почне у *већој мери* [← *више*], организовано, да пише за „Погледе”. (НИН 2986, 20.3.2008, 43); Афоризми су утолико упечатљивији што су сличности у *већој мери* [← *више*] неочекиване. (Кликовац 2004: 106);

(г)

И поврће је засад мање погођено сушом него ратарске културе, јер се у *највећој мери* [← *највише*] производи тамо где има система за наводњавање. (НИН 2953, 2.8.2007, 27); Зна се да су пожари у *највећој мери* избили [← избили *највише*] због немара локалног становништва. (НИН 2953, 2.8.2007, 30).

Како примери показују, управна реч неретко предодређује модел супституције израза прилогом. У случајевима када се квантификација односи на трајну радњу или њен објекат, могућа је замена и прилогом *много* и прилогом *увелико*, док је уз глагол свршеног вида чешћи прилог *много* (упор. *много сам ти помогао / много сам ти помагао // *увелико сам ти помогао / увелико сам ти помагао*). Зависност од глаголског вида може бити последица значења прилога *увелико*, који, осим количинског, садржи и значењску компоненту дужег развијања радње у времену, која може бити и преовлађујућа (Они *увелико* раде, Филм је *увелико* почео).¹⁷⁶ У случајевима у којима би присуство темпоралне значењске компоненте изазвало двосмисленост, уместо израза у *великој мери* може доћи прилог *умногоме*. Додатно, уколико се радња исказана предикатом схвата као акција која се остварује на различитим пољима, у различитим сегментима, при замени прилогом *умногоме* активира се и семантичка компонента „по много чему” (*умногоме сам ти помогао, умногоме зависи*).¹⁷⁷

Осим тога, уколико се прилошки израз односи на придев, алтернираће и са прилогом *веома* (у *великој мери* конзервативан → *веома/умногоме* конзервативан). Уз придевску лексему јавља се и израз у *већој мери* (неочекиване), у реченичној конструкцији са

¹⁷⁶ РМС даје следећа значења прилога *увелико* (*увелике*): 1. „знатно, много, јако, у знатно великој мери“ (са потврдама: Почео управитељ [...] увелико наручити дивљач. Повеле свога [коња] – храмље увелике); 2. „у пуном јеку, замаху, у најбољем току” (са потврдама: Кад стигосмо пред школу, а она гори увелике. Сазнаје се да веч увелико хапсе. Јесен је већ увелико) 3. „већ давно, одавно” (са потврдама: Већ је био увелике дан. Поноћ је већ била увелико прошла када [...] стиже кући).

¹⁷⁷ РМС дефинише значење прилога *умнојоме* као „у великој мери, по много чему”. У грађи смо забележили и примере са одвојеним предлогом (...сетила сам се те, по његовој причи, омиљене пословице његовог деде који је своје унуку у *мнојоме* био узор, а у потпуности лична неисцрпна антологија народне мудрости. (Огњеновић, 121). Фреквенцију прилога *умнојоме* у односу на *увелико* у количинаком значењу показују и забележене потврде у грађи (нпр. Једно је, ипак, евидентно: политичка судбина Србије *умнојоме* је одређивана на сасвим нетранспарентним местима... (НИН 2959, 13.9.2007, 23); Кристијан Бернар, који је *умнојоме* опонашао прокаженог Волта Лајлихеја, направио је 12 година касније, 3. децембра 1967, прву трансплантацију срца. (НИН 2958, 6.9.2007, 51); То је било време Бориса Јељцина у Кремљу, а у међувремену свет се *умнојоме* променио, од тероризма до америчких војних интервенција широм планете. (НИН 2978, 24.1.2008, 17); То би *умнојоме* допринело опстанку и бољем функционисању Музеја. (Standard, 31.1.2008, 81)). Прилог *увелико* забележен је само у значењу „у пуном јеку, у замаху” (нпр. „Вук Караџић данас не би морао да путује чак овамо због тога, јер се велика поезија на српском језику *увелико* рађа и овде, у Гетеовој домовини, такорећи испод прозора његове куће у Вајмару.” (Елдorado, 121)).

значењем реципроцитета. Од замене израза еквивалентним прилогом овде би обичнија била или замена читаве конструкције синтетичким компаративом (*неочекиваније*) или, с обзиром на то да је придев префигиран префиксом *не-*, аналитичком формом низлазне компарације (што су сличности *мање очекиване*).

Преостају нам примери у којима се прилошки израз не може заменити прилогом. У овим примерима радња или њен објекат, који подлеже квантификацији, схвата се као акција (или структура) сложена од делова, на пример:

Да ли се на основу овога може закључити да је акценат неуређен, како мисли Маретић? Изгледа да неће бити баш сасвим тако, мада је јасно да је у *великој мери* [= великим делом] ипак тако. (Узданица IV/1, 14); Њен је огроман архив стављен под комисијску контролу, и убрзо у *великој мери* отворен [= отворен је велики део архива]. (НИН 2911, 12.10.2006, 22); Описујући своје сусрете са српским (*и у мањој мери* црногорским) званичницима [= описујући сусрете са већим бројем српских него црногорских званичника // описујући већи број сусрета са српским и мањи број сусрета са црногорским званичницима], Карла дел Понте открива и детаље обавештајне потере за хашким бегунцима... (НИН 2986, 20.3.2008, 24); Спремни смо да у *највећој мери* финансирамо испитивања [= спремни смо да финансирамо испитивања највећим делом]. (Ковачевић 2007: 42; Блиц).

Израз у *већој* или *мањој* (*мањој* или *већој*) *мери* еквивалентан је прилошкој синтагми *мање* или *више* (редослед прилога је ирелевантан):¹⁷⁸

Наравно, Тадић и Николић као истакнути представници две Србије, се вероватно још дуго неће срести у влади, али ће грађани већ 12. маја приметити да ће нова влада у *већој* или *мањој мери* [← *више* или *мање*] бити мешавина победника и поражених у октобарској револуцији. (НИН 2986, 20.3.2008, 11).

Израз у *највећој могућој мери* одговара реченичном еквиваленту *што је више могуће* и (ли) конструкцијом *што више* (или *што мање*, уколико је управни глагол негиран), на пример:

Утолико је упорније и вештије скривао непријатељство и тако скривено користио у *највећој могућој мери* [← *што је више* могуће]. (ПСЧ, 16); Потреба да посланици у *највећој могућој мери* не виђају [← у *најмањој могућој мери* виђају / *што мање* виђају] друге људе него да комуницирају само између себе сасвим је психолошки разумљива. (НИН 2948, 28.6.2007, 13).

Прилошки изрази са значењем неодређене квантификације реализују се са придевским детерминаторима *известан*, *одређени*, у локативној и генитивној форми (у+локатив, до+генитив), без разлике у значењу. Ови изрази немају својих прилошких еквивалената, али су блискозначни прилозима *донекле*, *делимично*, и углавном су с њима међусобно заменљиви, што показују примери:

¹⁷⁸ Са сличним значењем је и прилошка полусложеница *мање-више*, док полусложеница *колико-штолико* има значење „донекле, барем нешто” (РМС, s. v. *колико*): Покушај Руса да уђу у финансијски систем Србије [...] *мање-више* смо превазишли. (НИН 2948, 28.6.2007, 26); Силајић очекује да ће тензија и даље бити, али и да ће пресуда помоћи да се успостави *колико-штолико* нормалан ред. (Политика 33516, 27.2.2007, 4); Гувернеру НБС [...] једва је пошло за руком да наиђе на руску банку која *колико-штолико* одговара његовим америчко-немачким стандардима... (НИН 2948, 28.6.2007, 26).

Што се Хрватске тиче, она може у *извесној мери* [← *донекле*] бити сигурна да ће се прикључити ЕУ... (НИН 3050, 11.6.2009, 27); Наведени „троугао” (*референција : симбол – референт*) је у *извесној мери* [← *донекле/делимично*] подобан односу *значење : знак – означено*. (Узданица V/1, 23); Мислимо да је и једна и друга теза прихватљива, у *извесној мери* [← *донекле/делимично* прихватљива]. (Узданица V/1, 18); Простор је у *извесној мери* [← *донекле/ делимично*] адаптиран према потребама амбасаде. (Gloria 263, 18.6.2008, 86); Тако је речима Ристивојевића и Јочића ДСС суспендовао и Устав и законе и изборе и демократију и људска права, све оно што се у *одређеној мери* [← *донекле/делимично*], али никада не сасвим, суспендује у ратном стању. (НИН 2959, 13.9.2007, 18);

С друге стране су стизали такви потези, а ја сам покушавао да их *до одређене мере* [← *донекле/делимично*] изменим. (Вести ТВБ92, 8.9.2008: Томислав Николић).

У једном примеру налазимо и готово плеонастичан спој израза и прилога, у *извесној мери или делимично*:

Поповић је уверен да „ни људима у нашем позоришту, ни онима који су ван позоришта комад читали, а вероватно у *извесној мери или делимично* и нама, није било довољно јасно шта значи тај комад”. (НИН 2947, 21.6.2007, 50).

Висок степен мере исказује се изразима са придевским лексемама *приличан, знатан, значајан, пун* у функцији неиспустивих детерминатора. Само је израз у *приличној мери* конкурентан прилошком еквиваленту, док се остали изрази не могу увек заменити прилозима *знатно, значајно и потпуно*:

Каријера Волфовица сада у *приличној мери* [← *прилично*] зависи од резултата увиђаја који прави 47-члани одбор... (Политика 33563, 17.4.2007, 5); Платили смо скупу цену што смо у *знатној мери* [← *знатно*] подржавали Совјетски Савез и што смо и неке Марксове идеје прихватили као догме. (НИН 2986, 20.3.2008, 46); Кључно је [...] колики је број оних који сматрају да та правила у *значајној мери* [← *?знатно*]¹⁷⁹ угрожавају њихове интересе... (НИН 2953, 2.8.2007, 25); Са оценом Пјонгјанга се, у *знатној мери*, сложио човек од кога се то могло најмање очекивати. (НИН 2930, 22.2.2007, 69); Ово истовремено значи да најаве Бердимухамедова да ће избори бити у *пуној мери* демократски [...] треба примати сасвим условно. (Политика 33458, 28.12.2006, 2); У *пуној мери* на овом задатку ангажовати Партију и све масовне организације. (Т2, 274).

И израз у *доброј мери* има значење интензификације. У њему се придев *добар* јавља у значењу „велики”,¹⁸⁰ а израз је блискозначан изразима у *приличној мери, у великој мери* и сл. Осим тога, начелно је заменљив и прилогом *добро* („у пуној мери, у високом степену, веома” (РСАНУ)) и, нарочито тамо где би употреба прилога *добро* изазвала двосмисленост због значења оцене, прилогом *добрано* („доста, подоста,

¹⁷⁹ Прилог *значајно* може се односити и на меру, али увек са присутном значењском компонентом квалитета, нпр.: „У адвокатури влада готово јединствен став да би требало *значајно* [← у *значајној/знајној мери*] изменити оне одредбе које се односе на пуномоћнике...” (НИН 2933, 15.3.2007, 33).

¹⁸⁰ РСАНУ у оквиру значења које смо сумарно окарактерисали као „велики” даје следећа значења придева *добар*: „а. велики по физичким размерама, маси, количини”, „б. обилно, богато одређен, знатан, велики по износу” (потврде садрже синтагме: *добар дио, добра мера, добри новци, добра цијена*), „в. кад се истиче да је одређена мера сигурно испуњена или и надмашена: у пуној или појачаној мери (броју, количини и сл.) узет пун, читав” (са потврдама: *добра шрећина, добра два саша, добар километар*).

прилично, у знатној мери (РСАНУ); упор. „активности су биле у доброј мери / добрано организоване са Запада” : „активности су биле добро организоване са Запада”):

На страну ондашња РТС реторика, али, у ових седам година, од 2000. наомамо, постало је поприлично јасно да су активности на обарању Слободана Милошевића у *доброј мери* [← *добрано*] биле финансиране и организоване са Запада. (НИН 2959, 13.9.2007, 22); Ковачевић понавља већ познато тумачење да се овде ради о настојању Русије да се, пошто је економску моћ у *доброј мери* [← *добрано*] повратила, врати и на старе политичке позиције моћи. (НИН 2948, 28.6.2007, 26); Јавност једног глумца је у *доброј мери* [← *добрано*] лажна, створена сликом нечега што су његове улоге... (НИН 2948, 28.6.2007, 62);

Глума јесте у *доброј мери* приказивање, пре свега унутрашњости, а као што сами кажете, у *доброј мери* и спољашњости. (НИН 2948, 28.6.2007, 61).¹⁸¹

Изрази са значењем оцене јављају се са следећим детерминаторима: *прави, довољан/недовољан, разуман*. Изрази у *довољној/недовољној мери* конкурентни су прилозима *довољно* и *недовољно*:

Задржаћемо се на овоме јер сматрамо да у *довољној мери* [← *довољно*] одсликава изузетност једног научноистраживачког напора. (НИН 2960, 20.9.2007, 74); Мислим да многи наши политичари не познају проблематику у *довољној мери* [← *довољно*], неки су уцењени а неке је просто немогуће одвојити од фотеље... (Европа 172, 26.7.2007, 43); Да ли су наши научници [...] у *довољној мери* [← *довољно*] промовисали своје резултате, да ли су их учинили доступним светској научној јавности? (НИН 2960, 20.9.2007, 74); Тај кодекс [...] не пружа ни могућност правницима да се у *довољној мери* [← *довољно*] ослоне на оно што су новинари одредили као профил свога ваљаног деловања... (НИН 2953, 2.8.2007, 21); Поред овог проблема, Србија, као и друге земље региона, иако у *недовољној мери* [← *недовољно*] интегрисана у светски финансијски систем, осетиће последице све вероватнијег значајног успоравања... (НИН 2986, 20.3.2008, 26); То што ми радимо запажено је и овде, добили смо одређена признања, али можда не у *правој мери*. (Базар, 26.6.2009, 18); А увече, кад изађем, попијем понеко пиће, наравно у *разумној мери*. (Gloria 263, 18.6.2008, 134).

Изрази са именицом *мера* и детерминатором са значењем једнакости (*исти, једнак, подједнак*) реализују се у форми у+локатив, али и у форми беспредлошког инструментала (која је уобичајена уз глаголе *вратити, узвратити, реванширати се* и сл.), на пример:

На сву срећу, данас му родитељи не враћају *истом мером*. (Gloria 269, 30.7.2008, 99); То још увек не значи да су све земље региона у потпуности и у *подједнакој мери* спремне за улазак у ЕУ. (Vreme 909, 5.6.2008, 26).

Предлошко-именички изрази са именицом *мера* остварују се у формама *без+генитив* и *преко+генитив*. Оба израза могу се остварити и у варијанти са факултативним детерминатором који је редовно општа придевска заменица, чиме се подржава значење универзалне квантификације, на пример:

¹⁸¹ У последњем примеру свака замена изазвала би двосмисленост због хомоформности са придевом.

Потпомогнут *без икакве мере* од свих водећих политичких снага, бар како расуђује аугсбуршки историчар Андреас Виршинг, Хитлер је за непуних годину и по дана успео да постане неограничени диктатор... (НИН 2986, 20.3.2008, 101); И поред брижљиво чуваних, оноликих расада заветрине [...] ветрине из куле занизаше, па нарасташе *преко сваке мере* у беспризорне напасти. (Опсада, 33).

Ови изрази сродни су фразеологизму *превршити (сваку) меру*, са значењем „потпуно претерати“:

[...] али је овогодишње арлаукање [...] *превршило сваку меру* (Vreme 946, 19.2.2009, 14); Тада се, док сам још био у тим мислима, десило нешто што ме је изазвало и *превршило меру*. (ПУЕК, 36).

Само је један израз са значењем пуне мере реализације радње несводив на било који шири творбени модел количинских прилошких израза, пре свега по именици која у њему функционише као управна лексема. То је израз *до миле воље*, са немогућношћу укидања детерминатора или његове замене. Додатно, немогућа је и промена форме овог израза на било који начин, па је он потпуно блокиран и непродуктиван:

Према НИН-овим сазнањима, прве три цифре, иза позивног броја, говоре да је реч о једној од тзв. специјалних белих картица, с којих се бесплатно телефонира *до миле воље*. (НИН 2959, 13.9.2007, 21); Клинци [...] имају прилике да трчкарају *до миле воље*... (Gloria 252, 2.4.2008, 71).

Можемо закључити да се прилошки изрази са именицом *мера* остварују као предлошко-именички и као синтагматски, када у функцији неиспустивог детерминатора имају заменичке и придевске лексеме. Изрази са демонстративном или количинском заменицом у функцији обавезног детерминатора остварују се у формама у+локатив и до+генитив. Типови су супституентни и један другим и истим прилозима, иако предлог *до* изразу даје значењску компоненту крајње границе.

Придевске лексеме у функцији неиспустивог детерминатора најчешће су: *велики, мали* (и у компаративним и суперлативним облицима), *известан, одређени* (у изразима са значењем неодређене квантификације, у локативној и генитивној форми), *приличан, знатан, значајан, пун, добар* (са значењем интензификације). Изрази са значењем оцене јављају се са детерминаторима *прави, довољан/недовољан, разуман*, а изрази са именицом са значењем једнакости садрже придевске лексеме *исти, једнак, подједнак* и реализују се у форми у+локатив и у форми беспредлошког инструментала. Предлошко-именички изрази *без мере* и *преко мере* могу укључити и факултативни детерминатор који је по правилу општа придевска заменица.

V.2. Прилошки изрази са другим именичким лексемама

Прилошки изрази са именицом *количина* остварују се најчешће у локативном синтагматском моделу (а могућ је и у форми *до*+генитив), како у сингуларној тако и у плуралској форми. Њима се количински одређују по правилу небројиви и, ретко, бројиви појмови, па и сама глаголска радња, када је овај израз маркиран у односу на израз са именицом *мера* (упор. *зевам у неограниченим количинама* : *зевам у неограниченој мери*):

Директор београдског аеродрома [...] изјавио је [...] да је ово први пут да је на аеродром слетео товар живих животиња у *оволикој количини*. (Press 885, 13.6.2008, 10); Иначе, ово је први пут да је слетео товар живих животиња у *овој количини*. (Press 885, 13.6.2008, 19);

[3]на се да рубље султана није смело бити бацано [...] Дакле, свакако га има у *знатним количинама*. (ПУЕК, 12); Љиљана Шоп вам уз исту [књигу] препоручује „удобну столицу, дебелу хладовину и добро вино у *пристојним количинама*” (Standard 111, 4.7.2008, 89);

Пред сваку представу ми се спава, *зевам у неограниченим количинама*. (Евгора 172, 26.7.2007, 46); Она лаже у *огромним количинама*. (разг.);

Причао је деци да у мору постоје рибе које подносе со у води само *до одређене количине*. (Последња љубав, 65).

Изрази са именицом *део* јављају се у форми беспредлошког инструментала и, веома ретко, у форми локатива с предлогом у. Специфични су по томе што се њима исказује количина мања од идентификоване целине, и што та целина не мора реално представљати структуру састављену од дискретних делова. У том смислу, *део* се схвата само као саставни део целине, без обзира на то да ли има јасне границе или је у том погледу неодређен. Управо због те неоређености, најфреквентнији су изрази *једним делом* (величина дела је потпуно неодређена, а израз је еквивалентан прилогу *делимично*), *добрим делом*, потом изрази са придевима *велики* и *мали* у функцији неиспустивих детерминатора, са значењем релативног одређења величине дела. Прилошки изрази са детерминаторима *мали* и *велики* и њиховим компаративним и суперлативним облицима супституетни су прилозима *мало*, *много* (*мање*, *више*, *најмање*, *највише*). Могућности супституције потврђују следећи примери:

Додатни проблем је и тај што су [...] Срби у овом делу Ораховца остали без струје, с обзиром на то да су немачки војници струју коју су добијали из агрегата *једним делом* [→ *делимично*] усмеравали и ка Србима. (Политика, 28.12.2006, 6); [Примери] јасно показују да је глаголска реч 'старија' од именичке или сл., тј. да се ту ради о редуктивној творби (чини се *добрим делом* у новије време). (Узданица IV/1, 12); На њен однос са новинарима утиче и то што је веома лепо васпитана, за шта су *добрим делом* заслужни родитељи и сестра. (Gloria 269, 30.7.2008, 74); После доласка Милорада Брацановића на место заменика директора тајне полиције, безбедносна питања [је] *добрим делом* преузео Јовановић. (Standard, 6.7.2007, 15); Евросонг је био значајан како за Јовану, тако и за нашу земљу, и поносан сам што сам *малим делом* [→ *мало*] помогао у томе. (Gloria 269, 30.7.2008, 28); Свесни смо да је читава ова прича о деловању страних обавештајних служби у Србији разоткривена *само једним малим делом* [→ *мало*], и да ће онај већи остати недирнут веома дуго... (НИН 2959, 13.9.2007, 23); Видик му је *мањим делом* [→ *мање*] изјела старост, а *већим делом* [→ *више*] смрз, болест... (Опсада, 83); Наизглед обимне девизне резерве

НБС су *највећим делом* [→ *највише*] обавезе НБС, чији би имаоци лако могли пожурити да наплате своја очекивања... (НИН 2986, 20.3.2008, 27); У томе се управо *највећим делом* [→ *највише*] и састоји Анина мисија. (НИН 2955, 16.8.2007, 45); Све је то, бар колико ја могу са просудим о томе, *највећим делом* [→ *највише*] ствар друштвене, односно породичне конвенције. (Огњеновић, 50); Овде се у *највећем делу* ради о имицу. (НИН 2932, 8.3.2007, 59).

Друге именичке лексеме конкурентне именици *мера* јесу *степен*, *обим*, *број* (кад је у питању одређивање количине бројивих појмова), *износ* („кад се одређење количине тиче новца” (Ковачевић 2007: 42)), а формирају синтагматске прилошке изразе у форми локатива с предлогом *у* и у форми генитива с адлативним предлогом *до*, којим се наглашава крајња граница мере. Заменљивост ових израза прилозима зависи од тога да ли придевска лексема у функцији детерминатора према себи има хомоформну прилошку лексему. У свим случајевима изрази са именицама *степен* и *обим* заменљиви су изразом са именицом *мера* и истим детерминатором:

Изузимајући – *до извесног степена* [→ *до извесне мере*] – само Демократску странку, све су остале српске партије ауторитарне, па чак и тоталитарне. (НИН 2959, 13.9.2007, 55); *До ког степена* [→ *До које мере / Колико*] искуства са одраслима и родитељима утичу на упознатост деце са природном средином? (Зборник Комуникације, 62)¹⁸²;

Бива и обратно, али у *тако минорном обиму* [→ у *тако минорној мери*] да се једва да уочити. (НИН 2948, 28.6.2007, 26); Сунити изашли у *великом броју* на биралишта (www.naslovi.net/danas); Крсташи у *великом броју* одлазе на Блиски исток у новоформиране крсташке државе... (wikipedia/Srednjovekovna_demografija); И раније је било таквих саобраћајних несрећа, али не у *оволиком броју*, можда зато што сад више људи има кола... (serbianSAFE.com); Наша саговорница сматра да Београд не може више да поднесе своје становнике у *оволиком броју*, и да зато ничу кућице на стамбеним зградама... (www.vreme.com/arhiva).¹⁸³

Предлошко-именички изрази са значењем крајњег степена остварују се у две форме. Прва, и чешћа, у+локатив, везана је за израз у *потпуности*, док се у другој, знатно мање фреквентној форми, *до*+генитив, јављају изрази *до краја* и, сасвим спорадично, *до максимума*. Оба генитивна израза заменљива су изразом у *потпуности*, а овај је израз еквивалентан прилогу *потпуно*. Осим тога, израз *до максимума* конкурентан је прилогу *максимално*:¹⁸⁴

¹⁸² Именица *степен* иначе је честа у научним и стручним текстовима када се одређеној појави приписује могућност егзактног, прецизног степеновања.

¹⁸³ Сама именица *број* учествује у декомпоновању прилога *много* и у другим падежним формама, нпр.: „Ко претендује да буде будала, мора направити *неверовајан број* [→ *неверовајно много*] будалаштина” (Бећковић, 97).

¹⁸⁴ У неким случајевима прилог *максимално* бива адекватније замењен изразом у *највећој мери*, што је одређено углавном контекстом (нпр. Али, када се одлучио на пуч, пише, знао је да мора да делује *максимално* [→ у *највећој мери*] строго и доследно. (Политика 33458, 28.12.2006, 2)).

За разлику од прилошког изрази у *целости*, конструкција у *целости* најчешће се односи на именички појам, тако да није супституентна прилогом већ придевом, на пример: „Два летња распуста сам у *целости* провела [→ Два *цела* летња распуста сам провела] код тетке у Грацу” (Огњеновић, 81).

Код свих осталих налази се дуги узлазни на првом слогу. Тај акценат ни у једном случају не одговара у *потпуности* [→ *потпуно*] глаголском. (Узданица IV/1, 12); Десно крило улазних врата било је широм, у *потпуности* [→ *потпуно*] отворено... (Вечерње новости, 21.2.2007, 11); Има и оних високошколских установа на којима су болошки принципи у *потпуности* [→ *потпуно*] завладали. (Политика, 30.10.2007, 5); Ипак, када је само две године касније краљевски брачни пар у *потпуности* [→ *потпуно*] променио своју политику, дошло је до прекретнице у односу званичне Русије према Србији. (НИН 2959, 13.9.2007, 25); Ипак, нисам [их изневерила] у *потпуности* [→ *потпуно*], јасно ми је, али зато што је то у једном тренутку превазишло моје моћи. (Огњеновић, 135); Троструке спремности три народа у БиХ није било никад у *потпуности* [→ *потпуно*], па чак ни у државноправном склопу двеју Југославија... (НИН 2956, 23.8.2007, 16); Када сте Ви одлучили да се у *потпуности* [→ *потпуно*] окренете игри у дублу? (НИН 2946, 14.6.2007, 41);

То значи да је такозвани либерални део политичког и друштвеног спектра у Србији поново [...] пронашао и *до краја* [→ у *потпуности* / *потпуно*] дефинисао своју златну коку у Србији. (Standard 59, 6.7.2007, 7); Беч никада није *до краја* [→ у *потпуности* / *потпуно*] искористио овај положај... (НИН 2959, 13.9.2007, 24); Вириш оданде у страху да неко не открије шта сам све прећутала, а не могу *до краја* [→ у *потпуности* / *потпуно*] да објасним зашто је све то тако. (Огњеновић, 37);

Већ сада су, истиче се, људски ресурси најмоћније армије на свету развучени скоро *до максимума* [→ *максимално/у потпуности/потпуно/до краја*]. (НИН 2956, 23. 8. 2007, 27).

Специфичну позицију у систему количинских прилошких израза заузимају изрази са именицама *корен*, *темељ*, *основ*, *изобиље* и сл., које или метафорички означавају крајњи степен вршења одређене радње (у смислу високог степена, као нпр. *из темеља променити* и ниског степена – *ни за длаку не променити*), или су везане искључиво за изразе (нпр. *на претек*¹⁸⁵). Израз *из темеља* само је делимично, у одређеним контекстима, заменљив прилогом *темељно*, будући да има значење „потпуно”, док прилог значи „на темељит, темељан начин, дубоко, свестрано, како треба; солидно, чврсто, снажно” (РМС, s. v. *темељито* (= *темељно*)). И саме потврде које се у РМС наводе показују да у њима чешће није него што јесте могуће заменити прилог изразом (*темељно* / *из темеља* претрести рад, *темељно*/**из темеља* организовати, *темељно* /**из темеља* се одморити, *темељно*/**из темеља* мислити, *темељно* / *из темеља* испитати). Иако се значење овог израза може интерпретирати као начинско, што је случај с прилогом *темељно* (*на темељан начин*, РМС), оно је преваходно интензификацијско (упор. нпр. *Бошко га је из темеља уздрмао* = *потпуно уздрмао*; *Она темељно чисти* ≠ *Она потпуно чисти*). Само када начинско значење интерферира са количинским, односно када „дубоко, свестрано, солидно” вршење неке радње подразумева и количински параметар, израз је заменљив и прилогом *темељно* и прилогом *потпуно*, на пример:

Наш циљ био је утолико теже остварив што смо били чврсто уверени да треба не само ослободити земљу од Немаца, него и *из темеља* [→ *темељно/потпуно*] променити старо

¹⁸⁵ Иако се у Правописном речнику (Правопис 2011: 382) наводи само варијанта са спојеним предлогом, у само једном примеру налазимо и на спојено писање: „Ни будала нема баш *напретек*, али се за нашег суседа сваке године нађе по једна” (ГКНВ, 47). Ово је свакако последица правописне норме која је важила у време публикавања великог дела корпуса (дублетно писање, в. Правопис 2009: 47). Треба приметити, међутим, да је одвојено писање ипак било далеко уобичајеније.

друштво које нам је изгледало непоправљиво труло... (НИН 2986, 20.3.2008, 46); Седам-осам година касније све се *из темеља* [→ *потпуно/?темељно*] променило. (НИН 2986, 20.3.2008, 46); Мене скоро никад није занимала та [...] лакоћа решења, а понајмање бих се тиме задовољила у овом случају, јер сам свесна да бих тиме *из темеља* [→ *потпуно/*темељно*] ишчашила ову своју дубоку унутрашњу мотивацију за самоконтролу. (Огњеновић, 5); Бошко је, међутим, био тај који га је *из темеља* [→ *потпуно/?темељно*] уздрмао, упркос мом очекивању... (Огњеновић, 120);

Јоргованка је била изван себе од среће; упита Зеку да ли јој заиста поклања ово епохално откриће које ће *из основа* [→ *потпуно*] изменити приступ уметности таписерије... (Елдорадо, 133);

Приче о томе како су се патриотски подизале паре са Пиночевих рачуна има *на претек*. (Политика 33458, 28.12.2006, 2); Све ми је то било дато свесрдно, у *изобиљу* и с много бриге. (Огњеновић, 175);

Прећутала сам све. Све што је у целој ствари било од крви и меса, све што ме истински повредило и сломило, све што је имало печат моје интимае, све што је и *за длаку* вирило изван општих места. (Огњеновић, 22).

Можемо закључити да су, поред именице *мера* као најфреквентније, у прилошким изразима са значењем количине заступљене и именице *количина*, *део*, *степен*, *обим*, *број* и неколико именица са специфичним значењем (*износ*, *темељ* и сл.).

Изрази са именицом *количина* остварују се најчешће у формама у+локатив и до+генитив, у сингулару или плуралу. Њима се количински одређују углавном небројиви, а сасвим ретко и бројиви појмови или глаголска радња. Изразима са именицом *део*, у форми беспредлошког инструментала и локатива с предлогом у (знатно ређе), исказује се количина мања од идентификоване целине, при чему та целина не мора реално представљати структуру састављену од дискретних делова. Најчешћи детерминатори су *један*, *добар*, *велики* и *мали*.

Остале именичке лексеме са којима се реализују количински прилошки изрази јесу *степен*, *обим*, *број* (уз бројиве појмове), *износ* (уз именице са значењем новца), а форме ових израза су у+ локатив и до+генитив. Предлошко-именички изрази са значењем крајњег степена остварују се у формама у+локатив (нпр. у *потпуности*) и, знатно ређе, до+генитив (изрази *до краја*, *до максимума*).

Прилошки изрази са именицама *корен*, *темељ*, *основ*, *изобиље* и сл. специфични су или по семантичком ограничењу – јер метафорички означавају крајњи степен вршења одређене радње – или по томе што је употреба именице везана управо за прилошки израз (нпр. *на претек*).

Супституентност свих ових израза прилозима условљена је постојањем еквивалентне прилошке лексеме, али и контекстом.

V.3. Закључак

Најфреквентнији тип прилошких израза са количинским значењем реализује се са именицом *мера* у функцији исказивања категоријалне семантике, док остали изрази садрже именицу *количина* или именице спецификоване семантике: *број*, *степен*, *обим* и сл. Семантика ових прилошких израза, који се остварују у синтагматском и предлошко-именичком моделу, условљава и могућност њиховог комбиновања са глаголском лексемом. Мера или количина исказују се, наиме, као одлике бројивих/небројивих и дискретних/континуалних ентитета, укључујући и диференцијацију према (не)састављености ентитета од дискретних делова. Стога смо све прилошке изразе овога типа разврстали у два подтипа: оне са именицом *мера* и оне са другим именичким лексемама.

1. Синтагматски прилошки изрази са именицом *мера* у функцији неиспустивог детерминатора могу имати демонстративне или количинске заменице и придевске лексеме. Најчешће се остварују у формама *у*+локатив и *до*+генитив. У функцији неиспустивог детерминатора јављају се придеви са значењем: а) димензије (*велики/већи/највећи*, *мали/мањи/најмањи*); б) неодређености (*известан*, *одређени*); в) интензификације (*(по)приличан*, *знатан*, *значајан*, *пун*, *добар*); г) оцене (*прави*, *довољан/недовољан*, *разуман*); д) једнакости (*исти*, *једнак*, *подједнак*).

2. Остале именице са којима се ови изрази јављају јесу: *количина*, *део*, *степен*, *обим*, *број*, и именице са специфичним значењем (*износ*, *темељ* и сл.). Предлошко-именички изрази најчешће имају значење крајњег степена (*у потпуности*, *до краја*, *до максимума*). Остали прилошки изрази са количинским значењем јављају се у пренесеном значењу (*из корена*, *из/до темеља*) и представљају устаљене обрте.

VI ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА УЗРОЧНИМ ЗНАЧЕЊЕМ

VI.1. Заменички изрази

Предлошко-заменички прилошки изрази јављају се као конкурентни заменичким прилозима само у узрочној и временској категорији (нпр. *пре тога*, *после тога*, *при том*). Уз то, заменички прилошки изрази са узрочним значењем веома су фреквентни, а образују се најчешће са заменицом *то*, у форми генитива с предлогом *због*. Осим ове форме, јављају се и изрази *услед тога*, *зарад тога* и други, знатно ређи од израза *због тога* и њему по форми истоветних израза са неком другом заменичком лексемом (*због нечега*, *због чега*, *због овога* и сл.). Прилошки изрази овога типа у великој су мери блокирани, односно између предлога и заменице није могуће уметнути детерминатор или је могуће додати веома ограничен број лексема. Тако за узрочне предлошко-заменичке изразе са факултативном лексемом у грађи имамо потврде само за тип *због свега тога*.

Израз *због тога* (веома ретко се јавља израз *због овога*) увек је заменљив прилозима *зато* и *стога*,¹⁸⁶ што показују следећи примери:

Због овога сам долазио а сад сневај како ти је воља. (Опсада, 17);

Због тога [→*Зато*] стану преговори, па ни макац. (Т1, 76); *Због тога* је он ту и *због тога* је довео Министра за неговање и чување српске културне баштине у свету, да то рашчисте. (Елдорадо, 135); *Због тога* [→ *Зато*], вероватно, последњих пет година и нису добијали плате, већ их је издржавао Комадина... (Елдорадо, 112); *Због тога* [→ *Зато*] ће се свом снагом свог талента пребацити на много важнију тему; описивање љубавног живота нашег главног јунака... (Елдорадо, 35); *Због тога* [→ *Зато*] је Хинденбург, по Уставу најмоћнији човек државе, примио Хитлера у кабинету. (НИН 2986, 20.3.2008, 100); *Због тога* [→ *Стога/Зато*] је Громов од надређених у Москви добио налог да ме посети. (НИН 2959, 13.9.2007, 29); Она (креативност) ствара мотивацију да урадимо више и, *због тога* [→ *стога/зато*], трајемо дуже. (НИН 2956, 23.8.2007, 33); *Због тога* [→ *стога/зато*] је као први Немац добио 1926. Нобелову награду за мир. (НИН 2986, 20.3.2008, 101); Сви мисле да имам много пара и да *због тога* [→ *стога/зато*] немам никаквих проблема. (Gloria 261, 4.6.2008, 57); *Због тога* [→ *стога/зато*] нико не може – за оно што се десило на подручју ове општине – пребацити одговорност на Републику Српску и њене политичке институције. (Политика 33516, 27.2.2007, 4); Што да нисте ви *због тога* [→ *стога/зато*] дошли да тражимо њега, наљутила се. (Огњеновић, 157); *Због тога* [→ *Стога/Зато*] је био веома зле воље... (ПЗК, 133);

Одговорио је *стога* [→ *због тога*] господину Комадини да Статут Комитета [...] предвиђа да се ово високо признање мора уручивати у месту деловања добитника...

¹⁸⁶ И прилог *ошуда* може имати узрочно значење, као нпр.: „Отуда ни то не чуди што се у неким срединама сматра да су очи демона [...] често црвене” (Ивић, 2002: 36).

(Елдorado, 87); *Стога* [→ *Због тога*], преподобни се умири покушавајући да бар нешто разазна. (Опсада, 36).

У једном забележеном примеру прилошки израз и прилог јављају се у истом исказу, где је њихова употреба мотивисана избегавањем понављања исте лексеме:

Због тога али и *зато* што није ефективно учествовала у доношењу одлука, сматра Кривокапић, Црна Гора треба да буде изузета из тужби БиХ и Хрватске. (НИН 2930, 22.2.2007, 17).

Како смо већ напоменули, израз је блокиран, а једина његова варијанта укључује лексему *све*, која одређује обим текста на који израз упућује. Како су заменички прилози настали „’улексемљењем’ приједлога и падежног облика демонстративне (с+тога, за+то) односно упитне замјенице (за+што)” а такву структуру, „али ’неулексемљену’ имају и узрочни прилошки изрази”, из овог паралелизма следи још један: „односи између елемената прилошког израза готово су блокирани попут односа морфема унутар прилога...” (Ковачевић 1986: 265):

Зато сам био забринут *због свега тога* баш са личног становишта. (НИН 2930, 22.2.2007, 23); *Због свега тога* шансе да наставите са физичким кажњавањем [...] врло су озбиљне. (Gloria 269, 30.7.2008, 130).

Израз *због нечега* има значење непознатости, неодређености узрока, што га чини несупституентним било којим узрочним заменичким прилогом. За разлику од прилошких израза *због тога* (и ретко *због овога*), израз *због нечега* не употребљава се анафорски (*Није то добро урадила. Због тога је тужна*) ни катафорски (*Тужна је због тога што то није добро урадила*). Имајући у виду да је форичка употреба заменичких прилошких израза једно од њихових основних обележја, као и то да било каква идентификација код израза *због нечега* изостаје, можемо рећи да се значењем неодређености овај израз сврстава у посебну групу прилошких израза каквих има и у другим категоријама (*на неком месту, у неком моменту, на неки начин, неко време, на једном месту, једног дана* и сл.).

Због нечега терам, у брзој причи откривам: Ранђел понекад упреда... (ТЗ, 34); Прво треба преко некога некако да *због нечега* отпевате нешто на телевизији. (Бећковић, 115); На мене, као и на свакога, утисак остављају они који су *због нечега* посебни, а такви људи обично немају никакве везе са светом славних. (Standard 111, 4.7.2008, 80); Упркос тоталном поразу принципијелности и фер-плеја, од бирача се *због нечега* очекује да се придруже протестима... (Vreme 909, 5.6.2008, 14); Мноштво качкета и марама се *због нечега* искупило на палуби. (Пиштало, 105); Он јој опет пришао и замолио да се врати у кабину, јер му *због нечега* смета њено присуство. (Грешник, 431); Нисмо нас двоје једини на свету који су негде кренули, па *због нечег* не стигли. (Грешник, 444).

Заменичко-упитно значење има израз *због чега*, семантички еквивалентан прилогу *зашто*, а функционално у улози основног конститутивног елемента „неинтегрисане упитно-узрочне реченице (нпр.: *Зашто/Због чега ниси дошао?*) или зависне објекатске узрочно-упитне реченице (нпр.: *Кажми ми зашто/што ниси дошао.*)” (Ковачевић 1986: 271). Ни узрочно-упитни изрази „не могу се подвести ни под чисто анафорично ни под

чисто катафорично, мада имају елемената и једног и другог. Говорник зна за постојање 'узрока' (што те прилоге приближава анафорским), али не зна који су то; а пошто се ти узроци износе у следећој реченици саговорника као у одговору [...] ови прилози и прилошки изрази ипак су више катафорског него анафорског типа" (Исто: 272).

Израз *због нечега*, за разлику од израза *због чега*, не укључује такву компоненту катафорског упућивања; њиме се само означава постојање узрока и говорниково претпостављање постојања узрока, без знања о самом узроку или очекивања да је он познат саговорнику. Ово се показује и у изразу *због нечег другог*, еквивалентном синтагматском прилошком изразу *из неког другог разлога*:

Да ли *због тога* или *због нечег другог*, нисам мислио на Милана Ст. Протића. (НИН 2955, 16.8.2007, 46).

Осим форме *због*+генитив, репрезентоване најфреквентнијим изразом *због тога*, узрочни предлошко-заменички прилошки изрази могу се остварити и као предлошко-заменичке конструкције *услед тога*, *зарад тога*, *захваљујући томе*, *на основу тога* (ређе: *на основу овога*), с тим што је свака могућа са додатном лексемом *све*, и *тим пре*, без могућности интерполације факултативне лексеме:

Тим пре Срби су поново маркирани као препрека срећној балканској будућности. (НИН 2986, 20.3.2008, 13); Овде ћемо разгледати грађу по реду, па онда *на основу тога* донети коначне закључке. (Узданица IV/1, 11); *На основу чега* то закључујеш? (Отпадник, 24); *На основу свега овога* можемо закључити да је корелација статистички значајна... (Зборник Комуникације, 248); *Захваљујући томе*, васпитно-образовни процес представља неисцрпан извор могућности за откривање све адекватнијих метода активног учења... (Зборник Комуникације, 317); Опозиција треба да буде свесна да је грађани нису бирали *зарад тога* да причају о свему и свачему... (Дневник РТС, 28.7.2008); *Зарад тога* неопходно је прибавити општи консензус не политичких актера већ грађана... (republika.co.yu); Шта је потребно за успешан брак и да ли сте *зарад тога* морали да пристанете на неке компромисе? (www.revija92.rs, бр. 638); Према речима станара, они су случај пријавили још пре шест месеци али је комунална инспекција немоћна *услед тога* што у стан не може да уђе. (blic.rs/beograd).

Управо број модела предлошко-заменичких израза са узрочним значењем, упоређен с бројем заменичких узрочних прилога (*зато*, *стога* и *зашто*) показује да су ови прилошки изрази „бројнији и семантички разнообразнији од узрочних заменичких прилога" (Ковачевић 1986: 265). Значење прилошких израза (и сличних конструкција) са узрочним значењем описано је у студији *Узрочно семантичко поље* М. Ковачевића, где се показује да се прилошким изразима може изразити знатно семантичко диференцирање типа узрока, односно изразити одређени (под)тип узрочног значења. Тако је израз *услед тога* обележен семантичком нијансом наглашавања супсумтивности последице под ситуациони узрок, *с обзиром на то* нијансом означава пропратнооколности узрок, *захваљујући томе* „позитивност" узрока, израз *на основу тога* означава узрок типа „критеријум", а *тим пр(и)је* додатни узрок¹⁸⁷ (Ковачевић 1988:

¹⁸⁷ „Нарочито је специфична семантика реченица с везницима *из једносйавној/иросйој разлоја шйшо* и

229–230). Изрази *зарад тога* и *поради тога* су стилски обележени. Због стилске или семантичке обележености свих заменичких прилошких израза (осим израза *због тога* који има најопштије узрочно значење и стилски је неутралан), заменивост ових израза прилозима начелно је могућа, али они нису потпуно еквивалентни.

На основу анализе заменичких прилошких израза са узрочним значењем закључићемо да се ови изрази најчешће образују у форми *због*+генитив, у највећем броју потврда са заменицом *то*, а ређе са неком другом заменичком лексемом (*шта*, *нешто*, *ово* и сл.). Осим ове форме, јављају се и изрази *услед тога*, *зарад тога* и други. Сви ови изрази лексички су скоро потпуно блокирани, са једином могућношћу проширења структуре укључивањем лексеме *све*. Израз *због тога* супституентан је прилозима *зато* и *стога*. Израз *због нечега* има значење непознатости, неодређености узрока, а израз *због чега* има заменичко-упитно значење.

Предлошко-заменички изрази са узрочним значењем бројнији су од заменичких узрочних прилога (*зато*, *стога* и *зашто*), а уз то су и семантички разнообразнији. Њима се може изразити семантичко диференцирање типа узрока, односно изразити одређени (под)тип узрочног значења.

VI.2. Синтагматски прилошки изрази

Синтагматски прилошки изрази са узрочним значењем остварују се са именицом *разлог* као носиоцем категоријалног значења. Како је *разлог* најопшти подтип узрочног значења,¹⁸⁸ и прилошки изрази са овом именицом везани су за најшири тип узрока. Најфреквентнија предлошко-падежна форма у којој се ови изрази оставрују јесте *из X разлога*, али се (далеко ређе, готово спорадично забележене у нашој грађи) јављају и генитивне форме с предлозима *са* и *због*. Као најфреквентнији обавезни детерминатор јавља се демонстративна заменица *тај* (и ређе *овај*), са улогом анафорског упућивања на претходно идентификовани разлог. Без обзира да ли је израз остварен у сингуларној форми или у плуралској варијанти, овај тип узрочних прилошких израза алтернира са узрочним заменичким прилогом и са еквивалентним заменичким изразом *због тога*:

Из тог разлога, следећи захтев постављен пред софтвер јесте омогућавање различитих начина предочавања веза и утврђивања таблице множења. (Зборник Математика, 98); *Из ових разлога* неопходно је спровести опсежна истраживања о

џим њрије шџо. Оне увијек подразумевају да постоји више разлога аргумената, од којих се употребом *из једносiавнои разлоiа шџо* наводи основни разлог (представља се готово као општепознати разлог), а употребом *џим њрије шџо* наводи се и додатни разлог (уз познате што се као подразумевајући не експлицирају)” (Ковачевић 1988: 153).

¹⁸⁸ „А разлог је уз ефектор најфреквентнији тип узрока у језику. Разлог је онај тип узрока што означава околности, стања, ситуације што потпомажу јављању узрока ефектора или узрока мотива. Под разлог дакле спадају сви услутни, пропратни моменти који као реализовани услови готово у потпуности предодређују тип посљедице (преко ефектора чију ’клицу’ у себи садрже). Као такви, разлози предодређују појаву и спонтаних и вољних ефектора. Разлогом, дакле, одређујемо све моменте што предодређују посредно (никад непосредно) посљедицу. То су пасивни узроци, којима се образлаже, аргументује посљедица или под које је она готово супсумирана. Разлог је како мисаоно тако и језички најшири тип. Зато је за његово изражавање језик предодредило најопштија узрочна средства користећи их у различитим контекстима. Основно значење најфреквентнијег узрочног приједлога – приједлога *због* – јесте значење разлога...” (Ковачевић 1988: 57).

ставовима које учитељи имају према сопственим комуникативним компетенцијама. (Зборник Комуникације, 312); *Из тих разлога* полиптонска структура увијек је и врло стилематична... (Ковачевић 2009: 12); *Из тих разлога* у реченицама с генитивном конструкцијом с приједлогом *од* та конструкција зависи и од префигураног глагола... (Ковачевић 2009: 55); *Из тих разлога* јавља се осећање инфериорности. (НИН 2958, 6.9.2007, 48).

Уместо заменице *тај* са истом се, анафорском улогом, јавља и лексема *наведени*:

Из наведених разлога у зависнословеним временским реченицама са сложеним изразима у форми везника на почетку обију клауза основна је ипак прва клауза... (Ковачевић 2009: 80);

Због *свих ових, наведених и ненаведених разлога и чињеница*, није никакво чудо што сам и пожелео да будем медиокритет своје врсте. (Бећковић, 75).

Прилошки изрази у којима као неиспустиви детерминатор функционишу демонстративне заменице у синтагми *овај или онај* имају значење наглашавања постојања већег броја разлога који се не идентификују:

Јер најбоље је, заиста, имати своју децу. Само што то некима, *из ових или оних разлога* стварно – није могуће. (Gloria 263, 18.6.2008, 162).

У изразу *из једног разлога* детерминатор је употребљен са бројевним значењем, и у нашем примеру катафорски упућује на наведени разлог (који у тексту следи):

Ове протесте покрајински естаблишмент није озбиљно схватио вероватно *из једног разлога* – у Србији не ради Уставни суд. (НИН 2948, 28.6.2007, 25).

Упитно-узрочни прилошки изрази *из ког разлога* (и у плуралској варијанти *из којих разлога*) супституентни су прилогом *зашто*:

Иначе, пожелео сам да пливам с ајкулама, али ме Ненад није пустио до последњег дана, не знам *из ког разлога* [→ *зашто*] – смеје се Бора. (Gloria 317, 1.7.2009, 37); Стога Венецијанској комисији није јасно *из којих разлога* [→ *зашто*] се законом заштићена употреба латиничног писма [...] више не спомиње изричито у Уставу. (НИН 2966, 1.11.2007, 18).

Ови изрази могу укључити и необавезни детерминатор, кад нису заменљиви прилогом:

Из којих је објективних разлога у Србији функција министра полиције тако важна? *Из којих субјективних разлога* није добро препустити га чак ни партнеру из (засад) принципијелне коалиције? (НИН 2934, 22.3.2007, 15).

Значење које се не може изразити заменичким прилозима имају прилошки изрази са општим заменицама *ма који, било који* у функцији неиспустивог детерминатора:

Кад Цветковић *из ма ког разлога* не буде у стању да у четвртак у један по подне означи почетак редовне седнице, то ће уместо њега моћи да учини Ивица Дачић. (Standard 111, 4.7.2008, 16); Пошто је капитал прикупљен на почетку од различитих појединаца,

нема разлога да се тај поступак не понови кад год друштву недостаје капитал ради проширења пословања *из било ког разлога*. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 24).

Веома су бројни у нашој грађи изрази са неодређеном заменицом *неки* у функцији обавезног детерминатора, како у сингуларној тако и у плуралској форми. Ови изрази имају значење неодређености, неидентификованости узрока (чије је постојање евидентно) и конкурентни су заменичком изразу *због нечега* или прилогу *однекуд*.¹⁸⁹

Карла дел Понте, *из неког разлога*, налази за сходно да напомене како је (неименовани) представник Сједињених Држава бележио све што је Вујовић рекао... (НИН 2986, 20.3.2008, 23); Лежао би поред ње и грлио је у сну, али *из неког разлога* није више на онај начин показивао интересовање... (Бобић Мојсиловић, 28); Само сам *из неког разлога* била ужасно љута, мада не могу тачно да објасним природу тога гнева који ме држи и дан данас. (Огњеновић, 106); А кад *из неког разлога* не може она тамо, многи од њих, који су први пут сели на њену зубарску столицу као деца, стижу овде код ње... (Огњеновић, 145); За разлику од жена које своју везу *из неког разлога* углавном сматрају доживотном, па била она брачна, или отворена... (Огњеновић, 41);

Један врло уважени српски историчар тврди да је међу хетеристима [...] био и извесни Николаос Галатис који је *из неких разлога* напустио читав овај подухват. (НИН 2959, 13.9.2007, 24); Касније су га саборци *из неких разлога* стрелили. (НИН 2959, 13.9.2007, 24).

Ни означавање већег броја разлога нема еквивалентних ознака у сфери узрочних прилога. Осим прилога у плуралској форми са демонстративним заменицама (*из тих/ових разлога*), ово значење могу имати изрази са количинским прилозима (или бројевним лексемама у функцији прилога, нпр.: *Урадила је то из милион (= много) разлога* (разг.)), и изрази типа *из (много)бројних разлога*. Како примери показују, ови изрази функционишу или као самосталне синтаксичко-семантичке јединице или имају катафорску улогу, будући да иза њих често следи набрајање разлога, те се у тим случајевима израз *из неколико разлога*, функционално посматрано, може заменити изразом *из следећих разлога*:

Запад не жели да заоштрава односе са Русијом зато што му је она потребна *из много разлога*. (НИН 2947, 21.6.2007, 59); Ту су долазиле *из много разлога*: неке су у рату пале у

¹⁸⁹ У вези са значењем прилога *однекуд*, у раду „Из проблематике модалних реченичних значења” (у Ивић 2002: 68–73), М. Ивић укратко наводи разматрање Вјежбице о значењској категорији неузнатости говорног лица са оним о коме / са оним о чему својим исказом саопштава. Ова је категорија код Вјежбице названа *иноративом*. Напомињући да треба испитати и могућност адвербијалног сигнализовања оваквог значења, М. Ивић говори о узрочном значењу прилога *однекуд*, али и о могућности да се податак о непознавању узрока искаже лексемом *нешто* („Мене нешто глава боли”). У нашој грађи забележили смо и израз *из нејознајшћ разлоја* (и у плуралској форми) који је конкурентан изразима и прилозима са значењем непознатости узрока (карактеристичан за публицистички стил). Ово се значење исказује и устаљеном клаузалном формом *ко зна из каквих разлоја*. („Има и мешања мотива тако да је `Дубровник` Пеђе Милосављевића смештен у српској соби, а портрет Николе Тесле Славомира Анђелића, *однекуд*, у словеначкој” (НИН 2957, 30.8.2007, 32); „До несреће је дошло када је комби марке `мерцедес` [...] *из нејознајшћ разлоја* при великој брзини слетео с пута и ударио у дрво” (Политика 33458, 28.12.2006, 1); „Истина је да си се, и поред тога што су за Душана били ангажовани најбољи лекари, *из ко зна којих разлоја*, упутила код Милеве, свима нама иза леђа” (Јовановић, 272)).

ропство, друге нису хтеле да се удају за сиромаше... (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 11); Сви смо свесни да је у ових 15 година највише страдао потенцијал војске *из много разлога*. (НИН 2959, 13.9.2007, 14); Целулит се данас доживљава првенствено као естетски проблем, мада он није само то, већ и озбиљан здравствени проблем који се јавља *услед многобројних разлога*. (реклама); Онај ко не одлази у њих, очигледно, то чини *из неколико разлога* [→ *из следећих разлога*]: или је асоцијални усамљеник, мада је кафана спасоносно место и за усамљенике, или има нечисту савест и плаши се јавног мњења. (Елдорадо, 31).¹⁹⁰

Синтагматски прилошки изрази са значењем идентичности, сличности или разлике узрока (разлога) остварују се са придевским детерминаторима са значењем подударности/неподударности (*исти, сличан, различит, други* и сл.). Ови изрази немају свог прилошког еквивалента, као ни остали узрочни синтагматски прилошки изрази са незамењивим детерминатором:

Уосталом, логично је да је он *из истих разлога* упамтио моје име из којих сам ја заборавио његово... (ПСЧ, 125); *Из истих разлога*, она презире своју браћу и њихове вршњаке. (Последња љубав, 140);

Из сличних разлога вучем огромне торбе. (Gloria 261, 4.6.2008, 111);

Јесте прељуба смешна реч, и мени дође да се насмејем, али *из другог разлога*. (Огњеновић, 184); Она је даје и краљици и каже да је носи *из другог разлога*, у знак кајања. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 41); Зато, или *из других разлога*, Папила је око себе изазивао, свуда где би се појавио, невероватне и често страшне приче. (Последња љубав, 66);

Такође, *из различитих разлога*, многе земље у ЕУ нису баш вољне да се више ангажују ... (НИН 3050, 11.6.2009, 27).

Познатост или непознатост разлога означава се различитим адјективним детерминаторима (*разумљив, познат, недокучив, непознат* и сл.), без идентификовања разлога, као на пример:

Ја ћу међутим, *из разумљивих разлога*, проговорити само о понечем... (Ивић 2005: 18); Зато сад *из разумљивих разлога* не могу да вам дам детаљнију информацију о томе... (НИН 2930, 22.2.2007, 59); Помоћ од очеве нису тражиле *из разумљивих разлога*. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 12); Снимљена је пилот-епизода, ТВ мрежа била је одушевљена, а тада је *из недокучивих разлога* све запело. (Gloria 273, 27.8.2008, 121).

Само постојање или непостојање разлога за вршење глаголске радње обележавају предлошко-именички изрази инструменталне форме (*с разлогом*) или у форми генитива с

¹⁹⁰ Посебним конструкцијама, које се не могу сврстати у прилошке изразе, примат се може дати једном разлогу као основном, на пример: „*Збој шпоја, а и збој других йрактичних разлоја*, предлагем да се за све људе којима некролози излазе у новинама усвоји један јединствен образац” (Бећковић, 100). Квалификација разлога, али и постојање примарних у скупу свих могућих разлога за вршење одређене радње, може се означити изразом *из начелних разлоја* („Као човек који је био у ОЕБС-у, ја нисам имао баш никакву намеру да учиним или предуздем кораке који би водили ка независном Косову, пре свега *из начелних разлоја*” (НИН 2930, 22.2.2007, 23); „Кад је он био ухапшен и суђен, Вукашин Катић *из начелних разлоја* и свог републиканског достојанства ни једног свог политичког пријатеља није молио да му спаси сина” (Отпадник, 32)).

предлогом *без (без разлога)*. Израз *без разлога* конкурентан је прилогу *безразложно*,¹⁹¹ док израз *с разлогом* није заменљив прилогом. Оба израза могу укључити и додатни, необавезни детерминатор, и само са додатним детерминатором могу бити остварени и у плуралској варијанти:

...видела си их и била си љута, *с разлогом*, ја сам болесни, посесивни јадник који те не заслужује... (Бобић Мојсиловић, 78); *С разлогом* је, вероватно, драстично измењена још само словеначка сала... (НИН 2957, 30.8.2007, 31); Уколико сте на сва 44 питања одговорили са да, ви више од свих волите своју отабину, и то *с разлогом*. (Бећковић, 91);

У ова времена, *са дебелим разлогом*, веома је популарна литература о тој теми. (Gloria 301, 11.3.2009, 114); Када се, не тако давно, нашао на политичкој бини, иза Војислава Коштунице а поред Велимира Илића, медији и политички ривали су *са сасвим добрим разлозима* критиковали Коштуницу... (НИН 2986, 20.3.2008, 11); Губитником се, *с много ваљаних разлога*, може прогласити и изузетно добар италијански филм „У сећању на мене”... (НИН 2930, 22.2.2007, 53); *Са већим правом и јачим разлозима* још арогантније седа за сто Новог Господина. (Бећковић, 78);

Бринуо је за Јерисену *без неког видног разлога*, осећао је под креветом укус прашине, под ханом трулеж. (Последња љубав, 155).¹⁹²

Осим са именицом *разлог*, узрочни прилошки изрази могу се формирати и са именицом *повод*, као ознаком узрока ужег, специфичног типа.¹⁹³ Форма у којој се

¹⁹¹ „Те јесени је израчунао да је већ три године потпуно *безразложно* [→ *без разлоја*] веран својој жени која не спава с њим готово исто толико.” (ПСЧ, 26)

¹⁹² Изрази који укључују придевске лексеме које квалификују узрок с обзиром на сферу попитања или деловања узрока, или с обзиром на оцену разлога (нпр. лицемеран, алтруистички), иако су релативно устаљени, представљају слободне синтагматске комбинације лексема и не укључују се у систем прилошких значења, па се не могу сматрати прилошким изразима. Исто се односи и на конструкције са бројевним лексемама у њиховом основном значењу (из два разлога и сл.). То су, на пример, следеће конструкције: „Директор овог музеја, пуковник Мирослав Кнежевић, каже да је крило Другог светског рата затворено и *збој безбедносних разлоја*, јер га је оноликог тешко сачувати” (НИН 2966, 1.11.2007, 33); „И онда је одлучено да се већина тога да а да један део остане под заштитом *из безбедносних разлоја*” (НИН 2932, 8.3.2007, 21); „Критичари тврде, пак, да је и на том пољу био недоследан, па да је *из идеолошких разлоја* неким владама, међу којима је и садашња у Ираку, одобравао позајмице” (Политика 33563, 17.4.2007, 5); „Миша Обрадовић се пре пет година *из њородичних разлоја* вратио из Париза у Београд” (Базар, 26.6.2009, 21); „И тако *из канонских разлоја* ни после укидања забране икона и идиоритмије, особеножићу се нису могли вратити стари, једном већ у општежиће преобраћени манастири” (ПСЧ, 54); „А одлазили су *из два разлоја*: да би оставили ред који тренутно није у преимућству, или да би у новом реду могли да се баве послом који њиховом реду не припада” (ПСЧ, 66); „А тражени позитивни извештај Карле дел Понте за ЕУ је у том тренутку важан, *из сасвим лицемерној разлоја*, да не би било очевидно да се прокламовани свети циљ заштите људских права и правда за жртве криши” (НИН 2986, 20.3.2008, 23); „*Из мној добрих разлоја*, које схватам, није веровао Булатовићу” (НИН 2986, 20.3.2008, 24); „Познати биолог Ј. Б. С. Халдејн, звани Цек, запитан да ли би живот дао за спас живота свога брата, [...] провокативно [је] одговорио да би *из шој алиџуристичкој разлоја* добровољно умро само кад би у питању био спас најмање два брата или осам блиских рођака” (НИН 2986, 20.3.2008, 41).

¹⁹³ „Као подврста разлога *повод* се у српскохрватском језику остварује као посебан тип узрока, јер је за његово изражавање, уз низ контекстуално условљених, формиран и контекстуално неусловљени елемент каузалне семантичке релације повод–посљедица: приједлошки израз *поводом*, одн. у *поводу* [...] Повод је увијек само једна карика у ланцу узрока што доводе до наведене посљедице. Сам по себи повод је недјелујући узрок. Он је то ’додајно дејство’ које потпомаже да, због већ присутних узрока, у датом моменту дође до реализације посљедице, која би се (будући припремљена другим узроцима) и без њега, повода, десила, али не у том тренутку.” (Ковачевић 1988: 58).

остварују ови изрази јесте *X поводом*, уз предлошко-именички израз *без повода*. Изрази типа *X поводом* у неким су случајевима заменљиви заменичким прилогом, али се при тој замени нужно губи семантичка спецификованост типа узрока:

а) са заменичким детерминаторима

Госпођа Нађа не може да зна [...] *којим поводом* [→ *зашто*] долази у његов мали стан у пет поподне. (Бобић Мојсиловић, 119); Умела је и раније да ми полети суза *тим поводом* [→ да ми *зато* полети суза], али више као потврда неке личне побуне и активног отпора. (Огњеновић, 130); У Београду је ову годишњицу обележила једино Нова комунистичка партија, чији је председник, професор Бранко Китановић, *тим поводом* [→ *?зато*] организовао пригодни скуп. (НИН 2986, 20.3.2008, 46); Социолог Зоран Христић поздравља идеју о именовању одбора и *тим поводом* каже:... (НИН 2930, 22.2.2007, 51);

б) са другим детерминаторима

Наравно, ја у јавности изричем своје мишљење *разним поводима* и свестан сам тога да је то једна врста утицаја. (Базар, 26.6.2009, 11); А то што је председник наше државе Борис Тадић у, *другим поводом* врло запаженом, интервјуу хрватској телевизији подвукао... (НИН 2948, 28.6.2007, 26).

На основу анализе синтагматских прилошких израза са узрочним значењем можемо извести следеће закључке:

У највећем броју случајева ови се изрази остварују са именицом *разлог* као експонентом најопштијег подтипа узрочног значења. Предлошко-падежна форма у којој се ови изрази далеко најчешће јављају јесте *из X разлога*. Знатно су мање заступљене генитивне форме с предлозима *са* и *због*.

Најфреквентнији обавезни детерминатори јесу заменичке лексеме, а међу њима је најчешће забележена демонстративна заменица *тај* (и ређе *овај*). Изрази могу имати сингуларну или у плуралску форму, а обе су заменљиве прилогом *зато*.

Остали детерминатори су *један, који, ма који, било који, неки, исти, сличан, различит, други* и сл. Детерминатори *разумљив, познат, недокучив, непознат* и сл. означавају познатост или непознатост разлога (узрока), не идентификујући га.

VI.3. Закључак

Прилошки изрази са узрочним значењем остварују се у два модела: заменичком и синтагматском.

Заменички узрочни прилошки изрази најчешћи су у форми *због*+генитив. Најфреквентнија заменичка лексема је *то*. Прилошки изрази овог типа ређе се јављају са другим заменичким лексемама, са другим предлозима или предлошким изразима (*услед, зарад, на основу*) или у другим падежним формама (*захваљујући томе, тим пре*).

Сви ови изрази лексички су скоро потпуно блокирани (једина системска могућност варирања јесте укључивање лексеме *све*), па се може рећи да ови изрази одсликавају неулксемљену структуру узрочних прилога (Ковачевић 1986: 265).

Синтагматски прилошки изрази са узрочним значењем најчешће садрже именицу *разлог*. Најфреквентнија форма овог типа израза је *из X разлога*, сингуларна или

плуралска, док су у форми *са/због*+генитив знатно ређи. Осим именице *разлог*, у овим изразима јавља се и именица *повод*. У функцији обавезних детерминатора могу бити заменичке лексеме (*тај, овај, који, ма који, било који, неки*), придевске и бројевне лексеме (*исти, сличан, различит, други, наведени, разумљив, (не)познат, недокучив, један, други*, називи декадних јединица (у значењу „много”), *бројни, многи* и сл.).

Само постојање или непостојање узрока исказује се предлошко-именичким изразима у формама *са*+инструментал и *без*+генитив.

Узрочни прилошки изрази бројнији су и разнообразнији од узрочних прилога, па функционишу као компензација за немогућност исказивања специфичних типова узрока заменичким прилозима.

VII ПРИЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ЗНАЧЕЊИМА НЕИЗРАЗИВИМ ПРИЛОЗИМА

Прилошким изразима могу се изразити и нека значења која се не могу изразити прилозима. У тим случајевима или није уопште могуће заменити израз прилогом или је таква замена само делимично одговарајућа. Делимично семантичко поклапање налазимо код супституције израза једне значењске (пот)категорије прилозима општије категорије или код преклапања самих категоријалних значења. Тако се, на пример, прилошки изрази са значењем околности могу супституисати временским заменичким прилозима (*у тој прилици, у тим околностима* → *тада*), али ова замена одговара само темпоралној компоненти прилошких израза. Већина значења неизразивих прилозима (значење ексцептивности, супституције, концесивности, адитивности и сл.) не могу се изразити прилозима ни делимично. Тако су ови типови прилошких израза средство којима се попуњавају „празна места” у систему прилошких значења. Неки од ових прилошких израза имају синтагматску структуру, као изрази са значењем намере и/или сврхе и околности, док други припадају предлошко-заменичком моделу. Засебно ћемо размотрити прилошке изразе са значењем намере и околности, будући да се они реализују у већем броју подмодела.

Примарни критеријум класификације ових прилошких израза биће, дакле, семантички. Основни поткритеријум примењен у анализи јесте формални, при чему неретко именица предодређује предлошко-падежну форму израза.

VII.1. Прилошки изрази са значењем намере и/или сврхе

Прилошки изрази са значењем намере или сврхе чине малобројну групу израза, лексички и конструкционо ограничену. Остварују се са именичким лексемама *сврха*, *циљ*, *намера*, *мотив* (доста ређе) и именицом *намена*, значењски спецификованом у односу на именицу *сврха*. Заступљене су форме *у+акузатив* и *за+акузатив* (са именицом *сврха*), *у+локатив* (са именицама *намера* и *циљ*) и *са+инструментал* (са именицама *намера*, *циљ* и *мотив*). Изрази са именицама *намера* и *мотив* могу бити и у форми генитива с предлогом *из*. Парадигматске варијације укључују плуралске форме (нпр. *у те сврхе*, *са најбољим намерама*). Као обавезни детерминатори функционишу демонстративне заменице (као код свих прилошких израза, најчешће заменица *то*) и придевске лексеме, углавном са значењем идентичности/неидентичности и оцене (нарочито са именицом *намера*: *са добрим намерама*, *у најбољој намери* и сл.). Факултативни, додатни детерминатор може бити лексема *све* (*у све те сврхе*):

а) акузативни изрази

Министар у Београду нам је рекао да влада није повлачила новац из буџета у *ову сврху*. (НИН 2986, 20.3.2008, 24); У *ту сврху*, по уговору, обезбеђено је четрдесет осам великих црних пешкира, које ће момци користити на бини. (Gloria 263, 18.6.2008, 57); У *ту сврху* предлаже се коришћење појмовних мапа и појмовних мрежа. (Зборник Комуникације, 165); И, у *све те сврхе*, мој батаљон доби и један агрегат, и два расходована камиона – главна учила за војнике. (Т1, 63); Покушали смо *за исте намене* своју вуну да продамо и зрењанинском „Пролетеру”. (НИН 2930, 22.2.2007, 32);

б) локативни изрази

У *том циљу*, Лука „Дунав” АД Панчево обавезује се да ће радити на реализацији, развоју и побољшању услуга и производа, као и спречавању загађења... (Дневник РТС1, 4.9.2008); У *том циљу* аналитичар односно саветник треба да влада знањем и вештинама ефективног јавног наступа, говорништва и персуазивности. (aik.rs/analiticar.html);

в) инструментални изрази

Београдска радио-телевизија припрема нов часопис! *Са каквом сврхом?* (Бећковић, 105); *С тим циљем* наше министарство финансира пројекте популаризације науке... (Standard 99, 11.4.2008, 14); Под притиском устајалог ваздуха и породичних правила, а *са јединим циљем* да угодим старим родитељима. (Огњеновић, 71); Јовановић и Поповић нису били из исте приче, али су били маргинализовани *са истим мотивом*. (Standard 59, 6.7.2007, 13);

г) генитивни изрази

Али често они *из најбољих намера* okreћу мој телефон... (НИН 2959, 13.9.2007, 43: Момо Капор).

Предлошко-заменички изрази са значењем финалности реализују се у генитиву с предлозима *ради* и *зарад*, а у нашој грађи веома су ретки:

Тако се могло, застајаваш ли *зарад чега* да отвориш капке, читати из ситнописаног веза околу прозора. (Опсада, 186); Био једном кинески цар који је желио да свекинеска историја почне од њега и *ради тога* је покушао да уништи све што је створено прије њега. (Ковачевић 2007: 44).¹⁹⁴

Можемо закључити да се прилошки изрази са значењем намере и/или сврхе реализују као синтагматски и као предлошко-заменички. Док су предлошко-заменички изрази редуковани на тип *ради/зарад*+генитив, синтагматски модел остварује се у нешто већем броју предлошко-падежних типова, који су условљени именичком лексемом (*намера, сврха, циљ, а ређе и мотив, намена*).

¹⁹⁴ Пример из: Младен Шукало, *Лукошина сиварној*, Графид, Бањалука, 2003, 43.

VII.2. Прилошки изрази са значењем околности

Значење околности не изражава се лексичким прилозима, а може се исказати синтагматским прилошким изразима и то као околности у најопштијем значењу, именичким лексемама *околности*, *прилика* и, ређе, *ситуација* и *згода*. Изрази са именицама *прилика* (уколико је детерминатор неутралан) и, нарочито, *згода* могу се интерпретирати и као ознака повољне околности за вршење дате радње. Од заменичких прилошких израза значење околности може имати једино израз *при томе*, који увек садржи и значењску компоненту истовремености двеју радњи (двају стања), па може бити замењен прилогом *тада* или изразима *у то време* и *у тим околностима* (в. и Кликовац 2008а: 182–183, а о иразу *при том* у одељку о временским прилошким изразима у овој књизи).

Синтагматски прилошки изрази са значењем околности могу се реализовати у неколико форми, од којих су најчешће *у+локатив* (*у X околностима*, *у X прилици*, *у X ситуацији*) и беспредлошка инструментална форма (*X приликом/ згодом*). Изрази са именицом *згода* везани су само за ову падежну форму, док се изрази са лексемом *околности* јављају и у форми *под+инструментал* а готово су ограничени на плуралску реализацију. Као детерминатори јављају се демонстративне заменице (најчешће *тај*, *такав* и *овај*, *овакав*), бројевне лексеме *први* и *један* (у значењу „неки”), *други* (у значењу „не исти”), заменица *сваки*, као и придевске лексеме са значењем (не)идентичности (*исти*, *сличан*). Осим ових, чести су и детерминатори са значењем оцене (*повољан/неповољан* и сл.):

а) локативни израз типа *у X околностима*

Руси су, наравно, *у тим околностима* предност дали стратешком (споразум) у односу на тактичко (избори). (Standard, 31.1.2008, 16); *У тим околностима* је важно не постати запуштен, блато за мацкање. (Т2, 179); *У оваквим околностима* тешко је бити нормалан. (Бећковић, 105); Насупрот свом обичају да *у таквим околностима* побеђује, Токовић је оба та сета изгубио. (НИН 2959, 13.9.2007, 50); Изгледа ми, Милена, да човек чини највећа чуда *у најнеповољнијим околностима*. (Грешник, 421);

б) инструментални израз типа *под X околностима*

Под таквим околностима на темељима старијих запуштених грчких манастира дизани су нови, словенски... (ПСЧ, 54); Диктатор жалозбог тада изазваног бола, али би, како каже у писму, *под сличним околностима* учинио исту ствар. (Политика 33458, 28.12.2006, 1); Председник је *под нормалним околностима* становао у председничкој палати, али она је управо реновирана. (НИН 2986, 20.3.2008, 100);

в) инструментални израз типа *X приликом*

Столари, чистачице, пробисвети, келнери, макрои и слична ништавила могу макар *том приликом* да изоставе своје занимање... (Бећковић, 102); *Првом приликом*, у Ботуњама, поклонио ми је примерак, са посветом. (НИН 2986, 20.3.2008, 42); Једини кандидат који је *овом приликом* добио јединствену подршку свих присутних је садашњи вршилац дужности председника Гурбунгали Бердимухамедов. (Политика 33458, 28.12.2006, 2); *Једном приликом* долазећи на час затекао ју је саму код куће. (ПСЧ, 24); Ако сам их добро разумела, они су се и видели *једном приликом* са њим... (Огњеновић, 23); Са конзуловим пристанком одговорио је непосредно младом Пашићу да ће му пиће

послати *другом приликом*, али да му препоручује да своје поверење не поклања томе Исмаилу... (ТХ, 449);

г) локативни израз типа у *X прилици* / у *X приликама*

Срећом те Давну није остављало никад па ни у *таквим приликама* његово осећање за стварност, његова хладнокрвна и дрска присебност и његова безобзирност према свему и свакоме, која је решавала и најтеже случајеве. (ТХ, 445); Модел са дугоузлазним акцентом на првом слогу или је једини или један од два могућа у *датој прилици*. (Узданица IV/1, 11); [Русија је] после 1905. године поставила нове циљеве својој политици и у *свакој прилици* предност дала питању Босфора. (НИН 2948, 28.6.2007, 28); Напротив, као човек с лошим искуством, када би улазио у неку кућу, најпре би укућане учтиво поздравио и у *свакој прилици* понашао се врло љубазно. (Политикин забавник 2992, 12.6.2009, 5); У *свакој прилици* и сваком положају знају шта треба. (КнаО, 175); То је торба коју могу да носим у *свакој прилици*, како год да се обучем. (Gloria 262, 11.6.2008, 114);

д) инструментални израз типа *X згодом*

Знају да их „Брчко” баш нарочито не трпи, па иако им ништа неће приговорити [...] он ће се ипак намрштити, зловољно ћутати, а *првом згодом* издереће се на мачку... (БСБ, 62); Будући да ми је покојник *једном згодом*, онако уз чашицу, укратко изложио своје мишљење о „оцу нације” [...], морао сам да се запитам: ко кога овде завлачи? (НИН 2955, 16.8.2007, 53);

ђ) локативни израз типа у *X ситуацији*

И шта друго преостаје професору, старом искусном педагогу, него да у *таквој ситуацији* најгоре прогласи најбољима, и да њиховим примерима васпитава нове генерације. (Бећковић, 96); Бржи схвати да би, у *оваквој ситуацији*, могао победити (Бећковић, 113); Најкрупнији привредник једне земље државотворан је у *свакој ситуацији* осим кад припрема државни удар, што на Мишковића баш и не личи. (Standard 59, 6.7.2007, 7).

Само делимично значењу околности одговарају изрази са именицама *случај* и *услов*, те се условно могу придружити овој групи:

У *сваком случају*, Пандорина кутија, затворена те 2001. године, отворила се широм. (НИН 2948, 28.6.2007, 18); После 5. октобра, у *многим случајевима* пређена је мера доброг укуса... (НИН 2959, 13.9.2007, 23);

И данас незапослени живе *под тешким условима*, али нико не гладује. (НИН 2986, 20.3.2008, 101); Беба Поповић имао [је] само један проблем – да *ни под којим условима* не прескаче терапију. (Standard 59, 6.7.2007, 7); Немојте ми рећи како Србија има војску која може у *постојећим условима* да нам гарантује било шта. (Standard, 31.1.2008, 15).

Предлошко-именички изрази у *супротном* и у *противном*, лексички и конструкционо потпуно блокирани, могу се интерпретирати као „у супротном случају”. Међутим, ови изрази најчешће се тумаче условно, што показује и могућност њихове трансформације у овакав тип клаузе:

У *супротном* [→ *Ако се догоди супотно*] [...] Срби би од конститутивног народа насилно били сведени на националну мањину. (Политика 33516, 27.2.2007, 7); Само се потрудите да не промашите скретање које вас води до Остије, јер ћете у *супротном* [→

ако промашиште скретање] у градској вреви изгубити време... (Gloria 260, 28.5.2008, 138); Да би се озаконио рад високих владиних службеника, неопходно је усвајање предложених измена поменутог закона, јер у *противном* [→ *ако се не усвоје измене закона*], све потписане одлуке неће бити законите, односно сматраће се да влада Србије и министарства раде ван закона. (Standard, 6.7.2007, 10).

На основу анализе грађе, закључићемо да се прилошки изрази са значењем околности јављају у синтагматском моделу, док изрази предлошко-заменичког и предлошко-именичког типа околносном значењу додају и друго, интерферирајуће значење. Тако израз *при томе* увек садржи и компоненту истовремености, а предлошко-именички изрази у *супротном*, у *противном* по правилу се тумаче условно.

Једини прилошки изрази са „чистим” значењем околности, дакле, јесу синтагматски, који садрже именице *околност*, *прилика*, *ситуација*, *згода*, при чему су дате именице везане за одређене форме (*у*+локатив, беспредлошки инструментал, *под*+инструментал).

VII.3. Предлошко-заменички модели са другим значењима

Предлошко-заменичким моделима прилошких израза попуњавају се празна места у семантичкој парадигми прилога, односно њима се могу изразити прилошка значења која се ни делимично не могу изразити прилозима. Ова значења неизразива су и синтагматским и предлошко-именичким типовима прилошких израза, тако да су заменички модели једино граматикизовано и лексички блокирано средство које компензује недостатак заменичких прилога у семантичким сферама ексцептивности, концесивности, супституције, експективности, контрастности и адитивности. Како се показује, ови прилошки изрази најчешће се реализују са заменичком лексемом *то* (ређе са другим демонстративним заменицама, као и са лексемом *све*, понекад са комбинацијом *све*+демонстратив). Форме у којима се реализују ови изрази одговарају формама којима се иначе, у слободним синтагмама, изражавају дата значења.

Значење концесивности имају изрази *и поред*+генитив, *без обзира на* + акузатив, *упркос*+датив:

По статистикама, у Швајцарској живи више од 20 одсто странаца... И то *упркос томе што* је процедура за добијање држављанства у Швајцарској знатно ригорознија него у земљама ЕУ. (НИН 2966, 1.11.2007, 72); *Упркос свему томе*, контингент свежих регрута у јуну је био 15 одсто мањи од планираног. (НИН 2956, 23.8.2007, 27); *Упркос свему*, још сам обарен – кувана нога. (Т1, 86); Ми смо циљ остварили самом чињеницом да, *упркос свему*, из избора излазимо са новом подршком. (НИН 2978, 24.1.2008, 15);

Без обзира на то, резултати К-1 групе на тесту знања показали су значајна одступања... (Зборник Комуникације, 224);

И поред овога етничко право се не измишља... (НИН 2956, 23.8.2007, 17).

Фелешко истиче да је допустно значење једно од најчешћих непросторних значења конструкције *поред*+генитив, као и да се ова конструкција јавља у функцији акцесорне

(адитивне) одредбе.¹⁹⁵ Истој конструкцији „у споју са заменицом *то*” приписује се функција „допунске повезујуће одредбе” (Фелешко 1995: 117). У *Синтакси савременог српског језика* групе аутора (Пипер и др. 2005) концесивни генитив се одређује као „генитив у функцији концесивног детерминатора којим се реченична предикација одређује с обзиром на експликативну околност типа допуштање” (Антонић 2005: 170). Генитивне и дативне форме којима се изражава концесивност уједно су и форме у којима се јављају заменички прилошки изрази (генитив с предлозима *поред*, *мимо* и датив с предлозима *упркос*, *унаточ* (Антонић 2005: 827–828). Међутим, када је у питању форма *поред*+генитив, наглашава се да се концесивно значење чешће остварује „с везничко-предлошким спојем *и поред*” (Антонић 2005: 170).

Предлошки спој *и поред* + генитив одлика је реченица које спадају у општеконцесивне моделе (којима је допустно значење једино значење; „у тим моделима допуштање се распознаје по смислу, оно је неосложњено било којим другим значењем” (Ковачевић 2009: 91). Редукција партикуле *и* изазвала би промену значења израза, те би се уместо концесивног значења добио израз са ексцептивним значењем комитативног типа (в. Ковачевић 2009: 92–95, у вези са концесивним реченицама, одн. сложеним везницима типа *и поред тога што*).¹⁹⁶ Израз *поред тога* има, дакле, ексцептивно значење комитативног типа (в. Ковачевић 2009: 93, Ковачевић 1998: 303), које се одређује као значење „придруживања (додавања, укључивања) једне појаве (особе, предмета, апстрактног појма) другој” (Антонић 2005: 173; овде се употребљава и термин *адитивни генитив*),¹⁹⁷ а остварује се са предлозима *поред*, *осим/сем*, *поврх* (Исто, 173–174).¹⁹⁸ Са истим предлозима формирају се и прилошки изрази овог значења, који су начелно међусобно заменљиви:

Поред тога [→ *осим тога / поврх тога*], и повезивање капитала је знатно слабије у етнички хетерогеним друштвеним заједницама. (НИН 2953, 2.8.2007, 22); *Поред овога* [→ *осим овога / поврх овога*], треба имати на уму да је међурепубличка размена била код свих република већа од екстерне. (НИН 2953, 2.8.2007, 22);

¹⁹⁵ За допустно значење Фелешко наводи овај пример: „Тако је књижевно дело Бранка Радичевића, *Њорег свих наших немара и нејажњи*, пак прикупљено цело”, али додаје да се ова конструкција спорадично јавља у функцији прилошке одредбе за „количину” (при чему наглашава да је термин непрецизан), и као „акцесорна прилошка одредба”. Зависно од контекста, постоји могућност различитих интерпретација (нпр., у реченици: „Партизан је, поред залагања играча, показао и извесне слабости” конструкција *Њоред*+генитив може се тумачити и као концесивна и као адитивна) (Фелешко 1995: 117).

¹⁹⁶ „У свим случајевима у којима комитативно ексцептивно значење садржи семантичку компоненту контрастности додавање интензификатора *и* ексцептивно значење зависне клаузе преводи у концесивно, а самим тим и ексцептивни везник *Њоред њоја њишо* преобликује у концесивни *и Њоред њоја њишо*”, у чему се огледа „веза концесивног са ексцептивним значењем и обликотворни карактер интензификатора *и* у сложеном везнику *и Њоред њоја њишо*” (Ковачевић 2009: 93). Исти је однос и у прилошким изразима *Њоред њоја* и *и Њоред њоја*, с обзиром на то да исти предлог партиципира у творби прилошког и везничког израза.

¹⁹⁷ Према Д. Кликовац, *Њоред њоја* је конектор који „уводи нову информацију (чињеницу, разлог и сл.), која на исти начин егземплификује некаку претходну тврдњу или стоји на истој линији аргументације као и претходна информација” (Кликовац 2008а: 177).

¹⁹⁸ „Овај конектор [*поврх тога*] уводи последњи члан у набрајању[...] Тај последњи члан не мора бити најважнији (као пример, аргумент и сл.), него он обично додатно потврђује, учвршћује већ постојећи доказ, аргументацију, егземплификацију и сл. Подразумева се да су претходно наведени чланови довољни или убедљиви већ сами за себе.” (Кликовац 2008а: 182).

Дневник је био прилично оштећен. Види се да га је газда носио са собом кроз трње, ноћу кроз росну траву и по прашњавим таванима. *Осим тога* био је умазан сланином, нагрizen од мишева... (ПЗК, 109); *Осим тога*, већинске српске општине ће имати право да формирају српски ентитет... (Политика 33516, 27.2.2007, 7); *Осим тога*, у марту ове године, Јочић је лично телефонирао премијеру РС Милораду Додику... (Политика, 28.12.2006, 9); Проклети смо, заправо, јер смо имали два покрета отпора. А *осим тога*, у поделама после рата страдало је много људи, не зато што су се борили са окупатором него зато што су били политички противници. (НИН 2966, 1.11.2007, 33); *Осим тога*, транзиција у току наметнула је нека друга, егзистенцијална питања. (НИН 2956, 23.8.2007, 26); *Сем тога*, увређени гост је морао два дана да се задржи у Београду, колико је трајала провера докумената... (Политикин забавник 2996, 10.7.2009, 6);

Поврх тога, потчињава га методама постхеројског виђења рата... (НИН 2930, 22.2.2007, 65); Коштуница је сметен и неће прећи у акцију када је реч о Младићу. *Поврх тога*, он сматра да су дани Трибунала и ваши дани одбројани... (НИН 2966, 1.11.2007, 88).

Разлике између израза *сем тога* и *осим тога* нема, а Фелешко употребу једног или другог, на основу тога што не налази ниједан пример да се у истом извору користе оба предлога, сматра „индивидуалном ауторском одликом” (Фелешко 1995: 146–148). Парадигматске варијације прилошких израза овога типа минималне су, и остварују се а) укључивањем лексеме *све* у структуру израза, и б) употребом поимениченог адјектива *остало* уместо заменице (што не придружује такве изразе другим типовима прилошких израза, јер су они само подтип израза са демонстративном заменицом, и то лексички апсолутно ограничен). Д. Кликовац, анализирајући семантички однос између ових израза на основу односа значења просторних предлога и њихових непросторних (метафоричких) реализација, закључује да увођењем заменице *све* изрази *пored свега тога* и *уз све то* постају синонимни изразу *поврх тога* (Кликовац 2008а: 180). Тако би се парадигматска варијација са заменицом *све* могла сматрати и семантичким „померањем” заснованом на нарочитој врсти додавања.

Али ово што се сада догодило не сме да остане без одјека, пошто је на то место дошао човек који није из тениса и који, *поврх свега тога* говори, благо речено, гнусне неистине. (НИН 2956, 23.8.2007, 35);

Несуђени нобеловац Баро [...] *пored осталог* показује да повећање посета религиозним објектима негативно утиче на раст... (НИН 2953, 2.8.2007, 24); Није никакво чудо што је шаливџија Самерс, *пored осталог* и бивши глави економиста Светске банке и државни секретар за финансије у Клинтоновој влади, био присиљен да да оставку. (НИН 2930, 22.2.2007, 45).

Слично значење има и акузативни израз *уз то*, са истоврсним парадигматским варијацијама.¹⁹⁹

¹⁹⁹ „Информација која се уводи конектором *уз (све) то* додаје се претходнима, али тако да им се прикључује. Наиме, чини се да је у случају овог конектора ментална слика нешто другачија него да је употребљено *пored тога*: овај други конектор као да означава само померање посматрачевог (= читаочевог) фокуса с једног предмета на други, тј. просто кретање погледа по 'предметима' који сачињавају текст у смеру у којем су поређани; *уз то* значи прикључивање, прибарање другог предмета постојећем (као да се нови 'предмет' гура према старом). То је очигледно у вези с њиховим просторним значењима: предлог *уз* има једно од основних значења наслоњеност једног објекта на други: *Прислонио је мердевине уза зид*. То налагање резултат је претходног кретања, гурања једног објекта према другом тако да се дотакну. Што се

Уз то, каже он, СЦГ мора прихватити [...] одговорност. (Политика 33516, 27.2.2007, 4); *Уз то* су се први пут чули, истина усамљени, гласови угледних посланика Бундестага против кршења основних норми међународног права. (Политика, 28.12.2006, 4); *Уз то*, она је затражила да високи представник „добие одговарајући мандат за промене Устава БиХ”. (Политика, 28.12.2006, 4); *Уз то*, донете су наредбе којима се скраћује време предах између два одласка на бојно поље... (НИН 2956, 23.8.2007, 26); *Уз то*, на челу кућа би морали да буду људи од ауторитета, писци, редитељи, глумци, којима је позориште вокација. (НИН 2956, 23.8.2007, 43); *Уз то*, неколико пута прекидао је летовање и долазио у Београд. (НИН 2953, 2.8.2007, 16); Надао се да ће се читава ствар обавити у пријатељском кругу, а *уз то*, никад у животу није био у неком конзулату или амбасади, па га је плашио и сам званични звук те речи. (Елдorado, 109); Портир је био одушевљен што је усред ноћи у опустелом „Тилу Ојленшпигелу”, где се смртно досађивао, открио овако занимљивог саговорника, *уз то* још и, мало је рећи, земљака – кума! (Елдorado 127); *Уз то*, у бакалницу човек долази и да би поразговарао са бакалином и његовом времешном женом... (НИН 2986, 20.3.2008, 49: Момо Капор); *Уз све то* не би требало занемарити чињеницу да су министри ЕУ одлучили да формирају радну групу која ће помоћи да се реализују кључне ставке... (Standard, 31.1.2008, 19);

Др Слободан Узелац [...] специјализовао се, *уз остало*, за феноменологију поремећаја у понашању. (НИН 2978, 24.1.2008, 56).

Само се са лексемом *остало*, дакле без могућности конструисања заменичком лексемом, јавља (лексички потпуно блокиран) израз *између осталог*:

На седници Скупштине града требало је [...] да се усвоји одлука којом се, *између осталог*, инаугуришу одбори који ће заменити досадашње савете. (НИН 2930, 22.2.2007, 50).

Значење супституције (заменења) имају изрази *уместо/место/наместо* + генитив, а како је у њима присутна и компонента неочекиваности замене једног појма другим, његово се значење дефинише и као значење експективности (Ковачевић 2007: 16). Супститутивним генитивом се, дакле, именује „по правилу очекивана појава (особа, предмет, апстрактни појам) која се замењује другом, по правилу неочекиваном, појавом (особом, предметом, апстрактним појмом)” (Антонић 2005: 174). Ван прилошких израза *у/на место* у функцији супститутива може се појавити и уз друге падежне облике, што је условљено функцијом именице у имплицираној реченичној структури (нпр. Место с друговима, на море је отишао с родитељима; Место о најављеној теми, он је причао о нечему сасвим другом (Исто: 174)).²⁰⁰ Ипак, генитив је примарна форма исказивања супститутивности јер се само генитив јавља као замена номинатива у функцији субјекта

других разлика међу овим конекторима тиче, *пoрeг свега шoгa* се готово аутоматски чита као допустно, што није случај са *уз све шo*. А ако се *уз шo* и *пoрeг шoгa* замене конектором *oсим шoгa*, у случају замене се ментална слика, која је резултат просторне представе коју изазивају прва два предлога, губи.” (Кликовац 2008а: 180).

²⁰⁰ Могућност употребе различитих падежних форми уз предлоге *м(ј)есџо*, *нам(ј)есџо*, *ум(ј)есџо* потиче од тога што се конструкције остварене по моделу *месџо*+генитив „јављају као парафраза елиптичне реченице спојене паратактички (и опозитивно) са другом реченицом са којом има бар један заједнички члан (идентичан у лексичком смислу)” , нпр.: *месџо пoлишџке џoсџoји монархија* = *не џoсџoји џoлишџка нo џoсџoји монархија*; *умесџо да их џoздрaви, он их ушџиa...* = *умесџо џoздрaвa, он их ушџиa...* (Фелешко 1995: 145).

и акузатива у функцији објекта (нпр. *Уместо шефа катедре*, на састанак је отишао професор Јовановић (Антонић 2005: 174)). Уз то, и заменички прилошки израз као најопштије средство исказивања експективности, има генитивну форму, и њиме се може заменити свака друга падежна форма уколико је појам који се супституише претходно идентификован (Требало је да пише о сликарству. *Уместо о томе / уместо тога*, писао је о архитектури; Требало је да путује на море. *Уместо на море / уместо тамо / уместо тога*, отишао је на село).

Уместо тога, вруће теме у земљи слободних и храбрих тренутно су, разумљиво, скупи ратови у Ираку и Авганистану. (Политика 33563, 17.4.2007, 2); *Уместо тога*, стигли су нови подаци о Пиночевим милионским штедним књижицама у америчким и европским банкама... (Политика 33458, 28.12.2006, 2); *Уместо тога* привилегију да посете Палату имају живи уметници који се враћају својим делима... (НИН 2957, 30.8.2007, 31); *Уместо тога*, морало би се све учинити да се изађе из понижавајуће асиметрије. (НИН 2930, 22.2.2007, 66).

Значење контрастности има израз *насупротив томе*:

Кад год прођем Кнез Михаиловом или Узун Мирковом, сретнем бар неколико људи које познајем. Сви ме поздраве. *Насупротив томе*, у Милану сам окружена странцима. (Gloria 273, 27.8.2008, 89).

Анализа предлошко-заменичких прилошких израза са значењима неизразивим прилозима показала је да су ови изрази семантички разнообразни, а да свака група укључује веома мали број конструктивно готово потпуно блокираних прилошких израза. У сфери значења концесивности јављају се изрази типа *и поред*+генитив, *без обзира на*+акузатив, *упркос*+датив. Значење супституције и експективности имају изрази типа *уместо/наместо/место*+генитив, значење адитивности типови *поред*, *осим/сем*, *поврх*+генитив, *уз*+акузатив и израз *између осталог*. Значење контрастности има израз *насупротив томе*. Скоро се искључиво на позицији заменичке лексеме јављају заменице *то* и *све*, које се понекад и комбинују у оквиру истог израза (нпр. *поред свега тога*).

VII.4. Закључак

Прилошки изрази са значењима неизразивим прилозима обухватају прилошке изразе а) који су делимично заменљиви прилозима и б) прилошке изразе којима се изражавају значења која су у потпуности непокривена системом лексичких прилога, па се овим прилошким изразима компензује непостојање одговарајућих прилошких лексема.

Изрази ових група класификовани су према значењу на: 1) изразе са значењем намере, 2) изразе са значењем околности и 3) изразе са значењима која се исказују малим бројем прилошких израза (ексцептивност, супституција, концесивност, адитивност, контрастност).

1) Прилошки изрази са значењем намере и/или сврхе реализују се као синтагматски и као предлошко-заменички. Синтагматски модел укључује већи број предлошко-падежних типова, са именицама *намера*, *сврха*, *циљ*, и, релативно ретко, *мотив* и *намена*. У форми у+локатив остварују се прилошки изрази са именицама *циљ* и *намера*, у форми са+инструментал изрази са именицама *мотив*, *намера*, *циљ*, *намена*, а

у формама *у/за*+акузатив изрази са именицом *сврха*. Прилошки изрази са именицама *мотив* и *намера* могу бити и у форми *из*+генитив.

Најфреквентнији детерминатори су демонстративне заменице (у првом реду *тај*) и придевске лексеме са значењем (не)идентичности и оцене.

Предлошко-заменички изрази са значењем намере и/или сврхе јављају се у форми *ради/зарад*+генитив.

2) Прилошки изрази са значењем околности јављају се у синтагматском моделу, док изрази предлошко-заменичког и предлошко-именичког типа околносном значењу придодају и друго – временско (*при томе*) или условно (*у супротном*, *у противном*).

Синтагматски прилошки изрази са значењем околности остварују се са именицама *околност*, *прилика*, *ситуација*, *згода*. Именице *прилика* и, нарочито, *згода* по правилу се тумаче као позитивна околност. Изрази се јављају у следећим предлошко-падежним формама: *у*+локатив са именицама *околност*, *прилика*, *ситуација*; беспредлошки инструментал са именицама *прилика* и *згода*; *под*+инструментал, углавном у множини, са именицом *околност*. Најфреквентнији детерминатори су демонстративне заменице, најчешће *тај* и *овај*, бројевне лексеме *први*, *један*, *други*, и лексеме *сваки*, *исти*, *сличан*, *друкчији*, *повољан*, *неповољан*.

3) Остали прилошки изрази са значењима неизразивим прилозима остварују се по правилу као предлошко-заменички, и то или као малобројне групе или као изоловани, лексички блокирани изрази. Обухватају значења: а) концесивности (типови *и поред*+генитив, *без обзира на*+акузатив, *упркос*+датив), б) супституције и експективности (тип *уместо/наместо/место* + генитив), в) адитивности (типови *поред*, *осим/сем*, *поврх*+генитив, *уз*+акузатив и израз *између осталог*), г) контрастности (израз *на супрот томе*). Скоро се искључиво на позицији заменичке лексеме јављају заменице *то* и *све*, које се понекад и комбинују у оквиру истог израза (нпр. *поред свега тога*).

VIII ЗАКЉУЧАК

У истраживању смо анализирали семантичко-синтаксичке карактеристике прилошких израза као вишелексемских јединица које су семантички и функционално аналогне прилошким лексемама. Као базичне критеријуме идентификације прилошких израза одредили смо (а) могућност њихове супституције прилозима, односно значењску еквивалентност прилога и израза, (б) постојање одређеног прилошког лексичко-семантичког поља у који се прилошки израз уклапа као допуна празног места у датом систему, и (в) могућност изражавања значења неизразивих прилозима.

Поред тога што неки прилошки изрази попуњавају празна места у систему прилошких значења или представљају једино граматикализовано средство исказивања читавих поља прилошких значења, показује се да прилошки изрази могу прецизније исказати извесне семантичке дистинкције него аналогне прилошке лексеме (нпр. *сада* = *у ово доба / у овом тренутку*).

Према лексичком саставу и конструкционом моделу, прилошке изразе смо класификовали у три типа: синтагматски, предлошко-именички и предлошко-заменички. Синтагматски тип обухвата (предлошко-)падежне изразе чије лексичко језгро чини именица уз коју стоји конгруентни атрибут у функцији неиспустивог детерминатора. Предлошко-именички тип укључује прилошке изразе чије су једине компоненте предлошка и именичка лексема, па су ови изрази готово блокирани спојеви са невеликим могућностима варирања. Предлошко-заменички тип прилошких израза представља везу заменице, најчешће демонстративне, и предлога.

Именичком лексемом изражена је категоријална сема у синтагматском типу прилошких израза, али и у неким предлошко-именичким изразима. Такве именичке лексеме су, по правилу, именице најопштије семантике (нпр. *место*, *простор*, *страна*, *време*, *доба*, *тренутак*, *дан*, *начин*, *количина*...). Предлошко-именички изрази садрже, међутим, и значењски спецификованије именице, нарочито у сфери изражавања начина.

Синтагматски тип подразумева присуство детерминатора чија је семантичка функција експликација диференцијалне семе. Лексичко-граматичка сема изражена је предлошко-падежном формом.

Основни критеријум класификације прилошких израза у раду био је семантички, те су изрази подељени према семантичким пољима прилошких значења на: 1. прилошке изразе са просторним значењем, 2. прилошке изразе са временским значењем, 3. начинске прилошке изразе, 4. прилошке изразе са количинским значењем, 5. узрочне прилошке изразе и 6. прилошке изразе са значењима неизразивим прилозима.

У оквиру сваког семантичког поља даља класификација прилошких израза вршена је према моделу (синтагматски, предлошко-именички и предлошко-заменички) и према

семантици именице и детерминатора. Основни критеријум поткласификације јесте формални, те су у оквиру поткатегорија издвојени конструкциони модели и подмодели.

1. Прилошки изрази са просторним значењем обухватају две основне групе изрази према семантици именичке лексеме: прилошке изразе са обележјем статичности и прилошке изразе са обележјем динамичности. Прву групу изрази чине они изрази у којима сама именица, као експонент категоријалне семантике, има значење места у општем смислу, док другу групу чине изрази са именицама које имају значење правца (*правац, смер, пут* и сл.).

1.1. Изрази са обележјем статичности укључују основне изразе са обележјем локативности и њихове аблативне и адлативне варијанте, добијене изменом предлошко-падежне форме. Заступљени су синтагматски и предлошко-именички модел, а предлошко-заменички је у потпуности маргиналан.

1.1.1. Синтагматски прилошки изрази са именичком лексемом *место* укључују следеће типове неиспустивих детерминатора: а) демонстративне заменице и б) недемонстративне детерминаторе, који се могу класификовати у следеће подгрупе: *који* и *било који*, *сваки* и *ниједан*, детерминатори са значењем неодређене референцијалности (*један, неки, одређени, извесни* и *поједини*), детерминатори са значењем (не)идентичности (*исти, други, различити, разни*, и *један* када је употребљено у бројевном значењу), и придевске лексеме са значењем оцене адекватности (*прави, подобан, добар* и сл.).

Највећи број ових прилошких изрази има своје једнолексемске еквиваленте: прилошки изрази са детерминаторима *овај, тај, онај* еквивалентни су заменичким прилозима *овде, ту, тамо, онде*, прилошки изрази са заменицама *који* и *било који* прилозима *где, било где, ма где*, изрази са детерминаторима *сваки* и *ниједан* еквивалентни су прилозима *свуда* и *свугде*, односно *нигде*, док су изрази са значењем неодређене референцијалности супституентни прилогом *негде*. Прилогом *другде* заменљив је израз *на другом месту*. Мање фреквентни прилошки изрази овога типа јесу: а) прилошки изрази са присвојном заменицом у функцији неиспустивог детерминатора и б) устаљени израз *на јавном месту*, који се у одређеним контекстима може заменити прилогом *јавно*.

Синтагматски прилошки изрази са именичком лексемом *место* остварују се у формама *на+локатив* (основна форма), *на+акузатив*, *са/од/до+генитив*, као и у плуралским варијантама које су и једине форме изрази са неким детерминаторима (нпр. *на разним местима, на појединим местима*).

1.1.2. Именице конкурентне именици *место* које улазе у састав синтагматских прилошких изрази јесу: а) именице са општим просторним значењем *простор, подручје, област, крај*; б) *локација, локалитет, дестинација* (знатно ређе, због семантичке и функционалностилске специфичности); в) именице са значењем просторних димензија, (*удаљеност, одстојање, висина, ширина* и сл.); г) *корак* и *ћошак*, заступљене само у непродуктивним изразима са значењем универзалне квантификације.

1.1.3. Синтагматски прилошки изрази са именицом *страна* по правилу имају значење локализације неком (бочном, горњом, доњом) страном локализатора, а јављају се у формама *са+генитив*, *на+акузатив* и *на+локатив*. Најчешћи детерминатори су демонстративне заменице и лексеме *десна, лева, супротна, разне, све, свака, једна, друга*.

1.1.4. Предлошко-именички прилошки изрази са обележјем статичности класификовани су према семантици именичке лексеме на следећа три типа: а) изрази са именицама *место* и *страна*, б) изрази са именицама које означавају просторне димензије у општем смислу и в) изрази са неспецифичним именицама које творе мали број непродуктивних подтипова.

Типске форме ових изрази су следеће: а) у+локатив, *на*+локатив, *из*+генитив, *са*+генитив (са именицом *место*) и у+акузатив, *на*+акузатив, *са*+генитив, *на*+локатив (са именицом *страна*); б) у+локатив, у+акузатив и *из*+генитив (са именицама које означавају просторне димензије).

Предлошко-заменички модел прилошких изрази заправо се и не може сматрати конструкционим моделом у правом смислу, јер је заступљен је маргиналним бројем случајева (*код*+заменица, најчешће *код нас*).

1.1.5. Синтагматски прилошки изрази са обележјем статичности – а најчешће изрази са именицама *место* и *страна* – употребљавају се и у пренесеном значењу. Прилошки изрази са именицом *место* остварују значења позиције у социјалном простору или у систему вредновања и значење оцене адекватности. Синтагматски прилошки изрази са именицом *страна* најчешће остварују пренесена значења која су везана за позицију људског бића у систему вредности, ставова, веровања, међуљудских односа и сл. Изрази типа *са X стране* могу имати значење класификационог основа, док предлошко-именички изрази по правилу имају значење маргиналности (нпр. *по страни*, *са стране*, *на страну*). Прилошки изрази са осталим именицама, најчешће *близина*, *даљина*, *дистанца*, *висина*, остварују значења која се темеље на метафоричким значењима именица (нпр. *близина* = блискост, присност, познатост и сл.).

1.2. Прилошки изрази са основним обележјем динамичности (и значењем перлативности као опште директивности) најчешће као експоненте категоријалне семантике имају именице *правац* и *смер*. За разлику од изрази са именицама *место*, *простор* и сл., који изменом релационе семе добијају значења аблативности/адлативности, изрази са именицама *правац*, *смер* и сл. сасвим ретко могу имати варијанте локативног значења (нпр. *на том правцу*). Прилошки изрази ове групе реализују се само у синтагматском моделу, а њихова супституентност прилозима ограничена је на изразе са заменичким детерминаторима (еквивалентне заменичким прилозима *овуда*, *туда*, *онуда*) и израз *у једном смеру* (*једносмерно*). И изрази са обележјем перлативности често се јављају у пренесеном значењу, које се остварује уз глаголе кретања који су и сами метафорички употребљени, или уз друге глаголе употребљене у основном значењу. Прилошки изрази са именицом *пут* најчешће остварују начинско значење.

2. Временски прилошки изрази остварују се као синтагматски, предлошко -именички и предлошко-заменички.

2.1. Синтагматске и предлошко-именичке временске прилошке изразе могуће је класификовати према значењу именичке лексеме на три групе: а) изрази са именицама најопштијег временског значења, б) изрази са именицама са значењем веома кратког временског периода, и в) изрази са именицама са значењем природних временских периода.

2.1.1. Именице општег временског значења имају значење периода недефинисаног по трајању (*време*, *доба*, *период* и сл.), значење временских релација

(*међувреме, прошлост, будућност, садашњост, садашњица*), или значење фазе радње (*почетак, крај* и сл.). Према конструкционом моделу, ови прилошки изрази могу бити синтагматски и предлошко-именички.

2.1.1.1. Основни критеријум даље класификације синтагматских прилошких изрза јесте значење и тип детерминатора. Издвојили смо следеће групе детерминатора: демонстративне заменице, присвојне заменице и придеве временских односа, детерминаторе са значењем растојања од референтног момента, са значењем неодређености, са значењем (не)идентичности, са значењем темпоралне квантификације. Прилошки изрази са именицом *доба* могу, у зависности од детерминатора или контекста, имати и специфичнија значења (животног доба, фазе природних периода и сл.).

Прилошки изрази са именицама *време, доба, период* и сл. и заменицама *овај, тај, онај* у функцији обавезног детерминатора супституентни су заменичким прилозима *сада, тада, онда*. Остварују се у формама у+локатив и у+акузатив, и у варијантама *од/до* + генитив, са значењем аблативности/адлативности. У форми *за+акузатив* јавља се само израз *за то време*. У локативној форми су изрази са именицама *период* и *раздобље*, у акузативној изрази са именицом *доба*, а именица *време* заступљена је у оба типа.

Другу групу чине прилошки изрази са присвојним заменицама, придевима временских односа и придевима *стари, нови* (најчешће у компаративу или суперлативу). Изрази са придевима временских односа начелно су еквивалентни прилозима од којих су придеви у функцији детерминатора изведени. Јављају се у форми у+акузатив, често и у множини (нпр. у *давна времена*), а прикључују им се и два изрза несистемске структуре: *из давних времена* и *за вечита времена*. Прилошки изрази са детерминаторима типа *старо, старије, новије (најновије)*, у форми у+акузатив, начелно су еквивалентни истим прилозима као и изрази са детерминаторима *давни, скори, скорији* и сл.

Изрази са присвојним заменицама у функцији детерминатора имају релативно значење засновано на „личној деикси” и контекстуалној условљености (у *моје/твоје/наше/њихово* и сл. *време*), при чему само заменица првог лица множине може реализовати значење временске локализације деиктичког типа (еквивалентно значењу прилога *сада* и *данас*).

Остали прилошки изрази са именицама *време, доба, период* и сл. могу имати значење временске локализације и значење временске квантификације. Обележје локализације имају (а) прилошки изрази са значењем растојања од референтног момента (са детерминаторима *ранији, прошли, протекли, наредни*), (б) изрази са значењем неодређености (са детерминаторима *један, неки, одређени, изван, конкретни*), и (в) изрази са значењем идентичности (са детерминатором *исти*). Обележје квантификације имају изрази са детерминаторима *све/сваки, кратак, дуг, колико/толико, мало/много*.

Прилошки изрази са значењем неодређености могу имати значење темпоралне локализације, када су по правилу у формама у+локатив, *од/до*+генитив, *за+акузатив*, или значење темпоралне квантификације, када су у форми беспредлошког акузатива. Изрази форме *на+акузатив* одређују трајање „међурадње” која се појављује као логичка последица радње исказане предикатом.

Прилошки изрази са детерминатором *исти* заменљиви су прилозима *истовремено*, *истодобно*, *једновремено*. Остварују се у акузативној форми (са именицама *време* и *доба*) и у форми у+локатив (са именицама *период* и *раздобље*). Изрази са детерминаторима *све/сваки*, *кратак/дуг/дуго*, *колико*, *толико*, *мало/много* имају значење темпоралне квантификације и искључују лексему *доба* на именичкој позицији, будући да именица *доба* не допушта овакав тип квантификације (**мало доба*, **колико доба*).

2.1.1.2. Предлошко-именички временски прилошки изрази са именицама које значе време у најопштијем смислу чине малобројну групу израза, конструктивно и лексички готово блокираних. Обухватају следеће типове: а) прелазни, са могућношћу укључивања детерминатора, б) израз са значењем темпоралне локализације, в) изразе са значењем адекватности рока, г) изразе са значењем фреквенције и д) изразе са значењем фазе радње.

Прелазни типови остварују се са именицама *садашњост* (*садашњица*), *прошлост* и *будућност*, и могу укључити детерминаторе који ближе спецификују временску дистанцу (нпр. у *прошлости* / у *далекој прошлости*). Значење темпоралне локализације има предлошко-именички израз у *међувремену*, чија је висока фреквентност последица непостојања еквивалентног прилога. Изрази са значењем адекватности рока чине малобројну и непродуктивну групу. То су изрази *на време* и *у року*, чији су прилошки еквиваленти *благовременно* и *правовремено*, и израз *пре времена*. Значење фреквенције има конструктивно разгранат прилошки израз *с времена на време*, творбено паралелан изразима типа *с места на место* и сл., и лексички потпуно блокиран.

Прилошки изрази са зачењем фазе радње остварују се са именицама *почетак* и *крај* (и стилски маркираном *конач*), у формама у+локатив (само са именицом *почетак*) и *на*+локатив, *од/до*+генитив, *с*+генитив, *пред*+акузатив. Јављају се и у варијацијама *на самом почетку*, *на самом крају*.

2.1.2. Прилошки изрази са именичким лексемама *тренутак*, *трен*, *час*, *момент*, *мах* остварују се у више синтагматских и предлошко-име-ничких (под)типова.

2.1.2.1. У синтагматском моделу у позицији неиспустивог детерминатора јављају се следеће лексеме: а) демонстративне заменице, б) детерминатори са значењем (не)идентичности и неодређености, в) детерминатори са значењем почетне/завршне фазе (*први*, *последњи*), г) детерминатор *сваки* и слични, мање фреквентни детерминатори. Прва три типа детерминатора изразу дају семантичко обележје временске локализације, док последњи тип има значење квантификације.

Изрази са демонстративним заменицама у функцији неиспустивог детерминатора супституентни су прилозима *сада*, *тада*, *онда*, а израз *у овом тренутку* може бити, зависно од контекста, заменљив и прилозима *тренутно* и *засад*. Јављају се у формама у+локатив и у+акузатив (са лексемом *мах*), *од/до*+генитив, као и у форми беспредлошког генитива, када имају значење интеруптивности или реактивности и прилошке еквиваленте *тренутно*, *моментално*, *одмах*, *сместа*. Прилошки изрази са заменицом *који* еквивалентни су прилогу *када*, а изрази форме *од/до*+генитив еквивалентни су прилозима *досад*, *одсад*, *отад*, *дотад/дотле*, *донде*.

Прилошки изрази са детерминатором *исти* најфреквентнији су у беспредлошкој генитивној форми, у форми у+акузатив је само израз *у исти мах*, а локативни изрази са предлогом *у* знатно су ређи. Прилошки изрази са детерминаторима *један*, *неки* и *дати*

имају значење неодређене референцијалности, а њихови прилошки еквиваленти су *једном, некад, одједном и наједаред*. Изрази са детерминатором *ниједан* имају значење универзалне негативне временске локализације.

Детерминаторима *први* и *последњи* означава се почетна и крајња фаза радње, при чему детерминатор *последњи* може изразити и значењску компоненту адекватности рока. Аблативно значење могу имати само изрази са детерминатором *први*, а адлативно изрази са детерминатором *последњи*.

Значење темпоралне квантификације имају прилошки изрази са детерминатором *сваки*, најчешће у форми у+локатив или у беспредлошком генитиву, чији су прилошки еквиваленти *увек* и *непрестано*.

2.1.2.2. Предлошко-именички прилошки изрази са именицама које означавају веома кратак временски период имају значење специфичне временске квантификације. Акузативни изрази овога типа реализују се с предлогом *за*, када имају значење периода веома кратког трајања, односно брзине одвијања у времену, и са предлогом *на*, када имају значење темпоралне квантификације секундарне радње која наступа као последица предикатске радње. Изрази у форми у+локатив имају значење темпоралне квантификације, али, зависно од контекста, изрази *у тренутку* и *у једном тренутку* могу имати значење неодређене временске локализације. Једнолексемски еквиваленти ових подтипова прилошких израза јесу прилози *начас, зачас, очас, накратко* и *закратко*, и прилози типа *часком, час, тренутак*, настали адвербијализацијом падежног облика именице у лексичком језгру израза.

Конструктивно разгранати изрази са именицама које означавају најкраће периоде времена јесу изрази типа *с часа на час* и *из часа у час*, са редупликацијом именичке лексеме, и тип са негатором (*ни за/на часак/секунд/тренутак* и сл.).

2.1.3. Прилошки изрази са именицама које означавају природне периоде времена могу се, према значењу именичке лексеме, поделити у две подгрупе: а) изрази са именицом *дан* и именицама са значењем периода дана и б) изрази са именицом *година* и именицама које означавају доба године.

2.1.3.1. Изрази са именицом *дан* и именицама које означавају периоде дана јављају се у синтагматском и у предлошко-именичком моделу. Синтагматски типови реализују значење темпоралне локализације и значење квантификације, а предлошко-именички углавном значење темпоралне локализације. Оба модела реализују се са ограниченим бројем именичких лексема – *дан, ноћ, јутро, вече, подне* и *поподне*, а синтагматски и са невеликим бројем детерминатора: *овај, тај, онај*, придевска лексема *данашњи*, придевске лексеме *један, исти, следећи, наредни* и *претходни*.

2.1.3.2. Прилошки изрази са значењем године и доба године такође се остварују са сведеним бројем именичких лексема и обавезних детерминатора (демонстративне заменице и лексеме *један, неки, исти, прошли, идући, лањски, цео, читав* и *сав* и *сваки*). Значење детерминатора предодређује и значење израза (локализације или квантификације, дуративности или фреквенције) у целини. Значење квантификације имају и конструктивно разгранати именички изрази типа *из године у годину, из дана у дан*, изрази чији је еквивалент прилог *годишње*, као и неколико конструктивно разнообразних израза са именицом *дан* и именицама са значењем доба дана.

Синтагматски типови прилошких израза са значењем природних периода времена у највећем броју случајева су у беспредлошком генитиву (у сингулару или плуралу), ређе у форми *у+локатив* и у беспредлошком акузативу, са парадигматским варијацијама *од/до+генитив*. У формама *у/на+акузатив* остварују се само изрази са именицом *дан* са поредбеним евокативним значењем.

2.2. Предлошко-заменички временски прилошки изрази заступљени су малим бројем модела: *пре/после/након + генитив*, *при+локатив* и *уз+акузатив*. Заменички елемент увек је демонстративна заменица, и то, у далеко највећем броју случајева, заменица *то*, а сасвим ретко заменица *оно*. Варијантност ових подмодела тиче се једино укључивања лексеме *све*. Изрази *при томе* и *уз то* увек укључују мање или више изражено значење пропратне околности, односно комитативности.

3. Прилошки изрази са начинским значењем одликују се израженом семантичком хетерогеношћу, и само су делимично супституентни еквивалентним прилозима. Остварују се у синтагматским и предлошко-именичким моделима, при чему су синтагматски модели и конструктивно и лексички разнообразнији.

3.1. Изрази који припадају синтагматском моделу могу се разврстати у две групе: изразе са именицом *начин* као најопштијим експонентом категоријалне семантике, и изразе са другим именицама.

3.1.1. Синтагматски прилошки изрази са именицом *начин* најчешће се реализују у форми *на+акузатив*, док је беспредлошка инструментална форма далеко мање фреквентна. С друге стране, фреквентни су прилошки изрази у беспредлошком инструменталу са именичком лексемом *пут*. Изрази у форми *на+акузатив* остварују се са заменичким детерминаторима, када су еквивалентни прилозима *овако*, *тако*, *онако*, *некако*, *никако* и сл., и са придевским детерминаторима, који се могу класификовати у неколико типова: а) детерминатори са значењем неодређености (*неки*, *један*, *одређени* и сл.), б) детерминатори са значењем (не)идентичности (*други*, *исти*, *сличан* и сл.) и в) разнородни придевски детерминатори које смо даље класификовали у следеће подтипове: в.а) лексеме које садрже оценску компоненту, в.б) лексеме са значењем (не)уобичајености, и в.в) лексеме које изразу дају значење усклађености са одређеним нормама, моделима, мерилима квалитета, мерилима односа уложеног напора и резултата.

Израз *на следећи начин* по правилу се јавља у катафорској употреби, која није својствена прилошким изразима.

Прилошки изрази са личним и поредбеним значењем остварују се са присвојним заменицама и присвојним придевима. Прилошки изрази са заменичким детерминаторима немају својих једнолексемских еквивалената, док су изрази са придевским детерминаторима начелно заменљиви еквивалентним прилозима. Изрази са придевским детерминаторима означавају начин вршења радње својствен националној, религиозној, културолошкој, социјалној и сл. групи (односно њеном типичном представнику). Изразима типа *на Х начин* конкуретни су изрази у форми *по+акузатив*, који су заступљени у знатно мањем броју потврда.

Изрази са бројевним лексемама у функцији обавезног детерминатора најчешће укључују лексеме *један* и *други*, које по правилу имају значење неодређене референцијалности и неидентичности, и лексеме *сто*, *хиљаду*, *милион*, у значењу „мног”.

3.1.2. Синтагматски начински прилошки изрази реализују се и са другим именичким лексемама, углавном у форми беспредлошког инструментала или у+локатив. Типови ових израза су, према значењу именичке лексеме, следећи: а) изрази са именицама *стил, манир, светло, издање*, б) изрази који изражавају својство инхерентно радњи, в) изрази са значењем брзине и интензитета радње, г) изрази са значењем вољности, д) изрази са значењем класификационог основа.

Прилошки изрази са именицама *светло* и *издање* везани су за глаголе типа *представити (се), показати (се)* и сл., јер се односе на резултат радње, на слику коју вршењем предикатске радње субјекат оставља о себи или некоме/ нечему. Прилошки изрази који изражавају својство инхерентно радњи укључују два типа именичких лексема: лексеме које означавају орган или део тела којим се дата радња врши (*око, рука* и сл.) и лексеме које понављају семантичке компоненте глагола (*ход, корак, поглед, покрет*). Детерминатори су најчешће придевске лексеме са значењем физичких карактеристика радње (*хода брзим кораком* → *хода брзо*), или са значењем емоционалног стања или става актера који се оспољава у току вршења радње (нпр. *хода нервозним кораком* → *нервозно* = „на такав начин да се види да је нервозан”).

Прилошки изрази са значењем брзине остварују се са именицама *брзина, темпо, ритам, динамика*, а изрази са значењем интензитета радње са именицом *снага* (и знатно ређе са лексемама спецификованијег значења, као нпр. *жестина*). Продуктивнији су и фреквентнији изрази са значењем брзине, док се изрази са значењем интензитета своде на неколика конструкциона типа, углавном са детерминаторима *сав* и *пун*.

И синтагматски прилошки изрази са значењем вољности слабо су продуктиван тип који се реализује углавном са именицом *воља* и невеликим бројем детерминатора. Овој групи израза могу се придодати устаљени изрази несистемског образовања *из чиста мира* и *на своју руку*.

Прилошки изрази са значењем класификационог основа у свом саставу имају именичке лексеме које су углавном везане за по једну предлошко-падежну форму (*у X смислу, у X погледу, по X принципу, на X плану*), па је њихова продуктивност везана за варијације детерминатора.

3.2. Предлошко-именички начински прилошки изрази малобројнији су од синтагматских, будући да искључују варијације детерминатора. Најпродуктивнији су изрази форме *са+инструментал*, са варијантом *без+генитив*. Остали начински предлошко-именички прилошки изрази класификовани су према значењу у следеће подгрупе: а) изрази са именицама *око, глас, корак*; б) изрази са значењем темпа; в) изрази са значењем контроле вршиоца над радњом.

4. Прилошки изрази са значењем количине или мере остварују се у синтагматском и предлошко-именичком моделу. Најфреквентнија именичка лексема јесте *мера*, а мање заступљене именице су *количина, број, степен, обим* и сл.

4.1. Синтагматски прилошки изрази са именицом *мера* остварују се са демонстративним или количинским заменицама и придевским лексемама у функцији обавезних детерминатора. Најчешће форме ових израза су у+локатив и *до+генитив*.

Придевске лексеме у функцији неиспустивог детерминатора класификовали смо према значењу у неколико група: придеви са значењем димензије (*велики/већи/највећи, мали/мањи/најмањи*), придеви са значењем неодређености (*известан, одређени*),

придеви са значењем интензификације ((*по*)*приличан, знатан, значајан, пун, добар*), придеви са значењем оцене (*прави, довољан/недовољан, разуман*) и придеви са значењем једнакости (*исти, једнак, подједнак*).

Осим именице *мера*, у грађењу синтагматских прилошких израза јављају се и именице *количина, део, степен, обим, број*, и именице са специфичним значењем (*износ, темељ* и сл.).

4.2. Предлошко-именички изрази са значењем количине и мере знатно су мањи и мање продуктиван тип од синтагматских. Најчешће имају значење крајњег степена (у *потпуности, до краја, до максимума*) или представљају устаљене обрте (*из корена, из/до темеља*).

5. Прилошки изрази са значењима неизразивим прилозима компензују недостатак прилога у одређеним семантичким пољима. Неки од ових израза делимично су (у одређеним контекстима) заменљиви прилозима, али им нису семантички потпуно еквивалентни.

Две најбројније групе чине изрази са значењем намере или сврхе, који се остварују као синтагматски и као предлошко-заменички, и изрази са значењем околности, који се реализују у синтагматском, предлошко-заменичком и предлошко-именичком моделу. Трећу групу чине предлошко-заменички изрази различитих значења, у потпуности непокривених системом лексичких прилога.

5.1. Синтагматски прилошки изрази са значењем намере и/или сврхе укључују именице *намера, сврха, циљ*, и, релативно ретко, *мотив* и *намена*. Најчешће се у функцији неиспустивих детерминатора јављају демонстративне заменице (у првом реду *тај*) и придевске лексеме са значењем (не)идентичности и оцене. Предлошко-падежне форме ових израза везане су за одређене именице: у *X циљу/намери, са X мотивом/намера/циљ/намена, у/за X сврхом, из X мотива/намере*.

Предлошко-заменички изрази са значењем намере и/или сврхе јављају се у форми *ради/зарад*+генитив.

5.2. Прилошки изрази са значењем околности обухватају синтагматске, предлошко-заменичке и предлошко-меничке изразе, с тим што последња два типа по правилу немају „чисто” околностно значење. Тако је значење симултаности увек интерферирајуће околностном у изразу *при томе*, а условна у изразима типа у *супротном, у противном*.

Синтагматски прилошки изрази са значењем околности остварују се са именицама *околност, прилика, ситуација, згода* и са детерминаторима *тај, овај, онај, први, један, други, сваки, исти, сличан, друкчији, повољан, неповољан*.

5.3. Остали прилошки изрази који немају једнолексемске конкуренте изражавају следећа значења: а) концесивности (типови *и поред*+генитив, *без обзира на*+акузатив, *упркос*+датив), б) супституције и експективности (тип *уместо/наместо/место*+генитив), в) адитивности (типови *поред, осим/сем, поврх*+генитив, *уз*+акузатив и израз *између осталог*), г) контрастности (израз *на супрот томе*). Ниска продуктивност ових група израза може се окарактерисати и као скоро потпуна блокираност предлошко-заменичких спојева.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Бећковић: Матија Бећковић, *О међувремену и још понечему*, Подгорица: Октоих, 2002.
- Бјелица: Исидора Бјелица, *Љубав у Каиру*, Нови Сад: КЗ „Љубитељи књиге”, 2007.
- Бобић Мојсиловић: Мирјана Бобић Мојсиловић, *Твој сам*, Београд: Чигоја штампа, 2006.
- БСБ: Бранко Ћопић, *Башта сљезове боје*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Свјетлост – Сарајево: Веселин Маслеша, 1985.
- Бугарски 1997: Ранко Бугарски, *Писмо*, Београд: Чигоја штампа, Библиотека XX век, 1997.
- ВВ: Добрица Ћосић, *Време власти*, Ниш: Зограф, 2001.
- ВВ II: Добрица Ћосић, *Време власти II*, Београд: Просвета, 2007.
- Верник: Добрица Ћосић, *Верник*, Сарајево: Свјетлост, 1991.
- Видојковић: Марко Видојковић, *Све црвенкапе су исте*, Београд: Самиздат, 2006.
- ГКНВ: Бранко Ћопић, *Глава у кланцу ноге на вранцу*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша, 1985.
- Грешник: Добрица Ћосић, *Грешник*, Београд: БИГЗ, 1985.
- Елдорадо: Момо Капор, *Елдорадо*, Београд: Новости – Књига комерц, 2005.
- Јовановић 2006: Јелена Јовановић, *Књига српских народних пословица I, II*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2006.
- Јовановић: Марија Јовановић, *Као да се ништа није догодило*, Београд: Caligraph, 2008.
- Капор, Џумхур: Момо Капор, Зуко Џумхур, *Зелена чоја Монтеграда*, Београд: ИК Драганић, 1996.
- КнаО: Иво Андрић, *Кућа на осами*, Сабрана дјела Иве Андрића, Сарајево: Свјетлост, 1976.
- Ненадовић: Љубомир Ненадовић, *Писма из Италије*, Београд: Рад, 1986.
- Николић: Видан Николић, *Уклети извори*, Чачак: Легенда, 2006.
- НТ: Бранко Ћопић, *Не тугуј бронзана стражо*, Сарајево: Свјетлост, 1958.
- Огњеновић: Вида Огњеновић, *Прељубници*, Београд: Стубови културе, 2007.
- Опсада: Горан Петровић, *Опсада Цркве Светог Спаса*, Београд: Народна књига, 2004.
- Отпадник: Добрица Ћосић, *Отпадник*, Београд: БИГЗ, 1986.
- ПЗ: Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, Београд: Филип Вишњић, 2001.
- ПЗК: Бранко Ћопић, *Приче испод змајевих крила*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша, 1985.
- Пиштало: Владимир Пиштало, *Тесла, портрет међу маскама*, Београд: Агора, 2008.

- Последња љубав: Милорад Павић, *Последња љубав у Цариграду*, Београд: Дерета, 1994.
(енглеска верзија у истој књизи обележена је са М. Павић, ПУЕК/ engl)
- Путопис: Момо Капор, *Путопис кроз биографију*, Београд: Књига комерц, 2006.
- ПСЧ: Милорад Павић, *Предео сликан чајем*, Београд: Просвета, 1996.
- ПТ: Бранко Ћопић, *Пионирска трилогија*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Свјетлост – Сарајево: Веселин Маслеша, 1985.
- Т1: Антоније Исаковић, *Трен 1, Казивања Чеперку*, Београд–Загреб: Просвета–Глобус, 1983.
- Т2: Антоније Исаковић, *Трен 2, Казивања Чеперку*, Београд: Просвета, 1983.
- Т3: Антоније Исаковић, *Миран злочин (Трен 3)*, Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- Тврђава: Меша Селимовић, *Тврђава*, Београд: Штампар Макарије, 2008.
- ТХ: Иво Андрић, *Травничка хроника*, Сабрана дјела Иве Андрића, Сарајево: Свјетлост, 1976.
- Уникат: Милорад Павић, *Уникат*, Београд: Дерета, 2004.

Часописи и зборници

- Узданица*, часопис за језик, књижевност и педагошке науке, Факултет педагошких наука у Јагодини, Јагодина
- Зборник Комуникације: *Комуникативне компетенције наставника и ученика*, зборник радова, Педагошки факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, Јагодина 2006.
- Зборник Књижевност: *Књижевност за децу у науци и настави*, зборник радова, Педагошки факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, Јагодина 2008.
- Зборник Математика: *Методика наставе математике*, зборник радова, Педагошки факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, Јагодина 2009.
- Зборник ПФЈ 9: Зборник радова Педагошког факултета у Јагодини, Јагодина 2008.
- Службени лист СРЈ 59/2000.

Штампа

а) дневне новине

- Віс, Београд
Вечерње новости, Београд Глас јавности, Београд
Дан, Подгорица
Данас, Београд
Курир, Београд
Политика, Београд
Правда, Београд
Press, дневне новине, Београд

б) недељне новине и часописи

- Базар, Београд

Vreme, Београд
Gloria, Београд
Европа, Београд
Lisa, Београд
НИН – *НИН*, Недељне информативне новине, Београд
Политикин забавник, Београд
Standard, Београд
Story, Београд

Телевизијске емисије

РТС 1, 2 (Да можда не, Дневник, Кључ)
ТВБ92 (Утисак недеље, Инсајдер, Полиграф)
ТВ Авала (Поглед (с) Авале, Вести)
ТВ Палма плус (Вести)

Интернет сајтови

[www.ai.sanu.ac.yu aik.rs/analiticar.html](http://www.ai.sanu.ac.yu/aik.rs/analiticar.html)²⁰¹
anchika.forum-free.org
www.artmagazin.co.yu
www.arheologija.fr.gd
<http://arhiva.glas-javnosti.co.yu>
www.astronomija.co.yu
www.belef.org/srpski/dani_beograda
www.blic.rs
www.b92.net/info/komentari
www.vesti.rs
www.vreme.com
glas-javnosti.co.yu
www.glashercegovine.com
www.dizajnzona.com/forums
www.ekapija.com
www.zagreb-shopping.com
zalogaj.com
<http://www.kurir-info.rs>
www.lebane.org.yu
www.naslovi.net
www.novosti.rs
<http://ntasic.blog.co.yu>

²⁰¹ Неки примери преузети су са сајтова у време пре промене домена, тако да се у листи извора појављују само сајтови са новим доменом, а у раду са двојним зависно од пуне важеће веб адресе у тренутку преузимања примера (нпр. www.blic.rs и www.blic.co.yu).

<http://poincare.matf.bg.ac.yu>
pravoslavje.org.yu
www.revija92.rs
www.svetzdravlja.com
www.serbiancafe.com
www.serbiatravelers.org/forum
www.sk.rs/forum
www.slobodnaevropa.org
www.stormfront.org/forum
www.tolkien.co.yu
trudbenik-fpa.com
www.themetamorphoses.com
<http://www.fkguca.org.yu>
www.forum.hr/archive
<http://www.furka.com/galerija/39700/354522>
www.hattrick.org
<http://hilonteam.proboards80.com>
www.pegasus.hr/forum
www.politika.rs
www.prijepolje.org
www.rastko.org.yu/arheologija
www.queeria.com
<http://sr.wikipedia.org/sr>

Правописи и речници

- Белић 1950: А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Просвета, Београд
- Белић 1999а: А. Белић, *Правописи, свеска 1: Правописи. Белић о правописима. Граматичка терминологија*, Изабрана дела Александра Белића, једанаести том, свеска 1 (прир. Д. Гортан Премк), Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Будућност.
- Белић 1999б: А. Белић, *Правописи, свеска 2: Правописи. Белић о правописима. Граматичка терминологија*, Изабрана дела Александра Белића, једанаести том, свеска 2 (прир. Д. Гортан Премк), Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Будућност.
- Боранић 1947: Д. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* (deveto, preradjeno izdanje). Napisao dr D. Boranić. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Дикро, Тодоров 1987: О. Дикро, Ц. Тодоров, *Енциклопедијски речник наука о језику*, Београд: Просвета, Библиотека XX век.
- Ивић и др. 2004: Ивић П., Клајн И., Пешикан М., Брборић Б., *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига.
- Клајн, Шипка 2008: И. Клајн, М. Шипка: *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Кристал 1999: Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд: Нолит.
- Лалевић 2004: М. Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика* (фототипско издање), Београд: Лексикографски завод – Свезнање, Нолит.
- Правопис 1960: *Правопис српскохрватског књижевног језика са правописним речником*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

- Правопис 1964: *Правопис српскохрватског језика*, прир. М. Стевановић, А. Белић, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Правопис МС 2009⁹: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица (прир.), *Правопис српског језика*, школско издање (девето издање), Нови Сад – Београд: Матица Српска – Завод за уџбенике.
- Правопис 2011: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–17, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2006.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика* 1–6, Матица српска (1–3 и Матица хрватска), Нови Сад 1967–1976.
- Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић и др. 1998: Р. Симић и др., *Правописни приручник српског књижевног језика*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Скок 1971–1973: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb: JAZU.

Литература

- Антонић 2001: И. Антонић, *Временска реченица*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
- Антонић 2005: И. Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 119–289.
- Антонић 2006: И. Антонић, Темпорална детерминација номиналном формом у акузативу у стандардном српском језику, у: П. Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 47–70.
- Арсенијевић 2003 I: Н. Арсенијевић, Акузатив с предлогом у савременом српском језику (I), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI/1*, 107–263.
- Арсенијевић 2003 II: Н. Арсенијевић, *Акузатив с предлогом у савременом српском језику* (II), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVII/2*
- Austin, Engelberg et al. 2003: Austin, Engelberg et al. Deictic Conceptualization of Space, Time and Person, in: *Deictic Conceptualization of Space, Time and Person, Pragmatics & Beyond New Series*, Vol. 2, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamin Publishing Company
- Ашић 2008: Т. Ашић, *Espace temps prepositions*, Geneve: Droz
- Барић и др. 1979: Е. Барић и др., *Приручна граматика хрватског књижевног језика*, Загреб: Школска књига
- Батистић 1972: Т. Батистић, *Локатив у савременом српскохрватском књижевном језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик
- Белић 2000: А. Белић, О језичкој природи и језичком развоју, у: *Опита лингвистика*, Изабрана дела Александра Белића, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Белић 2000а: А. Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Белић 2000б: А. Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*, Изабрана дела Александра Белића, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

- Брборић 2012: В. Брборић, Правописна норма данас: (не)оправданост измена, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 41/1, Београд, 431–444.
- Vangsnes 2008: Ø. A. Vangsnes, V. O. Alexander, Decomposing manner HOW in colloquial Scandinavian, *Studia Linguistica*, 62/1, 119–141.
- Гортан Премк 1994: Д. Гортан Премк, Типови и врсте речи, *Јужнословенски филолог* L, 125–126.
- Гортан Премк 1997: Д. Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ
- Грицкат 1961: И. Грицкат, Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, *Наш језик* XI, св. 3–4
- Грицкат 1962: И. Грицкат, О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику, *Наш језик* XII, св. 3–6, 79–89.
- Грицкат 1967: И. Грицкат, Стилске фигуре у светлу језичких анализа, *Наш језик* XVI 3–4, 218–235.
- Грицкат 1983: И. Грицкат, О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, *Јужнословенски филолог* XXXIX, 1–41.
- Грицкат 1989: И. Грицкат, Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, *Јужнословенски филолог* XLV, 1–26.
- Грицкат 1997: И. Грицкат, Поводом заменица *сав*, *сваки* (и сродних речи), *Наш језик* XXXII/1–2, 1–6.
- Грицкат 2003: И. Грицкат, О предлогу *за* у српском језику, *Јужнословенски филолог* LIX, 11–16.
- Драгићевић 1996: Р. Драгићевић, О неким парадигматским лексичким скуповима, *Наш језик* 31/1–5, 96–105.
- Драгићевић 2006: Р. Драгићевић, Испитивања концептуализације љутње, у: П. Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 97–120.
- Драгићевић 2008: Р. Драгићевић, О значењској подспецификованости лексеме *основа*, *Јужнословенски филолог* LXIV, 123–134.
- Evans 2004: V. Evans, *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Egorova 2006: О. Egorova, *Adverbiale Kasus des Deutschen. Eine Untersuchung der Genitive und Akkusative in adverbialer Funktion*, докторска дисертација одбрањена на Хумболт Универзитету у Берлину 2006. www.edoc.hu-berlin.de/dissertationen/egorova-olga-2006-06-23/html/ (преузето 23. 9. 2009)
- Ивић 1971: М. Ивић, Лексема *један* и проблем неодређеног члана, *Зборник МС за филологију и лингвистику*, XIV/1, Матица српска, Нови Сад, 103–120.
- Ивић 1973: М. Ивић, Елементи неодређеног члана у савременом српскохрватском књижевном језику, *Реферати за 7. међународни конгрес слависта у Варшави*, Нови Сад: Филозофски факултет, 11–14.
- Ивић 1995: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век, Словограф
- Ивић 1995а: М. Ивић, *О зеленом коњу*, Београд: Библиотека XX век, Словограф
- Ивић 1998: М. Ивић, О прилошкој детерминацији глаголског предиката, *Јужнословенски филолог* LIV, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–6.
- Ивић 2002: М. Ивић, *Ред речи*, Београд: Библиотека XX век
- Ивић 2004: М. Ивић, Неочекиваност и њене прагматске ознаке у стандардном српском, *Јужнословенски филолог* LX, Београд: Институт за српски језик САНУ, 15–20.
- Ивић 2005: М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Београд: Београдска књига – Српска академија наука и уметности

- Ивић 2005а: М. Ивић, *О речима*, Београд: Библиотека XX век
- Ивић 2006: М. Ивић, *Језик о нама*, Београд: Библиотека XX век
- Ивић 2008³: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век
- Јањушевић Оливери 2018: А. Јањушевић Оливери, *Интензификаторске партикуле у савременом српском језику*, Косовска Митровица – Никшић: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик.
- Jackendoff 1985: R. Jackendoff, *Semantics and Cognition*, Cambridge (Mass.): The MIT Press
- Jackendoff 1991: R. Jackendoff, Parts and boundaries, *Cognition* 41, 9–45, <http://www.sciencedirect.com/science>²⁰² (преузето 22. 4. 2009)
- Jackendoff 1996: R. Jackendoff, *The Architecture of linguistic–spatial interface*, in: Bloom, Peterson, Nadel, Garet, *Language and Space*, Cambridge (Mass.): The MIT Press, 2–32.
- Јовановић 2005: В. Јовановић, Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица, *Наш језик* XXXVI/1–4, 100–104.
- Јовановић, Чутура 2007: В. Јовановић, И. Чутура, О трену Антонија Исаковића, *Митолошки зборник* 17, тема: Академик Антоније Исаковић, Рача – Београд: Центар за митолошке студије Србије, 195–209.
- Кашић 1981: Ј. Кашић, Темпорални прилози деноминативног порекла у српскохрватском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 7, Београд: Међународни славистички центар, 159–165.
- Кашић 1999: З. Кашић, Један прилог расветљавању деиксе, *Српски језик* IV/1–2, 481–486.
- Кликовац 1998: Д. Кликовац, О јавном језику (Експлицитна категоризација именичких појмова), *Језик данас* 8, 17–21.
- Кликовац 1999: Д. Кликовац, Још о експлицитној категоризацији именичких појмова у јавном језику, *Језик данас* 10, 10–12.
- Кликовац 2000: Д. Кликовац, О језичким и бирократским чистунцима, *Језик данас* 11, 14–18.
- Кликовац 2004: Д. Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: Библиотека XX век
- Кликовац 2006: Д. Кликовац, *Семантика предлога*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду
- Кликовац 2006а: Д. Кликовац, О употреби показних речи у српском језику, у: П. Пипер (ур.) *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 125–142.
- Кликовац 2008: Д. Кликовац, *Језик и моћ*, Београд: Библиотека XX век
- Кликовац 2008а: О семантици текстуалних конектора у српском језику који се састоје од предлога месних значења и поименичене заменице тај (*поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то*), *Зборник Матице српске за славистику* 73, 177–193.
- Ковачевић 1986: М. Ковачевић, Узрочни замјенички прилози и прилошки изрази, *Књижевни језик*, година 15, број 3–4, 265–273.
- Ковачевић 1988: М. Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Сарајево: Свјетлост
- Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице*, Београд: Рашка школа
- Ковачевић 2002: М. Ковачевић, *Синтаксичка негација у српскоме језику*, Ниш: Универзитет у Нишу

²⁰²

Пуна адреса:

http://www.sciencedirect.com/science?_ob=PublicationURL&_tockey=%23TOC%234908%231991%23999589998%23313323%23FLP%23&_cdi=4908&_pubType=J&_auth=y&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=bd9bf829c3fa388b0c236f6e72a8a259

- Ковачевић 2003: М. Ковачевић, *Граматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга
- Ковачевић 2004: М. Ковачевић, *Огледи о синтаксичкој негацији*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства
- Ковачевић 2006: М. Ковачевић, *Списи о стилу и језику*, Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга
- Ковачевић 2007: М. Ковачевић, *Србистичке теме*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет
- Ковачевић 2009: М. Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије
- Ковачевић 2011: М. Ковачевић, О новом Матичином Правопису и поводом њега, *Нова зора* 30, 92–100.
- Копотев 2009: М. В. Копотев, *Принципи синтаксической идиоматизации*, докторска дисертација одбрањена на Факултету хуманистичких наука Универзитета у Хелсинкију 10. 1. 2009, објављена: [http:// www.helsinki.fi/~kopotev/publications.shtml](http://www.helsinki.fi/~kopotev/publications.shtml) (преузето 24. 2. 2008)
- Lakoff 1987: G. Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press
- Lakoff, Johnson 1980: G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago: Chicago University Press
- Лошиц 1991: Ју. Лошиц, Образ „последњег времена” в славјанских фольклорних и писмених споменицима епохи Косовској битви, *Научни састанак слависта у Вукове дане 19/1*, Београд: Међународни славистички центар, 145–150
- Михаиловић 1968: В. Михаиловић, О кукову дне – Ad calendae Graecas, *Наш језик* XVIII/1–2, 52–58.
- Мршевић Радовић 1987: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета
- Недељковић 2012: Д. Недељковић, О једном типу каузалних и каузалнофиналних прилога у немачком језику и еквивалентним перифрастичким изразима у немачком и српском језику. М. Ковачевић (ур.): *Српски језик, књижевност, уметност, Књига I: Структурне карактеристике српског језика*, Крагујевац: ФИЛУМ, 431–442.
- Недељковић 2012а: Д. Недељковић, Међуоднос заменичких прилога и конкурентних прилошких израза каузалног и каузално-финалног значења у немачком и српском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, 221–237.
- Недељковић 2014: Д. Недељковић, О једном типу прилошких израза са просторним значењем и њима конкурентним прилозима у немачком језику. *Липар, часопис за књижевност, језик, уметност и културу*, година XV, бр. 53, 9–32.
- Палић 2007: И. Палић, *Синтакса и семантика начина*, Сарајево: Bookline
- Пипер 1983: П. Пипер, *Заменички прилози (граматички статус и семантички типови)*, Нови Сад: Институт за стране језике и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду
- Пипер 1985: П. Пипер, Временске транспозиције и заменичке речи у српскохрватском и другим словенским језицима, *Научни састанак слависта у Вукове дане 14/2*, Београд: Међународни славистички центар, 51–58.
- Пипер 1988: П. Пипер, *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (семантичка студија)*, Београд: Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога
- Пипер 1997: П. Пипер, *Језик и простор*, Београд: Библиотека XX век
- Пипер 1999: П. Пипер, Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикати типа ’изразити захвалност’, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 42, 37–43.

- Пипер 2005: П. Пипер, Семантика категорије у простој реченици: синтаксичка семантика, у: Пипер и др., *Синтакса савременога српског језика*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 575–982.
- Пипер 2007: П. Пипер, Анафора у српској простој реченици, *Зборник Матице српске за славистику* 71–72, Нови Сад: Матица српска, 261–269.
- Поповић 1966: Љ. Поповић, Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику, *Наш језик* XV 3–4, 195–220.
- Поповић 1997: Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије
- Pustejovsky et al. 2007: J. Pustejovsky, R. Knippen, J. Littman, R. Sauri, Temporal and event information in natural language text, in: *Computing Meaning*, Vol. 3, 301–346.
- Радовановић 1977: М. Радовановић, Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика), *Јужнословенски филолог* XXXIII, 53–80.
- Радовановић 2004: М. Радовановић, *Планирање језика и други списи*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића
- Радовановић 2008: М. Радовановић, Појам градуелности у лингвистици, логици и у науци уопште, *Зборник Матице српске за славистику* 73, 337–350.
- Радовић Тешић 1978: Милица Радовић Тешић, Функција и значење присвојне заменице *мој*, *Наш језик* XXIII/3–4, 104–113.
- Расулић 2004: К. Расулић, *Језик и просторно искуство – концептуализација вертикалне димензије у енглеском и српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду
- Расулић 2006: К. Расулић, Тако близу, а тако далеко: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима *близу* и *далеко*, у: П. Пипер (ур.) *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 231–259.
- Ристић 1990: С. Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик
- Ристић 1993: С. Ристић, Партикуле и њихови функционални еквиваленти, *Јужнословенски филолог* XLIX, 75–93.
- Ристић 1994: С. Ристић, Речце као јединице лексичког система, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 22/2, Београд: Међународни славистички центар, 155–161.
- Ристић 2008: С. Ристић, Асоцијативно поље граматичких речи у српском, руском и бугарском (на примерима прилога: срп. *заједно, много*, рус. *вместе, много* и буг. *заедно, много*), *Зборник Матице српске за славистику*, 367–386.
- Симић 1971: Р. Симић, Два случаја синтаксичке аналогije, *Наш језик* XVIII/4–5, 272–282.
- Симић 1987: Р. Симић, Уз теорију о врстама речи, *Наш језик* XXVII/3–4, 224–241.
- Симић, Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса I–IV*, Никшић: Јасен
- Симић, Јовановић 2007: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Десемантизацијски процеси у синтакси – њихови узроци и последице*, *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност* 3/4, Књижевна задруга Бања Лука, 99–114.
- Симић, Јовановић 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: Филолошки факултет – Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен
- Стевановић 1991 I, II: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I–II*, Београд: Научна књига

- Танасић 2014: С. Танасић, О исказивању момената изненадности у прози за дјецу Бранка Ћопића, у: В. Јовановић, Т. Росић (ур.) *Књижевност за децу у науци и настави*, Јагодина: Факултет педагошких наука, 61–69.
- Тошовић 1993: Б. Тошовић, Оглагољеност функционалних стилова, *Јужнословенски филолог* 49, 57–74.
- Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Грац: Institut für Slawistik ser Karl-Franzens-Universität Graz
- Trenkic 2002: D. Trenkic, Establishing the definiteness status of referents in dialogue (in languages with and without articles), *Working Papers in English and Applied Linguistics* 7, Research Centre for English and Applied Linguistics, University of Cambridge, 107–131.
- Трнавац 2006: Р. Трнавац, Однос вида и субјективности у модалној употреби времена у српском језику, у: П. Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 353–372.
- Herskovits 1986: A. Herskovits, *Language and Spatial Cognition*, Cambridge: Cambridge University Press
- Fauconnier, Turner 1996: G. Fauconnier, M. Turner, Blending as a Central Process of Grammar, in: (Ed.. A. Goldberg), Stanford – Cambridge: Center for the Study of Language and Information (CSLI) – Cambridge University Press, 113–129.
- Fauconnier, Turner 1998: G. Fauconnier, M. Turner, *Conceptual Integration Networks*, Cognitive Science 22/2, 133–187, London: Psychology Press
- Fauconnier, Turner 2002: G. Fauconnier, M. Turner, *The Way we Think, Conceptual blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books
- Fauconnier, Turner 2003: G. Fauconnier, M. Turner, *Polysemy and Conceptual Blending*, in: *Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 79–94.
- Фелешко 1995: К. Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин
- Friedman 2003: V. Friedman, 'One' as an Indefinite Marker in Balkan and Non-Balkan Slavic, In: *Slavica*, Bloomington, 93–112.
- Чутура 2006: И. Чутура, Лексичко-семантичке особености прилога са значењем фреквенције у српском језику, *Узданица, часопис за језик, књижевност, уметност и педагошке науке* III/1–2, 69–80.
- Чутура 2008: И. Чутура, Прилози и прилошки изрази као средство наглашавања темпа у прози Бранка Ћопића, у: Т. Росић, В. Јовановић (ур.) *Књижевност за децу у науци и настави*, Јагодина: Педагошки факултет, 142–160.
- Чутура 2010: И. Чутура, О односу предлога у/на и из/са у конструкцијама са месним значењем, у: М. Ковачевић (ур.) *Интердисциплинарност и јединство савремене науке* (том 1), Источно Сарајево: Филозофски факултет Пале, 201–214.
- Чутура 2011: И. Чутура, Количински прилошки изрази са именицом *мера*, *Српски језик* XVI, 205–217.
- Чутура 2012: И. Чутура, Структурне и семантичке особине прилошких израза `са`+инструментал са начинским значењем, *Српски језик* XVII, 111–125.
- Чутура, Јовановић 2012: И. Чутура, В. Јовановић, Употреба именице `трен` у делу Антонија Исаковића – семантичке и филозофске основе, *Књижевна историја* XLIV, 137–153.
- Чутура 2013: И. Чутура, Прилошки изрази са значењем својства инхерентног радњи у савременом српском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 56/2, 61–76.
- Чутура 2013а: И. Чутура, Конструкције без+генитив са начинским значењем, *Српски језик* XIII, 177–192.

- Чутура 2013б: И. Чутура, Правописна норма као (нестабилни) регулатор разликовања прилога и предлошко-именичких конструкција, у: Ковачевић М. (ур.) *Традиција и иновације у савременом српском језику* Крагујевац: ФИЛУМ, 73–82.
- Чутура 2013в: И. Чутура, Време као однос динамике и статичности у прози Бранка Ћопића, у: Branko Tošović (ur.) *Lyrische weiterfahrung in den werken von Branko Ćopić – Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Graz – Banja Luka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske u Banjaluci, 123–140.
- Чутура 2017: И. Чутура, Значење и стилистика прилога у роману *Кукавичја пилад* Лабуда Драгића, *Узданица* 14/2, 83–100.
- Чутура 2018: И. Чутура, О прилошким изразима у србистици, у: Ј. Петковић, В. Поломац (ур.), *Српски језик: статус, систем, употреба, зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 259–272.
- Чутура 2018а: И. Чутура, Међуоднос времена и узрока у Андрићевим романима, у: М. Ковачевић (Ур.), *Значај српског језика за очување српског културног идентитета I: Иво Андрић и српски језик*, Андрићград: Андрићев институт, 263–281.
- Шипка 1998: Д. Шипка, *Основе лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска
- Шкиљан 1998: Д. Шкиљан, *Јавни језик. Приступ лингвистици јавне комуникације*, Београд: Библиотека XX век
- Яковлева 1991: Е. С. Яковлева, Фрагмент наивной картины времени в русском языковом сознании, *Јужнословенски филолог* XLVII, 137–160.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'367.624(0.034.2)

ЧУТУРА, Илијана, 1972-

Међуоднос прилога и прилошких израза у савременом српском језику
[Електронски извор] / Илијана Чутура. - Јагодина : Факултет педагошких
наука Универзитет у Крагујевцу, 2020 (Јагодина : Факултет педагошких
наука Универзитет у Крагујевцу). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM)
: tekst ; 12 cm. - (Едиција Монографије / [Факултет педагошких наука
Универзитет у Крагујевцу])

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са насловног екрана. - Тираж 50.
- Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-7604-188-6

а) Српски језик -- Прилози б) Српски језик -- Синтакса

COBISS.SR-ID 282472204

